SLOBODAN ANTONIĆ

NACIJA U STRUJAMA PROŠLOSTI

Ogledi o održivosti demokratije u Srbiji

Beograd, 2003.

Čigoja
ŠTAMPA

Sadržaj

Lista shema i tabela 7
Lista skraćenica 7
Reč čitaocu 11

Glava I. Pojmovlje i demokratija 15
Ubeđivačke definicije u političkoj nauci 17
Demokratija i vrednosni redukcionizam 35
Revolucionarni redukcionizam *35*
Kolektivistički etos 43
Jedan „svetsko-istorijski" podbačaj 45

Glava II. Modernizacija i demokratija 51
Pitanja modernizacije 53
Marksistička i (neo)funkcionalistička predstava modernizacije ... 53
Pitanje zakasnele modernizacije 59
Dva primera uspešne zakasnele (ali autoritarne!) modernizacije: Južna Koreja i Tajvan 63
Demokratija i modernizacija 69
Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa... 73
...i današnji četvrti 86
Srpsko „zlatno doba", modernizacija i demokratija 95

Glava III. Nacija i demokratija 117
Za i protiv konfederacije 119
Određenje konfederacije 119
Argumenti protiv konfederalizma 122
Argumenti za konfederaciju 130
Da li je konfederacija mogla da spase Jugoslaviju? 143
Da li bi srpska strana prihvatila konfederaciju? 143
Da li bi srpsko prihvatanje konfederacije spasilo Jugoslaviju? .. 147
Nacija i identitet 151
Nacionalna homogenost kao pretpostavka demokratije? 159
Značaj društvene istovrsnosti za demokratiju 159
Dva obrasca prevazilaženja raznorodnosti 162
Poređenje dva obrasca 167
"Nacionalni liberalizam" i Kosovo 171

Jedna „nelojalna" manjina 172
Predlozi za razrešavanje kosmetskog čvora 176
Šta se moglo preduzeti? 186
Šta se može preduzeti? 198

Glava IV. Rascepi i demokratija 205
Rascepi u Srbiji 207
Lipsetova i Rokanova predstava o društvenim rascepima 207
Rascepi u Srbiji 1920-ih 209
Rascepi u Srbiji 1990-ih 223
Rascepi u Crnoj Gori 237
Primena Lipset-Rokanove postavke na Crnu Goru 237
Rascepi u Crnoj Gori 1920-ih 239
Rascepi u Crnoj Gori 1990-ih 245
Poređenje rascepa u Srbiji i Crnoj Gori 254
Parlamentarizam u Srbiji i Crnoj Gori 257
Struktura i funkcionisanje parlamenta SR Jugoslavije 257
Struktura i funkcionisanje parlamenta Srbije 262
Struktura i funkcionisanje parlamenta Crne Gore 270
Demokratski poredak u Srbiji nakon 5. oktobra 275
Nova vlast i poredak 275
Reforme i legalizam 282
Kriminal i politika 286
Centrifugalni rascepi 288
Zaključci i preporuke za budućnost 290
Misionarska inteligencija u današnjoj Srbiji 293
Ogled 293
Prvi odgovor 302
Drugi odgovor 305
Treći odgovor 309

Navedeni radovi 313
Summary 337
Imenik ličnosti i pisaca 339
Podaci o ogledima 347
Beleška o piscu 349

Lista tabela i shema

Tabele

1. Uporedni pregled nekih istorijskih primera konfederalizma.
2. Pregled sednica Savezne skupštine 1992-1994.
3. Pregled rada Skupštine Srbije 1990-1994.
4. Poslanička pitanja u Skupštini Srbije 1990-1994.
5. Pregled rada u Skupštini Crne Gore 1990-1995.

Sheme

1. Kružno polje naučnog saznanja.
2. Veberovo razlikovanje dva tipa društva.
3. Parsonsovo razlikovanje dva tipa društva.
4. Štomkino razlikovanje dva tipa društva.
5. Dva glavna suparnička obrasca uređenja društva.
6. Nosioci i sredstva u dva glavna politička tabora.
7. Dva tabora u srpskoj politici u XIX i XX veku.

Lista skraćenica

(za skraćenice referenci vidi listu navedenih radova na kraju knjige)

BK - Kompanija „Braća Karić"
BNP - bruto nacionalni proizvod
CFP - Crnogorska federalistička partija
CPA/CPS – Centar za proučavanje alternativa
DEPOS – Demokratski pokret Srbije
DNS - Demokratska napredna stranka
DPS - Demokratska partija socijalista
DOS – Demokratska opozicija Srbije
DSHV – Demokratski savez Hrvata u Vojvodini
DS – Demokratska stranka
DSS – Demokratska stranka Srbije
DZVM – Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara
EU – Evropska unija
GSS – Građanski savez Srbije
HO - Helsinški odbor
HRSS - Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS - Hrvatska seljačka stranka

IJ – izborna jedinica
JMO - Jugoslovenska muslimanska organizacija
JNS – Jugoslovenska nacionalna stranka
JNA – Jugoslovenska narodna armija
JRZ – Jugoslovenska radikalna zajednica
JUL - Jugoslovenska levica
KP – Komunistička partija
KPSS – Komunistička partija Sovjetskog saveza
LS - Liberalni savez
LS-SU – Liga za Sandžak – Sulejman Ugljanin
MNBŠ - Milićevska neoboljševička škola
MŠNI - Muška škola nacionalne istorije
MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova
NATO – Severnoatlantski savez
ND – Nova demokratija
NGO - nevladine organizacije
NKV - nekvalifikovani
NS - Narodna stranka
OEBS - Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
OOUR – Osnovna organizacija udruženog rada
ORA - omladinska radna akcija
OVK - Oslobodilačka vojska Kosova
pc - per capita (po glavi stanovnika)
PDD – Partija za demokratsko delovanje
RKP (b) - Ruska komunistička partija (boljševika)
PKV - polukvalifikovani
RSFSR – Ruska sovjetska federativna socijalistička republika
RTS – Radio-televizija Srbije
SAD – Sjedinjene američke države
SANU - Srpska akademija nauka i umetnosti
SDA – Stranka demokratske akcije
SDB – Služba državne bezbednosti
SDP CG - Socijaldemokratska partija (Crne gore)
SDPR- Socijaldemokratska partija reformista
SDS – Srpska demokratska stranka
SFRJ – Socijalistička federativna republika Jugoslavija
SHS - Srba, Hrvata i Slovenaca
SKPB - Svesavezna komunistička partija (boljševika)
SLS - Slovenačka narodna stranka
SNO - Srpska narodna obnova

SOP - Srpski otadžbinski pokret
SPS – Socijalistička partija Srbije
SPO – Srpski pokret obnove
SRJ – Savezna republika Jugoslavija
SRS – Srpska radikalna stranka
SRSJ/CG – Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru
SSJ – Stranka srpskog jedinstva
SSO – Savez socijalističke omladine
SSRN – Socijalistički savez radnog naroda
SSSR – Savez sovjetskih socijalističkih republika
SVM – Savez vojvođanskih Mađara
UN – Ujedinjene nacije
UNMIK – misija UN na Kosovu
ŽŠNI - Ženska škola nacionalne istorije

Reč čitaocu

U ovoj knjizi sabrani su ogledi, pisani između 1990. i 2003. godine, čija je zajednička nit - probem uspostavljanja i održanja demokratije u Srbiji (i Crnoj Gori).

U prvom poglavlju „Pojmovlje i demokratija" nalaze se ogledi koji razmatraju neka opšta pitanja iz teorije demokratije. Ipak, i ova pitanja smeštena su u sklop ovdašnje društvene nauke, tačnije teorijskih izazova sa kojima se susretala naša naučna zajednica. Ti izazovi vezani su za oslobađanje od stare i za izgradnju nove teorijske paradigme - posao koji se, mislim, već uspešno privodi kraju.

Drugo poglavlje „Modernizacija i demokratija" čine ogledi koji odgovaraju na pitanje - moraju li se nerazvijena društva modernizovati isključivo na autoritaran način? Naravno da se u središtu ovog pitanja nalazi slučaj Srbije, i on je u ovim ogledima svestrano i pažljivo razmatran. Kada čitalac pročita ovo poglavlje razumeće zašto je moj odgovor na navedeno pitanje odrečan.

Treće poglavlje „Nacija i demokratija" sadrži oglede koji rasvetljavaju pitanje demokratije u nacionalno heterogenim zajednicama. I u ovim ogledima se teorijske predstave proveravaju preko iskustva, pa se tako pretresaju različiti slučajevi - od Jugoslavije i Poljske, do Švajcarske i Belgije. Ipak, glavna pažnja se posvećuje Srbiji, a kao teorijski obrazac rešavanja pitanja demokratije u višeetničkoj Srbiji uzima se *nacionalni liberalizam* (ili *liberalni nacionalizam*). Prednosti i mane primene ovog obrasca najbolje se mogu sagledati na primeru mogućeg razrešenja kosmetskog čvora, i tome je posvećen poslednji, i možda najvažniji ogled iz ove skupine.

Konačno, u četvrtom poglavlju, „Rascepi i demokratija", nalaze se ogledi o društvenim rascepima svojstvenim svakom demokratskom poretku. Ovi rascepi, u slučaju Srbije (i Crne Gore) mogu se videti u različitim ravnima

društvene stvarnosti - od politike do kulture. Ipak, onaj glavni rascep i danas, nakon 5. oktobra, ostaje tamo gde se nalazio i u doba Miloševića (ali, i mnogo, mnogo ranije) - on deli demokratske od autoritarnih društvenih snaga i ideja.

Opšti zaključak ove knjige sadržan je njenom naslovu - *U strujama prošlosti*. Društvena nerazvijenost, narodnosna sukobljenost i politička rascepljenost današnje Srbije (kao i Crne Gore) imaju svoje duboke korene u prošlosti. Ma koliko želeli da tu prošlost prevaziđemo, sve dotle dok je budemo *en bloc* odbacivali ona će nam se vraćati, možda još u gorem izdanju nego pre. Sa tom prošlošću se moramo uhvatiti u koštac, moramo je razumeti i upoznati da bismo je savladali. Izgradnja demokratskog modernog društva u Srbiji isto je što i plovidba nemirnim vodama. I najsavremeniji brod - poredak izgrađen na najsavremenijim idejama, skršiće se o stenje ukoliko njegova posada ne povede računa o podvodim strujama, virovima i brzacima - o istorijskom nasleđu.

Srbija do demokratije i modernog društva ne može da dođe nikakvim pravolinijskim maršem, nikakvim knjiškim ili internetskim prečicama. Sve one zagrejane glave koje su nekada Srbiju naprečac želele da „modernizuju" (kao i one koje to žele danas) najčešće iza sebe nisu ostavljale ništa drugo do pustoš. „Evropeizacija" Srbije, uprkos željama i volji njenog „primitivnog" naroda po pravilu se završavala u temeljnom razaranju postojećeg društvenog poretka i ostavljanju sopstvenog naroda na svetsko-istorijskoj ledini. Modernizacija - da, i evropeizacija - da, ali ne nasilno i brzopleto, već oslanjanjem na stvarno društveno i istorijsko tlo.

Ova knjiga je pokušaj da to društveno i istorijsko tlo spoznamo.

* * *

Ogledi sabrani u ovoj knjizi nalaze se u obliku u kome su oni svojevremeno napisani. Ipak, u njima su izvršene i izvesne popravke. Ujednačen je način navođenja izvora, ujednačen je pojmovnik, a i način pisanja je ovde-onde usklađen. Nisu menjana obrazloženja, niti zaključci, mada bi danas o istoj stvari moglo još što-šta da se kaže. Pošto su ogledi, u okviru četiri kruga pitanja, uglavnom slagani redosledom nastanka, može se videti i izvestan teorijski razvoj njihovog pisca, premda je osnovno stanovište u biti neizmenjeno.

Sve ličnosti pomenute u predgovoru moje prethodne knjige (*Zarobljena zemlja*) zaslužuju zahvalnost i ovoga puta. Njihovim imenima trebalo bi dodati još i Lasla Sekelja (†), Mladena Lazića i Ognjena Radonjića koji su, takođe, čitali pojedine oglede i davali mi korisne savete kako da ih poboljšam. Takođe bi trebalo napomenuti da su tri ogleda iz ove knjige (treći, pretposlednji i poslednji) nastali kao rezultat rada na projektu „Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji" (rukovodilac Anđelka Milić), koji se 2002-3. godine radio pri Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, uz finansijsku pomoć Ministarstva za nauku Republike Srbije.

U Beogradu,
aprila 2003. godine

Slobodan Antonić
santonic@Eunet.yu

GLAVA PRVA

POJMOVLJE I DEMOKRATIJA

- Ubeđivačke definicije u političkoj nauci
- Demokratija i vrednosni redukcionizam.

UBEĐIVAČKE DEFINICIJE U POLITIČKOJ NAUCI
(1994)

Kada se tokom nepune dve godine (1989-1990) raspao postojeći društveni model u istočnoevropskim zemljama, raspala se i njemu odgovarajuća paradigma društvenih nauka. Marksizam, taj sveobjašnjavajući obrazac mišljenja koji je imao ulogu tzv. diciplinarne matrice, skoro preko noći je odbačen, a da ga nije - kao što je to slučaj u uobičajenim kunovskim naučnim revolucijama - zamenio novi paradigmatski obrazac.

Odbacivanje određenih naučnih teorija svakako nije ništa novo u istoriji nauke. Ali raspad paradigme - pogotovo ako nije praćen rekonstituisanjem druge - može zadugo blokirati fundamentalna istraživanja, donoseći mnoge nesporazume i zablude. Politički naučnik, recimo, nameran da preduzme izvesna istraživanja, danas se, ne samo u Srbiji već i u većini istočnoevropskih zemalja, nalazi u prilici da se u svojim ispitivanjima jednostavno nema na šta osloniti. Većina knjiga iz kojih je učio sada su bezvredne, a sama građanska restauracija u toj meri je specifična da ne dozvoljava preterano oslanjanje na stara ili tuđa iskustva.

Kako onda u društvenim naukama postmarksističkih zemalja pristupiti izgradnji nove paradigme - ili još bolje novih paradigmi[1]? Paradigma se, ma šta mi inače želeli, teško može uvesti poput višestranačja u politici ili privatizacije u ekonomiji. Ona izrasta na osetljivoj podlozi kakva je naučna zajednica[2], koja ne

1 Fajerabend pokazuje za svaki glavni period u istoriji nauke istovremeno postojanje brojnih suparničkih paradigmi u okviru istih disciplina (Feyerabend, 1970: 212): Većina savremenih naučnika smatra sociologiju i ostale društvene nauke vešeparadigmatskim disciplinama (Ritzer, 1976; 1981; Martindale, 1987; Hannabus, 1988; Afrić, 1989; Davidov, 1992).

2 Paradigma i naučna zajednica u toj meri su povezani da se, po Kunu, mogu i cirkularno definisati: „Paradigma je ono što članovi jedne naučne zajednice dele *i*, obratno, jedna naučna zajednica sastoji se od ljudi koji dele jednu paradigmu" (Kun, 1974: 240).

samo da mora prihvatati određene standarde, već mora biti u stanju da ih nadalje i sama samostalno formuliše. Međutim, razlozi ne samo psihološke prirode, kao što pokazuje Kun[3], uzrokuju da je stvaranje nove paradigme zapravo po pravilu stvaranje nove naučne zajednice, povlačenjem zastupnika stare pradigme i utvrđivanjem autoriteta koji konstituišu novu[4].

Otuda je ovaj proces dugotrajan i podrazumeva ne samo biološki neizbežnu smenu generacija, već i postepenu absorpciju naučnih standarda od strane određenih nacionalnih ili regionalnih naučnih zajednica na osnovu vlastitih iskustava odn. samostalnih istraživanja koja dovode do „konsolidacije teorija srednjeg obima koje zatim postaju specijalni slučajevi opštih formulacija" (Merton, 1979: 56-57).

U tom pogledu, temelj od koga započinje obnova pradigme[5], bar što se srpske društvene nauke tiče, jeste standardizacija upotrebe ključnih termina u okviru pojedinih naučnih disciplina, upotrebe koja se po pravilu utvrđuje jednim posebnim postupkom - definisanjem. U uobičajenom kontinuumu svake zrele (razvijene) nauke, odn. nauke sa uobličenom paradigmom, kao što pokazuje shema koju daje Alegzander (Alexander, 1982/I: 3), definisanje predstavlja jednu od srednjih karika koja se u kružnom toku naučnog saznanja neprestano proverava i utvrđuje (Shema 1).

3 Ne radi se samo o tome da „naučnici, budući da su samo ljudi, ne mogu uvek da priznaju svoje greške, čak i onda kada se suoče sa striktnim dokazom", nego i „opiranje do kraja života, naročito od strane onih čije su stvaralačke karijere učinile da se vežu za stariju tradiciju normalne nauke... leži u uverenosti da će stara paradigma, na kraju krajeva, uspeti da reši sve svoje probleme" (Kun, 1974: 212).

4 *Groso modo* rečeno, nema konstituisanja nove paradigme bez smrti zastupnika stare, što su posebno jasno uočavali naučnici čija su otkrića zahtevala potpuno odbacivanje stare paradigme i prihvatanje nove. Tako Darvin, na završetku *Porekla vrsta*, piše: „Iako sam potpuno ubeđen u istinitost gledišta koja su izneta u ovome delu... ja ni u kom slučaju ne očekujem da ću ubediti iskusne prirodnjake, čiji su mozgovi napunjeni mnoštvom činjenica koje su, tokom dugog niza godina, posmatrane sa tačke gledišta koja je neposredno suprotna mojoj... Ali, ja gledam s poverenjem na budućnost - na mlade prirodnjake koji dolaze i koji će biti u stanju nepristrasno i sa obe strane da sagledaju ovo pitanje" (prema Kun, 1976: 211). A Plank se vajkao: „Nova naučna istina ne trijumfuje tako što bi ubedila svoje protivnike i učinila da oni vide to svetlo, već pre zato što njeni protivnici jednog dana umru, a izraste nova generacija kojoj ta istina nije tuđa" (navedeno u Kun, isto).

5 U našem slučaju nemamo uobičajeni prelazak sa pre-paradigmatičku na post-paradigmatičku fazu razvoja jedne naučne oblasti (Kun, 1976: 243), već se radi o ubrzanoj rekonstrukciji priručne paradigme, koja će poslužiti za premošćavanje nastalog hijatusa do ustanovljavanja kompletne paradigme.

Shema 1

Kružno polje naučnog saznanja

Ali u razdoblju uobličavanja i učvršćivanja paradigme, koje se dobrim delom sastoji u terminološkoj standardizaciji naučnih disciplina, metode i tehnike definisanja dobijaju prvorazredni značaj. Za evropsku prirodnu nauku recimo, to je bio XVII i XVIII vek. I kada se danas u istočnoevropskim zemljama pristupa obnovi paradigme u društvenim naukama, korisno je podsetiti se značaja koji je svojevremeno definisanju davao Spinoza: „Pravilan put istraživanja jeste obrazovati misli iz neke date definicije, a ovo utoliko srećnije i lakše uspeva, ukoliko smo neku stvar bolje definisali. Stoga se glavna tačka celog ovog drugog dela *Metode* sastoji u poznavanju uslova dobre definicije, a zatim u načinu da se oni pronađu" (Spinoza, 1956: 49). A Lajbnic upozorava da „reči koje imamo, pošto su dosta mračne i daju nam često samo konfuzne pojmove, valja zameniti drugim znacima čiji bi pojam bio precizan i određen, a definicije nisu ništa drugo nego razgovetan izraz ideje stvari" (Leibniz, 1875/VII: 26; prema Šajković, 1975: 158). Otuda definicije za Lajbnica ne samo što izražavaju same *ideje* ("definitiones idearum expressiones"; Leibniz, 1975/I: 205; Šajković, 1975: 156), već su one kao „principi izražavanja istina" istovremeno i „najmoćnije oruđe" ljudskoga razuma u svakom istraživanju[6].

6 „Dokaz nije ništa drugo do lanac definicija" (Leibniz, 1875/I: 174; Šajković, 1975: 157), a „analiza nije ništa drugo nego rešenje (razlaganje) definisanoga u definiciji, ili propozicije u svome dokazu, ili problema u svome uzroku" (Leibniz, 1875/I: 175; Šajković, 1975: 157).

* * *

Osnovni preduslov uspešne komunikacije jeste da reči kojima nastojimo da izrazimo svoje misli u našeg sagovornika ili čitaoca pobuđuju misli sa istom ili što sličnijom sadržinom. Kako su različiti ljudi skloni da iste reči razumeju na različite načine, i u običnom govoru neretko se dešavaju nesporazumi, koji pak u nauci mogu imati mnogo ozbiljnije posledice. Otuda nauka osobito drži do jasnosti i maksimalne određenosti jezičkog izraza. Ovaj strogi zahtev za omeđenošću značenja upotrebljavanih naziva osobito je važan u društvenim naukama, gde po pravilu najviše zbrka i sporova i nastaje zbog proizvoljne upotrebe osnovnih ili polaznih termina, budući da često i pripadnici istog teorijskog pravca pod istim rečima misle sasvim različite stvari.

Ova bezbrižnost i proizvoljnost osobito je vladala u staroj (marksističkoj) paradigmi političkih nauka, ne samo u Srbiji i Jugoslaviji. Ako se kao osnovni kriterijum razvijenosti jedne nauke uzme stepen izgrađenosti njenog naučnog jezika odnosno stalnost i ujednačenost njenih ključnih pojmova (Popović, 1973: 32-33), tada možemo tvrditi da je stara politička nauka bila daleko od naučne ozbiljnosti. Ona ne samo da je izvan ideološkog shematizma upotrebljavala jedan konfuzan vokabular, već je - posebno tamo gde je težila tzv. produbljenoj analizi u znaku svog glavnog dokrinarnog autoriteta[7] - proizvodila takve jezičke izraze koji su jednostavno s one strane nauke:

> "S jedne stane, samodelatnost omogućava da se, razvojno data i sve više ostvarivana, društvena pozicija čoveka kao radnika delatno pretvori u društvene osnove revolucije povezivanjem ljudi kao udruženih radnika na osporavanju i prevladavanju društvene moći njihovog rada, bilo da ona izvire iz zatečenih ili novoproizvedenih sadržaja građanskog načina društvene proizvodnje. S druge strane, samodelatnost u društvenoj proizvodnji vrednosti je permanentna kritika i osporavananje mogućnosti da političko posredovanje u revoluciji ne preraste u opštu zakonitost revolucije, u sistem ideologizirane dominacije nad klasom i čovekom... „ itd.[8]

Jasno je zašto ovakvi jezički proizvodi, iako naizgled koriste pojmove iz političke nauke, teško mogu biti svrstati u naučne iskaze: oni ne samo da su izrečeni mutnim i zamršenim jezikom, već budući da uviđanju istinitosti neke mis-

7 Mislim ovde naravno na Marksa, koji je pak svoj jezički izraz obrazovao pod neposrednim uticajem Hegelove leksike i načina na koji je ovaj pokušavao da reši teorijske probleme, a koji strogi kritičari opisuju kao „gomilu metafora, opskurnosti i besmislica", odnosno kao „skup nabacanih i krajnje konfuznih misli o svemu i svačemu" začinjenih jednom krajnjom „intelektualnom arogancijom i fantastičnom narcisoidnošću" (Sesardić, 1978: 10; 11).

8 Izvor ovog citata nema potrebe navoditi, budući da ovakva mesta nisu bila posebnost samo ovog autora, već veoma raširen manir u jugoslovenskoj politikologiji.

li mora da predhodi njeno razumevanje (shvatanje misli dolazi pre suđenja o njenoj istinitosti) - ne mogu da sadrže istinosnu vrednost, odnosno, po Karnapu, strogo posmatrano, oni su besmisleni (Carnap, 1979). Jer, premda formilisani u ontološkom idiomu, njihova logičko-jezička analiza pokazuje da se u njima u doslovnom smislu reči ništa ne *tvrdi* nego se samo *izražavaju* određena mentalna ili emocionalna stanja[9].

Ovde se ne radi samo o tome da velika većina čitalaca neće razumeti smisao izgovorenih ili napisanih reči. I onaj čitalac koji ima strpljenja da se bavi ovakvim jezičkim akrobacijama, i onaj čitalac koji poseduje izvesno iskustvo sa ovakvim jezičkim proizvodnima[10], posle nekoliko uzastopnih pročitavanja ovog mesta može da dođe samo do izvesne maglovite slike, do nagoveštaja izvesne misli o „samodelatnosti radničke klase"[11]. Dakle, kod čitanja ovakvih odlomaka delatnost našeg intelekta svodi se na delatnost uobrazilje. Mi stvaramo sebi izvesne slike, izvesne predstave koje mogu pobuditi asocijacije sa stvarnošću, ali cilj nauke nije stvaranje nikakvih asocijacija već *objašnjenje*. Ako čak ni savremena filosofija ne toleriše slikovite opštosti zahtevajući objašnjenja i tumačenja a ne begstvo u analogizam (a poznato je da je u filosofiji veća sloboda spekulacije tradicionalno dopuštena), još manje ovaj, u krajnjoj liniji literarni manir ima prava građanstva u nauci.

Zato je više nego neophodno da se iz sfere političke nauke počnu odstranjivati ovakve i slične slobodne i neobavezne impresije, i da osnovni cilj pisanja jednog teksta ne bude intelektualno prazna stilska egzibicija ili poetski izlivi mistike pomešani sa logičkom zloupotrebom pojmova, već davanje racionalnog objašnjenja i/ili vrednosne ocene pojava i stvarnosti.

9 Valja razlikovati reprezentativnu i ekspresivnu ulogu jezika: iskaz „sada sam veseo" *tvrdi* veselo raspoloženje i zato je on *ili* istinit *ili* lažan; smeh *izražava* veselo raspoloženje i zato nije ni istinit ni lažan (premda može biti iskren ili nesikren); Carnap, 1979: 172-173.

10 Poznavaoca filosofije obično ne ljute nejasna izlaganja jer je on sklon da za nerazumevanje određenih iskaza najpre okrivi sebe; Reichenbach, 1964: 33.

11 „Ako s nekim razgovaram, pokušavajući da mu izložim neko svoje mišljenje i on ipak konačno kaže da nije razumio što sam htio reći, dva najčešća objašnjenja tog neuspjeha komunikacije su ili da sam ja konfuzan ili da je on glup. Nije mnogo različita situacija kad netko objavi knjigu iz filozofije koja većini čitalaca i pored poštenih napora ostane nerazumljiva; čovjek može onda uglavnom birati između dvije stvari: (a) da posumnja je li doista jasno izrazio ono što je mislio, ili još bolje da se zapita da li i sam zna što zapravo milsi, ili (b) da zaključi kako je većina ljudi po inteligenciji daleko ispod njegovog nivoa i da se zato moraju još dosta potruditi da shvate njegove ideje...Međutim, što savjetovati nekome tko kaže da i pored ozbiljnog truda ne razumije većinu rečenica u *Fenomenologiji duha*, što da čita kao put u Hegela: Kanta, Spinozu ili Aristotela?... Da li su ti ljudi, premda inače pokazuju normalnu sposobnost shvaćanja, ipak toliko nižih intelektualnih sposobnosti od 'posvećenih'?... Ili možda ipak da se pretpostavi da je s ljudima sve u redu, a da je ta filozofija sumnjive vrijednosti?" (Sesardić, 1978: 9-11).

Na sreću, ovakav manir njegovi zastupnici (pogotovu oni mlađi) sa raspadom marksističke paradigme počinju i sami postepeno napuštati. Mnogo je veća, međutim, nevolja sa terminološkom redukcijom koja je iz ideoloških razloga izvršena u srpskoj političkoj nauci stare paradigme. Najupečatljiviji primer je slučaj sa svakako jednim od ključnih nazivnika - sa pojmom *država*. Ovaj termin je u skladu sa ideološkom emanacijom teorije o odumiranju države u „samoupravnoj stvarnosti", od usvajanja Ustava iz 1974. do negde 1990. godine posve istisnut iz upotrebe, i to ne samo iz politikološke već i iz kolokvijalne. Setimo se samo da su se sve leksičke kombinacije koje su označavale „samoukidajuću" državu svodile na „društvo", „zajednicu", „društveno-političku zajednicu", „širu društvenu zajednicu" itd. Kao što je u Orvelovom „novogovoru" reč *sloboda* uklonjena iz rečnika (izuzev recimo u značenju „Je li ovo mesto slobodno?"), tako se i reč *država* u ovom razdoblju zadržala u upotrebi jedino u domenu međunarodnih odnosa (u konstrukcijama tipa „međudržavna saradnja" itd).

Nažalost, ovakva leksička redukcija na političkoj ravni, bila je praćena isto takvom redukcijom i u oblasti vladajuće politikologije, koja je poslušno sledila imperative ideoloških konstrukcija, spremno prikazujući stvarnost poglavito onakvom kakvom je ideologija želela da je vidi. Preuzevši ideološki idiom, politikologija je svoj vokabular morala očistiti od „zastarelih" termina, te je u tom spremanju izbačena i jedna - kako se tada zaključilo - nevažna i *passe* kategorija kao što je to *država*.

Sa opštom promenom političkih prilika koja je započela 1989. godine, pojedini proskribovani termini poput *građanskog društva, parlamentarizma, stranke, demokratskih izbora*, počinju sve više dobivati pravo građanstva, a sa njima i zaboravljena *država*. No ilustrativno za stanje svesti vladajuće elite, termin država se još tokom 1990. godine upotrebljava prevashodno kada se želi istaći „nacionalna suverenost", ali i u sintagmi „pravna država" i to u kontekstu one čuvene rečenice: „Svim sredstvima pravne države.."!

Tako politikologija, kognitivno skoro obogaljena, ulazi u vreme u kome politička praksa ponovo počinje da uči neke zaboravljene kategorije. Otuda potreba dosledne jezičke obnove ove discipline, koja mora izatkati jednu efikasnu terminološku mrežu da bi mogla da misli i izrazi (s-hvati) jednu dinamičnu i protivrečnu realnost. Zato definisanje i dolazi u žižu interesovanja metodologije te „nove" politikološke paradigme.

Zbog svega navedenog, nesumljiv je metodološki značaj pitanja standardne terminologije odn. tehnike definisanja, osobito u ovom trenutuku za političku nauku u Srbiji, i to je ključni cilj ovog rada. U njemu ću, međutim, razmotriti samo jedno od mnogobrojnih pitanja iz problematike definisanja - problem ubeđivačkih definicija.

* * *

Napraviću, najpre, razliku između leksičkih, stručnih i stipulativnih definicija.

Leksičke definicije referišu o načinima na koji se neki termin upotrebljava, odnosno o svim značenjima koja neka reč ima u standardnom književnom jeziku (Robinson, 1950: 34). Recimo, reč "politika" po rečniku *Matice Srpske* ima sledeća značenja: „1. a. ukupnost svih radnji koje se preduzimaju u odbrani klasnih interesa radi osvajanja i jačanja klasne vlasti; b. državni poslovi koji se odnose na rukovođenje državom u oblasti unutrašnje uprave i međunarodnih odnosa; planom predviđena delatnost u državnoj upravi usmerena na odbranu i unapređenje interesa državnih i klasnih nosilaca vlasti; 2. aktivnost kojom se želi postići neki cilj, obično obmanjivanjem drugih" (RSKJ, 1967/IV: 651).

Premda i leksičko definisanje privileguje pojedina značenja usled izdvajanja jedne grupe ljudi za koju se smatra da su poznavaoci ili reprezenti jezika, pa se onda iskazi i njihovi načini upotrebe reči beleže i analiziraju, ono ipak nastoji da korektno referiše o *svim* značenjima. No, velika većina reči u običnom govoru imaju različita a često i suprotna značenja, koja u nauci mogu da dovedu do nesporazuma. Politička nauka svakako da pod politikom ne može istovremeno i u istim kontekstima podrazumevati poslove u sferi javnog interesa i „postizanje ciljeva obmanom drugih", kako leksikograf uredno beleži kolokvijalno značenje koje ova reč ima. Tako dolazimo do druge vrste definisanja, koju smo nazvali *stručnom* (premda je i leksička definicija stručna sa leksikografskog stanovišta), kod koje se diskurzivnom eksplikacijom ne samo izražava već i utanačava ili donekle dopunjuje uobičajeno značenje. Premda reči u svakodnevnoj upotrebi mogu da poseduju različita značenja, ipak postoje konteksti koji su, uzeti kao celine, dovoljno jasni da bi bili sasvim precizni. Svrha ovakve eksplikacije jeste da se održi i pojača upotreba značenja iz takvog konteksta, odnosno da se takvo značenje izdvoji, a zatim favorizuje. Ovde eksplikacija više nije puki izveštaj o sinonimnosti upotrebe definiensa i definienduma, već ovde definiens *usavršava* antecedentnu (predhodnu) upotrebu definienduma. Sasvim je razumljivo da onda takve reči u nauci imaju znatno određenije značenje nego u svakidašnjem govoru. Premda po pravilu i kunića nazivamo zecom, biolog to nikada neće učiniti jer kod njega reč *zec* ima znatno određenije značenje[12].

12 Zec i kunić su dve posebne vrste koje se ne mogu međusobno ukrštati. U odeljku o stipulativnim definicijama videćemo da čitavu stvar možemo i da obrnemo: definišemo li zeca kao sitnog glodara sa dugim ušima i kratkim repom (tj.po izgledu) i kunići će biti zečevi.

Sada dolazimo i do treće vrste definicija koje se nazivaju *stipulativnim*, ali i normativnim, preskriptivnim, legislativnim, postulacionim, imperativnim, pogodbenim itd. To je uvođenje novog značenja nekog termina, tako da definiendum postaje sinoniman sa definiensom samo stoga što je izričito i sačinjen tako da sa njim bude sinoniman. U takvoj definiciji terminu pridajemo sasvim novo značenje, značenje koje on nema u svakodnevnoj upotrebi, ili čak značenje koje se potpuno razlikuje od njegovog uobičajenog značenja. Recimo, ako lisicu definišemo kao sitnog glodara sa dugim ušima i kratkim repom, onda će reč *lisica* imati značenje koje u običnom govoru ima reč *zec*[13].

Premda njena upotreba izgleda nepraktična, stipulativna definicija ima svoje mesto u strogo formalnim odn. veštačkim jezicima (logičkim ili matematičkim) u kojima važi Raslovo i Vajthedovo objašnjenje definicije kao „izjave (declaration) da neki novouvedeni simbol treba da znači itd" (Russell & Whitehead, 1925: I, 11; prema Robinson, 1950: 59). U takvim jezicima svi simboli sem malog broja nedefinisanih su zapravo novouvedeni i u tom smislu stipulativni.

Međutim, kada je stipulativna definicija data u društvenoj nauci s pretenzijom da bude definicija druge vrste tj. stručna definicija, a s namerom da promeni dispozicije za delovanje, onda je reč o tipičnoj *ubeđivačkoj definiciji*.

Po Stivensonu, „ubeđivačka definicija je takva definicija koja jednoj poznatoj reči daje novo pojmovno značenje, a da pri tom bitno ne menja njeno emotivno značenje, i koja se upotrebljava sa svesnom ili nesvesnom namerom da se pomoću nje promeni usmerenost ljudskih interesa" (Stevenson, 1977: 285).

Da bi smo ovo Stivensonovo određenje razumeli, podsetiću da reči, osim deskriptivne, imaju i emotivnu odn. ekspresivnu funkciju. Reč *ubica* istovremeno sadrži deskriptivni element - osoba koja je oduzela život drugom čoveku, ali i emocionalni element - naše moralno gnušanje i osuda takvog čina (da takvog stava nema upotrebili bi drugu reč za takvu osobu - recimo „ratnik", ili „osvetnik" itd).

Po Stivensonu, „*deskriptivno značenje* jednog znaka jeste njegova dispozicija da izazove saznanje" a „*emotivno značenje* je dispozicija znaka da izrazi i izazove osećanja ili stavove" (Stevenson, 1958: 70; prema Stojanović, 1964: 151-2). Svaki vrednosni termin ima emotivno i deskriptivno značenje, razume se u različitoj srazmeri[14]. Za političke nauke, i uopšte sve discipline u kojima se barata vred-

13 „Ni jedna stvar nema stalan naziv i ništa ne stoji na putu da se ono što sada nazivamo 'okruglim' nazove 'pravim' ili, pak, da se 'pravo' nazove 'okruglim'... Isto se to može reći i o definiciji" (Platon, 1978: 67).

14 Po Heru, postoji sledeća tendencija: što više jednog to manje drugog i *vice versa* (Hare, 1954); Stojanović konstruiše skalu koja počinje sa deskriptivnom upotrebom vrednosnih termina, nakon čega dolazi deskriptivna i ekspresivna upotreba, da bi se završila sa ekspresivnom upotrebom (Stojanović, 1964: 144).

nosnim terminima, značajno je uočiti da postoje deskriptivni sinonimi koji nisu istovremeno i emotivni sinonimi: na primer, „režim" i „poredak", „diktatura" i „privremena suspenzija ustavno-pravnog poretka", ili naše omiljeno „svim sredstvima pravne države", tj. „vojskom i policijom". Otuda su i moguće različite vrste logičkih manipulacija, koje, uostalom, instiktivno primenjujemo i u običnom životu. Šopenhauer navodi upečatljive primere manipulacije uz pomoć reči koje imaju istu denotaciju ali sasvim suprotno vrednosno značenje (pobožnost - praznoverje, verska revnost - fanatizam, putem uticaja i veza - putem podmićivanja i nepotizma itd.), nazivajući takvu manipulaciju finim *petitio principii*. „Ono što hoćemo prvo da izložimo, unapred ugradimo u reč, u naziv, iz koga kao iz čistog analitičkog suda potom proizilazi ono što smo smerali" (Šopenhauer, 1985: 54).

Postoje dva načina manipulacije vezana za ovu dvostruku funkciju termina. Prvi je kada nastojimo da promenimo emotivno značenje nekog termina a da pojmovno ostane isto. Recimo, kada Lenjin kaže „Demokratija je jedan od oblika buržoaske države za koji istupaju svi izdajnici istinskog socijalizma" (Lenjin, 1973/XXVIII: 79), ili kada kaže „Sloboda štampe u buržoaskom društvu sastoji se u slobodi bogataša da sistematski, stalno, svakodnevno, u milionima primeraka obmanjuju, izopačuju, zaglupljuju, eksploatisane i ugnjetene mase naroda, sirotinju" (Lenjin, 1973/XXVII: 104), ili kada kaže „Neutralnost u danima revolucionarne borbe... nije ništa drugo do podstrekivanje i huškanje" (Lenjin, 1973/XXVIII: 106), jasno je da on ima nameru da - ne osporavajući deskriptivni element pojmova *demokratija*, *sloboda štampe* i *neutralnost* - promeni njihovo emocionalno značenje iz pozitivnog u negativno.

No takvi iskazi su za ovo naše razmatranje manje zanimljivi jer je njihova sugestivna moć značajno grublja i stoga lakše uočljiva. Naime, emotivno značenje, pogotovu složenijih pojmova kao što su pravda, demokratija, sloboda itd., prilično je stabilan i inertan element, koji se mnogo teže menja od pojmovnog/deskriptivnog elemenata, i stoga je ova vrsta manipulacije lako uočljiva.

Mnogo je zanimljivija i suptilnija druga vrsta manipulacije, kod koje zadržavamo pozitivno emocionalno značenje nekog termina ali mu nastojimo promeniti deskriptivno. I upravo to Stivenson naziva ubeđivačkom definicijom.

* * *

Ubeđivačke definicije se nalakše mogu prepoznati po tome što se u njima koriste reči „pravi" ili „istinski", što je najbolji način da se emotivno značenje reči ostavi nepromenjeno a da se na njega nakalemi novo pojmovno značenje:

"Ali ako želiš biti slobodan, moraš biti zarobljenik. To je uvjet slobode - istinske slobode."

"Istinske slobode" ponovi Anthony, parodirajući svećenički glas. „Uvijek volim takve tvrdnje. Suprotnost neke stvari nije njena suprotnost; oh zaboga ne! To je upravo sama ta stvar, ali onakva kakva ona *istinski* jeste. Zapitaj ma kog okorjelog pristašu što je konzervativizam; on će ti reći da je to *istinski* socijalizam. A stručni listovi proizvođača alkoholnih pića puni su članaka o ljepoti istinske umjerenosti. Obična umjerenost znači samo grubo odbijanje ma kakvog pića; ali *istinska* umjerenost, e, *istinska* umjerenost nešto je mnogo profinjenije. Istinska umjerenost jest boca crna vina uz svaki obrok i tri dupla whiskeya poslije večere..."

"Što je u imenu?" nastavi Anthony. Praktički sve, samo ako je ime dobro. Sloboda je divno ime. Zato tako živo želiš da se njome okoristiš. Ti misliš da će ljude, ako zatvor nazoveš istinskom slobodom, privlačiti zatvor. A najgore od svega je to, da imaš posve pravo." (Huxley, 1954: 90-91).

Da bi pokazao kako ubeđivačke definicije funkcionišu u oblasti društvene teorije, Stivenson navodi primer Platonovog određenja pravde u *Državi*. Kao prvi korak, Sokrat nastoji da utvrdi pozitivno emocionalno značenje ovog termina, što nikako nije slučajno. „Kad se čovek sprema da da neku ubeđivačku definiciju, on najpre mora biti siguran da termin koji se definiše ima dobro utvrđeno emotivno značenje. U protivnom, definicija koja je trebala da jednim pohvalnim nazivom baci povoljno svetlo na jedno pojmovno značenje, na kraju će umesto toga pomračiti to značenje jednim omalovažavajućim nazivom". Pošto je nahvalio pravdu, Sokrat se pita šta je to *istinska* pravda, i nakon konstrukcije idealne države zaključuje da je „čovek pravičan na isti način na koji je i država pravična" a država je pravedna „iz toga što svaki od ona tri roda bića (svaki od tri staleža - A. S.) obavlja svoj posao" te je otuda „svako od nas utoliko pravičan ukoliko obavlja samo svoje poslove" (*Respublica*, 441d-441e; Platon, 1983: 130). Tako je uobičajeno značenje pravde zamenjeno njenim „istinskim" značenjem, kao deo, kako Stivenson ne bez ikakvog prava ocenjuje, „nadahnutog pledoajea za novi klasni sistem, lepu i inspirativnu vrstu aristokratske propagande" (Stevenson, 1977: 297).

Slične ubeđivačke formulacije, kako pokazuje Hobhaus, imamo kod Hegelovog određenja države (Hobhouse, 1960: 71). Ona počiva na tri koraka stipulativne redukcije:

p_1: Istinska individualnost ili sloboda zapravo je saglasnost individuuma sa njegovom stvarnom voljom;

p_2: Stvarna volja individuuma zapravo se podudara sa opštom voljom;

p_3: Opšta volja zapravo je otelovljena manje-više savršeno u državi.

---

c: Dakle, sloboda je zapravo saglasnost individuuma sa državom.

Tako smo ovim *zapravo*, sve više menjajući deskriptivni sadržaj reči, pod formom teorijskog raspravljanja, slobodnog građanina načinili *zapravo* lojalnim podanikom.

Istu grešku ponavlja i marksista. U ogledu koji sledi za ovim, videće se kako to izgleda na Lenjinovom određenju morala:

p_1: Moral je ono što služi rušenju eksploatatorskog društva, tj. klasnoj borbi (Lenjin, 1973/XXXII: 364-365);

p_2: Klasna borba nije ništa drugo do diktatura proletarijata (Lenjin, 1960/I: 199);

p_3: Diktatura proletarijata zapravo je vlast koja nije vezana zakonima, odn. diktatorska vlast pojedinaca (Lenjin, 1960/XII: 362);

---

c: Moral je ono što služi vlasti koja nije vezana zakonima odn. diktatorskoj vlasti pojedinaca.

Pošto smo kod reči *moral* zadržali njeno uobičajeno pozitivno emocionalno značenje a zamenili joj na gore prikazan način deskriptivni element, dobili smo mogućnost da mnoge postupke koje u običnom životu izazivaju moralnu osudu nazovemo *istinski* moralnim: likvidaciju nevine dece, preventivno hapšenje, egzemplanarna suđenja, kolektivnu odmazdu (Čavoški, 1979).

Ne treba posebno podsećati da je marksizam gore opisanu metodu u političkim naukama naširoko koristio. Demokratski politički sistem nije bio onaj koji je počivao na parlamentarizmu, ne, *istinski* demokratski sistem je onaj u kome „vladajuću ulogu ima avangarda radničke klase - Komunistička partija". Demokratski izbori nisu oni u kojima se građani opredeljuju između različitih programa različitih ljudi iz različitih stranaka, ne, *istinski* demokratski izbori su oni na kojima se glasa za iste ljude sa istim programom iz iste stranke. Slobodno političko organizovanje nije pravo na udruživanje sa drugim ljudima radi političke borbe za određeni program ili interese, ne, *istinski* slobodno političko organizovanje je pravo na uključivanje u različite transmisije avangarde - SSRN, SSO, Savez sindikata itd.

* * *

Glavna nevolja sa ubeđivačkom definicijom je implicitno nastojanje njenog autora da je prikaže kao eksplikativnu odn. kao stručnu. Ta metoda je u marksističkoj paradigmi političke nauke svesno ili nesvesno proširivana ne samo na sve druge stipulativne definicije već i na jedan broj indikativnih iskaza. U njenoj osnovi se nalazio sledeći logički trik:

1. iskaz se prezentuje kao *sintetički*, uz tvrdnju o njegovoj istinitosti;

2. ako se iskazu protivstave iskustvene činjenice, koje protivreče onome što se u njemu tvrdi, iskaz se počne tertirati kao *ad hoc analitičan*;

3. konačno se izvede zaključak da je teza *po definiciji* istinita, a da su činjenice za koje je izgledalo da je dovode u pitanje u stvari irelevantne (Primorac, 1973).

Razlika između sintetičkih i analitičkih sudova ušla je u logiku sa Kantovom *Kritikom čistog uma* (Kant, 1976: 31-45). Iako je ovu razliku naslućivao i Lajbnic, Kant je jasno zapazio da se u nekim iskazima do onoga što se tvrdi u predikatu dolazi tako što se raščlani pojam koji je u subjektu, a da u drugim sudovima to nije slučaj. Kant navodi za primer iskaz „Sva tela su rasprostrta", koji možemo formulisati u obliku definicije „Telo je ono što zauzima neki prostor". Pojam koji je u subjektu (telo) i pojam koji je u predikatu (rasprostrtost, ono što zauzima neki prostor), povezani su tako da predikat B pripada subjektu A kao nešto što se u pojmu subjekta već sadrži. Raščlanjujući značenje reči *telo* mi dolazimo do prostornosti, odnosno do rasprostrtosti kao ključne odredbe telesnosti. Evo još nekih primera analitičkih sudova. „Celina je veća od njenog dela"; „Ćelavi ljudi nemaju kosu"; „Svi momci su neoženjeni" itd. U svim ovim primerima nismo imali nikakvo proširenje saznanja već samo rasvetljavanje ili objašnjenje onoga što je u pojmovima celine, ćelavca ili momka već zamišljeno.

Svi, pak, oni sudovi kod kojih ono što se izriče u predikatu nije sastavni deo pojma koji je u podmetu, jesu sintetički sudovi. U ovim sudovima vršimo spajanje, sintezu dva nezavisna pojma. Recimo, „Zemlja je okrugla"; „Tabla je crna", „Telo je teško" itd. U navedenim slučajevima pojam u subjektu i u predikatu spojili smo na osnovu iskustva. Dakle, iskustvom a ne raščlanjivanjem utvrdili smo vezu između Zemlje i okruglog oblika, školske table i crne boje, i tela i težine.

Očigledno je, dakle, da se analitički i sintetički sudovi različito odnose prema iskustvenoj proveri kao načinu utvrđivanja istinitosti suda. Analitički stav je tačan isključivo zbog svoga značenja, a istinitost sintetičkog iskaza mora se utvrditi empirijski. Iskaz „9 je veće od 8" istinit je analitički, dok se istinitost iskaza „broj planeta Sunčevog sistema je veći od 8" mora utvrđivati empirijski. Pošto se kod analitičkog suda pojmovi ne povezuju iskustvom već na osnovu raščlanjivanja, neistinitost analitičkog suda se ne pokazuje pozivanjem na iskustvo već na protivrečnost u raščlanjivanju. Preciznije rečeno, analitički iskaz jednostavno ne može biti neistinit - ukoliko je on doista analitički. Za neki iskaz koji se tretira kao analitički možemo da tvrdimo da je neistinit samo ukoliko pokažemo da on zapravo nije analitički.

Navedimo neki primer. Uzmimio iskaz „Svi pauci imaju osam nogu" (primer je iz Barker, 1973: 29-31). Ako ovaj iskaz tretiramo kao sintetički (odnosno

vezu pojma „pauk" i „osmonožnost" uspostavimo pozivajući se na iskustvo), otkriće neke životinje koja je po svim osobinama jednaka pauku osim po tome što ima šest nogu, primoraće nas da utvrdimo da je iskaz „pauk ima osam nogu" neistinit. Međutim, ukoliko taj iskaz tretiramo kao analitički (odnosno ukoliko tvrdimo da je „osmonožnost" sastavni deo pojma „pauk"), otkriće neke nove životinje koja po svemu liči na pauka osim po broju nogu, neće uopšte biti važno za pomenuti iskaz, pošto ta životinja *baš zato* što ima šest nogu ne može biti pauk. Isto tako, otkriće crnih labudova u Australiji, bilo je relevantno za iskaz „svi labudovi su beli" samo ukoliko smo taj iskaz smatrali sintetičkim. Ukoliko smo ga držali analitičkim mogli smo da tvrdimo da te životinje i nisu labudovi (Arsenijević, 1975).

Ova mogućnost logičkog izvrđavanja bila je omiljeno sredstvo koje je u staroj marksističkoj paradigmim politikologije korišćeno instiktivno i znalački. Uzmimo samo primer sa državom. U marksizmu je često bio slučaj da se ona definisala kao klasna tvorevina *par excelance*: „Država je organizacija vladajuće klase kojom se rešava sukob između klasa u procesu proizvodnje". Ako se navede neki istorijski primer da država može postojati i u društvu bez klasa u sukobu u procesu proizvodnje[15], odgovara se da *to* i nije država budući da je za državu *kao* državu određujući njen klasni karakter. Dakle, odredba države kao suštinski klasne tvorevine ne uzima se kao iskustveni iskaz koji se suočava sa stvarnošću, već kao definicija, ali definicija treće vrste u kojoj se definiendumu stvara nova notacija sa novim značenjem. Možda to samo po sebi i ne bi bilo problematično da se pri tome ne tvrdi kako se daje definicija druge vrste, pa onda takav autor zapravo liči na igrača koji šutira loptu i na jedan i na drugi gol. Takav igrač doista uvek pobeđuje, ali svakako ne zbog dobre igre[16].

---

15 Uzmimo kao primer islandsko društvo između IX i XIII veka. U njemu su postojali zakoni u pisanoj formi, parlament, sudstvo i druge funkcije države, kao i privatna imovina i tržište, a da ipak nije postojala klasna izdiferenciranost budući da se islandsko društvo sastojalo od slobodnih seljaka - zemljoradnika i stočara. Vidi o tome više: Majstorović, 1967: 5-28.

16 Država uistinu raspolaže silom, ali se ona na to ne može svesti - njena upotreba sile, uostalom, ima za cilj da samu upotrebu sile u jednom društvu svede na najmanju potrebnu meru."Prvenstveni cilj države je održavanje poretka (order) i bezbednosti. To čini posredstvom sistema zakona, podržavanog silom" (*Encyclopaedia Britannica*, 1974, v.XVII, p.609.). *State* se, u našem smislu reči *država*, u velikom engleskom rečniku *Random housa* definiše u desetak odrednica od kojih je prvo „zajednica (a body of) ljudi koji su stalno naseljeni i organizovani pod jednom vladom" (*The Random House Dictionary of the English Language*, New York 1983, p. 1388.) Dakle, suštinski za određenje države jeste da je ona organizovana zajednica a ne organ nasilja. U tom smislu i naši rečnici daju korektnije leksičke definicije termina *država*. *Rečnik SANU* daje četiri značenja; tri su zastarela, a četvrto glasi: „Pravno nezavisna i određenim granicama omeđena teritorija sa stanovništvom jedne ili više narodnosti pod istom političkom vlašću" (IV, str. 697). Rečnik *Matice* daje sledeću definiciju: „nezavisna zajednica ljudi jedne ili više narodnosti, stalno nasljenih na određenoj teritoriji, pod istom političkom vlašću" (RSKJ, I, 776.).

Tako se u društvenim naukama pokazuju široke manipulativne mogućnosti svih stipulativnih definicija, dakle i onih stipulativnih definicija kod kojih se - kao kod ubeđivačkih - ne susrećemo sa terminima sa snažnim emocionalnim značenjem, već sa rečima u kojima dominira deskriptivni element. Stoga, razmotrimo potrebu i mesto stipulativnog definisanja u društvenim naukama.

* * *

Kada rečima počinjemo pridavati neuobičajena značenja, moramo se pomiriti da će takva upotreba izazvati mnoge zabune. I obratno, ako iskaze nekog autora koji koristi stipulirane termine čitamo tako kao da su oni zadržali uobičajeno značenje, pa ih onda kao takve proglašavamo neistinitim, rizikujemo da budemo proglašeni površnim.

Interesantno je da se ovo drugo često dešavalo upravo „marksistima" koji - premda su se sami obilato služili stupulacijom - nisu primećivali da je i kod drugih autora reč o stipulisanju. Hegel, recimo, pojam *istorija* upotrebljava u stipulisanom značenju kao „napredovanje svijesti o slobodi" (Hegel, 1955: 35). Razmatrajući grčku, rimsku ili germansku istoriju, njega ne zanimaju događaji već prvenstveno koliko se uzdigla i kako je napredovala svest o slobodi, pa kada zaključuje da je sa modernom građanskom državom završena istorija, on pri tome misli da je tada „došlo do svijesti da je čovek kao čovjek slobodan, da sloboda duha sačinjava njegovu osebujnu prirodu" (isto). Stoga se Hegelova teza o kraju istorije nikako ne može obarati pozivanjem na činjenicu da je i posle 1830. bilo istorijskih događaja, kao što su mnogi marksiti „nadmoćno" činili. Na sličan način marksisti su osporavali i Hegelovu tezu o kraju umetnosti, premda je Hegel pod umetnošću podrazumevao samo jednu od formi „u kojoj istina pribavlja sebi egzistenciju" (Hegel, 1975/I: 104). Druga forma saznanja istine su religija ili filosofija, u kojima *sada* duh mnogo bolje zadovoljava potrebu za istinom nego u umetnosti. To što su se u umetnosti rodili novi slikarski ili umetnički pravci posle Hegela, za njegovo određenje umetnosti je posve irelevantno.

Kod stipulativne upotrebe termina glavno pitanje koje se postavlja onome koji reči počinje upotrebljavati u neuobičajenom značenju, jeste pitanje opravdanosti stipuliranja. Onaj ko tvrdi „arsenik je jako hranljiv" a pod arsenikom podrazumeva ono što se u svakidašnjem govoru naziva „sir", dužan je da pokaže zašto je upotreba reči „arsenik" u navedenom kontekstu pogodnija, opravdanija od upotrebe reči „sir".

Osnovni razlog koji se obično navodi protiv stipulisanja upotrebe termina, jeste onaj komunikacijske prirode. „Jezik služi sporazumevanju. Definicije su pre svega potrebne da se ovo sporazumevanje olakša. Ako bi se, dakle, gradile pot-

puno proizvoljne definicije, ne vodeći računa o postojećim značenjima, postigao bi se očigledno suprotni efekat, umesto sporazumevanja - nesporazum" (Kotabrinska, 1960).

Iz ovih razloga opravdano je stanovište da je za političku nauku ipak najprimerenija ona druga vrsta definicije u kojoj utanačujemo, odnosno usavršavamo značenje reči koje definišemo. Ne treba zaboraviti da se i u strogim deduktivnim sistemima daje prednost definicijama koje su bliže uobičajenom značenju. Rasel se pri upoređivanju aritmetičkih sistema Peanoa i Fregea opredelio za ovaj drugi zato što ne dozvoljava interpretacije koje ne bi bile u skladu sa uobičajenim značenjem *1,2,3* i drugih prirodnih brojeva, Tarski je pre no što je pristupio definisanju *istine* postavio zahtev da definicija treba da bude u saglasnosti sa svakodnevnim značenjem toga termina, a po Karnapu, kao zadovoljavajuća se može priznati samo ona definicija koja je bar delimično prilagođena određenim, već utvrđenim navikama (Kotabrinska, 1960).

Ukoliko se u političkim naukama baš mora pribeći stipulativnim definicijama, tada se valja strogo držati Robinsonovih pravila za stipulativno definisanje (Robinson, 1950: 80-92):

1. Stipulaciju načelno valja činiti u najmanjoj mogućoj meri;
2. Nemojmo stipulisati dok nemamo valjan razlog da verujemo da je izraz koji smo odabrali da bi nešto označili posve podesan za naše ciljeve;
3. Nemojmo stipulisati dok nemamo valjan razlog da verujemo da već ne postoji odgovarajuće ime za stvar koju želimo da imenujemo;
4. Nemojmo stipulisati tako da dva različita simbola označavaju istu stvar;
5. Nemojmo stipulisati tako da jednim simbolom označavamo dve različite stvari;
6. Nemojmo nastojati da menjamo emocionalnu snagu reči pomoću stipulacije;
7. Obezbedimo se da naša stipulacija ne bude lukavost niti varka kojom ćemo samo prividno rešiti neki problem;
8. Stipulacija ne sme voditi gubitku važnih i korisnih distinkcija koje poseduje neka reč u svom dotadašnjem značenju;
9. Novo značenje neke reči treba da bude takvo da učini izlišnim nužnost da je moramo u istoj paradigmi upotrebljavati i u njenom starom značenju;
10. Sve upotrebe reči čije smo značenje stipulisali na početku nekog rada, moraju u samom radu biti dosledne, tj. u svim upotrebama u nekom radu reč mora biti u istom stipulisanom značenju;
11. Čak i ako smo u naučnim radovima upotrebljavali reči u stipulisanom značenju, u naslovima samih radova - zbog komunikacijskih razloga - ipak je bolje koristiti reči u njihovom uobičajenom smislu;

12. Pre prezentovanja javnosti, rad u kome smo upotrebljavali reči u stipulisanom značenju, dajmo najpre na kritičko pretresanje prijateljima ili bliskim kolegama;
13. Kada god smo u nedoumici da li da za novotkrivenu stvar (ili proces, ili ma šta drugo) koja je bez naziva, upotrebimo neku već postojeću, ili pak da smislimo sasvim novu reč, svagda se opredelimo za novu reč, ali takvu da je prepoznatljivo konstruisana na osnovu odgovarajuće stare reči (recimo, lek proizveden od peniciliuma nazvaćemo *penicilin* itd.;
14. Novu reč gradimo tako da bude skladna i u duhu jezika u kome je nastala;
15. Konačno, u stipulaciji valja biti odgovoran, tj. umeti sagledati sve posledice koje naša stipulacija može da ima za ljudsko znanje, za komunikaciju i za sam jezik.

Sve u svemu, politikolog mora imati na umu da se ni na koga više od njega ne može primeniti pravilo da proizvodeći jezik proizvodimo i stvarnost, budući da čak i neprimetna pomeranja značenja u standarnom političkom jeziku mogu proizvesti snažne globalne posledice. „Imamo veliki izbor značenja, kao i slobodu da, u okviru širokih konvencionalnih granica, izmišljamo nova značenja. Međutim, to koje ćemo značenje izabrati nipošto nije beznačajno, jer... izabrati neko značenje, znači opredeliti se za neku od strana u jednom društvenom sukobu" (Stevenson, 1977: 299).

* * *

Premda smo ubeđivačke definicije načelno ocenili kao nekorektne, preostalo nam je da damo izvesne sugestije za definisanje vrednosnih termina.

Pravila definisanja klasične logike preporučuju razlikovanje deskpriptivne i ekspresivne uloge termina i takvu eksplikaciju deskriptivnog elementa koja neće menjati emocionalni karakter termina (Robinson, 1950: 139). Stivenson smatra da se ne može definisati emotivno značenje vrednosnih termina, već samo *karakterisati*. Naime, budući da ima dosta termina sa istim deskriptivnim značenjem, mi ih možemo povezati tako da definiens i definiendum imaju isto značenje. Ali, jezik je mnogo škrtiji sa emotivnim značenjima - svaka reč u tom pogledu ima svoju strogo individualnu biografiju, pa se recimo *dobro* ne može zameniti drugim frazama a da se ne ošteti njegova emotivna suptilnost i individualnost (Stojanović, 1964: 158).

Problem rešava deskriptivno značenje nekog termina, koje nas - kada ga valjano ekspliciramo - istovremeno i obaveštava o kriterijumu što ga izvestan objekat mora zadovoljiti da bi se na njega moglo odnositi ekspresivno značenje. Recimo, deskriptivno značenje reči *demokratija* je istovremeno kriterijum da bi smo nekoga ili nešto mogli da počastvujemo tim terminom (Hare, 1954; Stojanović, 1964: 232-238).

U svakom slučaju, valja poslušati savet Stivensona koji smatra da je zadatak analitičara, u onim oblastima ljudskog znanja u kojima se pojavljuju vrednosni termini, da najpre nastoji da otkrije čitav niz njihovih deskriptivnih značenja, zatim da formuliše brojne definicije i utvrdi tipične kontekste, a da nakon toga analizira i emotivna značenja (Stojanović, 1964: 172-3). U slučaju da valja odabrati samo jedno, analitičar mora biti svestan individualne i društvene odgovornosti, odnosno praktičnih posledica takvog izbora.

Dakle, umesto zaključka, ponoviću još jednom neka pravila koja nas u političkim naukama moraju rukovoditi prilikom definisanja određenih termina:

1. U definisanju, kroz određenje značenja onih stručnih termina koje upotrebljavamo, treba da nastojimo da nam cilj bude iznalaženje najbitnije i za nas najvažnije odlike stvari koju tim terminom definišemo.
2. Prvi korek je istraživanje različitih značenja koje sam termin ima u običnom ili postojećem naučnom govoru. Drugi korak je odabir zančenja koje držimo najprezciznijim ili najupotrebljivijim, pa jedno od njih ukonačimo i u odnosu na druga značenja favorizujemo.
3. Pri tome se klonimo stipulisanja (a pogotovo ubeđivačkih definicija!) osim u izuzetim slučajevima kada se stipulacija mora po Robinsonovim pravilima opravdati.
4. Definiciju izražavamo u kratkoj i preciznoj formi, sa što manje reči, pri čemu je svaki termin iz definiensa nedvosmisleno poznatiji od definienduma.

DEMOKRATIJA I VREDNOSNI REDUKCIONIZAM
(1990)

U ovom radu razmotriću uticaj vrednosnog redukcionizma na uobličavanje totalitarnih struktura evropskih zemalja XX veka čije su vlade proklamovale izgradnju novog društva - socijalizma.

Pod vrednosnim redukcionizmom podrazumevam svođenje pluralizma vrednosnih obrazaca na jedan vrednosni sistem u kome postoji stroga hijerehijska struktura piramidalnog oblika, tako da osnovu sistema sačinjavaju etičke, političke, ekonomske, estetske i druge vrednosti koje su samo sredstvo realizacije jedne jedine, krajnje (intrinsične) vrednosti.[17]

U prvom delu rada pokazaću posledice tzv. revolucionarnog redukcionizma na primeru Lenjinove Rusije, u drugom ću nastojati da ukažem na običajnosnu podlogu koja je pogodovala razvoju redukcionističke ideologije, a u trećem delu analiziraću elemente same ideologije koji su proizvodili prepoznatljivu totalitarnu strukturu.

Revolucionarni redukcionizam

Da komunisti ne poštuju moral u uobičajenom smislu te reči otvoreno su isticali i Lenjin i Trocki. „Mi kažemo da je naš moral potpuno potčinjen interesima klasne borbe proletarijata" pisao je Lenjin. „Mi kažemo: moral - to je ono što služi rušenju starog eksploatatorskog društva i ujedinjavanju svih trudbenika oko proletarijata koji stvara novo društvo komunista" (Lenjin, 1973/XXXII: 364-

17 Dobar primer takvih sistema je religijski fundamentalizam, gde je dobro samo ono što služi veri, a sve vrednosti imaju jedino instrumentalni karakter u odnosu na ovaj cilj (Antonić, 1987).

365);[18] A Trocki je dopunjavao: „Moral je samo ono što doprinosi potpunom i konačnom uništenju imperijalističke bestijalnosti i ništa drugo. Dobrobit revolucije - to je vrhovni zakon" (Trotsky, 1969: 36-37).[19]

Lenjin i Trocki su se dosledno ponašali u skladu sa ovakvim svojem shvatanjem morala. Oni su obmanjivali i prevrtljivo menjali političke saveznike,[20] uzimali taoce,[21] kolektivno kažnjavali vojnike neposlušnih jedinica,[22] preventivno hapsili političke protivnike,[23] streljali za sitne prestupe,[24] organizovali egzemplarna sudenja[25] i likvidirali sve članove ruske carske porodice (pa i one maloletne)[26]. Ali oni to nisu radili prvenstveno zbog vlastite koristi ili obezbedenja lične vlasti. Vrednost kojoj su oni težili bilo je „opšte dobro istorijski oslobodenog čovečanstva", opšte dobro koje kroz revoluciju treba da postane sama supstancija nove istorijske zajednice. Razume se, moralno prihvatljiv cilj nikako ne može opravdati moralno rđava sredstva, ali bar ublažava njihovu moralnu osudu.[27]

Nešto drugačije stvar stoji sa Staljinom. U moralnost njegovih ciljeva može da veruje još samo neki nepopravljivo naivni sledbenik, a o brutalnosti njegovih postupaka jedva da je potrebno i govoriti. Lenjin likvidira članove carske porodice bojeći se budućih građanskih ratova, Staljin likvidira članove Centralnog komiteta i Generalštaba bojeći se za svoju vlast. U oba slučaja stradaju nevini. U oba slučaja postupci su nemoralni. Ali Lenjin ostaje revolucionar, a Staljin samodržac i tiranin.

Ipak postoje više nego ozbiljni razlozi za tvrdnju da je, teorijski gledano, Staljinski nemoral logička konsekvenca, Lenjinskog „posebnog" morala. Kada se jedna vrednost ma koliko ona doista opšta i valjana bila, proglasi krajnjom svrhom i jedinim ciljem svega delovanja (tzv. ekskluzivno intrinstičnom), onda se

18 „Klasna borba se nastavlja", objašnjava dalje Lenjin, „i naš je zadatak da se *svi* (podvukao A. S) interesi podrede toj borbi... Zato kažemo: moral uzet van ljudskog društva za nas ne postoji; to je prevara... Mi kažemo: moral, to je ono što služi rušenju starog eksploatatorskog društva; za komunistu je sav moral u toj jednodušnoj, solidarnoj disciplini i svesnoj masovnoj borbi protiv ekploatatora..." (isto).

19 Zbog toga su, obrazlaže dalje Trocki, „u borbi protiv kapitalista dozvoljena sva sredstva koja ujedinjuju revolucionarni proletarijat, ispunjavaju srca proletera nepomirljivošću ili neprijateljstvom prema ugnjetaču, uče ih preziru prema oficijelnom moralu i njegovim demokratskim odjecima, prožima ih svešću o njihovoj istorijskoj misiji, razvija njihovu hrabrost i duh samopožrtvovanja u borbi..." (Trotsky, 1969: 49).

20 Formalno ujedinjenje sa menjševicima na II Kongresu Ruske socijaldemokratije 1903. i faktički rascep odmah posle toga, ponovno ujedinjenje na Stokholmskom kongresu 1906. i ponovni rascep pod odlučujućim Lenjinovim uticajem 1912, taktičko približavanje socijalrevolucionarnima i konstitucionalnim demokratama nekon rušenja carizma i besomučni progoni „esera" i „kadeta" posle preuzimanja vlasti itsl. (Rabinowitch, 1976).

21 Uzimanje posve nevinih lica za taoce, a osobito članova porodica političkih suparnika ili pripadnika klasa za koje se sumnjalo da mogu pomagati političke suparnike, predstavlja težak prestup i sa etičkog i sa pravnog stanovišta. Tokom Oktobarske revolucije takva praksa je, međutim, široko primenjivana. Na osnovu odluke narodnog komesara za unutrašnje poslove od 3. septembra 1918, uzimani su taoci iz redova „klasnog neprijatelja" i streljani po načelu „glava za glavu". Međutim, odeljenje Čeke Crvene Armije u Ostrogorsku predložilo je tri nedelje kasnije da se za ubistvo jednog komuniste strelja 100, a za ubistvo boljševičkog rukovodioca 10.000 talaca! (Đinđić, 1981: 130). Lenjin je u par pisama izričito podržavao uzimanje talaca medu „kulacima" u akcijama prkupljanja žita ("Telegram Livenskom izvršnom komitetu", *Dela*, v. XXXIX, str. 98). Takvo pitanje je odmah i postavio u pozdravu Nemačkim revolucionarnima; „Da li ste uzeli taoce iz redova buržoazije?" ("Pozdrav Bavarskoj sovjetskoj republici", *Dela*, v. XXX, str. 362).

22 Prilikom obrazovanja posebnih vojničkih odreda za prikupljanje žita, Lenjin je izričito naložio da treba „uvesti kolektivnu odgovornost celog odreda, na primer, pretnju streljanjem svakog desetog - za slučaj pljačke" ("Teze o tekućoj situaciji", *Dela*, v. XXIX, str. 61).

23 Lenjinov Dekret o hapšenju voda građanskog rata protiv revolucije, od 28. novembra 1917. (*Dela*, v. XXVII, str. 399) određivao je preventivno hapštenje rukovodioca partije konstitucionalnih demokrata zbog namere da sazovu Ustavotvornu skupštinu. Lenjin je pri tome znao da takve odmazde obuhvataju i mnoga nevina lica, pa se ovako pravdao: „Rasuđujem trezveno i kategorički: šta je bolje - uhapsiti nekoliko desetina ili stotina podstrekača, krivih ili nedužnih, svesnih ili nesvesnih, ili izgubiti hiljade crvenoarmejaca i radnika? - Prvo je bolje, i neka me optuže za sve smrtne grehove i kršenja sloboda - priznaću da sam kriv, ali interesi radnika biće na dobitku" ("Završna reč o referatu", *Dela*, v. XXX, str. 341).

24 Najefikasnije sredstvo kažnjavanja po Lenjinu je bilo - streljanje. „Dok ne primenimo teror prema špekulantima - streljanjem na licu mesta - ništa nećemo postići" ("Diskusije o preuzimanju mera za borbu protiv gladi", *Delo*, v. XXVIII, str. 103), „Mislim da treba šire primenjivati kaznu streljanja... na sve oblike delatnosti menjševika, esera i sl". ("Dopuna preambule nacrta Krivičnog zakonika RSFSR i pisma D. I. Kurskom", *Dela*, v. XXXV, str. 230).

25 Tzv. suđenja za primer podrazumevaju odmeravanje mnogo teže kazne od učinjenog prestupa radi zastrašivanja eventualnih budućih počinioca, što je jurisprudencija davno odbacila kao kršenje temeljnog principa pravednosti (koji podrazumeva da kazna i učinjeni prestup moraju biti u neposrednoj srazmeri; Primorac, 1978). Lenjin je, međutim, bio gorljivi privrženik egzemplarnih suđenja, zahtevajući „obavezno organizovanje niza egzemplarnih procesa u Moskvi, Petrogradu, Harkovu i u nekoliko drugih najvažnijih centara" ("O zadacima narodnog komesarijata za pravosuđe u uslovima nove ekonomske politike", *Dela*, v. XXXV, str. 60-61). „Tu je potreban niz egzemplarnih suđenja s primenom najsurovijih kazni. Čini se da NK pravde ne shvata da nova ekonomska politika iziskuje nove metode novog, surovog kažnjavanja" (isto).

26 „Jedna od početnih mera koje su boljševici preduzeli u duhu revolucionarnog makijavelizma bilo je ubijanje celokupne carske porodice, ne izuzimajući ni decu, ličnog lekara i tri sluge. To je učinjeno 16. jula 1918. usred građanskog rata, kada je zapretila opasnost da 'bela garda' oslobodi cara. Ranije je Trocki predlagao da se Car izvede na sud, ali je Lenjin to odbio pravdajući se nedostatkom vremena. U prvom trenutku objavljeno je da je Car ubijen po odluci lokalnog sovjeta, ali je Trocki kasnije posvedočio da je tako postupljeno po nalogu samog Lenjina. I to je učinjeno bez ikakvog suđenja, pošto je Lenjin izgleda shvatio da nema tog sudskog postupka kojim bi se mogla izreći osuda na smrt nedužne dece" (Čavoški, 1979: 118)

27 Kako veli Veber, „postizanje „dobrih" ciljeva u brojnim prilikama je vezano za prihvatanje moralno problematičnih ili u najmanju ruku opasnih sredstava, kao i za prihvatanje mogućnosti ili verovatnoće nastupanja rđavih pratećih posledica postignutih uspeha" (Weber, 1919/1988: 91). Ono što izgleda da Lenjinov moral razlikuje od Staljinovog jeste iskrenost i unutrašnja doslednost njegovog revolucionarnog utilitarizma. „U Lenjinovim ustima teror se još naziva terorom, birokratija - birokratijom, antiboljševičke pobune seljaka - antiboljševičkim pobunama seljaka; ... Treba međutim još jedanput istaći da je taj čisto tehnički instrumentalni odnos prema ljudima i pitanjima Lenjin primjenjivao i na samog sebe. Nije mu bilo stalo do ličnih koristi. Nije podizao sebi spomenik i nije u sebi imao - za razliku od Trockog - ni trenuke pozerstva ili sklonosti prema teatralnim gestovima. Smatrao se istrumentom revolucije i bio je nepokolebljivo siguran da je u pravu..." (Kolakovski, 1983: 609-618).

sve ostale vrednosti po logici stvari srozavaju na sredstva njenog ispunjenja (vredna ukoliko su efikasna). Ovakav vrednosni redukcionizam obavezno se završava u nasilnoj instrumentalizaciji svih vrednosti. Ako je revolucija jedina vrednost po sebi, tada ostale kulturne, moralne i političke vrednosti (istina, ljubav, lepota, pravda, sloboda itd.) imaju vrednost samo ukoliko doprinose ostvarenju ove natkriljujuće vrednosti.

U takvim okolnostima kada se celokupni društveni život utroji „u funkciji" jedne centralne vrednosti, veoma je lako prostom supstitucijom, središnu vrednost - definisanu kao opšte dobro, zameniti nekom parcijalnom vrednošću koja je oličenje grupnog ili pojedinačnog interesa. Revolucija se, tako, najpre izjednači sa vlašću odredene partije, vlast te partije sa vlašću njenog Centralnog komiteta, a vlast Centralnog komiteta na kraju sa vlašću njegovog generalnog sekretara. Pošto se revolucija poistoveti sa vlašću jedne ličnosti, sistem koji je konstruisan da bi obezbedio pravo samo jedne vrednosti, nastavlja da deluje iako se središna vrednost promenila.

Najbolji primer logike revolucionarnog redukcionizma jeste Lenjinovo shvatanje morala koje se može demonstritati kroz klasični silogizam:

I premisa: moral = klasna borba
(P1) „Mi kažemo da je naš moral potpuno potčinjen interesima klasne borbe proletarijata" (isto).
II premisa: klasna borba = diktatura proletarijata
(P2) „Marksist je samo onaj ko proširuje priznavanje klasne borbe do priznavanja diktature proletarijata" (Lenjin, 1960/XI: 199).
III premisa: diktatura proletarijata = bezakonje + diktatura pojedinca
(P3) „Diktatura proletarijata je ... vlast koja je izvojevana i koja se održava nasiljem proletarijata nad buržoazijom, vlast koja nije vezana nikakvim zakonima" (Lenjin, 1960/XII: 362). „Diktatura pojedinca bila je (uvek) izraz, nosilac, sprovodnik diktature revolucionarnih klasa... Zato izmedu sovjetskog demokratizma i primene diktatorske vlasti pojedinaca nema nikakve principijelne protivurečnosti" (Lenjin, 1960/XII: 213).[28]
Konkluzija: moral = bezakonje + diktatura pojedinca
(c) A → B, B → C, C → D, ergo A → D

28 U nastavku, Lenjin još kaže: „O značaju individualne diktatorske vlasti s gledišta specifičnih zadataka danog momenta treba reći da svaka krupna mašinska industrija - tj. baš materijalni, produkcijski izvor i temelj socijalizma - zahteva bezuslovno i najstrože jedinstvo volje koja usmerava zajednički rad stotina hiljada i desetina hiljada ljudi. A kako može da se obezbedi najstrože jedinstvo volje? Potčinjavanjem volje hiljada volji jednog!" (isto).

Kao što se vidi, kada se jednom započne sa sužavanjem vrednosnog sadržaja temeljnih pojmova, put od morala do tiranije veoma se brzo prelazi. Ali takvo sužavanje (redukcija), koja je inače, kao što ćemo odmah pokazati, primenjivano na sve temeljne društvene i političke vrednosti, samo je posledica potpune instrumentalizacije celokupnog društvenog bivstva po otvoreno proklamovanom načelu: „da bi se postigao željeni cilj (socijalizam) dozvoljena su apsolutno sva sredstva":

> "Revolucija traži od revolucionarne klase da ona ostvari svoj cilj svim sredstvima koja su joj na raspolaganju: ako je potrebno oružanim ustankom, ako nema druge - terorom" (Trocki, 1971: 179).
> "U borbi protiv kapitalista dozvoljena su sva sredstva..." (Trocki, 1971: 179).
> "Organizacija pravnih revolucionara neće prezati ni pred čim da se reši člana koji ne valja" (Lenjin, 1960/ III: 344).

Pri tome, sredstva se ne vrednuju po tome da li su dobra ili ne, da li su pravedna ili ne, već se cene isključivo po svojoj efikasnosti: „Na pitanje subjektivnih motiva već objektivne efikasnosti ima za nas odlučujući značaj. Jesu li data sredstva stvarno sposobna da vode cilju?" (Trotsky, 1969: 50).

Stoga postupci koji se inače ocenjuju nemoralnim, u novim okolnostima postaju poželjni i moralni. Raskoljnikov je počinio zločin ubivši babu i njenu sestru Jelisavetu Petrovnu da bi došao do novca za izdržavanje, ali „da je Raskoljnikov ubio staricu po naređenju Partije - na primer radi osnivanja štrajkačkog fonda ili ilegalne štamparije - onda bi jednačina stajala"[29] tj. postupak bi bio opravdan.[30]

Stoga ne treba da čudi krajnje negativan odnos Lenjina i drugih vođa ruske revolucije prema onome što se inače drži temeljnim civilizacijskim vrednostima - odnos koji logički sledi iz uporne instrumentalizacije svih vrednosti. Tako, Lenjin državu vidi isključivo kao sredstvo nasilja nad građanima,[31] parlamentarizam doživljava kao trulu brbljaonicu,[32] opšte pravo glasa za njega je himera sitne bur-

29 Ovo su reči islednika Ivanova u Kestlerovom romanu *Pomračenje u podne* (Koestler, 1968: 166-167; prema Čavoški, 1979: 116).

30 Da Kestlerov dijalog nije daleko od stvarnosti svedoči „eksproprijacija" (čitaj pljačka) banaka, pošiljki državnog novca i carske vojske koje su oružane grupe boljševika vršile u predrevolucionarno vreme. Tako je, u razdoblju 1905-1908, samo na Kavkazu zabeleženo 1.150 terorističkih napada, a 23. juna 1907. boljševici su na jednom od glavnih trgova Tbilisija izveli „najslavniju pljačku jedne državne pošiljke novca" (Deutscher, 1977: 90). To što je u ovakvim poduhvatima stradalo mnogo nevinih, za boljševike nije moralo biti ni od kakvog značaja."Gubitak mnogih nevinih života nije mogao da bude u srazmeri sa rezultatima akcije: punjenja boljševičke blagajne novcem" (Glintić, 1989: 118).

31 „Država je... organizacija za sistematsko nasilje jedne klase nad drugom, jednog dela stanovništva nad drugim" (Lenjin, 1960/XI: 243).

32 „U parlamentu se samo brblja sa naročitim ciljem da se prostom svetu baci prašina u oči" (vol. XI, str. 215-216). „Opšte pravo glasa, ustavotvorna skupština, parlament - to je samo forma, svojevrsna menica koja ni najmanje ne menja suštinu stvari" (XXXI, 26). Zato se u nacrtu programa, na VII kongresu RKP (b), 1918. godine, Lenjin založio za „uništenje parlamentarizma ujedinjavanjem zakonodavnog i izvršnog društvenog rada" uz „spajanje uprave sa zakonodavstvom" (XXVIII, 259).

žoazije,[33] sloboda štampe je samo pravo na antisocijalističku agitaciju,[34] sloboda govora prilika da se otkriju i streljaju neistomišljenici,[35] političke i građanske slobode najobičnija prevarantska metafizika buržoazije,[36] pravo je samo sredstvo za ugnjetavanje jedne klase od strane druge i zato sudije ne treba da sude po zakonu već po revolucionarnom osećanju,[37] svetost ljudskog života je popovsko-kvekerska brbljarija,[38] pa čak i sovjeti i radnička klasa moraju biti posmatrani samo kao sredstvo za osvajanje i očuvanje revolucionarne vlasti.[39]

Kako je ostvarenje humanističkih ideala pomereno u neizvesnu budućnost, celokupna sadašnjost je u toj meri instrumentalizovana da je posve isprana od bilo kakve ljudske sadržine: „Put prema socijalizmu vodi kroz državnost najvećeg intenziteta... Država prije nego što nestane poprima oblik diktature proletarijata tj. najnemilosrdnije države koja svestrano zadire u život građana" (Trocki, 1971: 278). „Svi građani pretvaraju se u službenike u najmu države koju čine naoružani radnici. Svi građani postaju službenici i radnici jednog svenarodnog državnog kartela. Cela stvar je u tome da oni rade podjednako, tačno pazeći na meru rada, i da primaju podjednako" (Lenjin, XI, 258). Većina stanovništva ne samo da će raditi u najmu kod naoružanih radnika, već će biti i permanentno kontrolisana: „Kad većina naroda počne da vrši samostalno i svuda takvu evidenciju, takvu kontrolu nad kapitalistima (sada pretvorene u službenike) i nad gospodom intelektualcima koji su sačuvali kapitalističke navike, tada će kontrola postati doista univerzalna, opšta, svenarodna, tada joj se niko neće moći ukloniti, neće se imati kuda denuti (!)" (Lenjin, isto).

Logika redukcionizma je, tako, od početne revolucionarne gorljivosti koja se ne obazire mnogo na moralnost, dospela do klasičnog oblika totalitarne diktature (Neuman, 1977: 206-210). Ono što je trebalo poslužiti samo kao sredstvo (nasilje), osamostaljuje se i počinje realno da egzistira, težeći da se ovekoveči umesto prvobitnih ciljeva. Ubrzo revolucionari koji su ustali protiv nasilja i nepravde sa zaprepašćenjem konstatuju da njihov pokret proizvodi istu vrstu zla kao i „stari svet", možda čak i u većim količinama! Početni „višak nasilja" koji se najpre upotrebljava za fizičku eliminaciju „klasnih neprijatelja", izlazi izvan kontrole samih revolucionara i počinje da se okreće protiv sopstvenih saboraca, iskrenih idealista koji prvi uviđaju da s revolucijom nešto nije u redu" (Stojanović, 1969).[40]

Tako se još jednom potvrdila stara maksima, na koju podseća Marks, da „cilj koji traži rđava sredstva nije dobar cilj": „Ne samo da se sredstvo bira prema cilju, nego se i stvarna, puna priroda cilja otkriva tek u izabranom i upotrebljenom sredstvu" (Stojanović, 1969). Ali vrednosni redukcionizam na krilima revolucionarnog zanosa nema vremena za finese i distinkcije, on čak nema sluha ni za savete zdravog razuma koji ukazuje na svu raznolikost i složenost života, vrednosti, iskustva... Kao i svaki fanatizam i on je zaslepljen idejom, i što je iskreniji i pošteniji tim je po društvo opasniji i pogubniji.[41]

Druga praktička posledica vrednosnog redukcionizma jeste uspostavljanje monopola kolektivističkog moralnog obrasca. Sa stanovišta kolektivizma, svaki

---

33 „Lažno je shvatanje po kome opšte pravo glasa u savremenoj državi može doista da izrazi volju većine trudbenika i da osigura njeno sprovođenje u život" (XI, 190).

34 „'Sloboda štampe' u buržoaskom društvu sastoji se u slobodi bogataša da sistematski, stalno, svakodnevno, u milionima primeraka obmanjuju izopačinju, zaglupljuju, eksploatisane i ugnjetene mase naroda, sirotinju" (XXVII, 104). „Mi smo i ranije govorili da ćemo zabraniti buržoaske listove ako uzmemo vlast. Trpeti postojanje tih listova znači više ne biti socijalist" (XXVII, 336).

35 „Za javno ispoljavanje menjševizma naši revolucionarni sudovi treba da streljaju, jer inače to ne bi bili naši sudovi već bog zna šta" (XXXV, 162)". „I menjševici i eseri koji propovedaju takve stvari čude se kad kažemo da ćemo za takve stvari streljati" (isto). „Doista, propoved koji drže Oto Bauer i rukovodioci Druge i Druge i po internacionale, i menjševici i eseri odgovara njihovoj pravoj prirodi; 'Revolucija je otišla predaleko. Mi smo uvek govorili ono što ti sada govoriš. Dozvoli nam da to još jednom ponovimo'. A mi na to odgovaramo: 'Dopustite da vas za to postavimo uza zid'" (XXXV, 163).

36 „Nećemo dopustiti da nas iko obmanjuje tako zvučnim parolama kao što su sloboda, jednakost, volja većine... Ko u trenutku kada je došlo do svrgavanja vlasti kapitala u celom svetu potrže reč 'sloboda' uopšte, i u njeno ime ide protiv diktature proletarijata - pomaže eksploatatorima i ništa više; on je njihov privrženik, jer ako nije podređena interesima oslobođenja rada od ugnjetavanja kapitala sloboda je obmana" (XXX, 381-2). „Dok nema opšteg konačnog rezultata, trajaće i dalje stanje strašnog rata. I mi kažemo: 'U ratu postupamo na ratni način ne obećavamo nikakvu slobodu i nikakvu demokratiju'" (XXXIV, 236).

37 U „revolucionarnim sudovima" koji su „sredstva za vaspitavanje u disciplini" sudi se po „revolucionarnom osećaju sudija" (XII, 212.). Lenjin je inače preporučivao formulisanje što neodređenijih i bezobalnijih pravnih normi kako revolucionarni osećaj ne bi bio sputan pravnim začkoljicama (XXXV, 230).

38 „Što se nas tiče, mi se nikada nismo bavili kantijansko-popovskim, vegetarijansko-kvekerskim brbljarijama o 'svetosti ljudskog života'" (Trocki, 1971: 184).

39 „Čak ako bi sovjeti bez boljševičke većine preuzeli svu vlast mi se ne bi samo podredili njihovom diktatu... Mi bismo više voleli da postanemo ilegalna, zvanično progonjena partija" (prema Glintić, 1989: 18). Dakle, sovjeti su, kao forma vlasti, dobri samo ako u njima boljševici imaju većinu! A instrumentalni položaj radničke klase nakon revolucije lepo objašnjava Trocki. „Jedino principijelno i praktički pravilno rešenje gospodarskih teškoća sastoji se u tome da se na stanovništvo cijele zemlje gleda kao na rezervoar radne snage" (Trocki, 1971: 247).

40 Tako se revolucionarni redukcionizam vratio poput bumeranga samim njegovim tvorcima. „Pa upravo su ti ljudi u dvadesetim godinama srušili stare vrednosti i otkrili formule bez kojih se ni dan-danas ne može: te mlade države, te prvi pokušaj takve vrste, te kad se drvo seče iverje skače i tako dalje. Svako smaknuće opravdavali su time da se gradi svet u kojem više neće biti nasilja, i što za to novo nikakve žrtve nisu prevelike. Niko nije primetio da je cilj počeo opravdavati sredstva, a da se zatim, kao što to obično biva, cilj sve više gubio" (Stojanović, 1969).

41 Hana Arent s pravom primećuje da formalna konsistentnost revolucionarnog redukcionizma ima „hipnotičko dejstvo" na čovekov razum koji počinje da pridaje veći značaj onome od čega se polazi nego onome pomoću čega treba to samo polazište proveriti (Arendt, 1970: 8; Glintić, 1989: 63).

postupak mora da doprinosi interesu kolektiva (mora biti „u funkciji" u protivnom je egoističan, ne-društven, pa dakle i nemoralan.[42] (Džez nije protiv vlasti ali nije „u funkciji", pa je stoga on moralno i politički „neprihvatljiv").[43] Međutim, ljudi se individualnih vrednosti mogu odreći samo privremeno u korist jedne ili dve opšte vrednosti. Ratno stanje, stanje opšteg odricanja i napregnutosti, može se održati pet ili deset godina, ali kad-tad opsadno stanje dosadi i ljudi se okreću svojim brigama, željama i nadanjima. No vladajući moralni obrazac ostaje na snazi jer se niko ne usuđuje da ga ukloni pošto je i on „u funkciji". Tada nastupa vreme dvojnog morala. Kako ovaj prvi kolektivistički moralni obrazac kaže „Opšta vrednost je sve, individualni interes ništa", ovaj drugi moral nužno mora napraviti ravnotežu i zadovoljiti pravo individualnih vrednosti i reći: „Opšte dobro je ništa, a moja korist sve". Tako su i jedan i drugi interes zastupljeni, ali na najgori mogući način. Dva suprotna moralna obrasca ne mogu egzistirati uporedo, a opšte je dobro uvek od ljudskog srca dalje od sopstvenog interesa, kako je davno primećeno.

U tom smislu su mnogi komunisti na vlasti bili moralno tragične ličnosti. Oni su bili na vlasti upravo da bi obezbedili poštovanje kolektivističkog moralnog obrasca (vrhovne vrednosti); ali kao ljudi nisu mogli uvek postupati protiv prirodnih nagnuća samopotvrdenja sebe kao individuuma. Pet godina se može asketski ne misliti na sebe, ali i pet godina je ljudski posmatrano dugo vreme. A onaj koji počinje misliti na sebe a pri tome je na vlasti, razume se da je u poziciji da to može činiti mnogo potpunije i uverljivije nego sitni službenik ili radnik.

Na tom mestu i počinje spirala moralne degradacije društvenog života tzv. socijalističkih društava. Vlast se boji i najmanjeg kompromitovanja (jer je njena legitimnost moralno istorijska, a ne politička) i brižljivo skriva svako odstupanje svojih predstavnika od proklamovanog moralnog obrasca. To, razume se, pogoduje egoističkom moralu da nastavi potiskivanje društvenosti i kada se konačno pozove u pomoć javnost, bolest je zahvatila vitalne organe. Ključna mesta u državnoj strukturi već drže moralno beskrupulozne ili bar veoma sumnjive ličnosti. Moralni obrazac kolektivizma ostaje na snazi jer se smatra sastavnim delom političkog programa, ali u sukobu sa zbiljom nadolazećeg talasa egoizma, postaje predmet ironije ili licemernog podržavanja. Opšte dobro sve više uzmiče jer njegovo pominjanje asocira na kompromitovanu kolektivističku moralnost, pa državni život počinje da se kruni upravo tamo gde opšte dobro treba da je najsnažnije - s vrha.

Na taj način, čak i poslednje povoljne posledice revolucionarnog redukcionizma - poput široke požrtvovanosti omladine, dobrovoljnog asketizma sadašnjosti zarad bogatstva budućih generacija itd. - bivaju poništene. U poslednjim godinama pred slom, od poletnog revolucionarnog morala ostalo je samo razočarenje, ironija, apatija i teskoba - karakteristična osećanja građana u „zatvorenim društvima".

Kolektivistički etos

Ali zapitajmo se sada, kako je bilo moguće da ovakav vrednosni redukcionizam suprotan iskustvu i zdravom razumu zahvati ne samo pripadnike jedne partije ili klase već golemi deo stanovništva?[44] Kako je bilo moguće da jedna takva ideologija koja otvoreno propoveda nasilje, teror, samožrtvovanje i odricanje u ime neizvesne budućnosti veoma brzo pusti duboke korene čak i u slojevima koji po samorazumevanju ove ideologije nisu bili „avangarda revolucionarnog pokreta"?

Deo odgovora na ova pitanja svakako leži u kolektivističkom etosu pre svega onih naroda koji su dosta iskreno prigrlili ideju komunizma i čije su revolucije bile „autentične" (Rusi i drugi sovjetski narodi, narodi Jugoslavije, itd). Kolektivistički etos je zahvalna podloga za razvoj revolucionarnog redukcionizma, ne samo zato što je komunistička ideologija upravo insistirala na kolektivističkoj komponenti, već pre svega zbog znatne podudarnosti između vrednosne strukture kolektivizma i revolucionarnog redukcionizma.

Kao prvo, valja reći da je veći deo balkanskih i ruskih zemalja još u prvoj polovini XX veka predstavljao kompaktne i široke patrijahalne oaze u tadašnjoj Evropi. Tako je predgrađanska, tradicionalistička ideologija postala sastavni deo svakodnevne životne svesti čitavih generacija. Treba se samo podsetiti da hijerarhija tradicionalnih ratničko-plemenskih društava na prvo mesto stavlja rat i vla-

42 Stoga je Lenjin oštro bio protiv svake apolitičnosti, odnosno političke neutralnosti: „U danima revolucionarne borbe, kada je skup svaki trenutak, kada nesloga i neutralnost daju protivniku mogućnost da dođe do riječi, i kada se uza sve to bude i slušalo, kada se ne žuri da se pomogne narodu u njegovoj borbi za najsvetlija prava - ja takvo stanovište ni na kakav način ne mogu nazvati neutralnošću, to nije neutralnost, revolucionar će to nazvati podstrekivanjem i huškanjem" (prema Kolakovski, 1983: 607)

43 Isto tako, neprihvatljiva je i svaka litertura koja nije u najneposrednijoj službi politike. „Dolje se nepartijskim piscima! uzvikuje Lenjin, Dolje s piscima nadljudima! Književnost treba da postane dio opšte proleterske stvari, 'kotačić i šrafčić' jednog velikog socijaldemokratskog mehanizma, koji sačinjava jednu cjelinu, i koji je u pokret stavila sva svjesna avangarda cijele radničke klase" (prema Kolakovski, 1983: 608).

44 Doista, mada su svi narodi koji su se oslobodili komunističkog režima danas skloni da dugotrajnost sopstvenog političkog i građanskog podložništva objašnjavaju terorom i diktaturom, valja reći da je u nekim zemljama većina građana pružala punu podršku komunističkoj vlasti i iskreno verovala u „sistem koji se gradi". Jugoslavija 1945-1980 najbolji je primer za to.

danje (politiku), budući da oni obezbeduju opstanak zajednici, dok se rad, nasuprot toga, drži znakom slabosti i potčinjenosti (pa se prepušta slugama i ženama; Veblen, 1966). Tako je mnogobrojnim ratovima, koji su sve do sredine XX veka u prvi plan društvene pažnje stavljali ratnike i političke vode (Džadžić, 1987), postojano afirmisana „kultura podviga" nasuprot evropskoj „kulturi radinosti".

U meduratnim razdobljima zbog toga, socijalni uspon pojedinca nije bio posledica lične preduzimljivosti, privredne uspešnosti ili stručnosti, već je išao lestvicom državne hijerarhije. Nasuprot evropskog „građanina" koji svoj ekonomski i društveni položaj zahvaljuje individualnom radu, sposobnostima i znanju, i koji od države traži da reguliše samo opšte uslove poslovanja i življenja, velika većina ovih naroda istorijski je formirala svest „podanika" kome sve dobro i zlo dolazi od države, i koji u zamenu za potpuno odricanje od individualiteta i u privrednom i u političkom smislu, od države očekuje da mu zadovolji sve životne potrebe - od jeftinog hleba do zapošljenja i porodičnog stana. Podanički naviknut na državno natkrilje, takav čovek razvija svest stalnih reformi, izmena, popravki državnog uredenja i unutrašnjeg državnog života uopšte, koje same po sebi donose bolji život, i sve što očekuje od budućnosti to su samo „globalni", „koreniti", „epohalni" prevrati koji će, izvedeni najšire i najedanput, rešiti sve postojeće teškoće.

Raspaljujući sitnim laskanjima kolektivni narcizam, nove komunističke vlasti su u okviru kulture podviga i podaničke svesti naširoko podsticale i razvijale jednu doista nesvakidašnju vrstu nacionalnog ponosa - ponosa na „nove" državne institucije i na „istorijski sasvim nov način" na koji su regulisani privredni i društveni odnosi. Od XIX veka, kada započinje zakasneli državni i građanski život ovih zemalja, zahvaljujući ne samo promenljivim istorijskim okolnostima već i samoljubivosti plemenskog primitivizma koji prezire tuđa iskustva samo zato što nije dorastao da ih razume, nije bilo mnogo značajnih građanskih ustanova koje su se uspele održati duže od 2-3 decenije bez „revolucionarnih" poboljšanja „unutrašnjeg ustroja" koji je preduzimala svaka nova generacija na vlasti. U opštoj arogantnosti prema stručnim upozorenjima, vekovnom iskustvu drugih i, konačno, prema savetima zdravog razuma, tako je, recimo, u Jugoslaviji, na koncu njenog trajanja, obrazovan pravi kult „izvornosti", „originalnosti", „autentičnosti" državnih institucija, koje su „tako vredne" da na najbolji način stavljaju Jugoslovene iznad svih drugih naroda i svega ostalog sveta.

Kulturi podviga, podaničkoj svesti i institucionalnom skorojevićstvu treba na kraju dodati psihološku crtu kolektivne zavisti prema svima koji iskaču iz socijalne okoline. Jedna srpska priča kaže da u paklu đavoli stražare oko svih kotlova gde se grešnici kuvaju, osim oko onoga gde se nalaze Srbi. Ta oni sami svakog ko se domogne vrha svuku nazad u ključalu vodu. Ova se priča gotovo može proširiti i na ostale patrijahalne narode Istočne Evrope. U kolektivističkoj psihologiji malih i zatvorenih zajednica koja je naročito čvrsta u prvobitnim oblicima društvene organi-

zacije (familija, horda, pleme) i u marginalnim društvenim zajednicama čiji je osnovni kohezioni elemenat ekstremna ideologija (političke i verske sekte), svaki individualizam, svaka lična sposobnost i nadarenost, uspešnost, izuzetnost, koja nadilazi prosečan nivo zajednice, doživljava se kao neprijateljski i ugrožavajući elemenat. Pošto su u modernu istoriju dobrim delom zakoračili još uvek u plemenskoj organizaciji i sa plemenskom svesti, i pošto su baš kao pripadnici odredene zajednice a ne kao ovaj ili onaj individuum bili proganjani i lišavani osnovnih prava (nisu proganjani kao Petar ili Pavle, već kao hrišćani, Sloveni, Srbi, komunisti itd.) u ovim je narodima i dalje ostala snažno ukorenjena animalna svest kolektivne borbe za opstanak, koja je u graničnim situacijama kolektivne ugroženosti bila vredna, ali je u normalnim i mirnim građanskim vremenima predstavljala puki anahronizam. Pogrešno razumevajući Marksovu ideju ljudske zajednice, nove vlasti su, sa svoje strane, insistirale baš na ovom kolektivističkom momentu društvene svesti, podržavajući populističke zahteve za opštim nivelisanjem, uravnilovkom i uprosečivanjem, izuzev onda kada bi ovi zapretili da potpuno blokiraju privredne i društvene mehanizme.

Na taj način, redukcionistička aksiologija, sa svojim insistiranjem na kolektivnom žrtvovanju, kranjoj solidarnosti i jednakosti, na odbacivanju građanskih vrednosti (koje su po pravilu odnose na individuum), sa svojim revolucionarnim patosom masa, discipline, armije, moćne države koja nemilosrdno šiba klasne neprijatelje a širokogrudo pomaže narod i radnike, jednostavno se „zalepila" na podlogu koju je pripremio kolektivistički etos, puštajući i nadalje duboke korene u društveno biće naroda.

Kult podviga i ratništva bio je plodna podloga za kult žrtvovanja i odricanja u korist zajednice i bolje budućnosti, prezir prema građanskim vrednostima i disciplina masa koje pod rukovodstvom partije „smelo koračaju u svetlu budućnost" odlično će se nasloniti na podaničku svest, državotvorna samozaljubivost i institucionalno skorojevićstvo spremno će se složiti sa ideologijom „novog, do sada neviđenog sistema", a kolektivna zavist postojano će pospešivati uravnilovku, progone intelektualaca, eksproprijaciju ekonomski uspešnijih i stalno gaženje individualiteta.

Bez ovog kolektivističkog etosa, bez ove arhaične plemensko-seoske obijačnosti, čitav revolucionarni redukcionizam, ma kako gorljiv i poletan bio, jednostavno bi bio upijen u tlo građanskog iskustva, demokratskih tradicija, civilizacijske prosvećenosti i - zdravog razuma!

Jedan „svetsko-istorijski" podbačaj

Konačno, bilo bi nužno utvrditi zašto se ovako maligni tip aksiološkog redukcionizma razvio baš u krilu jedne teorije (kasnije ideologije) koja je nastala u civilizacijskom okruženju zrele građanske Evrope XIX stoleća i u „duhovnom ozračju vrhunca evropske građanske filosofije" - mislimo naravno na Marksa i

njegovu ideju slobodne zajednice slobodnih ljudi? Kako se može objasniti put jedne teorije od emancipatorskih ideja i parlamentarnih borbi socijaldemokratskih stranaka najrazvijenijih evropskih država do najodvratnijih oblika azijskog despotizma tipa „Staljin", „Mao", „Pol Pot" itd?

Stavimo li Marksa u duhovno i civilizacijsko okruženje svojih evropskih savremenika (ako smo danas uopšte u stanju da zaboravimo „marksizam" i zločine vršene u ime marksizma u epohi u kojoj živimo), uočićemo jedan širi teorijski koncept nego što su to bila pojednostavljena tumačenja većine Marksovih komunističkih sledbenika. U njegovoj osnovi, pogledamo li blagonaklono, nalazi se zapravo ideja nove društvene racionalnosti, zahtev za uspostavljanje tzv. svetsko-istorijske umnosti koja će sačinjavati supstanciju onoga što se može nazvati „društvenom racionalne harmonije". Radi se, po mom mišljenju, o pokušaju iznalaženja načina za racionalno obezbedenje više ključnih i društvenih vrednosti, i to u više sfera društvenog bivstva. Te temeljne vrednosti su *sloboda*, *jednakopravnost* i *pravda*, a fundamentalne sfere društvene strukture su *politika*, *ekonomija* i *pravo*. Važno je razumeti da je svaka od ove tri vrednosti morala biti ostvarena u svim trima sferama da bi se ostvarilo društvo harmonične racionalnosti.

Sloboda, tj. uverenje da svaki čovek ima pravo na nezavistan i u svemu samostalan život i rad, trebalo se ostvariti i kao politička sloboda (pravo na nezavisno i samostalno mišljenje i vrednovanje političkih prilika, pravo udruživanja i uzajamnosti itd.) i kao ekonomska sloboda (pravo na nezavisan i samostalan rad, privređivanje i korišćenje proizvoda svoga rada ili pravo na udruživanje sa drugim ljudima) i kao pravna sloboda (sloboda kretanja, stanovanja, življenja, dogovaranja, dopisivanja, saobraćanja i ostale tzv. građanske slobode). *Jednakopravnost*, odnosno uverenje da svaki čovek mora imati potpuno jednaka prava i da niko ne može biti povlašćen u odnosu na drugog čoveka, valjalo je sprovesti u zbilju i u političkoj sferi (jednaka prava odlučivanja u svim pitanjima važnim za život zajednice) i u ekonomskoj sferi (jednako pravo u privređivanju i zabrana pojedinačne ili grupne privredne povlašćenosti) i u pravnoj sferi (zahtev da svaki čovek mora biti pred pravom i zakonom jednak). I konačno, *pravda* kao zahtev da svako delo bude nagrađeno ili poštovano srazmerno sa dobrim a kažnjeno ili osuđeno srazmerno sa zlom koje je u njemu sadržano, moralo se ozbiljiti i u oblasti politike (tzv. politička odgovornost) i ekonomije (zahtev da svaki rad bude nagrađen srazmerno novostvorene vrednosti) i u pravu (zahtev da svako delo protiv slobode i jednakopravnosti ljudi bude na osnovu zakona osuđeno kaznom srazmerno počinjenoj krivici).

Marksova kritika dotadašnjeg građanskog društva mogla bi se shvatiti upravo kao želja da se pokaže kako su samo neke od ovih devet temeljnih vrednosti ostvarene (osobito iz grupe sloboda, i delimično iz grupe jednakopravnosti) i da se društvo ne može smatrati potpuno umnim tj. istorijski slobodnim i racional-

nim, sve dok se upotpunosti ne ostvare i druge temeljne društvene vrednosti, a naročito *ekonomska pravda*, bez koje svaka sloboda i jednakopravnost, po Marksu, ostaju mrtva apstrakcija.

Boreći se za ove Marksove ideje, socijaldemokratski pokret je u početku naglasak razumljivo stavljao pre svega na borbu za ekonomsku pravdu, odn. pravedeno raspodeljivanje novoproizvedenih vrednosti u sistemu opšte ekonomske racionalnosti. No sa recepcijom Marksovih ideja od strane socijaldemokratskih partija Istočne Evrope postepeno počinje da se zaboravlja ili gubi iz vida celina Marksove vizije društva „harmonično ostvarene racionalnosti". Marksisti iz tih prostora kao da su teško mogli razumeti neophodnost jednako uporne borbe i za očuvanje ili ostvarenje i drugih temeljnih društvenih vrednosti, pre svega ekonomskih i građanskih sloboda i jednakopravnosti.[45]

Uz to, osvajanjem političke vlasti, komunistički pokret nastoji da privrednu racionalnost uspostavi metodom kojom se koristi društveno-pravna racionalnost: centralizacijom i hijerarhizacijom odlučivanja, privrednog delovanja i kontrole. Time on čini pogrešku čije su se dimenzije sagledale tek pred samu propast socijalizma. Naime, pravna regulacija počiva na opštem interesu koji se štiti i koji je pokretač svakog delovanja, dok je pokretač svake privredne delatnosti posebni (lični ili grupni) interes. Komunistički pokret je međutim, od početka želeo da lični interes u ekonomiji zameni opštim, i ma koliko da su vršene reforme, ma koliko da su proizvođači „oslobađani", osnovna greška nije bivala ispravljena. Privredni sistem je i dalje počivao na uvećavanju raznih oblika „zajedničkog" dohotka, a tek posredno i na uvećavanju „ličnog" dohotka, dakle na sasvim pogrešnoj pretpostavci da će proizvođača više motivisati zajednički nego lični interes (Gligorov, 1985b: 3).

Sve u svemu, naglasak kolektivističke komponente i u ekonomiji, uz zapostavljanje ostalih vrednosti koje su sačinjavale harmoničnu celinu Marksove vizije slobodnog i pravednog društva, bili su prirodan ishod kalemljenja Marksovih ideja na duboku kolektivističku običajnost Istočne Evrope. Logika daljeg društveno-ekonomskog razvoja već u toj tački mogla se sa izvesnošću predvideti. Nedostatak kulture radinosti odlično se složio sa teorijski nedomišljenom idejom društvene svojine, koja ličnu i grupnu odgovornost proizvodača svodi na minimum. Podanička svest dobila je značajan podsticaj podržavljenjem celokupnog privrednog života, inače tradicionalne osnove građanske nezavisnosti. Institucionalna samozaljubivost našla je neograničeno mnogo materijala za samouznošenje u ne-

45 Ovo nerazumevanje, kao što smo videli, potiče iz arhaičke, predgrađanske običajnosti ovih zemalja u kojoj se ideja slobode i individuuma nije osećala kao živo dobro političkog etosa. Otuda „prevazilaženje" građanskih vrednosti i sloboda od strane istočnoevropskih marksista, a da se zapravo one nikada nisu teorijski prihvatile i razumele.

svakidašnjim i doista originalnim privrednim ustanovama, kakvi su jugoslovenska otkrića „OOUR-a" i „dogovorne ekonomije". A psihologija kolektivne zavisti dobro se složila sa sistemom u kome se priznaje puna kompetentnost daktilografkinja, portira i čističica da odlučuju o kapitalnim ulaganjima, nabavci opreme ili angažovanju stručnih kadrova.

Tako smo došli do tačke kada se do kraja raskriva mehanizam proizvođenja real-socijalizma. Marksova misao, koja je i inače bila vrednosno pristrasna, dospeva na tlo arhaičkog kolektivističkog etosa, gde se još više sužava i, neposredno pre i u toku revolucije, preobraća u već objašnjenju formulu revolucionarnog redukcionizma. Ovaj aksiološki redukcionizam, posle zauzimanja vlasti, na jednoj strani, obezbeđuje podršku u kolektivističkom etosu, a na drugoj, konstituiše ustanove i državni život koji odgovaraju njegovom svetonazoru. Ovakve nove ustanove i državni život, sa svoje strane, podstiču i osnažuju one početne negativne elemente ideološkog redukcionizma i kolektivizma, što utiče na stvaranje novih ustanova koje još više pogoduju ukorenjivanju iskrivljene svesti, i tako *ad infinitum*.

Logički završetak ove spirale je uništenje društvenosti - političke demokratije na jednoj i efikasne privrede na drugoj strani - i teška ekonomska i politička kriza koja se morala završiti u slomu celokupnog sistema. Instrumentalizujući sve vrednosti i stavljajući celokupni društveni život u službu „svetle budućnosti", revolucionarni redukcionizam je, tako, jednostavno uništio i društvo, i privredu, pa i sebe samog.

Na ruševinama njegovog ovaploćenja - real-socijalizma, danas ponovo počinje da se pomalja svet zdrave građanske običajnosti, slobode, demokratije i vrednosnog pluralizma. Taj svet običnim ljudima dopušta da se rukovode pre svega svojim interesima, ukoliko, razume se, njima ne povređuju opšte dobro, a od ljudi na vlasti zahteva da se rukovode opštim dobrom, zapostavljajući interese svoje individualnosti ukoliko oni mogu ugroziti korist zajednice. On savetuje da se državni život uredi tako da se najbolje strane čovekovog karaktera uzimaju kao izuzetan primer, a njegove slabosti i mane kao pravilo. On, konačno, razumno ne teži „svetosti" u političkim poslovima (pošto shvata da je u mnogim slučajevima postizanje političkog dobra doista skopčano sa upotrebom etički rđavih sredstava), ali ne dopušta da se iza kulisa „svetsko-istorijskog projekta" krije vlastoljublje, tiranija, i moralna beda.

A ono što teoriji ostaje kao pouka iz ovog svetsko-istorijskog sloma jeste saznanje da u svim društvenim i političkim vrednostima vrhovni sudija mora biti čovek, onaj običan građanin obdaren zdravim razumom. Teoretičari, marksisti i oni drugi, koji su se decenijama upinjali da tom čoveku propišu „istinske potrebe", „prave vrednosti", „autentične interese" moraju mu i u ovim stvarima priznati suverenitet i teorijski legalizovati aksiološki pluralizam. Baš onako kao što

je to uradio Aristotel (*Eth. Nic.* 1096b-1097a; 1980: 10-12), kada je odbacio Platonov vrednosni redukcionizam[46] i „razumnog (običnog) čoveka" uzeo kao arbitra čak i u definiciji pojma „vrlina".[47] Jer, „istina u stvarima praktičnog života mora se procenjivati na osnovu činjenica i aktuelnih iskustava, jer je to odlučujuće. Zato je potrebno da svoja predhodna tvrđenja proverimo u odnosu na činjenicu i iskustvo, i ako se pokaže da su u skladu sa stvarnošću tek onda ih treba prihvatiti, a ako su u neskladu, onda ih treba kao prazne teorije odbaciti!" (1179a; Aristotel, 1980: 273).

46 Da li je slučajno što Platonova monistička ideja „jednog i jedinog" dobra u etici ima svoj pandan u jednom totalitarnom konceptu države u politici?; vidi: Popper, 1966.

47 Aristotelova definicija vrline glasi: „Vrlina je odabiračka naklonost volje koja se drži sredine u odnosu na nas, razumom određene, i to određene tako kako bi to uradio razuman čovek" (ib. 1197a-15; 1980: 40).

GLAVA DRUGA

MODERNIZACIJA I DEMOKRATIJA

- Pitanja modernizacije
- Srpsko "zlatno doba", modernizacija i demokratija

PITANJA MODERNIZACIJE
(2003)

Danas se u Srbiji reč *modernizacija* često i rado koristi. Nju posebno voli da upotrebljava vladajuća politička elita, ali i pro-zapadna kulturna i naučna elita. Modernizacija je u toj meri postala „pomodna" i „aktuelna" reč, da se čini kao da se gotovo sva politička pitanja budućnosti srpskog građanskog društva u njoj sadrže.

Šta znači taj pojam? Reč *modernus* počela je da se upotrebljava negde u 5. veku kao oznaka za hrišćansku sadašnjost, naspram paganske prošlosti (*antiquus*). Danas je *moderno* istoznačnica za nešto što je savremeno, „zapadnjačko", i što je suprotno starovremenom, „tradicionalističkom". U tom smislu, *modernizacija* se može razumeti kao *proces tokom kojeg neko nerazvijeno (ne-zapadno) društvo poprima osobine razvijenog (zapadnog) društva.*

Marksistička (lenjinistička) i (neo)funkcionalistička predstava modernizacije

Marksističko viđenje modernizacije naročito je preovladavalo, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, u društvenim elitama Drugog i Trećeg sveta (socijalističke i nerazvijene države). I među teoretičarima komunističke Jugoslavije gospodarila je marksistička predstava modernizacije. Njene nešto razblaženije verzije danas se drže i neki od uticajnih društvenih naučnika u Srbiji (vidi naredni ogled u ovoj knjizi). Ova koncepcija modernizacije kod nas je poznatija od funkcionalističke, a i njeni istorijski koreni su dublji od potonje, tako da ću u prikazu teorija modernizacije započeti sa njom.

Iako se ova predstava o modernizaciji najčešće naziva „marksističkom", nju bi zapravo trebalo krstiti kao „lenjinistička". Ona počiva na ideji da politička elita, ukoliko je dovoljno odlučna i sposobna, može neku nerazvijenu zemlju, uprkos zaostalosti i primitivnosti naroda, za srazmerno kratko vreme učiniti razvijenom.

To, međutim, teško da odgovara izvornom Marksovom stavu. „Čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja", stoji u *Kapitalu*, „ne može ono niti preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka" (Marx, 1977: 17). Za Marksa nema prečica, niti drugačijih ili novih puteva razvoja za nerazvijene. „Zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti" (Marx, 1977: 14). I ma koliko da je odlučna i sposobna, društvena elita manje razvijenih zemalja ne može a da ne ide putem koji su već prešle razvijene zemlje Zapada.

Bitnu reviziju ovakvog Marksovog shvatanja izvršio je Lenjin. On je najpre, 1915. godine, zaključio da se kapitalizam ne mora skršiti u svetskoj revoluciji. Dovoljno je revoluciju izvesti u jednoj zemlji kao prvom koraku u slomu kapitalizma[1]. Međutim, kada je, 1917. godine, preuzeo vlast u Rusiji, Lenjin se suočio sa pitanjem: kako nerazvijena Rusija može da postane predvodnik svetske revolucije? Stoga je učinio drugi korak u reviziji Marksa. Zaključio je da Rusija posebnim naporom svoje političke elite može da na ekonomskom polju „stigne i prestigne" najrazvijenije zapadne zemlje[2]. Ideja ubrzanog razvoja i privrednog sustizanja Zapada nazvana je *industrijalizacija*. Ona je postala zvanična politika SKPB (KPSS) na XIV kongresu, 1925. godine. Od ruskih, ovu su zamisao docnije preuzeli komunisti ostalih nerazvijenih zemalja, tako da je, četrdesetih i pedesetih godina 20. veka, politika industrijalizacije zagospodarila Kinom, Jugoslavijom, Bugarskom, Rumunijom, Albanijom i ostalim zemljama komunističkog istoka.

Konačno, šezdesetih i sedamdesetih godina u rečnik komunističke elite ulazi reč „modernizacija"[3]. Pod njom se podrazumevala ne samo industrijalizacija, već i šira društvena reforma - ekonomska, institucionalna, obrazovna, zdravstvena - koja će neku zemlju učiniti „naprednijom", sličnijom najrazvijenijim društvima Zapada. Sovjetski savez je trebalo da se modernizuje do početka osamdesetih, a Kina je koncem te decenije trebalo da sustigne Zapad. Međutim, ni jedna komunistička modernizacija nije uspela. Nije bilo socijalističke zemlje koja je mogla da se pohvali kako je ušla u krug najrazvijenijih društava.

1 „Pobeda socijalizma je moguća isprva isprva u malom broju zemalja ili čak u jednoj, zasebno uzetoj, kapitalističkoj zemlji. Pobednički proletarijat te zemlje, eksproprisavši kapitaliste i organizujući kod sebe socijalističku proizvodnju, stao bi protiv ostalog kapitalističkog sveta, privlačeći sebi potlačene klase drugih zemalja, dižući u njima ustanak protiv kapitalista, istupajući po potrebi čak i vojnom silom protiv eksploatatorskih klasa i njihovih država" (Lenjin, 1976/XX: 439-40)

2 „Revolucija je učinila da je Rusija za nekoliko meseci po svom političkom sistemu stigla razvijene zemlje. Ali, to je malo. Rat je neumoljiv, on postavlja pitanje oštro ili nemilosrdeno: ili propasti ili stići razvijene zemlje i prestići ih ekonomski" (Lenjin, 1976/XXVII: 94).

3 Tako je 1970-ih bila čuvena kampanja KP Kine o „četiri modernizacije" (vidi: Ranković, 1981: 196). Treba naglasiti da su sam pojam modernizacije komunisti preuzeli iz američke društvene misli gde je on po prvi put u potpunosti teorijski uobličen (Janićijević, 1993: 12).

Neuspeh komunističke modernizacije označio je istovremeno i krizu marksističke (lenjinističke) teorije modernizacije. Međutim, sa slomom socijalizma (1989) i povratkom u istočnoevropski teorijski rečnik pojma *tranzicije*, na malu kapiju se vratila i lenjinistička teorija modernizacije. Glavama društvenih delatnika ponovo je počela da provejava zamisao sposobne i odlučne elite (samo sada „prozapadne" i „tržišno orijentisane"), koja svoj primitivni i nerazvijeni narod - makar i autoritarnim načinom - uvodi u red uljuđenih evropskih zemalja. I kao što su izvorni lenjinisti opravdavali diktaturu komunističke elite zaostalošću i nerazvijenošću „radničke klase", tako su i ovi novi „autoritarni modernizatori" bili spremni da opravdavaju „modenizacijsko-reformsku elitu", čak i kada je kršila demokratska pravila, objašnjenjem da se u zemlji nerazvijenog i zaostalog „civilnog društva" modernizacija drugačije i ne može sprovesti.

* * *

Videli smo da su marksisti (lenjinisti) modernizaciju shvatali kao proces tokom kog nerazvijenija društva poprimaju osobine zapadnih društava prvenstveno u oblastima kao što su tehnologija (industrijska proizvodnja i privredna produktivnost), nauka i tehnika, saobraćaj, sredstva opštenja, državna uprava, ratna tehnika i naoružanje, osnovno i opšte obrazovanje, visoko tehničko i medicinsko obrazovanje i opšta medicinska zaštita. Lenjinistički koncept modernizacije nije, međutim, podrazumevao tako važne segmente modernih zapadnih društava kao što su tržišna privreda (kapitalistički način proizvodnje), podela vlasti (demokratski politički sistem), samostalnost društvenih elita (civilno društvo), građanski individualizam (ljudska prava i slobode)...

Stoga se moglo zapitati da li elita nekog nerazvijenog društva može od razvijenih društava da uzme samo ono što joj se dopada, pre svega delove koji su ideološki spojivi sa komunističkim sistemom, i zatim ih prenese u svoje nerazvijeno društvo? Da li je, dugoročno posmatrano, moguća napredna i produktivna industrija bez tržišta? ...efikasna ekonomija bez pravne države i nezavisnog sudstva? ...delatna državna uprava bez demokratskih ustanova? ...visoka nauka bez naučnih sloboda?

Funkcionalisti su bili veoma podozrivi prema takvim mogućnostima. Oni su verovali da je moderno društvo celovito društveno stanje. Mislili su da su ključna područja savremenog društva - privreda, politika, nauka, obrazovanje, uprava - uzajamno povezana u celoviti i čvrsti sklop (sistem). Ne može se doći do modernog društva tako što će se razvijati samo jedan deo, ili neki delovi sistema. Nerazvijenost ili iskrivljena razvijenost pojedinih segmenata ubrzo će učiniti da sistem počne da radi u prazno, da počne da proizvodi neželjene učinke, pa će za-

tim takav, neskladno ustrojeni sistem, na koncu zatomiti i one svoje uspešno razvijene delove.

Funkcionalistička predstava o modernizaciji bila je zasnovana na idealnotipskom razlikovanju tradicionalnih i modernih društava. Ovo je razlikovanje Parsons (osnivač funkcionalizma) preuzeo od Maksa Vebera (*Shema 2*). Došavši iz SAD u Nemačku na doktorske studije, nekoliko godina posle Veberove smrti, Parsons se susreo sa snažnim i podsticajnim Veberovim delom, koje je do tada bilo gotovo sasvim nepoznato američkoj naučnoj javnosti. Stoga, i kod Parsonsa, baš kao i kod Vebera, moderno društvo nije više samo tehnološki razvijenije od tradicionalnog, već je u pitanju jedno sasvim drugačije ustrojeno društvo. U njemu je ne samo proizvodnja drugačija, već su drugačije i ustanove, ljudski odnosi, a pre svega su drugačije ključne društvene vrednosti. Ovo poslednje je naročito bilo važno za Parsonsa (*Shema 3*), s obzirom na značaj koji je pridavao vrednosnim sklopovima u ustrojavanju društvenog sistema.

Shema 2

Veberovo razlikovanje dva tipa društva

	Tradicionalno	Moderno
karakter vlasništva	ograničenje uživanja poseda	neograničeno privatno vlasništvo
mehanizacija rada	praktično ne postoji	dominantna tehnologija
priroda radne snage	u osnovi neslobodna	slobodna i pokretljiva
tržište	veoma ograničeno (taksama i lošim prevozom)	otvoreno (bez taksi i sa jeftinim prevozom)
vladajuće pravo	partikularističko (posebne norme za različite grupe)	opšte i predvidljivo
dominantna motivacija	zadovoljavanje potreba	neograničena dobit

Izvor: prema Sztompka, 1993: 72-73.

Od shvatanja modernog društva kao jedinstvene složevine tehnologije, ustanova i vrednosti, pa do shvatanja modernizacije kao celovitog procesa razvoja, nije trebalo mnogo. Taj korak, nakon što su sam pojam modernizacije Smelser, Ejzenstat i Levi učinili jednim od ključnih teorijskih pojmova[4], napravio je Vejner (Weiner, 1966). On je modernizaciju jasno odredio kao usklađeni razvoj ključnih delova društvenog sistema – privrede, politike, uprave i kulture. U pojedinim razdobljima naglasak u razvoju može biti na jednom od ovih područja. Ali, pretpostavka uspešne modernizacije upravo je usklađenost i okvirna istovremenost u

4 Smelser, 1959; Eisenstadt 1964; Levy 1966; Smelser i Levi su bili Parsonsovi doktoranti, dok je Ejzenstat pripadao širem krugu parsonijanaca.

razvoju svakog od njih. Časovnici u društvenom stroju ne moraju u svakom trenutku da pokazuju isto vreme, ali ni jedan od njih ne sme previše da zaostaje ako želimo da stroj uopšte radi.

Shema 3

Parsonsovo razlikovanje dva tipa društva

	Tradicionalno	Moderno
artikulacija društvene strukture	difuzna (pomešane uloge, grupe i odnosi)	specifikovana (specijalizacija uloga, grupa i odnosa)
osnova statusa	pripisivanje (nasleđivanje uloga, statusa i identiteta)	sticanje (lično postignuće kao osnova statusa i slobodni izbor kao osnova identiteta)
merilo regrutacije	partikulatizam (važniji status i lična odanost od sposobnosti)	univerzalizam (selekcija prema sposobnostima)
procenjivačka žiža	kolektivizam (važnije "od kojih je" nego "ko je")	individualizam (lični postupci)
uloga osećajnosti	afektivnost (upliv emocija na društveni život)	neutralnost (zabrana ispoljavanja emocija, nepristrasnost, razboritost)

Izvor: prema Sztompka, 1993: 74-75.

Smelser (1967/1973) će ovu predstavu dalje razviti u „modernizaciju na šest polja". Prvo polje je *ekonomsko*, i u njemu modernizacija podrazumeva primenu naučnih znanja u proizvodnji, prelaz od sitne ka tržišnoj poljoprivredi, zamenu ljudi i životinja strojevima i urbanizaciju. Drugo je polje *političko*, a tamo se modernizacija ogleda u izgradnji nacionalne države, efikasne uprave i demokratskih ustanova. Treće polje je *obrazovno*, pa na njemu modernizacija znači širenje pismenosti i opšteg obrazovanja. Četvrto polje je *religiozno*, i tu imamo sekularizaciju kao glavni proces. Peto polje je *porodični život*, na kome modernizacija podrazumeva potiskivanje značaja rođaštva i sve veću specijalizaciju uloga. Konačno, šesto polje je *stratifikacija*, sa gospodstvom stečenog umesto pripisanog stausa. Ovome će Inkeles (1976) dodati i sedmo polje - *psihološko*. Na tom polju modernizacija predstavlja emancipaciju ljudi od tradicionalnih autoriteta, rasprostiranje nedogmatskog mišljenja, preovladavanje otvorenosti za nova iskustva, širenje vere u nauku i razum, sve veće planiranje vremena i sve veću okrenutost ka budućnosti, ali i opštu želju za društvenom promocijom.

Danas se, u društvenoj nauci, ustalila upravo ovakva, u osnovi funkcionalistička predstava o celovitosti modernog društva (*Shema 4*), kao i predstava o celovitosti modernizacije. Smatra se da glavni neuspeh komunističke modernizacije leži upravo u njenoj parcijalnosti. Komunističke zemlje jesu industrijalizovane. U njima jeste promenjena društvena struktura, pa seljaštvo više nije bilo glavni društveni sloj. Izvršena je široka urbanizacija, izgrađena je savremena sa-

obraćajna mreža, unapređena državna uprava, zdravstvo i školstvo... Ipak, na pojedinim područjima komunističke zemlje su ostale u predmodernom dobu: privreda je težila ideološkim (političkim) a ne proizvodnim svrhama, nije bilo duha preduzimljivosti niti etosa rada, nije izvršena podela vlasti, nije uspostavljena vladavina prava, državna uprava je bila neuspešna i preskupa, građani su bili nezaštićeni pred policijom i činovništvom, kultura i nauka su ideološki ograničavane, kolektivizam je daleko nadmašao individualnost... Učinci industrijalizacije, plaćeni odricanjem, bedom pa i smrću miliona ljudi, bili su potrti opštim društvenim sivilom jednog neuspešnog i nasilnog poretka. Tako su, paradoksalno, komunističke zemlje poprimile gotovo sve rđave crte modernih društava - od upropašćene i zagađene okoline do građanske apatije i lične usamljenosti - a da nisu upoznale njihove dobre crte - od efikasne privrede, preko imućne srednje klase do nezavisne i slobodne ličnosti. Takva vrsta modernizacije mogla se nazvati jedino *nakaznom* ili *lažnom* modernizacijom ("fake modernization"; Sztompka, 1993: 137).

Shema 4

Štomkino razlikovanje dva tipa društva

	Tradicionalno	**Moderno**
ekonomija	statična, poljoprivredna, naturalna, zatvorena	dinamička, industrijska, tržišna, otvorena
stratifikacija	na osnovu pripisanog statusa, zatvorena, velike nejednakosti, siromašni kao osnovna klasa	na osnovu tržišnog položaja, otvorena, smanjenje nejednakosti, dominantna srednja klasa
politika	slabašna i neracionalna uprava, autoritarizam/autokratija, decizionizam, ekskluzivno građanstvo	jaka i racionalna uprava, demokratija, vladavina prava, opšte građansko pravo
kultura	magička, religiozna, i elitistička	scijentistička, sekularna, i masovna
svakodnevni život	sraslost radnog i porodičnog života, etos zajedništva i preživljavanja, slaba granica porodice i okružujućih zajednica	odvojenost radnog i porodičnog života, etos potrošačkog individualizma, jaka granica prema društvenom okruženju
ličnost	skeptičnost prema novotarijama, visoko vrednovanje sigurnosti, kao i složnosti u mišljenju i delanju, poštovanje društvenih autoriteta, izuzetni značaj prošlosti	otvorenost za nova iskustva, spremnost za razboriti rizik, tolerisanje i podsticanje različitosti u mišljenju, etos nadmetanja, okrenutost ka budućnosti

Izvor: na osnovu Sztompka, 1993: 75-78.

Pitanje zakasnele modernizacije

Smatra se da je u svetskoj istoriji do sada bilo šest talasa ekonomske modernizacije (ili industrijalizacije, u širem smislu; Chirot, 1994: 82-88; Sanderson, 1995: 248-254).

Prvi talas možemo nazvati *protoindustrijalizacijom*. To je bio pripremni, lagani talas koji je potrajao čitava dva veka (od 16. do sredine 18.). Obuhvatio je neke zemlje Zapadne Evrope (Holandiju, Francusku, Englesku, Nemačku) kao i Japan. Tehničku osnovu ovog talasa činili su domaća radinost, odnosno raznovrsna proizvodna umeća upražnjavana u zanatskim radionicama (za izradu platna, posuđa, nameštaja itsl).

Drugi talas odlikuje razvoj *tekstilne industrije*. On se odigrao u Britaniji, od 1760. do 1830. godine. U njegovoj osnovi ležala je primena dvaju značajnih tehnoloških izuma: mehaničke predilice i mehaničkog razboja.

Treći talas karakterističan je po razvoju *železnice i proizvodnje gvožđa*. Opet je Britanija na čelu, ali tu se već javlja i druga zemlja-predvodnica - SAD. Ovaj talas se dešava između 1830. i 1870. Tehnološku osnovu trećeg talasa čine ugalj i para. Oni su omogućili rad železnice, ali i proizvodnju za nju neophodnog gvožđa.

Četvrti talas označiće stvaranje industrije *čelika i organske hemije*. U tom talasu, osim Britanije i SAD, naći će se i neke druge zemlje Zapadne Evrope (Nemačka, Francuska, Švedska...). Četvrti talas se odigrao između 1870. i 1914. U njegovom osnovu krije se tehnološki izum proizvodnog korišćenja električne energije.

Peti talas stvoriće *automobilsku i petrohemijsku industriju*. U ovom talasu je samo jedna zemlja-predvodnica - SAD, i on traje od 1914. do 1970. Njegovu tehničku osnovu čini novi energetski pokretač - nafta.

Konačno, šesti talas doneće svetu *elektroniku, informatiku i biotehnologiju*. U ovom talasu SAD i dalje ima važnu ulogu, ali tu su i zemlje Evropske zajednice i Japan. On traje od 1970. pa do današnjih dana, a tehničko znamenje tog talasa je elektronsko kolo.

Samo mali broj zemalja mogao se pohvaliti da je učestvovao u svih šest talasa privredne modernizacije (Britanija, istaknutije u ranijim talasima, i SAD, istaknutije u docnijim). To su bile zemlje tzv. organske modernizacije. Sve ostale zemlje morale su naknadno da se uključuju u proces modernizacije (Nemačka, Italija i Japan 1870-ih, Rusija 1900-ih i 1930-ih, Kina 1950-ih itd). To su bile zemlje tzv. zakasnele modernizacije. Te zemlje su se susretale sa naročitim teškoćama, a jedna od glavnih je bila ta što je *privredna modernizacija bila praćena jačanjem političkog autoritarizma*. A taj politički autoritarizam se, posle par decenija uspešne modernizacije, završavao ili u imperijalističkom ratu koji je zemlje zakasnele modernizacije dovodio do potpunog društvenog sloma (Nemačka, Italija, Japan), ili u zaustavljanju modernizacije i dugotrajnom privrednom tavorenju (Rusija, Kina).

Postoje dva objašnjenja zašto je to bilo tako. Prvo je ono Kurta (Kurth, 1979) i Rušmajera (Rueschemeyer, 1992). Tokom početnih talasa, modernizacija je počivala na lakoj industriji za koju je bio dovoljan sitni kapital. To znači da je individualni preduzetnik mogao da bude glavni subjekat modernizacije (poput čuvenih Tauzenda i Kouka, u Engleskoj 18. veka; vidi Trevelyan, 1982: 320-1). Od države se, u tom smislu, tražilo samo da omogući pravnu sigurnost (tzv. trpna, liberalna država). Nasuprot tome, u kasnijim talasima, odlučujuću važnost je poprimala teška industrija za koju je bio neophodan krupni kapital. Njega više nije mogao da obezbedi ni jedan bogat pojedinac, to je mogla da uradi samo - država. Ona postaje glavni prikupljač kapitala i investitor (preko državnih kredita i koncesija), a u nekim slučajevima i glavni organizator i korisnik modernizacijskih poduhvata.

Ali, država u zemljama zakasnele modernizacije dobija odlučujuću ulogu ne samo na polju prikupljanja kapitala. Njena društvena funkcija je i inače daleko veća. Prvo, zakasnela država mora ubrzano da završi procese nacionalne integracije i stvaranja društva - zadatak koji su zemlje iz prvog talasa modernizacije rešavale natenane, nekad i vekovima. Drugo, i međunarodno privredno okruženje nije isto kao u 18. veku. Mesta u svetskoj podeli rada su već zauzeta, pa je sad država ta koja mora dodatno da štiti mladu industriju. I treće, sama država je u 19. veku skuplja i zahtevnija nego u 18. veku. Tu su nova vojna i policijska tehnologija, nova sredstva opštenja i saobraćaja, nova sredstva uprave.

Tako, organizaciono i privredno jaka država zrelog 19. i ranog 20. veka povlači za sobom jačanje autoritarizma barem iz tri razloga. Najpre, da bi se došlo do dodatne akumulacije i pokrenula modernizacija neophodno je da upravna elita prisvoji veći deo ostvarenog narodnog dohotka. A to se može uraditi samo represijom. Drugo, organizaciono jaka država znači jaku birokratiju, policiju i vojsku, a u tradicionalističkim društvima sloj koji popunjava te dužnosti jeste agrarna aristokratija. Zemljišno plemstvo je, međutim, veoma konzervativan, pa i politički reakcionaran društrveni sloj. I treće, zemlja u kojoj je država glavni privredni organizator, ali i najjači kupac i poručilac, dovodi do fenomena tzv. slabog građanstva. Buržoazija je ovde ekonomski zavisna od državnog aparata, a ekonomska zavisnost vodi političkoj, pa i kulturnoj zavisnosti. Zavisna buržoazija postaje lako prijemčiva za političke nazore konzervativne upravne elite, a sklona je da preuzme čak i njene kulturne obrasce ponašanja.

Tako se u društvima zakasnele modernizacije, kao učinak delovanja ova tri kauzalna mehanizma, stvara tzv. *autoritarna klasna koalicija*. Nju čine državna birokratija, konzervativna aristokratija i zavisna buržoazija. Ta koalicija nije u stanju da privede modernizaciju kraju, odnosno da izvrši potpunu modernizaciju - da osavremenjenje privrede upotpuni sa odgovarajućom političkom i kulturnom modernizacijom. Društvo zapada u stagnaciju, ili autoritarne elite gube kompas

i uvode zemlju u megalomanske ratove koji se završavaju opštim društvenim slomom.

Drugo objašnjenje zašto zakasnela modernizacija proizvodi politički autoritarizam zasniva se na svojevremenim uvidima Galensona i Švajnica o parlamentarizmu kao ograničavajućem činiocu u kapitalnim investicijama (Galenson, 1959; Schweinitz, 1959). Naime, svaki talas privredne modernizacije podrazumeva ulaganja u novu tehnologiju. Da bi se obezbedio novac za to on mora da bude od nekoga oduzet. Zamislimo neko demokratsko društvo u kom, uz paralamentarizam, postoji i visoki stepen materijalne jednakosti. Da biste obezbedili stopu investicija od, recimo, 20% godišnjeg nacionalnog dohotka za toliko morate da smanjite plate celokupnom stanovništvu. Vlada koja tako nešto uradi izvesno je da će da se suoči sa talasom štrajkova i da izgubi naredne izbore. Međutim, zamislimo sada društvo u kome, na jednoj strani, vlada politički autoritarizam, a na drugoj strani, postoji ozbiljna nejednakost u imovini i prihodima. Neka u tom društvu vladajućih 10% stanovništva ima 90% imovine i 90% prihoda. Sada će stopu investiranja od 20% biti mnogo lakše ostvariti, jer i sa 70% godišnjeg nacionalnog prihoda zemlje onih 10% stanovništva može sasvim lepo da živi.

Ako pogledamo istorijske činjenice videćemo da se „organska modernizacija" ostvarivala upravo u uslovima datim u našem drugom primeru. Britanija je u 18. i 19. veku bila zemlja izrazitih imovinskih i dohodovnih nejednakosti. Još 1911. godine 1% stanovništva raspolagalo je sa 69% nacionalnog bogatstva, a 1914. samo 10% domaćinstava živelo je u vlastitoj kući ili stanu (Saunders, 1990: 35). Isto tako, Britanija je u 18. i 19. veku bila daleko od današnjeg ideala demokratske uprave. Još 1832. godine svega 5% odraslog stanovništva Britanije imalo je pravo glasa, pri čemu se glasalo javno! Udeo građana sa biračkim pravom povećao se do 1867. na svega 16%, ali je još 1884. godine bio skromnih 28% (procenat koji je, valja reći, u Srbiji pređen već 1848. godine). Tajno glasanje je u Britaniji uvedeno tek 1872. godine, a tek posle 1. svetskog rata postotak birača je skočio na značajnih 74% (Vasović i Goati, 1994: 30).

Očigledno da je u Britaniji, ali i u drugim zapadnim zemljama[5], industrijalizacija prethodila uvođenju demokratije (u našem današnjem smislu), i to nekoliko decenija. To znači da su modernizatorski slojevi (tj. više i upravne klase) imali dovoljno mogućnosti za nesmetane kapitalne investicije pre nego što su one

5 Slično je bilo i u drugim zemljama. U SAD se sve do 1865. glasalo javno, a biračko pravo je bilo značajno ograničeno svojinskim ili poreskim cenzom. Poseban problem bila je rasna diskriminacija. Udeo crnaca upisanih u biračke spiskove sve do 1956. godine nije bio veći od 5% u Misisipiju, 10% u Alabami, ili 20% u Virdžiniji (Vasović i Goati, 1994: 47). U Danskoj je ministarska odgovornost parlamentu *de facto* uvedena tek 1901. (*de jure*, ustavom 1915), a slično je bilo i u Švedskoj.

ograničene sindikalističkim i redistributivnim zahtevima. U uslovima ograničene demokratije i sindikalnih prava oni su mogli lakše da diciplinuju radnu snagu i ograniče potrošnju najšireg stanovništva. Uz to, odsustvo drugih zemalja u kojima bi postojala veća sindikalna ili politička prava i bolji standard nije podsticajno delovalo na potrošačka očekivanja najšireg stanovništva, što bi onda vodilo političkom pritisku i zaustavljanju investicija.

U zemljama zakasnele modernizacije, međutim, za deceniju ili dve valjalo je nadoknaditi zaostatak od možda stotinu godina. To je značilo da investicije moraju biti mnogo veće u jedinici vremena, a time je i represija modernizatorske elite postajala koncentrisanija i izraženija. Ali, sada je ta represija bila u neskladu sa nivoima demokratije i društvene slobode ostvarenim u već modernizovanim državama. Nacionalna kulturna elita, koja se najčešće obrazovala upravo u zemljama organske modernizacije, počinjala je da poziva domaće stanovništvo na otpor, zahtevajući više društvene pravde i više demokratije. Da bi zadržala visoku stopu investicija modernizatorska elita je morala da slomi ovaj otpor, što je vodilo jačanju represije, a ova je još više podsticala radikalizam tradicionalističko-populističkih snaga.

Postojala su dva najčešća izlaza iz ove krize, ali su oba značila usporavanje modernizacije. Prvi je podrazumevao popuštanje modernizacijske elite pred populističkim pritiskom, što je vodilo postepenoj demokratizaciji političkog poretka. Novi poredak donosio je vlade koje su počivale prvenstveno na glasovima najbrojnijeg donjeg sloja. Pošto su najsiromašniji želeli da žive bolje, a ne isto ili gore, takve vlade su vršile preraspodelu imovine ili prihoda. Ova preraspodela vodila je većim platama i većoj potrošnji, a to je značilo manje investicije. Rezultat je bio značajno usporavanje, pa i odsustvo razvoja. Najbolji primer ovog izlaza iz krize jeste Indija. Tamo je puni parlamentarni poredak uspostavljen još 1947. godine, ali je za pola veka Indija slabo napredovala - nacionalni dohodak po glavi stanovnika u njoj je danas i dalje ispod $400.

Drugi izlaz iz krize modernizacije značio je snaženje represije modernizatorske elite, jačanje tradicionalističko-populističke kontraelite i - revoluciju. Na vlast su dolazili komunisti (populističke snage) ili verski/nacionalni fundamentalisti (tradicionalističke snage). U oba slučaja više nije bilo ništa od modernizacije zapadnog tipa. Komunisti su uvodili gospodstvo neuspešne državne svojine, sa skupom i sporom upravom, a fundamentalisti su zemlju izvodili iz svetskog privrednog sistema i društveno i politički je izolovali od Zapada. Primeri ovog drugog izlaza iz krize jesu Kuba i Iran.

Konačno, postojao je i treći izlaz, ali njim je do sada uspelo da prođe samo nekoliko zemalja. Taj treći put podrazumevao je takvu modernizatorsku elitu koja se uspešno odupirala svim populističko-tradicionalističkim pritiscima i istrajavala na putu ekonomske modernizacije. I tek kada je privredna modernizacija bila u potpunosti dovršena, elita je pristupala potpunoj demokratizaciji političkog,

i uopšte društvenog poretka. Tim putem su uspešno prošle samo dve zemlje - Južna Koreja i Tajvan[6].

Dva primera uspešne zakasnele (ali autoritarne!) modernizacije: Južna Koreja i Tajvan

Južna Koreja je godinu nezavisnosti (1948) dočekala u nezavidnim prilikama. Većinu stanovništva činili su seljaci, narodni dohodak po glavi stanovnika bio je jednak najnerazvijenijim afričkim ili azijskim zemljama, a privreda bez izgleda na brži oporavak[7]. Na takvo haotično stanje nadovezao se, zatim, i korejanski rat (1950-53). U njemu je poginulo dva miliona ljudi, a linija fronta je dva puta pomerana duž celog poluostrva što je opustošilo zemlju. Južnu Koreju je čekala sudbina gubitnika.

Na upropašćenu privredu nadovezala se autoritarna državna uprava i to gotovo 50 sledećih godina. Zemljom najpre, od 1948. do 1960. godine vlada predsednik-samodržac Syngman Rhee. On bezobzirno krši ustav i surovo mrvi ustanove kada god mu se nađu na putu[8]. Kada je predsedničke izbore 1960. godine lažirao na posebno bezobziran način, izbijaju protivvladini nemiri u kojima gine 142 studenta. Preti revolucija, i osamdesetpetogodišnji Rhee podnosi ostavku. Usledиće pokušaj demokratizacije zemlje, ali već maja 1961. godine vojska preuzima vlast. Na čelo zemlje dolazi general-major Park Chung Hee, koji će autoritarno upravljati zemljom sve do 1979. godine[9]. Tada izbijaju novi neredi, a Park

---

6 Ostale uspešne zemlje dojakošnjeg Trećeg sveta ne mogu biti uzete kao uobičajene države-nacije. Singapur i Hongkong su samo države-gradovi, a Saudijska Arabija i Emirati svoje blagostanje zasnivaju na nafti, a ne na proizvodnom pregnuću.

7 Kao japanska kolonija (1910-1945) Koreja je bila sastavni deo japanske privrede. Odmah po oslobođenju, nekih 700.000 Japanaca, uglavnom inženjera, tehničara i nadzornika, proterano je sa juga Koreje gde je zatim stiglo čak 5 miliona Korejanaca iz okolnih područja (iz Japana, sa severa zemlje, iz Mandžurije...). Odlazak japanskih stručnjaka zaustavio je mnoge pogone, a dolazak korejanskih radnika uvećao je nezaposlenost na preko 50% radne snage. Privreda je ostala bez ranijih poslovnih veza sa Japanom, Mandžurijom, i sa severom zemlje, a inflacija je bila ogromna.

8 Recimo, kada je skupština 1952. godine odbila da promeni ustav kako bi mu omogućila neposredan izbor, Rhee opkoljava skupštinu vojskom da bi je naterao na popuštanje. Na sličan nasilan način, 1954. godine, Rhee obezbeđuje još jednu promenu ustava da bi došao do novog mandata (1956-1960).

9 Vojna hunta je 1962. godine napravila novi ustav sa jakim predsedničkim sistemom, po kome predsednik imenuje premijera i kabinet bez saglasnosti skupštine, samostalno donosi finansijske i ekonomske mere itd. Razume se da je upravo Park taj novi predsednik, a predsednički izbori 1963, 1967. i 1971. samo fomalnost. Kada 1971. izbijaju nemiri zbog Parkove autoritarne uprave, general uvodi vanredno stanje i preuzima svu vlast. Sledeće godine donosi novi ustav kojim dobija neograničen mandat i potpuni nadzor nad vladom i skupštinom. Iako na skupštinskim izborima, 1978. godine, pobeđuje opozicija, ona nema većinu u parlamentu jer jednu trećinu poslanika imenuje vlada. Skupština postaje poprište oštrih sukoba, i nakon što je vođi opozicije, Kim Young Samu zbog kritike vlasti oduzet poslanički mandat, svi opozicioni poslanici napustili su parlament. To dovodi do novih nereda, zaoštravanja društvenih napetosti, i ubistva Parka oktobra 1979.

biva ubijen u jednom bizarnom izgredu. Nasleđuje ga dotadašnji premijer Ch'oe Kyu-ha, kog za predsednika proglašava jedno fantomsko izborno telo (tzv. Narodna skupština ujedinjenja). No neredi se nastavljaju, i 1980. u antivladinim demonstracijama biće pobijeno 200 studenata i drugih građana (Gwangju pokolj). U slamanju protesta ističe se general Chun Doo Hwan, koga Narodna skupština ujedinjenja već iste godine bira za predsednika. On narednih sedam godina vlada jednako autoritarno kao njegovi prethodnici. Na kraju svog predsedničkog mandata (1987), međutim, Chun se suočava sa talasom studentskih i radničkih demonstracija, čiji su glavni zahtevi slobodni izbori i oslobođenje političkih zatvorenika. Zemlja je ponovo na ivici građanskog rata. Ovoga puta, međutim, predsednik Chun, savetovan od Amerikanaca, popušta i 1988. godine dozvoljava neposredne izbore za predsednika. Istina, opet pobeđuje predstavnik vojne elite, penzionisani general Roh Tae-woo, ali na programu postepene političke liberalizacije. Donosi se novi ustav (1988), ne preterano demokratski po evropskim merilima[10], ali ipak ustav koji se poštuje i koji je i danas na snazi. Najzad, 1998. godine, Južna Koreja dobija prvog predsednika iz redova opozicionih političara - Kim Dae-junga. Time je proces političke liberalizacije i demokratizacije Južne Koreje, posle 50 godina različitih autoritarnih i poluautoritarnih uprava, konačno priveden kraju.

Sa bednom privredom i autoritarnom upravom od Koreje se moglo očekivati da podeli sudbinu, recimo, Ugande ili Avganistana. Ali, ne! Koreja je baš pod samodršcima Parkovog kova doživela ekonomski uspeh i ušla među najrazvijenije zemlje sveta. Bruto nacionalni proizvod (BNP) rastao je, za vreme Parka (1961-1979), po godišnjoj stopi od 9% do 11%[11], i tako visoki novo rasta zadražao sve do danas[12]. Narodni dohodak po glavi stanovnika porastao je dvanaest puta (samo za vladavine Parka pet puta), i u 2000. godini dostigao 16.100 dolara. Tokom 1970-ih godina Južna Koreja je imala najproduktrivniju ekonomiju na svetu. Godišnji rast industrijske proizvodnje iznosio je čitavih 25%, a rast vrednosti proizvodnje u elektronskoj industriji popeo se, u narednoj deceniji, i na celih 35%! Od uvozne i poljoprivredne, ekonomija je postala izvozna i industrijska[13]. Sredinom 1970-ih izvoz se uvećavao prosečno za 45% godišnje, pa je vrednost izvoza od sredine 1960-ih do sredine 1990-ih porasla neverovatnih 800 puta! Danas Južna Koreja godišnje izvozi robu i usluge vredne 173 milijardi dolara, od čega jednu trećinu robe prodaje upravo industrijski najrazvijenijim zemljama - SAD i Japanu[14]. I sve se to dešava u privredi sa niskom nezaposlenošću (4,1%) i još nižom inflacijom (2,3%)[15]!

Kako je Koreja postigla ovo privredno čudo? Objašnjenje se, po zastupnicima teorije o autoritarnoj modernizaciji, krije baš u posvećenosti korejanske upravljačke elite brzom i korenitom modernizovanju tamošnje ekonomije. A ta posvećenost je mogla da dođe do svog punog izražaja upravo u jednom autoritarnom poretku u kom upravljači nisu morali da vode računa o potroščakim zahtevima najširih slojeva stanovništva.

Najpre, kod pripadnika korejanske elite postojala je iskrena želja da svoje siromašno društvo uvedu u red najrazvijenijih naroda. Svaka elita podložna je korupciji, a posebno autoritarna. Ipak, korejanski upravljači uspeli su da se, u poređenju sa ostalim samodršcima, poprilično odupru tom iskušenju. Dok su se Markos (Filipini) ili Suharto (Indonezija) zabavljali pljačkama javnih fondova i zgrtanjem milijardi dolara, Park je bio opsednut da od svoje zemlje stvori novi Japan, zemlju u kojoj se učio oficirskom zanatu i kojoj se divio. Osim toga, autoritarni prevrati i vanredna stanja nisu bili usmereni samo protiv političke opozicije, već i protiv korumpiranih delova državnog aparata. Nekada je to čišćenje uprave, koji su sprovodili vojni komiteti, bilo poprilično radikalno, kao 1961. godine u vreme Parkovog dolaska na vlast. Tako je Koreja došla do efikasnog i posvećenog upravnog aparata koji je mogao da postane nosilac modernizacije.

Drugo, obrazac ekonomskog razvoja nije bio prilagođen zahtevima sholastičkog neoliberalizma - otvorenom tržištu za stranu robu široke potrošnje, prodaji glavnih domaćih preduzeća stranim kompanijama, usredsređenju na marginalne privredne grane (čuvene „komparativne prednosti" - poput proizvodnje malina ili šljiva), vladi koja se uzdržava od ekonomskog intervencionizma... Naprotiv, ekonomski razvoj počivao je na jakoj državi, ograničenju uvoza, domaćem vlasništvu, teškoj industriji, velikim kompanijama i - petogodišnjim planovima! Još za vreme Rhea obavljen je sav posao oko korenite agrane reforme[16], a prvo što je Park uradio po dolasku na vlast bila je nacionalizija banaka i stavljanje finansijskog prometa pod državni nadzor. Iako je privreda ostala u potpunosti u privatnim rukama, te iste, 1961. godine obrazovan je Savet za ekonomsko planiranje. Od tada pa u narednih 35 godina Južna Koreja je prošla kroz sedam petogo-

10 Glasačko pravo stiče se tek sa 20 godina, predsednik imenuje premijera i ostale članove vlade bez potvrde skupštine, itd.

11 Pre Parka (1953-61) porast BNP je iznosio 4,5%, zatim 8,7% u razdoblju 1962-67, i 11% između 1967. i 1972.

12 U 2000. godini stopa rasta BNP iznosila je 9%.

13 Još 1965. godine 59% radne snage radilo je u poljoprivrdi i ribarstvu. Međutim, 2000. godine udeo poljoprivrede u BNP nije viši od 6%.

14 Oko 20% vrednosti južnokorejanskog izvoza ide u SAD, a nekih 11% u Japan.

15 Podaci su za 2000. godinu; glavni izvori za korejansku politiku i ekonomiju: KSH, 2002 i IWFB, 2002.

16 Agraranom reformom ukinuti su veleposedi, a 40% poljoprivrednih domaćinstava čine sitni zemljovlasnici.

dišnjih planova ekonomskog razvoja: 1962-66, 1967-71, 1972-76, 1977-81, 1982-86, 1987-91 i 1992-96. Park je doneo stratešku odluku da se razvoj ne zasniva na supstituciji uvoza - modelu koji je dominirao, recimo, tokom industrijalizacije Latinske Amerike i SSSR-a 1930-ih, ili istočnoevropskih zemalja 1950-ih - već na modelu izvozne i takmičarske privrede. Vlada je krenula sa odlučnim podsticanjem izvoza - neposrednim kreditima[17], vezivanjem prava uvoza sa odgovarajućim izvozom, davanjem dozvola za strane pozajmice samo izvoznom sektoru, poreskim olakšicama najvećim eksporterima, ukidanju svih carina na uvoz sirovina i tehnologije (uz visoke carine za robu široke potrošnje) itd. Vlada je delatno podsticala razvoj teške industrije i velikih tehnoloških sistema koji proizvode za izvoz: automobilske industrije (Hyundai i Daewoo), brodogradnje, čeličana, mašinogradnje, hemijske industrije... Glavni partner vladi bila su udruženja industrijalaca koja su počivala na porodičnim vezama (*chaebol*), a tek kasnije je veća pažnja posvećena pojedinim malim i srednjim preduzećima (do 400 zaposlenih[18]).

I treće, a upravo je u tome autoritarizam odigrao ključnu ulogu, vlada je nemilosrdno i decenijama pomagala poslodavcima da plate svojih zaposlenih drže na izuzetno niskom nivou (u isto vreme suzbijajući kod pripadnika ekonomske elite svaku tendenciju ka luksuzu ili potrošačkoj ekstavaganciji). Vlada je bezobzirno zabranjivala sidnikate, hapsila i utamničavala sindikalne aktiviste, razbijala radničke proteste... Tako je korejanski radnik ili službenik naučen da radi dugo i mnogo za malu nadnicu. Još 1986. Južna Koreja je imala najdužu prosečnu radnu nedelju na svetu - 55 časova. To je značilo 11 sati dnevno rada tokom pet dana, ili po 8 sati dnevno bez i jednog slobodnog dana. Najčešće radno vreme pripadnika srednje klase bilo je od 9 ujutro do 10 uveče, šest dana u nedelji! Što ste imali nižu kvalifikaciju vaša radna nedelja je bila duža (jer ste samo tako mogli da zaradite dovoljno novca da biste preživeli) pa je redovna radna nedelja za PKV radnike iznosila i do 60 časova, a za NKV radnike i svih 84 časa - ili 12 sati svakog dana u nedelji![19] Te iste 1986. godine prosečna mesečna zarada radnika, uz sav prekovremeni rad i dodatke, iznosila je skromnih 391 dolar, dok su troškovi života četvoročlane porodice iznosili 588 dolara. Ipak, životni standard većine stanovništva rastao je lagano ali neprestano[20], a potrošačka očekivanja najnižih slojeva, s obzirom na još sveža sećanja na uslove života 1940-ih i 1950-ih,

17 Tokom 1960-ih i 1970-ih deo državnog budžeta koji je išao na investicije iznosio je čitavih 30-40%.

18 U njima se stvaralo, tokom 1980-ih, nekih 39% bruto nacionalnog proizvoda.

19 Pri čemu NKV radnik nije mogao da zaradi više od $125 mesečno!

20 Kada je Park došao na vlast 40% stanovništva bilo je ispod linije siromaštva, a krajem 1980-ih već samo 10%.

nisu dovodila do neizdrživog pritiska u pravcu promene ekonomske politike.

Tajvan je drugi primer uspešne autoritarne modernizacije (glavni izvori: IWFB, 2002 i RT, 2002). I njegov polazni položaj bio je jednako bedan kao i južnokorejanski. Kao japanska kolonija (1895-1945), tokom 2. svetskog rata Tajvan je teško bombardovan. To je i inače bilo siromašno ostrvo - samo jednu trećinu ostrva činilo je koliko-toliko obradivo zemljište, a na ostrvu nije bilo gotovo nikakvih rudnih bogatstava. Kada je Chiang Kai-shek, 1949. godine, sa vladom i vojskom prešao na ostvro, zatekao je samo jednu šećeranu i nešto tekstilnih radionica. Preko trećine stanovništva bilo je nepismeno, nacionalni dohodak po glavi stanovnika iznosio je 165 dolara (1953), a stopa inflacije čitavih 584% godišnje (1946-1950).

I Tajvan je, kao i Južna Koreja, bio pod višedecenijskom autoritarnom upravom. Chiang Kai-shek je sa sobom na ostrvo doneo vanredno stanje, i ono je bilo na snazi sve do 15. jula 1987. godine! Vanredno stanje je značilo zabranu svih političkih stranaka (osim Kuomitanga), zabranu štrajka i sindikalnog udruživanja, zabranu osnivanje novih listova, ograničenje broja radio stranica, i zabranu svih demonstracija. Postojala je nacionalna skupština, ali nju su, sve do 1991. godine, činili poslanici izabrani još 1947. godine na svekineskim izborima. Chiang Kai-shek umire 1975. godine, i nasleđuje ga njegov sin Chaing Ching-kuo. No moraće se sačekati i njegova smrt, 1988. godine, da bi novi upravljač ostrva, Lee Teng-hui, započeo sa bržom liberalizacijom. Prvi višestranački izbori za skupštinu održavaju se 21. decembra 1991. godine, ali opozicija je još slaba i Kuomitang dobija 71% glasova. Nakon pet godina slede i prvi predsednički izbori (1996), i na njima opet pobeđuje kandidat Kuomitanga, dotadašnji predsednik Lee Teng-hui, sa 54% osvojenih glasova. U isto vreme se održavaju i skupštinski izbori, i Kuomitang zadržava vladu sa dobijenih 50% glasova. Dve godine kasnije (1998), Koumitang postiže svoju poslednju pobedu na skupštinskim izborima (osvaja 46% glasova). Tek na predsedničkim izborima 2000. predstavnik Kuomitanga gubi, a novi predsednik postaje Chen Sui-bian iz opozicione Demokratske napredne stranke (DNS). Konačno, politička tranzicija se na Tajvanu završava skupštinskim izborima, od 1. decembra 2001. godine, dakle srazmerno nedavno. Na njima DNS i druge opozicione stranke dobijaju dovoljno glasova da i u skupštini okončaju vlast Kuomitanga (dobio 29% glasova).

Ali baš pod ovom petodecenijskom autoritarnom upravom Tajvan beleži bajkoliki ekonomski preobražaj. Početkom pedesetih, vlada sprovodi monetarnu stabilizaciju i pristupa širokoj zemljišnoj reformi (čak 92% seljačkih domaćinstava dobija svoju zemlju). Iste godine kada okončava agrarnu reformu (1953) vlada donosi prvi petogodišnji plan. U njemu se prihvata modernizacijski model supstitucije uvoza, ali on ne daje očekivane učinke. Stoga se, krajem 1950-ih, prihvata japanski model takmičarskog izvoza. Za razliku od Koreje, Tajvan nagla-

sak stavlja na laku industriju i manja preduzeća[21], ali pod uslovom da su agresivno okrenuti izvozu. Vlada otvora naročite zone u kojoj se usredsređuje proizvodnja za izvoz, oslobođena od većine poreza i carina. Tokom 1960-ih ovakva politika počinje da daje dobre rezultate, a tokom 1970-ih tajvanski izvoz doživljava pravi uzlet. Godišnja stopa rasta izvoza 1950-ih kretala se oko skromnih 6%, tokom 1960-ih ona je skočila na 22%, a tokom 1970-ih dostigla je i čitavih 32%! U 1980-im vlada počinje da podstiče razvoj elektronske i hemijske industrije, pa 1990-ih njihovi proizvodi već čine jezgro izvoza. Dok je još 1959. godine 90% izvoza bilo sastavljeno od poljoprivrednih proizvoda, do 1990-ih njihov udeo je pao na svega 4%, dok su tehnološko intenzivni proizvodi (elektronika, informaciona tehnologija itd) dostigle 47% izvoza. Danas Tajvan izvozi robu i usluge vredne 148 milijardi dolara godišnje (2000), i to trećinu u SAD i Japan (23% i 11%). Zahvaljujući uspešnom izvozu, Tajvan je, između 1962. i 1985. zabeležio najduži neprekidni privredni rast u istoriji po prosečnoj stopi od 10% godišnje (dvostruko većoj od one u najrazvijenijim industrijskim zemljama). Stoga se njegov BNP po glavi stanovnika u odnosu na pedesete udesetostručio, dostigavši 17.400 dolara (2000). Danas Tajvan raspolaže sa deviznim rezrevama koje su po veličine četvrte u svetu (107 milijardi dolara), stopa nezaposlenosti je 3%, a inflacija svega 1,3% (svi podaci su za 2000. godinu).

Razume se da je konkurentnost tajvanske privrede, baš kao i u slučaju Južne Koreje, počivala na niskim nadnicama i na dugačkoj radnoj nedelji[22]. A autoritarizam je poslužio upravo u svrhu gušenja sindikata i štrajkova. Sindikati su zakonom dozvoljeni tek 1995. godine, a i onda samo van državne uprave i obrazovanja. Međutim, zakonski uslovi štrajka su i nadalje veoma strogi, a kolektivni ugovori retkost[23]. Ipak, kao i u južnokorejanskom slučaju, srazmerna težina radnih uslova bila je praćena stalnim povećanjem standarda i postojanim smanjivanjem razlika između najsiromašnijih i najbogatijih. Tako je prva petina Tajvanaca 1953. godine imala 20 puta veće prihode od poslednje, dok je do osamdsetih godina taj raspon pao na 1: 4 do 1: 5.

Sve u svemu, Južna Koreja i Tajvan kao da potvrđuju tezu da uspešna zakasnela modernizacija *mora* da bude autoritarna. Ovi primeri su toliko uverljivi da tvrdnju da što je veće zakašnjene to izrazitija mora da bude državna prinuda, zastupaju danas - istina u manje jakom obliku nego marksisti - čak neki predstavnici neoliberalizma (poput Semjuela Hantingtona[24]). Ipak, da li zakasnele zemlje zbilja moraju da i danas prođu kroz čistilište autoritarne modernizacije?

21 I danas srednja i manja preduzeća (do 200 zaposlenih) čine kičmu tajvanske privrede. Ima ih gotovo milion, upošljavaju 80% radne snage i daju polovinu vrednosti izvoza.

22 Radna nedelja je još 2000. godina iznosila 48 časova, da bi tek od 2001. smanjena na 84 sata za dve nedelje. I dan danas je minimalna mesečna plata, zajamčena zakonom, svega 460 dolara.

23 U celom Tajvanu danas je na snazi samo 301 kolektivni ugovor!

Demokratija i modernizacija

Slučaj Južne Koreje i Tajvana izgleda da ne može biti prihvaćen kao opšti uzor delotvorne zakasnele modernizacije zato što postoje bar još dve promenljive koje se, u pozivanju na ovaj slučaj, ne uzimaju u obzir.

Prva promenljiva, koja nije bila prisutna u većem broju drugih zemalja čije elite su pokušale ubrzanu modernizaciju, jeste osobeni geostrateški položaj Južne Koreje i Tajvana, i sa tim povezana *golema finansijska podrška* SAD (Sanderson, 1995: 225-6). I jedna i druga zemlja igrale su suštinski važnu ulogu u borbi protiv komunizma u Aziji - Južna Koreja u borbi protiv SSSR i Severne Koreje, a Tajvan u borbi protiv Kine. Otuda je proizašla i velika novčana pomoć SAD, koja je bila bitan činilac u inicijalnom momentu modernizacije (kraj 1950-ih i početak 1960-ih). Južna Koreja je 1954. godine 33% budžeta popunjavala iz strane pomoći, 1956. godine ovaj udeo se povećao na 58%, a 1960. godine udeo strane pomoći još uvek je iznosio čitavih 38% budžeta. Samo SAD su Južnoj Koreji godišnje poklanjale između 200 i 365 miliona dolara (prva brojka se odnosi na početak 50-ih i sredinu 60-ih, a druga na 1956. godinu). Između 1946. i 1978. SAD su Južnoj Koreji dale novaca i zajmova gotovo koliko i svim zemljama Afrike![25] I Tajvan je od 1951. počeo da prima izdašnu ekonomsku pomoć od SAD, koja će do sredine 1960-ih izneti ukupno 1,5 milijardi dolara. Sve ove brojke izražene su u tadašnjim dolarima, koji su po kupovnoj snazi ravni pet do šest današnjih dolara, tako da navedene cifre valja množiti bar sa pet da bismo dobili njihovu današnju vrednost[26].

24 Po njemu, ekonomija i politika su poprilično samostalne oblasti, tako da je moguće dostići zapadna društva u ekonomiji, a da se politički poredak ne mora demokratizovati (Huntington, 1998). Naravno da se u zapadnohrišćanskom civilizacijskom krugu postavlja i pitanje demokratije, ali uvek je bolje prvo ići na ekonomsku liberalizaciju, pa tek posle na političku. Greška Gorbačova sastojala se upravo u tome da je želeo istovremeno i jedno i drugo, dok su Kadar i ostali Mađari pametnije postupili i sačekali sa demokratizacijom. Hantington, koji je svojevremno hvalio političku stabilnost komunističkih zemalja kao pretpostavku ekonomskog razvoja (Huntington, 1968), danas upozorava vođe zakasnelih zemalja da treba da imaju „političke hrabrosti da svojim narodima kratkoročno nametnu visoku cenu potrebnu za ostvarenje dugoročnih koristi" (Huntington, 1994).

25 Južna Koreja je primila 6 milijardi dolara pomoći i zajmova, a afričke zemlje 6,9 milijardi; cela Latinska Amerika je, u isto vreme, dobila svega 14,8 milijardi! (Sanderson, 1995: 225).

26 Posebno je bila izdašna vojna pomoć. Južna Koreja i Tajvan su, 1955-1978, dobile 9,0 milijardi dolara američke vojne pomoći, dok su cela Latinska Amerika i cela Afrika dobile ukupno svega 3,2 milijardi dolara! (Sanderson, isto).

Tokom 1960-ih godina neposredna finansijska pomoć SAD Južnoj Koreji i Tajvanu postepeno se smanjivala, ali je američka vlada zato širom otvorila svoje tržište za robu iz ovih zemalja. SAD su bile ubedljivo najvažniji spoljnotrgovinski partner za Južnu Koreju i Tajvan (sve do devedesetih godina 20. veka preko 40% njihovog izvoza išao je na tržište SAD), a videli smo da se prilike u tom smislu ni do danas nisu suštinski promenile. Razumljivo da na ovakvu darežljivost i otvorenost najmoćnije kapitalističke države nije mogla da računa većina ostalih zemalja zakasnele modernizacije - a pre svih one iz komunističkog tabora.

Naravno, bilo je i nerazvijenih zemalja koje su SAD jednako dobro pomagale kao Tajvan i Južnu Koreju. Recimo, komunistička Jugoslavija je 1950-ih primala bespovratnu pomoć od SAD u iznosu od tadašnjih stotinak miliona američkih dolara godišnje, a samo u razdoblju 1974-1981 Titova SFRJ dobila je pozajmica sa Zapada u iznosu od 16,4 milijarde ondašnjih dolara (vidi opširnije u: Antonić, 2002: 50; 57). Takođe, i Indija je u periodu 1946-1978 od SAD primila nekih 9,6 milijardi dolara pomoći (Sanderson, 1995: 225). Međutim, niti Jugoslavija ni Indija, uprkos ovolikoj novčanoj podršci, nisu uspele da se probiju u krug razvijenijih država. Tako dolazimo do drugog činioca koji je delovao u slučaju Tajvana i Južne Koreje - *tržišno-kapitalističke posvećenosti vladajuće elite*.

Jugoslovenska politička elita brinula se pre svega o komunističkoj ideologiji i o izgradnji „socijalističkog samoupravnog sistema", a mnogo manje o privrednoj uspešnosti. Kada god bi se našla u nedoumici šta da izabere - ekonomsku efikasnost ili ideološku doslednost, ona je birala ovo drugo. Osim toga, jugoslovenski komunisti su se predstavljali kao zaštitnici radničke klase i, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, sasvim su popustili pred neumerenim potrošačkim zahtevima „samoupravljača". Tako je proćerdano ne samo onih 16 milijardi dolara zapadnih pozajmica, već i dobar deo prethodne akumulacije. I indijska politička elita morala je da popravlja beznadežno teške životne prilike dela svog stanovništva, a taj deo se računao u desetinama, pa i stotinama miliona ljudi. U Indiji čak i da je svih desetak milijardi dolara američke pomoći otišlo u investicije, pitanje je da li bi to bilo dovoljno za znatnije popravljanje standarda ove zemlje koja danas broji milijardu stanovnika.

Tajvanska i južnokorejska elita, međutim, nije se povodila za ideološkim priviđenjima, niti je morala da brine o stotinak miliona gladnih usta. Glavni izvor njene političke legitimacije bila je upravo ekonomska uspešnost (Vratuša-Žunjić, 1995: 54-5), i ona se mogla slobodno posvetiti ulaganju u izvozni sektor i podsticanju tržišno-kapitalističke utakmice. I sve dok ostale društvene elite Južne Koreje i Tajvana nisu toliko ojačale da je njihov pritisak u pravcu demokratizacije postao neizdržljiv, vladajuća politička elita je mogla svu svoju pažnju da usmerava na visoke stope rasta industrijske proizvodnje i izvoza.

Ipak, reći će pristalica teorije autoritarne modernizacije, ostaje činjenica da su samo dve autoritarne zemlje ostvarile ovako brzi rast a da nema ni jednog odgovarajućeg protivprimera iz tabora demokratskih zemalja. Da bismo ispitali tu tvrdnju, pogledajmo veliko iskustveno istraživanje Pževorskog i saradnika čiji su nalazi sabrani u knjizi *Demokratija i razvoj: političke institucije i blagostanje u svetu 1950-1990* (Przeworski et al., 2000). Kako bi uporedili autoritarne i demokratske režime po ekonomskoj delotvornosti, kao i po sposobnostima za ubrzani razvoj, Pževorski i saradnici su proučili razvoj 141 zemlje, u kojima su iznašli 238 režima - 105 demokratskih i 133 autoritarnih. Kada su ih uporedili, pokazalo se da je stopa rasta narodnog dohotka po glavi stanovnika bila zbilja veća u autoritarnim (4,42%) nego u demokratskim režimima (3,95%). To je značilo da se narodni dohodak u autoritarnim porecima udvostručavao za 15,8 godina a u demokratskim za 17,7 godina (Przeworski et al., 2000: 146). Među zemljama sa najvišim stopama rasta proizvodnje gotovo da nije bilo demokratskih režima. Lista zemalja sa prosečnom stopom rasta od 7% godišnje (što je značilo udvostručenje proizvodnje za 10 godina) sastojala se prvenstveno od diktatura (jedini demokratski izuzetak bio je Bahami). Na prvi pogled, ovi su podaci u svemu potvrđivali tezu o autoritarnoj modernizaciji.

Međutim, Pževorski i saradnici došli su do nalaza koji su bacali sasvim drugačije svetlo na ovu tezu.

1. Diktature jesu ostvarivale najbrži razvoj, ali i najsporiji. Lista zemalja sa rastom proizvodnje manjim od 1% (uključujući i negativan), tokom najmanje sedam godina, takođe je bila sastavljena gotovo isključivo od diktatura (jedini izuzetak bila je demokratska Venecuela; Przeworski et al., 2000: 176).

2. Postoji statistički jaka veza između razvijenosti i oblika režima. Autoritarni režimi se javljaju više u siromašnijim, demokratije više u bogatijim zemljama. U zemljama do 1.000 dolara narodnog dohotka po glavi stanovnika, autoritarne zemlje čine 93% uzorka, a među zemljama preko 6.000 dolara BDP *per capita*, demokratske zemlje čine 92% uzorka (Przeworski et al., 2000: 147). Stoga, ako su iz velikog broja siromašnih autoritarnih režima proizašle samo dve-tri bogate autoritarne zemlje, onda statistički nije nikakvo iznenađenje da od dvadeset puta manje siromašnih demokratija ne izađe ni jedna bogata demokratija.

3. I demokratske zemlje su takođe ostvarivale brzi i dugotrajni rast. Samo što taj rast, zbog bolje polazne osnove demokratskih zemalja, statistički nije mogao biti tako spektakularan kao kod veoma nerazvijenog Tajvana, Južne Koreje i - dodaju Pževorski i saradnici - Tajlanda. Tako je, recimo, demokratski Japan u proučavanom razdoblju (1950-1990) zabeležio skok BDP po glavi stanovnika sa $1.768 na $14.317, a takođe demokratska Malta, nakon sticanja nezavisnosti (1964) pa do kraja izučavanog perioda (1990), imala je povećanje BDP *per capita* sa $1.377 na $6.627.

4. Autoritarni režimi svoj razvoj zasnivaju više na uvećavanju radne snage (tzv. efikasnom aktiviranju rezervi), dok demokratski režimi privredni razvoj zasnivaju na delotvornijoj upotrebi radne snage. Otuda je radnik u demokratskim režimima produktivniji i - bolje plaćen. Prosečna poizvodnja po radniku u razvijenim zemljama (sa preko 3.000 dolara BDP *pc*) u autoritarnim režimima iznosi $6.843, a u demokratskim režimima $9.054, a njegova prosečna plata je u autoritarnim režimima $2.058, a u demokratskim $7.116. A glavni problem modernizacije upravo se i krije u uspešnom prelasku sa radno-ekstenzivne i radno-eksploatativne proizvodnje na radno-intenzivnu i visoko-produktivnu privredu.

5. Modernizacija najsiromašnijih zemalja nije stvar oblika režima. Ma kakav režim bio, on ne može da iz stanovništva izvuče novac neophodan za investicije. I dok srednje bogati i bogati autoritarni režimi (tj. svi oni sa preko 3.000 dolara BDP *pc*) zbilja investiraju veći udeo BDP od srednje bogatih i bogatih demokratskih režima, siromašni autoritarni režimi, naprotiv, ne investiraju više od siromašnih demokratskih režima (siromašni demokratski režimi imaju veću stopu investicija od siromašnih autoritarnih režima[27]). Jednostavno, vlade siromašnih zemalja, bez obzira da li su autoritarne ili demokratske, ne mogu od svojih građana da uzimaju novac za investicije jer ga ovi i ne zarađuju[28].

Siromaštvo, stoga, kao da ne ostavlja prostor za bilo kakvu - autoritarnu ili demokratsku - razvojnu politiku. Zato nije čudo da se, zapravo, u dosadašnjoj svetskoj istoriji vrlo malo siromašnih zemalja uspelo razviti. Prema računici Pževorskog i saradnika, od 43 zemlje čiji je BDP *pc*, na početku razmatranog razdoblja, bio ispod $1.000 samo su Tajvan, Južna Koreja i Tajland (ili 6% njih) uspele da pređu $3.000 BDP *pc*, dok je gotovo dve trećine njih (62% ili 30 na broju), završne 1990. godine ostao upravo tamo gde je i bio 1950. - na nivou do $1.000! Slično je bilo i po ostalim BDP *pc* kategorijama razvijenosti[29]. Štaviše, izgleda da se razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja, šire istorijski posmatrano, sve više produbljuje. Najrazvijenije zemlje su po nacionalnom dohotku po glavi

27 Srazmera udela investicija autoritarnih i demokratskih zemalja (u procentima BDP pc) je: za zemlje do $1.000 - 8.79: 10.14, od $1.000 do $2.000 - 13.66: 13.17, od $2.000 do $3.000 - 17.83: 17.93, od $3.000 do $4.000 - 20.47: 19.42, od $4.000 do $5.000 - 23.75: 21.57, od $5.000 do $6.000 - 25.48: 23.50 i preko $6.000 - 29.92: 25.00; ukupno, to daje srezmeru od 14.25: 20.90; Przeworski et al., 2000: 146.

28 Za državu se po glavi stanovnika, prema proračunima Pževorskog i saradnika (162-3), odvaja: do 1.000 BDP *pc* - $127, od $1.000 do $2.000 BDP *pc* - $372, od $2.000 do $3.000 BDP *pc* - $668 itd., a na nivou od preko $6.000 BDP *pc* - $2.608, dakle iznos koji je jednak celokupnom BDP prve tri grupacije nerazvijenih zemalja!

29 Ni većina zemalja u grupi od $1.000 do $2.000 BDP *pc* nije zabeležila rast, a u grupi od $2.000 do $3000, od 45 zemalja samo njih pet je imalo značajniji rast: Japan ($1.768-$14.317), Singapur ($1.845/1965-$11.698), Portugalija ($1.314-$7.487), Grčka ($1.480-$6.768) i Malta ($1.377/1964-$6.627; Przeworski et al., 2000: 162)

stanovnika 1750. godine bile 1,8 puta bogatije od najsiromašnijih, do 1860. postale su pet puta bogatije, do 1913. deset puta, do 1950. osamnaest puta, do 1977. dvadesetdevet puta, a danas i svih 59 puta! (Sanderson, 1995: 203; 215).

U svakom slučaju, zemlje koje su se jednom našle u tzv. stupici nerazvijenosti (*low-level trap*; Przeworski et al., 2000: 162) teškom mukom mogu iz nje da izađu. Dva puta koja Volerstin pominje (Wallerstein, 1979) - uzdanje u sopstvene snage (*self-reliance*) i ulučenje prilike (*seizing the chance*) - omogućila su modernizaciju velikih zemalja XIX i ranog XX veka (Nemačke, Japana i, donekle, Rusije). Ali, ta dva puta, zbog ovovremene privredne i političke globalizacije, više nisu moguća - pogotovo ne za male i srednje zemlje. Ostaje, dakle, samo treći Volerstinov put ulaska u klub - biti pozvan u njega (*development by invitation*). Tim, trenutno jedinim dostupnim putem prošli su ne samo Južna Koreja i Tajvan, već, mnogo ranije i Švedska i Škotska, nedavno i Španija i Portugalija, danas njime idu Poljska i Mađarska, a sutra će se na njemu, verovatno, naći i Rumunija i Bugarska. Taj treći put se ne otvara uvek, već samo u izuzetnim privrednim i političkim prilikama - u doba uzleta svetske ekonomije (Kondratijevljeva A faza), kada se u gornjim sobama sistema ukazuje izvestan slobodan prostor za najupornije pridošlice sa donjih spratova. Još bolje ako su te pridošlice i politički značajne, time se jednim potezom svršavaju dva posla. Ali, poziv za priključenje nije stalan, i on se može povući sa silaznom putanjom svetske ekonomije (Kondratjevljeva B faza), ili sa promenom geostrateških prilika (primer SFRJ, s početka devedesetih).

Možda još samo savremena, dvomilijardska Kina može sebi da dopusti samostalniji put modernizacije, na kom autoritarni poredak može da odigra izvesnu ulogu. Ali, majušne zemlje, čak i kada broje desetak miliona duša, teško da imaju ikavog izbora. One moraju da čekaju poziv, a onda da strpljivo i uporno slede prijemna pravila elitnog kluba u koji žele da se upišu. Ta pravila se, međutim, ne sastoje samo od privrednih i tehnoloških propisa, već i od čvrstih pravno-političkih, pa i kulturnih normi među kojima jedno od najviših mesta zauzima upravo - demokratija. Otuda pokušaji pojedinih vlastodržaca iz zemalja-kandidata da pozivanjem na južnokorejski i tajvanski autoritarni presedan opravdaju lične nedemokratske poteze ne samo da su moralno upitni, već su i suštinski - antimodernizacijski.

Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa...

Moglo bi se reći da je u Srbiji do sada bilo tri veća talasa modernizacije. Prvi se zbio između 1880. i 1912. i on je bio deo, prema računici Trajana Stojanovića (1997: 142), drugog pokušaja industrijalizacije balkanskih zemalja. Drugi veći talas modernizacije možemo smestiti između 1929. i 1941, i on odgova-

ra četvrtom Stojanovićevom pokušaju balkanske industrijalizacije. Konačno, treći veliki talas modernizacije u Srbiji, između 1946. i 1979, poklapa se sa petim i šestim talasom industrijalizacije na Balkanu, po Stojanoviću.

Kako su oni izgledali i zbog čega se ni jedan od njih nije završio potpunim uspehom?

Prvi talas: 1880-1912. Srbija je godinu svoje nezavisnosti (1878) dočekala u bednom stanju. Celokupnu industriju Srbije sačinjavali su još 1881. godine: jedna vojna fabrika, dve pivare, dve strugare, jedna barutana, jedna ciglana, jedna tvornica bombona, 14 parnih mlinova i nekoliko radionica sapuna, kože i tekstila (ISN, 1994: 10). Železnica nije postojala, a putevi su bili loši i teško prohodni. Ogromnu većinu stanovništva sačinjavali su seljaci (88%), koji su bili nepismeni (preko 90%) i raspolagali sa malim komadima zemlje (73% poseda bilo je manje od 5 *ha*; ISN, 1994: 99).

Glavni pokretač, pa i nosilac modernizacije u ovom talasu bila je upravljačka elita. Ona se naročito isticala u prvih dvadeset godina ovoga talasa, budući da je preduzetnička elita bila odveć slaba da bi mogla značajnije da utiče na javne poslove. Tada je modernizacija obavljana autoritarnim načinom, ukazima i preko činovničkog stroja, često sasvim protiv volje stanovništva. Modernizovane su prvenstveno državna uprava i javne ustanove. Ukinuti su svi ostaci turskog feudalizma (u krajevima oslobođenim 1878), uvedena stajaća vojska, promenjeno celokupno naoružanje, popravljen poreski sistem, osnovana je Narodna banka i veći broj novčanih zavoda, podignuta Akademija nauka i uređena učilišta, uvedena obavezna osnovna nastava i izvršena reforma sudstva (Mijatović, 1996). Ali, radilo se i na modernizaciji saobraćaja i privrede. Do 1888. godine već je bilo izgrađeno 552 *km* pruga, do 1896. otvoreno je nekih 14 znatnijih industrijskih preduzeća, a broj rudnika uglja i metala je utrostručen (ISN, 1994: 11-12).

I dok su modernizacija javne uprave i javnih ustanova finansirani iz poreza, stanovništvo je bilo odveć siromašno da bi se iz njega na bilo koji način mogao izvući novac za ekonomsku modernizaciju. Za to je poslužio inostrani kapital, koji je vlada privlačila povlasticama. Država je podsticala i domaću industriju poreskim olaškicama, carinskim oslobađanjima, pogodnostima u prevozu, davanjem kredita i slično (ISN, 1994: 102). Do 1896. godine u Srbiji se već stvorio sloj bogatih ljudi, među kojima je bilo nekoliko milionera i više polumilionera.

Ovakva „autoritarno-kapitalistička" modernizacija nije, međutim, bila dovoljno brza. Još krajem 19. veka 84% stanovnika i dalje je živelo od poljoprivrede, stočarski i ratarski proizvodi činili su najveći deo izvoza, pri čemu je 86% robe izvoženo samo u jednu zemlju - Austrougarsku. Jedino uvozom mogle su biti zadovoljene potrebe domaćeg stanovništva za industrijskom robom. Majski prevrat iz 1903. godine, doneo je, međutim, ne samo uvođenje punog parlamentarizma, već i snažniji uticaj domaćih preduzetničkih i ne-činovničkih slojeva na državnu politiku. U skupštinskim sazivima 1903-1912. oko 34% poslanika činili su industrijalci, trgovci, inženjeri, preduzimači i zanatlije (27% poljoprivrednici i 39% javni službenici i slobodna zanimanja; ISN, 1994: 179). Ovaj deo društvene elite iskoristio je tzv. carinski rat sa Austrougarskom (1906-1911) za osamostaljenje domaće industrije i njen ubrzani rast. Zahvaljujući slabijoj konkurenciji strane industrijske robe i povećanoj brizi države za podsticanje domaće industrije, u razdoblju 1905-1911. vrednost proizvodnje srpske industrije se usedmostručila![30] I pored gubljenja autrougarskog tržišta[31], došlo je i do značajnog povećanja izvoza od 37% (1906-1910), a prihodi srpskog državnog budžeta su, između 1904. i 1914. udvostručeni (ISN, 1994: 175; 178). Nastavljena je i ubrzana izgradnja železničke mreže, pa je Srbija 1914. godinu dočekala sa tri puta dužim prugama (1.664 *km* naspram 552 *km*) nego što ih je bilo 1888. godine (ISN, 1994: 176).

Ovu „parlamentarno-demokratsku" fazu kapitalističke modernizacije zaustavili su, međutim, nastupajući ratovi (1912-1918). U tim ratovima gotovo da je protraćen najveći deo dotadašnjih modernizatorskih dobitaka, barem na privrednom planu. U ratovima 1912-1918. Srbija je izgubila 800.000 ljudi (tj 24% svoga stanovništva) ili svakog drugog muškarca između 18. i 55. godine (Isić, 1995: 26) - dakle glavninu radne snage. Ukupna cena Balkanskih ratova (1912-1913) iznela je čitavih milijardu dinara (ISN, 1994: 196), ili ceo godišnji nacionalni dohodak, ili pet celokupnih godišnjih budžeta, ili trinaest godina industrijske proizvodnje u Srbiji. Ratna pak šteta za Prvi svetski rat (1914-1918) procenjena je na još 13 milijadi dinara (Isić, isto) - ili trinaest godišnjih nacionalih dohodaka (po cenama iz 1911), ili 65 godišnjih budžeta ili 169 godina industrijske proizvodnje iz 1911. godine! To čini ukupno neverovatnih 182 izgubljenih industrijskih godina za Srbiju!

Drugi talas: 1929-1941. Srbija se, nakon 1918. godine, našla u novoj, velikoj državi kao njena središnja zemlja. Odmah valja reći da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, prema mnogim mišljenjima, bila kao stvorena za brzu i uspešnu privrednu modernizaciju.

"Bogatstvo države sirovinama je bilo između dva rata toliko, da je u to vreme postojala neograničena mogućnost za razvoj industrije... Gotovo da ni-

30 Dok su, 1904. godine, 93 preduzeća koja su zapošljavala 4.623 radnika proizvodila robe u vrdnosti od 8,9 miliona dinara, 1910. godine bilo je već 428 preduzeća koja su zapošljavala 16.095 radnika i proizvodila robu od 74,3 miliona dinara (ISN, 1994: 176).

31 Udeo izvoza u Austrougrasku u ukupnom eksportu pao je, do 1907. godine, sa 86% na 16%.

je bilo rude koje nije bilo u Jugoslaviji, pa je retko koja zemlja u Evropi onoga vremena imala tako raznovrsno rudno blago... Kraljevina SHS je bila u Evropi najbogatija država železnom rudom, i jedna od najbogatijih u svetu... Po bogatstvu nalazišta bakarne rude Kraljevina SHS nalazi se na prvom mestu u Evropi... Jugoslavija zauzima prvo mesto u Evropi u proizvodnji olovne koncentrisane rude, a na drugom je mestu u proizvodnji cinkane rude... Jugoslavija je sa svojim boksitom omogućavala sedmi deo svetske proizvodnje alumijuma... Rezerve uglja računale su se na 2.331 milion tona, a vodene snage pri niskom vodostaju na preko 3.500 miliona KS... Jedino su u Evropi Francuska i Italija bile ispred Jugoslavije u pogledu bogatstva vodenih snaga... Površina šuma od 31,7% celokupne površine države pružala je mogućnost za razvoj svih vrsta industrije drveta... Što se tiče osnovnog uslova za razvoj industrije - određene gustine stanovništva - nova država ga je ispunjavala. Demografski, Kraljevina SHS je bila država u kojoj je populacija bila veoma povoljna, jer se u prvoj deceniji stanovništvo povećalo za 15,9% tj. za 1.926.715 stanovnika... Povoljan prirodnogeografski položaj [...vrlo je bliska svojim uvoznim i uvoznim tržištima; ...dolinom Dunava, Save a zatim moravsko-vardarskom i maričkom dolinom preko nje su vodile važne međunarodne saobraćajnice...] stvarao joj je uslove da postane posrednik između industrijskog Zapada i agrarnog Istoka, kao i da se sama razvije u pravcu značajnije industrijsko-agrarne zemlje" (Đurović, 1986: 32; 34; 35; 280; 279; 36; 185; 32; 27; 24-25; 32).

Najvažnije što je Kraljevini nedostajalo bio je - kapital. Kapital za otvaranje rudnika i hidroelektrana, kapital za izgradnju puteva i pruga, kapital za utemeljenje industrijskih pogona i prerađivačkih tvornica, kapital za električnu i telefonsku mrežu... Kapital je mogao da dođe iz domaćih ili stranih izvora. Ali, ni jedan od tih izvora u prvih desetak godina života Kraljevine (1918-1929) upravljačka elita nije iskoristila.

Istina, domaći izvori kapitala nisu bili preveliki. Stanovništvo je inače bilo siromašno, a neki njegovi delovi ratom sasvim upropašćeni. Političkoj klasi takođe nije bilo zgodno da svoje glavne glasače - seljake - odbija favorizovanjem industrije na račun poljoprivrede. Ipak, upravljačka elita se ponašala tako kao da joj nije bilo stalo do podizanja domaće industrije. Nije bilo nikakvog opšteg plana privredne politike, a ponajmanje industrijske. Umesto da pomogne privatnoj inicijativi u izgradnji domaće industrije, vlada ju je sputala izvoznim carinama i slobodnom konkurencijom uvozne robe. Glavne proizvode teške industrije (vagone, lokomotive, pruge itd) vlada je lagodno nabavljala na račun reparacija iz Nemačke. Nije joj padalo na pamet da bi možda, umesto gotove robe, bilo bolje uvesti mašine i industrijska postrojenja, kako bi se udarili temelji domaće državne industrije. Elita je bila opsednuta borbama oko uređenja i preuređenja države,

a privreda ju je zanimala samo kao sredstvo popunjavanja budžeta. „Na Balkanu je najveći kapitalista (uvek) bila država", uočava Trajan Stojanović (1997: 264). A pošto je u Kraljevini, u prvoj deceniji njenog postojanja, taj kapitalista bio poprilično ravnodušan prema industrijskoj modernizaciji, jasno je zašto je ovde industrijalizacija tekla sporije nego, recimo, u susednoj Mađarskoj ili Rumuniji (Đurović, 1986: 209).

Iz istog razloga - zbog ravnodušnosti pa i odbojnosti elite - nisu mogli biti valjano iskorišćeni ni strani izvori kapitala. Stranci su se dosta zanimali za ulaganje u Kraljevinu. Već je pomenuto bogatstvo tadašnje Jugoslavije u rudama, šumama i energiji, a i radna snaga je bila jeftina. Otuda, dok se u Americi, ili Britaniji kapital morao zadovoljiti sa stopom prinosa od 3% do 6%, u Kraljevini je on, dvadesetih i tridesetih godina, donosio rentu 20% do 30 odsto[32]. Stoga je, naročito u doba poleta svetske privrede (1918-1929), dosta inostranog kapitala bilo raspoloženo za ulazak u zemlju. Međutim, upravljačke elite su se ili bojale stranaca, ili su bile sasvim ravnodušne prema ovim mogućnostima. „Ne treba nam industrija koja je uslovljena povećanjem anacionalnog duha u većini gradova preko Save i Dunava, gde je taj duh jako loš", kaže se u jednom spisu Ministarstva trgovine i industrije, od 16. oktobra 1925. godine (navedeno u Đurović, 1986: 48). Takođe čitamo kako se domaći industrijalci, uvek žedni novog kapitala, neprestano žale na vladu da koči strana ulaganja. Vlada nerazumljivo odugovlači sa davanjem dozvola preduzećima za dugoročne pozajmice iz inostranstva, ili odbija da pruži državno jamstvo prilikom ugovaranja kredita, gunđali su industrijalci (isto, 42-4).

Zaostajanje u razvoju industrije Kraljevine, zbog oskudice u kapitalu, nastupa već 1923. godine i traje narednih šest godina, dakle upravo tokom vremena u kom svetska privreda doživljava uspon. Usledиće, zatim, kraljev udar od 6. januara 1929. Nova vlada proglašava kraj političkim raspravama i objavljuje svoju želju da se delatno uključi u privredne poslove. Konačno se skidaju carine sa uvoza industrijskih i pogonskih mašina, objavljuje se kraj agrarnom protekcionizmu, privredne resore po prvi put ne drže političari već stručnjaci (mahom iz Hrvatske), banovine se uobličavaju kao privredne a ne političke jedinice... Ali, ove mere dolaze u najnezgodnije vreme, upravo kada započinje sunovrat svetske privrede. U narednim godinama (do 1933) industrijska proizvodnja u globalnim okvirima pašće za trećinu, a trgovinska razmena čak za tri petine. Na svetskoj pijaci poljoprivredni proizvodi se sve manje traže, što obara njihove cene. A sve manja potražnja za industrijskim proizvodima čini da i njihova vrednost pada. Pošto žito iz Kraljevine teško nalazi kupca, cene poljoprivrednih proizvoda u zemlji do

32 Đurović, 1986: 46; rudnici Trepče 1933-1937 davali su dividendu od 16-30% godišnje, a vrednost akcija rudnika su samo posle pet godina rada skočile 30 puta!

1934. pašće za 40% (Mirković, 1968: 318). Kako se ionako nevelika kupovna moć seljaka prepolovila, i cene industrijskih proizvoda padaju za preko 40% (isto, 329). Privreda Kraljevine u dubokoj je krizi.

I upravo u toj krizi vlada konačno kreće sa nešto aktivnijom ekonomskom politikom. Ali, potrebno je da prođe četiri godine kako bi upravljačka elita shvatila da se seljaku najbolje može pomoći ako se na domaćem tržištu poveća potražnja za njegovim proizvodima. I da se to najbolje postiže uvećanjem industrijskog stanovništva. Prvi srpski političar i naš prvi premijer za koga se može reći je imao modernu ekonomsku viziju i bio jasno pro-industrijski raspoložen, bio je Milan Stojadinović (živeo 1888-1961, na čelu vlade od 1935. do 1939).

Stojadinović je bio „veliki finansijski stručnjak, i posebno izvrstan poznavalac nauke o novcu" (Kazimirović, 1995: 0533), „snalažljiv i lucidan finansijer, vešt u praktičnim poslovima i ekonomskoj politici" (Pejić, 1976: 242)[33]. Kao premijer, bio je rešen da unutrašnju i spoljnju politiku stavi u službu ekonomije, i bio je prvi (i verovatno jedini) srpski političar koji je to zbilja uspeo da uradi. „U njegovoj politici ekonomski momenti stalno su dominirali nad političkim, dok obrnutih situacija popravljanja ekonomskih, radi održavanja dobrih političkih odnosa nije bilo" (Pejić, 1976: 266).

Dosledno je sprovodio politiku javnih radova kako bi povećao kupovnu moć stanovništva. Gradio je pruge u brdskim predelima, nove puteve, popravljao i proširivao luke, izgrađivao obaloutvrde i kanale. Tako je zaposlio oko 150.000 ljudi. Sitnim i srednjim seljacima ukinuo je dobar deo dugova (ne samo prema državi). Tako je povećao i njihovu kupovnu moć. Posebno se zanimao napretkom industrije. Zahvaljujući, između ostalog, i njegovom nastojanju, otvorena je nova rafinerija bakra u Boru (ocenjena kao „poslednja reč moderne tehnike, jedina takva u Evropi"; Đurović, 1986: 276), kao i značajne rafinerije olova u Trepči i alumijuma kraj Šibenika. Za njegove vlade podignuto je ukupno 111 novih fabrika i osnovano sto novih industrijskih preduzeća (u 92% slučajeva sa domaćim kapitalom). Izgrađene su i brojne nove električne centrale i novi dalekovodi (vidi listu u Đurović, 1986: 193). Ipak, „centralno mesto Stojadinovićevog industrijskog programa bila je izgradnja teške industrije" (Đurović, 1986: 214). Njenu osnovu činili su državni rudnici železa u Ljubiji i Varešu, topionica i livnica u Vašu i železara u Zenici, svi u državnom vlasništvu i objedinjeni u preduzeću „Jugostroj". Na inicijativu Stojadinovića počelo se i sa stvaranjem avioindustrije u Zemunu i autoindustrije u Rakovici, otvorena je fabrika sumporne kiseline „Zorka" u Šapcu, a proizvedena je i prva domaća lokomotiva (Sava).

"Radna vlada" Milana Stojadinovića (danas bi se to reklo - „ekspertska vlada") imala je sasvim lep privredni učinak. Po prvi put posle dužeg vremena budžetske godine završavane su sa suficitom. Tako je do 1938. godine uštedeno 1,4 milijardi dinara. I u spoljnoj trgovini ostvaren je suficit od milijardu dinara, što je ujedno bio i najpovoljniji bilans u dotadašnjoj istoriji zemlje (Đurović, 1986: 213). Ovi finansijski uspesi poslužili su vladi kao osnov za unutrašnji zajam od 4 milijarde dinara namenjen novim javnim radovima, novim radnim mestima i novom podizanju kupovne moći stanovništva. Vlada je takođe inicirala i donošenje šestogodišnjeg privrednog plana (1938-1944), prvog takvog u istoriji Srbije i Jugoslavije.

Već ovo srazmerno kratkotrajno razdoblje povećane brige političkih upravljača za industriju i modernu privredu u statističkom smislu dalo je dobre rezultate (svakako i zbog niske polazne osnove sa kojom se poredilo). Vlast se mogla pohvaliti da je 1938. godine, u odnosu na 1918, broj fabrika povećan za 113%[34], broj industrijskih radnika za 87%, a vrednost investicija za 55% (Stavrianos, 1959: 637). Proizvodnja u pojedinim privrednim granama se utrostručila - kao, na primer, u rudarstvu i topioničarstvu Srbije 1925-1938. Povećana je i stopa rasta društvenog proizvoda sa slabih 3,3% godišnje (1911-1932), na skromnih ali obećavajućih 4,7% (1932-1940; Horvat, 1970: 32). Industrija je, 1939. godine, već davala 45% vrednosti nacionalne proizvodnje i 52% izvoza[35], i obezbeđivala više nacionalnog dohotka (8,75 milijardi dinara) nego poljoprivreda (6,75 milijardi; Obradović, 1995: 84; 154). Uopšte, kraj tridesete i početak četrdestih godina doneli su bolji život i nadu u sutrašnjicu. Troškovi života su, od 1929. do 1940, pali za jednu trećinu, kupovna moć dinara skočila je za 53%, a realne radničke zarade su, od 1930. do 1940, skočile za 32% (JSG, 1989: 74)[36].

33 Nakon diplomiranja na finansijsko-ekonomskom odseku Pravnog fakulteta (preteči Ekonomskog fakulteta), Stojadinović je proveo četiri godine na stručnom usavršavanju u Minhenu, Berlinu, Parizu i Londonu. Tamo je i pripremio svoju doktorsku disertaciju „Nemački budžet", koju je odbranio na Pravnom fakultetu, gde je i sam počeo da predaje nauku o finansijama. Kao čovek sa širokim vezama u inostranim novčarskim krugovima, imenovan je i za direktora Engleske trgovinske banke. Boravio je na finansijskom usavršavanju i u SAD. Poštovanje kao „finansijski čudotvorac" stekao je kada je, kao ministar finansija 1923. godine, uspeo da izvrši monetarnu stabilizaciju dinara, a naročito pošto je 1934. godine, takođe kao ministar finasija, iznašao milijardu dinara za otpočinjanje velikih javnih radova bez povećanja poreza.

34 Samo broj tekstilnih fabrika porastao je 1929-1936 deset puta - sa 30 na 363; Stojanović, 1997: 262.

35 Vrednost izvoza industrijskih proizvoda iz Jugoslavije, 1939. godine, bila je za preko 60% veća nego, recimo, 1952. godine (Obradović, 1995: 164).

36 I pored ovako dobrog privrednog učinka, Stojadinović je bio oteran sa vlasti. I to posle dobijenih izbora. Naime, na izborima 11. decembra 1938. godine, Milan Stojadinović i njegova stranka (JRZ) osvajaju 54% glasova i gotovo pet šestina mesta u parlamentu. Stojadinović naročito ubedljivo pobeđuje u banovinama naseljenim pravoslavnim i muslimanskim življem. U beogradskom okrugu dobija 77% glasova, u Moravskoj banovini 76%, u Dunavskoj 72%, u Vardarskoj 75%, u Zetskoj 64% itd. Ipak, po tadašnjem ustavu, vlada se nije mogla održati bez poverenja suverena, a Knezu Pavlu Stojadinović je smetao u nameri da postigne sporazum sa Hrvatima. Tako je, 3. februara 1939. godine, Stojadinović oboren (Kazimirović, 1995: 0536).

Ipak, i pored sveg statističkog pa i stvarnog privrednog napretka, Srbija je u četrdesete godine ušla kao još uvek slabo industrijalizovana zemlja. Bar tri četvrtine njenog stanovništva i dalje je živelo od poljoprivrede[37], što je bilo 3,5 puta više nego u razvijenoj Nemačkoj ili SAD, a broj nepismenih se kretao oko 40%, više čak i od susedne Bugarske, ili Grčke (vidi Antonić, 2002: 32-33). Međutim, glavne rane prethodnih ratova su zalečene, a privreda je, koncem tridesetih i početkom četrdesetih, najzad uhvatila zamah za znatniji rast.

A onda je došao razarajući Drugi svetski rat. U talasima bombardovanja i neprestanim unutrašnjim borbama u Jugoslaviji je uništeno 36% industrije i četvrtina svih stanova i kuća, a ukupna ratna šteta bila je upola veća od one koju je pretrpela Britanija i sedam i po puta veća od sve ratne štete koju je imala Amerika! Jugoslavija je izgubila 3,74 godišnja nacionalna dohotka, najviše od svih savezničkih zemalja (Petranović, 1980: 374; Bilandžić, 1985: 112-3). Jugoslavija, a s njom i Srbija, vraćene su bar deset godina unazad.

Treći talas: 1946-1979. Odmah po preuzimanju vlasti komunisti su proglasili da je „industrijalizacija i elektrifikacija odlučujući svenarodni zadatak" (prema Bilandžić, 1985: 114). Pošto su, 5. decembra 1946, izvršili opštu nacionalizaciju privrede, bili su u stanju da znatno povećaju ulaganja u industriju. Dok je u Kraljevini ulagano 5% narodnog dohotka u novu proizvodnju, komunisti su ovaj postotak, u razdoblju 1947-9, podigli na 32%. Uspešnosti „obnove i izgradnje" doprinela je i pomoć SSSR-a u opremi i sirovinama[38], nemačke reparacije[39], Unrine isporuke lokomotiva i kamiona[40], a naročito držanje cene radne snage na minimumu, dodatno oporezivanje stanovništva (tzv. narodni zajmovi[41]) i besplatan rad sto-

37 Popis stanovništva 1941. godine nije održan, tako da se o tadašnjem udelu poljoprivrednika zaključuje posredno, iz ranijih popisa. Godine 1921. u Srbiji je bilo 86% zemljoradnika, a 1931. 80%, pa se može pretpostaviti da se udeo seljaka 1941. kretao oko 75%. Na prvom posleratnom popisu, 1948. godine, poljoprivrednici su činili 71% stanovnika Srbije.

38 Tačan iznos vrednosti sovjetske pomoći i danas je nepoznat. „O tome se ništa pouzdano ne može zaključiti, jer se u dostupnoj arhivskoj građi ne nalaze dokumenti koji bi se na to odnosili, a podataka nema ni u literaturi" (Obradović, 1995: 137).

39 Na osnovu ratne štete Jugoslavija je, preko SSSR-a uspela da obezbedi 5,6 milijardi dinara reparacija predviđenih i 2,7 milijardi dinara restitucija, što je bilo samo nešto manje (7,9 milijardi) od svih investicija u tešku industriju predviđenih, inače euforično nerealnim, prvim petogodišnjim planom (8,4 milijarde; Obradović, 1995: 147; 140).

40 Ukupna Unrina pomoć Jugoslaviji iznosila je 419 miliona odnašnjih dolara (treba množiti bar sa sedam da bi se dobila današnja vrednost), od čega je 26% predstavljalo pomoć za industrijsku obnovu (Obradović, 1995: 147).

41 Godine 1948. iz slabašnih plata i penzija stanovništva prikupljeno je 3,5 milijardi dinara „zajma", a 1950. godine još 3 milijarde.

tina hiljada mladih (tzv. omladinske radne akcije[42]). Premda je malo ko verovao u propagandne tvrdnje komunista da je industrijska proizvodnja već 1947. godine premašila predratnu za 21%, a 1948. godine čak za 50%, i da je životni standard 1948. godine sustigao onaj iz 1938. godine, nije bilo sumnje da je u prve tri mirnodopske godine Jugoslavija zakoračila na put ubrzane industrijalizacije.

A onda je, sredinom 1948. godine, došlo do sukoba jugoslovenske i sovjetske komunističke oligarhije. Sovjeti su odmah prekinuli svaku privrednu pomoć i zatvorili granice svog tabora za bilo koju trgovinu, a sa Zapadom su jugoslovenski komunisti već bili pokvarili odnose, tako da ni sa te strane nisu mogli da očekuju neku pomoć. Što je najgore, u želji da dokažu pravovernost, titovci su, početkom 1949. godine, krenuli u ubrzanu „kolektivizaciju", tj. uništavanje sitnog seljačkog poseda. Do početka 1950. godine, 340 hiljada domaćinstava uterano je u 6.238 „zadruga". Tako se Jugoslavija, krajem 1950. godine, našla na ivici gladi. Čak i prema zvaničnim saopštenjima - koja su uvek bila više propagandna nego statistička - nacionalni dohodak 1950-1953. ne samo da nije rastao, već je opadao po godišnjoj stopi od 5,25% (Obradović, 1995: 144).

Stvar su spasili Amerikanci, koji su brzo shvatili geopolitički značaj Titovog odmetništva od Moskve. Oni su, 1950. godine, Jugoslaviji dali bespovratnu pomoć u hrani vrednu 95,2 miliona tadašnjih dolara, ili 626,2 miliona dolara po snazi iz 1997. godine (preračunato prema IC, 1998). Tako su sačuvali Jugoslovene od gladi (Bilandžić, 1985: 163). U narednih pet godina, Amerikanci su, zajedno sa Britancima i Francuzima, dostavili Jugoslaviji pomoć vrednu još 492,9 miliona dolara (Petranović, 1980: 497), ili 3,2 milijardi današnjih dolara. Komunisti su, uz to, digli ruke i od „kolektivizacije sela", i 1953. godine seljacima dozvolili istupanje iz „zadruga". Odmah se raspalo pet šestina njih (Mirković, 1958: 232), što je dovelo do postepenog oporavka poljoprivrede[43].

Od 1953. godine pa do 1964. godine Jugoslavija će zabeležiti „izuzetnih jedanaest godina razvoja" (Mihailović, 1981: 13). U tom razdoblju, društveni proizvod će rasti po stopi od 8,0% godišnje, a industrijska proizvodnja po stopi od 12,4% (isto, 14). Za tih jedanaest godina ne samo da se društveni proizvod zemlje povećao za 133%, nego je zemlja konačno uspela da pređe granicu koja deli većinski agrarno i većinski industrijsko društvo. Naime, 1960. godine, poljoprivreda je, po prvi put u

42 Vrednost radova ORA iznela je, 1947. godine, 13% kapitalne izgradnje, a u ranim pedesetim godina preko milion mladih ljudi godišnje radilo je besplatno na izgradnji pruga i fabrika (Petranović, 1980: 448; 509).

43 Ipak, poljoprivredna proizvodnja je zbog ovih komunističkih opita imala ogromnu štetu. Čak i prema zvaničnim podacima, u prvih deset godina komunističke vlasti (1946-1957) agrarna produkcija bila je niža od desetogodišnjeg proseka pre rata (Bilandžić, 1985: 234). Naročito je postradalo ratarstvo u doba „koletivizacije", pa je u razdoblju 1950-1953. nacionalni dohodak ostvaren u poljoprivrednoj proizvodnji opadao po godišnjoj stopi od 11,2%! (Obradović, 1995: 144).

istoriji Jugoslavije, imala manji udeo u društvenom proizvodu od industrije, a 1961. godine poljoprivredno stanovništvo je palo ispod polovine ukupne populacije[44]. Jedna važna faza industrijalizacije i privredne modernizacije uspešno je okončana.

Ovako plodonosnih jedanaest godina komunisti više nikada neće biti u stanju da ponove. Nekoliko povoljnih okolnosti sabralo se u tom razdoblju, koje ujedno predstavlja i vrhunac komunističke modernizacije Jugoslavije i Srbije. Zapadna pomoć nastavila je da pristiže[45], ali se, tih godina, i Istok ponovo otvorio za trgovinu sa Jugoslavijom[46]. Proizvodnja je decentralizovana, ali je još uvek postojao i opšti privredni plan sa valjanom strategijom ulaganja i razvoja. Plate i potrošnja više nisu bili zapostavljeni za račun akumulacije, kao u prethodnom razdoblju, ali ni akumulacija nije bila zapostavljena za račun plata i potrošnje, kao što će to biti u razdoblju koje je sledilo. Komunistička upravljačka elita oslobodila se nekih ideoloških opterećenja koja su zaprečavala uspešniji privredni razvoj, ali je još uvek posvećeno radila na modernizaciji društva i nije se prepuštala gotovanstvu i uživanju u „plodovima socijalističkog samoupravnog razvoja". Građani su konačno živeli bolje, ali je većina još uvek verovala da je to zato što se mnogo radi, a ne zbog „dobrog sistema" koji omogućava da se sjajno živi a nimalo radi. Najposle, izgrađena je infrastuktura koja je, nakon više decenija, omogućila da se prirodno bogatstvo zemlje može u punoj meri koristiti, a, sa druge strane, to bogatstvo još nije davalo znakove iscrpenosti, kao što će se početi dešavati u narednom razdoblju.

Zašto, međutim, jugoslovenska komunistička elita posle ovako dobrog zaleta nije dovršila modernizaciju? Njeno glavno ograničenje bila je ideologija. Ta se ideologija sastojala iz dve stožerne ideje: vlasti radničke avangarde i izgradnje radničkog društva. Prva ideja je podrazumevala politički monopol radničke stranke, tj. komunista. A sa takvim monopolom nisu se mogle izgraditi demokratske ustanove, pa ni moderni društveni sitem. Druga ideja je podrazumevala dominaciju rada nad kapitalom. A sa takvom dominacijom potrošačke težnje su dobijale priliku da zaustave svaki privredni rast.

Fiksacija za prvu ideju bila je pogubna za integraciju Jugoslavije u razvijene privredno-političke strukture Zapada, poput Evropske zajednice. Jugoslavija je, tokom sedamdesetih godina, imala otvoreni put za ulazak u EZ, ali je to podrazumevalo usklađivanje ekonomskog i političkog sistema sa zemljama evropskog zapada. Tito je, međutim, takvu ideju sa gađenjem odbacivao. Ovo odbacivanje je bilo sasvim neracionalno, čak i sa stanovišta njegove sopstvene vlasti. On je slobodno mogao da dozvoli jednu vrstu ograničenog stranačkog pluralizma - postojanje opštejugoslovenskih i nekapitalističkih stranaka - i da opet zadrži svu vlast. Naime, njegova omiljenost u narodu bila je tolika da bi on lako mogao dobiti svake izbore. Savez komunista Jugoslavije mogao je da bude isto što i Institucionalna revolucionarna partija Meksika - hegemona stranka koja godinama na izborima osvaja golemu većinu u parlamentu (vidi: Koštunica, 1977: 44). Ali, višestranačnost je bila suštinski suprotna Titovoj intimnoj ideologiji. Tito je 1962. godine napunio 70 godina života. To je značilo ne samo prevagu izrazito konzervativnih sklonosti, tako razumljivih u njegovom životnom dobu, već i tvrdokornosti njegovog dotadašnjeg životnog iskustva. Titov formativni period padao je u 1920-e i 1930-e godine, dakle u vreme u kom se, širom Evrope, parlamentarna demokratija povlačila pred autoritarnim državnim intervencionizmom - ne sasvim neuspešnim, naročito kada su u pitanju privredni izazovi. Tito je, posle toga, ceo život proveo na čelu autoritarnih struktura - najpre kominističke stranke, a onda i komunitičke države. Sasvim je razumljivo da sa takvim višedecenijskim iskustvom Tito nije mogao da zamisli čak ni formalno dovođenje u pitanje političkog i ideološkog monopola komunističke stranke.

Gospodstvo rada nad kapitalom bio je drugi temeljac ideologije koji je doveo do kraha komunističke modernizacije u Jugoslaviji. Komunisti su svoju vlast, u odsustvu mehanizama demokratske legitimacije, opravdavali zaštitom interesa radničke klase. Što je radnička klasa bolje živela, to je čvršći bio legitimitet komunističke vlasti. Naravno, komunistička elita je gledala da najpre zadovolji svoje potrebe. Ali, pošto bi sebe namirila i ako je preostalo još dovoljno novca, ona je sa blagonaklonošću gledala na „rast životnog standarda radnih ljudi i građana". A u Jugoslaviji je, naročito tokom 1970-ih godina, bilo dovoljno novaca. Privreda je lepo prihodovala, a Zapad je davao onoliko pozajmica koliko je traženo. U jednoj koliko-toliko centralizovanoj privredi nacionalna elita bi, možda, i pala u iskušenje da taj novac promišljeno uloži u dalju modernizaciju. Ali, u Jugoslaviji, u kojoj se upravo tada odigravala „demontaža federacije", „decentralizacija odlučivanja" i „ovladavanje proizvođača dohotkom", elita je već bila toliko interesno i politički fragmentisana da joj je bilo malo stalo do nacionalne privredne politike. Područni i mesni moćnici krenuli su da svoj deo „plena" (nacionalnu zaradu i strane pozajmice) ulažu u fabrike-spomenike, neproduktivna zdanja u kojima se često više glumila

44 Srbija se uvek nalazila na jugoslovenskom proseku, tako da se svi podaci za Jugoslaviju slobodno mogu uzeti kao približni pokazatelji i za Srbiju.

45 Ukupna zapadna pomoć do 1966. godine iznela je 1,65 milijardi nominalnih dolara. Preračunato u dolar iz 1986. godine, na osnovu kupovne snage, to daje 5,64 milijardi dolara (JSG, 1989: 105). Ako, pak, to pretvorimo u dolare iz 1997. godine dobijamo čitavih 8,20 milijardi dolara! Razume se, da se visoki rast jugoslovenske privrede 1953-1964. ne može priprisati isključivo zapadnoj pomoći. Uostalom, i Grčka je 1945-1963. dobila od SAD pomoć vrednu 3 milijarde dolara, „što je više, po glavi stanovnika, nego što je bilo koja druga zemlja u svetu dobila u tom periodu" (Stojanović, 1997: 142). Uprkos tome, godišnja stopa rasta u Grčkoj 1950-1956. bila je 6,5%, a 1956-1962. svega 5,5%, dakle, daleko niža od jugoslovenskih 8%. Reč je o tome da Grčka nije imala ostale povoljne činioce sa kojima je raspolagala tadašnja Jugoslavija (vidi daljni odeljak, gore).

46 Nikita Hruščov, 26. maja 1955. godine, posećuje Beograd i od tada jugoslovenska roba može ponovo na Istok, pod gotovo jednakim uslovima kao roba drugih lagerskih zemalja. Jugoslavija je praktično u prilici da može u isto vreme da koristi sve prednosti zapadnih, jeftinih kredita i sve prednosti slobodnog pristupa istočnim, za robom večito gladnim tržištima.

industrija nego što se stvarno proizvodilo, i da „unapređuju društveni standard", bez ikakve osnove u stvarnim prihodima. Tako je počeo sunovrat.

U sedamdesetim godinama Jugoslavija je bila pravi „fenomen" u svetskim razmerama. Dok je svuda na planeti, nakon dvadesetostrukog povećanja cene nafte, došlo do privredne recesije i zaustavljanja rasta standarda, u Jugoslaviji je zabeležena prava eksplozija investicija i potrošnje. I to, uz domaću neto akumulaciju koja se sve više približavala nuli! (Mihailović, 1981: 31). Na vrhuncu investicione i potrošačke rasipnosti, 1974-1979, udeo investicija u nominalnom društvenom proizvodu iznosio je jednu trećinu, a u političkim fabrikama zapošljeno je na stotine hiljade ljudi. Samo između 1974. i 1977 u Jugoslaviji je zapošljeno 850.000 ljudi (Bilandžić, 1985: 463), a u Srbiji je 1980. godine posao imalo 600.000 ljudi više nego 1974. godine (JSG, 1989: 61). U isto vreme, sa rastom investicija, što je paradoksalno u recesionom okruženju, rasle su plate i potrošnja. Udeo plata zaposlenih u privredi u narodnom dohotku skočio je sa 23%, koliko je iznosio 1953. godine, na 41% 1971. godine, i na tako visokom nivou ostao i narednih godina (Bilandžić, 1986: 81). Lični i društveni standard je samo u nekoliko godina (1974-1977), povećan za 25%, a realna primanja zaposlenih i za svih 36% (Bilandžić, 1985: 463).

"U strategiji razvoja ličnoj potrošnji je dodeljena uloga glavne pokretačke snage. To je valjda jedinstven slučaj da je jedna zemlja podsticala porast lične potrošnje, nasuprot uobičajenoj praksi da se, radi jačanja reproduktivnih sposobnosti privrede, smiruju uvek jake potrošačke sklonosti" (Mihailović, 1981: 176). Skok plata i jeftini potrošački krediti nerealno su podigli kupovnu moć građana[47]. Znatan broj njih - pogotovo pripadnici srednje klase, pa i radništva - bili su oslobođeni nužnosti da uštedu ulažu u kupovinu stana[48] ili stanarinu[49]. Rapolažući viškovima novca oni su se bacili na kupovinu automobila[50], gradnju vikendica[51], opremanje stana[52] ili turistička putovanja u inostranstvo. Pregrejana tražnja na unutrašnjem tržištu, u okolnostima u kojima je, nakon privredne reforme iz 1965. godine, sasvim napušteno planiranje a privreda se razvijala „stihijno" (Bolčić, 1973: 69), dovela je do sve većeg okretanja privrede „nezasitom domaćem tržištu" (Mihalović, 1981: 176), i do zapostavljanja proizvodnje za izvoz. Umesto eksportne, jačala je importna privreda: godine 1953. robni izvoz je pokrivao robni uvoz sa 47%, u vremenu uspona robni izvoz se popeo na 85% uvoza (1965), da bi onda usledio sunovrat na početnih 48% (1979; Mihailović, 1981: 173). Tako je nastao deficit trgovinskog bilansa od 7,2 milijardi dolara, u 1979. godini.

Naravno da su glavni finansijski izvori neproduktivnih investicija i potrošačke eksplozije bili jeftini krediti koje je područna oligarhija lako dobijala sa Zapada. Između 1965. i 1981. jugoslovenski spoljni dug uvećan je 23 puta - sa 0,9 na 22 milijardi dolara. Samo između 1974. i 1981. godine pozajmljeno je 16,4 milijardi dolara, i to trećina od MMF-a, trećina od 16 zapadnih zemalja i trećina od oko 600 banaka (Bilandžić, 1985: 447).

A onda su, početkom osamdesetih, strane novčane slavine presahnule[53], i Jugoslavija se suočila sa istinom. Nastupila je duboka ekonomska kriza. U razdoblju 1980-1990, prosečni privredni rast bio je –0.1% godišnje, produktivnost rada -1,2%, stopa ulaganja -5,5%[54], inflacija 84%, nezaposlenost je porasla na 15,9% radne snage[55], životni standrad pao je za trećinu i vratio se na nivo onoga iz sredine 1960-ih. Prema mišljenjima nekih ekonomista, država je tada, kako bi pokrila spoljnotrgovinski debalans, potrošila većinu deviznih uloga svojih građana (vidi o tome u: Antonić, 2002: 159)..

Devedesete godine su se, što se Srbije tiče, pokazale još gore od osamdesetih. Raspad Jugoslavije i zajedničkog tržišta (1991-2), trgovinska izolacija Srbije od svih članica UN (1992-1996. i 1998-2000), vojno i materijalno potpomaganje Srba u Hrvatskoj i Bosni (1991-1995) i NATO-vsko bombardovanje Srbi-

47 To se najbolje može videti po ličnoj štednji. Štedni ulozi građana, 1974-1979, rasli su po neverovatnoj stopi od 30,5% godišnje (uprkos nižim kamatama od stope inflacije!), pa su građani Jugoslavije 1981. godine u bankama imali 7,6 milijardi dolara uštedevine u devizama i 10,5 milijardi dolara uštedevine u dinarima (Mihailović, 1981: 32; Bilandžić, 1985: 452).

48 Stanove su kupovala preduzeća i ustanove (za to je odlazilo i do 20% investicija; Mihailović, 1981: 117), i poklanjali svojim zaposlenima. Samo u razdoblju 1974-1977. u Jugoslaviji je izgrađeno 580.000 stanova (Bilandžić, 1985: 463), a u Srbiji je do kraja socijalizma broj „društvenih" stanova narastao na oko pola miliona (Vujović, 1991: 281-2). Prema istraživaju Slobodana Vukovića, rađenom s proleća 1989. godine u Srbiji van pokrajina, čak 40% pripadnika srednje klase dobilo je društveni stan, kao i nekih 25% radnika (Vuković, 1994: 116). Istraživanje Mihaila Popovića i saradnika, rađeno novembra 1988. godine na užem području Srbije, pokazalo je nešto niže brojke: stan je, prema ovom istraživanju, dobilo 30% pripadnika srednjeg sloja i 10% radnika (Vujović, 1991: 282).

49 Dok se u zapadnim zemljama za zakupninu stanova trošilo 25-35% porodičnog dohotka radnika, u Jugoslaviji je, 1979. godine, četvoročlana radnička porodica na stan trošila svega 3,6% raspoloživih sredstava, što je bilo manje nego za duvan i alkohol (4,0%; Mihailović, 1981:64). Razlog je bila zaštitna stanarina, koja je u revalorizovanoj ceni stana u Beogradu učestvovala samo sa 0,2%, što „nije bilo dovoljno ni za održavanje, a kamo li za prostu i proširenu reprodukciju stanova" (Vujović, 1991: 282).

50 Dugoročni krediti za automobile omogućili su da 1979. godine u Jugoslaviji broj privatnih vozila naraste na gotovo dva miliona.

51Prema Vukovićevom istraživanju (1994: 128), vikendice je posedovalo 14% pripadnika srednje i 8% pripadnika radničke klase u Srbiji.

52 Prema Vukovićevom istraživanju (1994: 136), *svi* ispitanici iz srednje klase imali su TV, kao i 93% radnika. Prema anketi Popovića i saradnika (Vujović, 1991: 294-5), televizor u boji imalo je 83% pripadnika srednjeg sloja i 31% radnika, zamrzivač je posedovalo 93% službenika i ostalih iz srednjeg sloja i 82% radnika, mašinu za pranje veša 97% službenika i 75% radnika itd.

53 U razdoblju 1982-1987 pozajmljeno je 1,7 milijardi dolara (JSG, 1989: 105).

54 Fiksne investicije pale su u 1989. godinina na samo 15-16% društvenog proizvoda.

55 Na 0,8 miliona nezaposlenih trebalo je dodati bar još 1,8 miliona radnika koji su bili tehnološki višak (Bilandžić, 1985: 481; 489).)

je (1999), sasvim su upropastili srpsku privredu i vratili je nekoliko desetleća unazad. Industrijska proizvodnja pala je na trećinu, društveni proizvod se prepolovio, plate su pale na jednu osminu, pri čemu je trećina zaposlenih i na tako male plate morala da čeka mesecima. Svako treće domaćinstvo imalo je po jednog nezaposlenog, a stvarna besposlica – uključiv i „radnike na prinudnim odmorima" i druge lažno zaposlene – približila se stopi od 50%. Inflacija je u jednom trenutku (1993) dostigla godišnju stopu od 35 hiljada milijardi odsto. Banke su već početkom 1991. godine prestale da isplaćuju devizne štedne uloge građana, a nakon toga često nisu mogle da isplate ni redovne plate niti penzije. Neposredna ratna šteta zbog bombardovanja iznosila je 3,8 milijardi dolara, a posredna šteta zbog sankcija i ratova procenjivala se na preko 50 milijardi dolara. Dve trećine stanovnika Srbije postalo je siromašno, pri čemu je svaki treći raspolagao sa prihodima nedovoljnim za održavanje golog života (vidi opširnije u: Antonić, 2002: 23-24; 281-2).

Tako se i ovaj treći talas modernizacije u Srbiji završio neuspehom. Posle svih žrtava i napora, Srbija kao da se, početkom 21. veka, ponovo našla tamo gde je i bila dva veka ranije: među najsiromašnijim evropskim zemljama u kojima stanovništvo ne bi moglo da uživa ni minimalni materijalni standard (po evropskim merilima) bez obilate strane pomoći.

...i današnji četvrti talas (modernizacije u Srbiji)

Ako pogledamo dosadašnje pokušaje modernizacije u Srbiji, videćemo da se razlozi njihovog neuspeha mogu svrstati u dve skupine.

U prvu spadaju razlozi koji se tiču upravljačke i, uopšte, društvene elite. Sva tri opisana talasa modernizacije u Srbiji na kraju su zaustavljena ratovima oko granica, odnosno ratovima za rešenje nacionalnog pitanja. Bilo bi preterano tvrditi da su se ti ratovi mogli izbeći. Ipak, fiksiranost elite na nacionalno i državno pitanje vodilo je povećavanju mogućnosti izbijanja ratnih sukoba i pojačavanju njihovih razornih posledica. Osim toga, i u mirnodopskim vremenima, elita je prečesto zapostavljala dugoročne interese modernizacije društva samo iz razloga političke ili ideološke zaslepljenosti. Videli smo kako je, tokom 1920-ih godina, usredsređenost elite na državno pitanje vodilo zanemarivanju industrije i, uopšte, privrede, i kako je, tokom 1970-ih godina, zaslepljenost elite ideološkim fikcijama, onemogućilo dovršenje modernizacije i dovelo do privrednog sloma.

Drugi razlozi neuspeha dosadašnje modernizacije u Srbiji tiču se spoljnih činilaca. Već je naglašeno da uspešni obrazac modernizacije manjih zemalja podrazumeva izrazitu otvorenost i blagonaklonost razvijenog sveta za njihove modernizacijske napore, uključujući tu i delatnu pomoć u kapitalu i tehnologiji (*modernization by invitation*). U prvom i drugom talasu modernizacije u Srbiji ta pomoć ne samo da je izostala, već je - naročito tokom većeg dela prvog talasa - razvijeni svet zapravo gušio ovdašnje modernizatorske napore[56]. Tek u trećem talasu, nakon 1950. godine, Zapad postaje naklonjeniji pokušajima modernizacije u Srbiji/Jugoslaviji, ali tadašnja komunistička elita u okolnostima povoljne konjukture svetske privrede ne uspeva da modernizaciju dovede do kraja.

Imajući u vidu ova dva glavna razloga neuspeha dosadašnjih pokušaja, možemo se zapitati ima li današnja Srbija bolje izglede da se konačno modernizuje nego što je imala ranije?

Kada je reč o eliti, u njoj kao da je postignuta saglasnost da su modernizacija i ulazak u Evropsku uniju glavni zadatak srpske politike. Čak i najjača preostala stranka staroga režima - SRS - danas govori o Evropi i integraciji među razvijene zemlje. Što je mnogo značajnije, predsednik aktuelne vlade, Zoran Đinđić izričito veli da je osnovni program njegove vlade „program modernizacije našeg društva" (intervju u *Večernjim novostima*, 19. novembar 2002, str. 3), a njegov glavni politički cilj „moderna Srbija" ("Pismo srpskoj javnosti", *Nedeljni telegraf*, 2. januar 2002, str. 7). Ovaj stav bliže objašnjava Boris Tadić, potpredsednik glavne vladine partije (Demokratske stranke), tvrdnjom da je „bitka za modernizaciju Srbije presudna za njen opstanak" i da je, stoga, sasvim razumljivo što je „Demokratska stranka - stranka modernizacije" (*Politika*, 21. april 2002, str. 8). A to je, prema programu ove ključne vladajuće stranke, usvojenom 5. oktobra 2001. godine, sasvim tačno. U njemu doslovce piše: „Moderna Srbija je naš partijski program. Moderna Srbija je naša vizija i naš zavet"!

I društvena elita koja nije politička takođe je, kao glavni strateški cilj društva, prihvatila modernizaciju i priključenje Evropi. Čak i obično građanstvo, u preko 70% slučajeva, deli to mišljenje (*Vreme*, 12. decembar 2002, str. 44).

Ali, izgleda da srpska elita ima bar dve teškoće sa pretvaranjem ove deklarativne rešenosti u delo. Prva se odnosi na nove političke i ideološke fiksacije, koje proizvode beskrajne svađe i ogromno razbacivanje energije. Dve glavne frakcije naše političke klase - ona oko Zorana Đinđića, i ona oko Vojislava Koštunice - razvile su nepomirljivo neprijateljstvo prema suparničkom taboru. Svaki demokratski poredak počiva na takmičenju političkih elita, ali u današnjoj Srbiji borba elita oko vlasti izgleda da je sasvim zatomila njihovu percepciju drugih poli-

56 Odredbe Berlinskog kongresa uskraćivale su pravo na zaštitne industrijske carine novopriznatim državama - Srbiji, Bugarskoj i Rumuniji. One su, naime, morale da preuzmu sve obaveze koje je Zapad nametnuo umirućem Otomanskom carstvu, a koje su se ticale povlastica slobodne prodaje zapadne industrijske robe (Stojanović, 1997: 137). Tek početkom XX veka, ove tri zemlje uspele su da se oslobode ovih ograničenja.

tičkih ciljeva. Naše ostrašćene frakcije ponašaju se tako kao da im je važnije da neprijateljska strana ne zaposedne neku instituciju, nego da ta institucija postoji i da uspešno radi (dobar primer za to je neuspeh predsedničkih izbora, 2002). Ako i 2003. godina bude jednako obeležena zaprečenjima i razaranjima društvenih ustanova kao što je to bio slučaj u 2002. godini, Srbija lako može doći u opasnost da se za duže vreme zaplete u vrzotinu beskrajnih svađa. Ona će progutati premnogo energije elite, toliko neophodne istinskim modernizacijskim naporima. Umesto da usredsredi sve svoje snage na ključni istorijski cilj - dovršenje modernizacije srpskog društva, naša politička elita ostaviće i sebe i društvo u palanačkoj zabiti surevnjivosti i opšte posvađanosti.

Istu grešku pravi i deo naše kulturne elite, koji je ponovo razvio čitavu jednu ideologiju, sa novim ideološkim fantomima i fiksacijama. Glavna tema našeg društvenog života postali su „borba protiv srpskog nacionalizma", „denacifikacija", „suočavanje sa Srebrenicom i Vukovarom", „pitanje lustracije" itd. Besmislene svađe u političkoj eliti, koje gutaju ogromnu energiju, dobile su svog parnjaka u teškim i ideološki sve obojenijim svađama u kulturnoj eliti. Svako pozivanje na razboritost i podsećanje na strateške društvene ciljeve - poput modernizacije, doživljava se gotovo kao izdaja „antinacionalističke" ili pak „patriotske" kulturne misije. Tako intelektualna elita, umesto da vrši prtisak na političku elitu kako bi se ova razabrala i otreznila, i sama počinje da gubi orijentaciju i postaje zatočnik beskonačnih sholastičkih ili parapolitičkih intelektualnih ratova.

Nema sumnje da je pitanje nacionalizma od nemale važnosti za dobro duhovno zdravlje srpskoga društva. Ali, srpski je nacionalizam za Miloševićeve vlade ipak doživeo dovoljan moralni i politički krah, i to ne samo među inteligencijom već i u narodu (vidi Antonić, 2002: 474). Prema istraživanjima javnog mnenja (CPA/CPS), u Srbiji je danas tzv. indeks nacionalizma najniži u ovom delu Evrope (13; u Hrvatskoj je, recimo, oko 40). Svakako da je uredni i redovni antinacionalizam nešto što bi trebalo da bude stvar svakodnevne „demokratske higijene". Ali, srpski nacionalizam i Miloševićev režim nikako ne mogu i ne smeju sve vreme da budu najvažnija, a kamoli jedina pitanja našeg društvenog života[57]. U žaru borbe sa nacionalizmom i Miloševićevim nasleđem, „antinacionalisti" ne vide da njihova preterivanja o nekakvoj „obnovi nacionalističkog totalitarizma" u Srbiji[58] zapravo vraćaju nacionalizam na pijedestal glavnog društvenog pitanja. Time Srbija još jednom dospeva u opasnost da ostane zaključana u zatvorenom krugu državno-nacionalnog diskursa, klateći se neprestano od nacionalističke do antinacionalističke retorike. A ko će se još, u takvoj atmosferi, sećati modernizacije?

Drugi problem naše društvene elite sa modernizacijom jeste njen sadržaj i ideološko prisvajanje. Nažalost, izgleda da upravo onaj deo političke elite koji najviše govori o modernizaciji, pod time zapravo podrazumeva samo privatizaciju i još par reformskih poteza u oblasti ekonomije. Ali, modernizacija se, kao što je već rečeno, ne može svesti samo na unapređenje privrede. Ona ima i svoj politički, socijalni, pa i kulturni deo. Otuda, kada Đinđićeva frakcija naše političke klase ostavlja utisak kao da stvara jedan novi kartel političke, informativne i privredne elite, kada izbegava izborni način razrešenja političke krize, kada od parlamenta hoće da napravi kulisu, a od sudstva poslušno oruđe, ona time pokazuje da nije baš najbolje razumela šta je to modernizacija, ili da je shvata samo u njenoj suženoj, boljševičkoj, tj. lenjinističkoj varijanti.

Što je najgore, ta ista frakcija želi da uspostavi ideološki monopol i nad samom idejom modernizacije i da svaku kritiku sopstvene uloge u političkim zbivanjima prikaže kao, ni manje ni više, nego suprotstavljanje modernizaciji. Tako recimo, premijer Đinđić tvrdi - u intervjuu objavljenim pod dramatičnim naslovom: *U igri sudbina zemlje i nacije*! - da bi padom njegove vlade u Srbiji „šteta

57 Tako, u *Helsinškoj povelji* često možemo da čitamo razmišljanja poput sledećeg: „Odnos prema ratnim zločinima je dobar lakmus i sasvim sigurno ne 'jedno od' važnih pitanja, već ključno pitanje demokratskog preobražaja našeg društva i vododelnica moderne srpske državne istorije. Bez pravog odgovora na njega, u onom suštinskom smislu, nema boljih vremena, nema istinske demokratije, nema ekonomskog, moralnog etc. oporavka" (februar 2001, str. 11).

58 „Totalitarni način mišljenja", koji je po sudu Sonje Biserko odlika novog, postmiloševićevskog nacionalizma plasiranog preko „tzv. nezavisnih medija kao što su B92 ili 'Vreme'", i dalje je „nažalost, u srbijanskom društvu glavna opstrukcija demokratizaciji društva" (iz *Feral Tribjuna* prenelo *Vreme*, 1. avgust 2002, str. 14). Baš kao i za vreme Miloševića, tvrdi gospođa Biserko, i u današnjoj Srbiji postoji „organizovana kampanja mržnje protiv svega nesrpskog i svega različitog" (uvodnik u *Helsinškoj povelji*, januar 2002, str. 1). Uopšte, svedoci smo „evidentnog uspona nacionalizma i klerikalizma tokom poslednjih meseci u Srbiji" (Ranko Bugarski, *Danas*, 9-10. mart 2002, str. vi-vii), odnosno „monarhizovane nacional-klerikalističke involucije srpskog društva" (Miroslav Hadžić, *Republika*, 1-31. avgust 2002, str. 39). Sva dubina nacionalističkog pada današnje Srbije može se, valjda, opisati jedno ideološkim rečnikom iz 1970-ih: „Inicijativu ponovo preuzimaju destruktivne snage u društvu, ostaci bivšeg režima postaju sve dominantniji i, naravno, osioniji, dižu glavu već dobro poznati nacionalisti i rasisti, ...preko medija i na sve druge načine obnavlja se pogubni govor mržnje, rasizma i netolerancije, ksenofobija ponovo dobija na snazi, a više je nego alarmantno što su danas glavni protagonisti novog srljanja Srbije u ambijent konzervativizma, primitivizma, prekopavanja biografija i nacionalnog porekla, upravo neki istaknuti lideri 'najdemokratskije vlasti na svetu'" (Ivan Torov, *Politika*, 14. april 2002, str. 8). Stoga nije čudo da u današnjoj Srbiji sasvim „preovlađuje shvatanje da je Milošević kriv ne zato što je naredio ubijanje NESRBA, nego zato što ih nije pobio DOVOLJNO". A za takvu kolektivnu obolelost Srba najbolji lek je temeljno prevaspitavanje čitavog naroda - od najmlađih do najstarijih: „Valjalo bi početi od ZABAVIŠTA, samo što su najveći primerci već prestareli za obuku iz nenasilne komunikacije... Teško da bi tu nešto moglo da se prevaspitava, čak i kad bi htelo, a kamo li kad neće" (Gordana Perunović Fijat, *Helsinška povelja*, februar 2001, str. 14; sva podvlačenja kao i načini podvlačenja potiču od autorke).

bila neprocenjiva. To znači ne samo odlaganje reformi, nego, verovatno, stavljanje reformi ad akta za dugi niz godina...Mislim da naša zemlja nije u stanju to da izdrži" (*Večernje novosti* 19. avgust 2001, str. 3). Premijerova desna ruka, Čedomir Jovanović (DS) optužuje Demokratsku stranku Srbije da se svojom kritikom Vlade ni manje ni više suprotstavila „političkom konceptu moderne i reformisane Srbije", zbog čega mora biti „sankcionisana" (*Politika*, 26. maj 2002, str. 8). A sankcionisanje znači - izbacivanje svih njenih poslanika iz parlamenta (29. jula 2002). Time je, kako je to lepo objasnila Aleksandra Joksimović, na konferenciji za štampu Demokratske stranke, „otvoren put za nesmetano sporovođenje reformi i izgradnju nove, moderne Srbije" (*Politika*, 3. avgust 2002, str. A5).

Takođe, čisto ideološko prisvajanje modernizacije kao da vrši i onaj pominjani deo kulturne elite. Njegovi pripadnici ne samo da vide Srbe kao suštinski antimoderan narod[59], već i svaki otpor sopstvenom ideološkom krstaškom pohodu kvalifikuju kao još jedan znak srpske „antimodernosti"[60]. Čini se da je jedini način modernizacije Srbije, po ovom shvatanju, bezuslovno prihvatanje „antinacionalističke" ideologije[61], sa svim njenim mandarinima, komesarima i sikofantima koji uz nju idu, kao i slepo sleđenje vladajuće „reformsko-modernizatorske" političke frakcije[62]. Naravno, kako ima loše mišljenje o srpskom narodu, i ovaj deo naše inteligencije smatra - skupa sa „zakletim modernizatorima" među političarima - da su reforme i modernizacija nešto što se ne mora uvek sprovoditi po demokratskim načelima, i da se parlamentarizam slobodno može malo i izvrdavati, samo ako je to korisno „za samu stvar"[63].

59 Ovo posebno slikovito ume da objasni Teofil Pančić, koji se i inače, u svojim redovnim kolumnama u *Vremenu* i *Helsinškoj povelji*, često ume požaliti zbog nevelikosti „modernizacijskih potencijala srpskog društva" (*Vreme*, 14. novembar 2002, str. 35). „Kada vidiš one ljude na Zelenom vencu, a ja svako veče tamo prolazim, to je za mene slika ove zemlje sada. Dolazi autobus iz pravca Novog Beograda, skreće iz Brankove u Jug Bogdanovu i ostavlja tu putnike koji su došli s Novog Beograda. Tu stoje desetine i desetine ljudi, bakica, starijeg sveta, svih mogućih struktura, radnika, službenika, poštene inteligencije. Oni čekaju da uđu u autobus. Ne na terminalu za svoju liniju nego tu, ne bi li nekoga zajebali, ne bi li seli, ne bi li doskočili sistemu. To je čovek koji kaze - ja sam krpa, ja sad idem, ja ću da uđem u usrani autobus, da sednem na svoje usrano sedište, jebe mi se za sve, to sam ja i živim u govnima i tako ću i da se ponašam i ko mi šta može, idemo tako i teramo do kraja sveta. Mene to na to podseća. To je ta Srbija, ta zarozana Srbija i Srbija tih zvukova i tih mirisa koji te iz parakioska saleću i svega toga" (Teofil Pančić, u emisiji *Peščanik*, 27. mart 2002; b92.net).

60 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji obavezno tvrdi da se, zapravo, „kroz napade na Helsinški odbor... prelama antimoderni i antizapadni koncept društvene organizacije Srbije i njene budućnosti" (Otvoreno pismo HO od 23. januara 2002, *Helsinška povelja*, januar 2002, str. 37).

61 Karakteristično je „Pismo upozorenja" srpskoj javnosti grupe intelektualaca (Mirko Đorđević, Milan Đorđević, Filip David, Dragan Velikić, Predrag Čudić, Vladimir Arsenijević, Bogdan Bogdanović, Radmila Lazić i Laslo Vegel). U njemu se, uz uobičajene napade na dominaciju srpskog nacionalizma, naglašava da se „konzervativno mišljenje posebno ispoljava u ogorčenom otporu modernizaciji", i dodaje: „Ne sme biti dvoumljenja u biranju puta između modernizacije i zaostajanja, između nacizma i demokratije, palanke i Evrope" (*Politika*, 1. novembar 2002, str. A6). Sama tvrdnja da u današnjoj Srbiji postoji nekakvo dvoumljenje između „modernizacije i zaostajanja", ili „nacizma i demokratije" pokazuje svoje jasne ideološke korene. Time se zapravo ne kaže da danas u Srbiji neka društveno značajna snaga hoće „zaostajanje" i „nacizam" - to bi već bila očigledna neistina - nego da svi oni koji ne privataju specifično ideološko značenje „modernizacije" i „demokratije" kakvo im se pridaje u ovakvim štivima, čak i onda kada se zalažu za modernizaciju i demokratiju hoće *uistinu* zaostajanje i nacizam. To je jedna tipična ideološka smicalica, odavno opisana u stručnoj književnosti (vidi prvi ogled u ovoj knjizi).

62 Tako se u uvodnicima jednog od vodećih „antinacionalističkih" glasila može pročitati zabirnuto pitanje: „Hoće li grupa mladih nosilaca evropske modernizacije izdržati opstrukcije i sabotaže udruženog demagoškog populizma?", tj. „Koštunice i DSS" na jednoj, i „većine opozicionih partija" na drugoj strani (Mirko Tepavac, *Republika*, 1-15. decembar 2002, str. 3). U toj vizuri, kod Vojislava Koštunice i njegove stranke jednostavno nema „stvarnih" demokratskih i modernizatorskih potencijala već su Koštunica i DSS samo salonska mimikrija okorelih nacionalista i njihovih partija - Vojislava Šešelja i SRS, odnosno Slobodana Miloševića i SPS: „Voja & Voja misle isto, ali dok jedan to radi u legalnim somotskim rukavicama, drugi to čini zarđalom kašikom", veli Petar Luković, *Helsinška povelja*, februar 2001, str. 38). „Bez obzira što nije komunista, Koštunica je nacionalista i preferira jedan drugi totalitarni pokret - srpski nacizam ili fašizam" (Dragoljub Todorović, *Helsinška povelja*, januar 2002, str. 26). Koštunica, slaže se i Teofil Pančić, ne samo da „na osnove Miloševićevog poretka fundamentalnih primedbi nije ni imao" (*Helsinška povelja*, juli-avgust 2000, str. 2), već se „čak otvoreno bratski solidarisao sa nekim od najogavnijih poduhvata te (Miloševićeve) ere, poput 'zaokruživanja srpskih etničkih prostora'" (*Vreme*, 12. septembar 2002, str. 25). Uopšte, upozorava čitaoce *Politike* u svojim redovnim ideološkim uvodnicima Ivan Torov, Koštunica je „poslednja nada nacionalističke i ksenofobične Srbije da i posle Miloševića zadrži kakve-takve pozicije" (*Politika*, 1. septembar 2002, A6). Slično misli i Mihal Ramač u *Danasu* (5. decembar 2002, str. 9): „Trojica predsedničkih kandidata (Koštunica, Šešelj i Pelević - napomena A. S.), eto, svom snagom nastoje da Srbiju vrate u vreme pre Petog oktobra. Smeta im to što stalno ima struje, što nema svakodnevnih poskupljenja, što se benzin može kupiti na svakoj pumpi, što se popravljaju putevi, što se redovno greju škole, a najviše im smeta što je Kumoubica u Hagu".

63 Posebno su se naši „antinacionalisti" nečasno držali u aferi oduzimanja mandata DSS-u. Tako je, recimo list *Danas*, gotovo bezrezervno podržao ovo najogoljenije antiparlamentarno nasilje. Primerice, na naslovnoj strani ovog lista, od 28. juna 2002, govoreći o „prekompoziciji u okviru DOS" - što je samo eufemizam za izbacivanje DSS iz parlamenta - Milica Torov i Safeta Bišević doslovce su napisale: „Ma koliko da je ovakvim potezom izmenjena parlamentarna slika Srbije, teško je zaključiti da je time pogažena izborna volja birača. Znamo svi da je većina i na republičkim izborima decembra 2000. godine glasala protiv Slobodana Miloševića i SPS, a ne za pojedinačne članice DOS". A Nebojša Popov o istoj je stvari izjavio sledeće: „Ako ova mera vodi ka afirmaciji budućeg parlamentarizma i nastavku procesa demokratskih promena, u tom slučaju je opravdana. A ako ne vodi ka tome, to će se vrlo brzo pokazati" (*Blic News*, 31. juli 2002, str. 19). Dakle, po Popovu, krađa mandata DSS-u nije po sebi ni dobra ni loša, već to zavisi od posledica. Ako modernizatorsko-reformatorskim političarima ukradeni mandati posluže da lakše sprovedu reforme i modernizuju Srbiju, krađa će biti opravdana. A ako im posluže za učvršćenje vlasti, krađa će onda biti neopravadana. Mora se reći da je upravo to logika lenjinističko-modernizatorskog makijavelizma. U njemu se društvena ispravnost nekog postupka meri prvenstveno njegovom funkcijom u odnosu na „industrijalizaciju" i „modernizaciju". Dobro je sve ono što „služi" reformama i modernizaciji, a zlo je sve ono što ih „koči". Jedino što, u navedenom slučaju, sam rečnik pokazuje apsurd iznesenog gledišta. Kako najgrublje kršenje parlamentarizma može voditi njegovom učvršćivanju? I kako jedna tako nedemokratska mera kao što je oduzimanje poslaničkih mandata čitavoj jednoj stranci može „ubrzati proces demokratskih promena"?

Kada je pak reč o drugom ključnom činiocu uspeha modernizacije u Srbiji - podrški razvijenog Zapada, on u ovom trenutku svakako da nije nepovoljan. Postoji izražena dobra volja Evropske unije da se i Srbija uključi u ovu federaciju najrazvijenijih evropskih zemalja. Pristupanje neke zemlje EU podrazumeva njen celoviti preobražaj, odnosno usklađivanje sveukupnog društvenog sistema - ekonomskog, pravnog i političkog - sa evropskim zakonodavstvom (što čini nekih 300 zakona). Tako bi Srbija, po priključenju Uniji, dobila izgled savremenog zapadnog društva, čime bi i proces njene modernizacije bio uspešno okončan.

Postoje, međutim, bar dve teškoće vezane za ovaj činilac. Prva je moguća zamorenost Evropske unije nakon planiranog proširenja sa 15 na 25 članica, koje će se okvirno obaviti do 2004. godine. Pošto će to proširenje podrazumevati obimna novčana ulaganja, privredne izazove (integrisanje poljoprivrede novopridošlih zemalja, naročito Poljske), pa i nove odnose snaga u evopskom parlamentu, nije isključeno da će nakon 2006. godine EU prestati da pokazuje sadašnju gorljivost za prijem novih članica, ili pak znatno pooštri merila prijema. Tako postoji sasvim osnovana pretnja da će se za Srbiju evropski šalter zatvoriti upravo onda kada ona bude došla na red za prijem.

Ovo zatvaranje šaltera tim je više stvarna opasnost što godine uzleta evropske i svetske privrede brzo mogu biti zamenjene godinama zastoja. A u takvim vremenima, kao što je već rečeno, znatno se smanjuju ionako nevelike mogućnosti ulaska u elitni klub. Neka istraživanja ciklusa u svetskoj privredi pokazuju da svet trenutno jezdi na uzlaznom ekonomskom talasu (Kondratijevljeva A faza). Ali, taj talas već do 2010-2015. godine može biti sasvim zaustavljen usled ubrzanog iscrpljivanja dosadašnjih izvora energije i sirovina (vidi opširnije u: Sanderson, 1995: 358-380). No, čak i ako se ne ostvare one najcrnje slutnje o slomu svetske privrede, dovoljno će biti da nestane ekonomskog poleta iz 1990-ih, pa da sasvim splasne i entuzijazam najrazvijenijih za uključenje drugih zemalja u svoje društvo. U takvim okolnostima, malo je nade za Srbiju da će je Evropa i dalje želeti za člana.

Baš zato mora da nas zabrine zaostajanje Srbije na putu priključenja Evropi, koje se po opštoj oceni desilo tokom 2002. godine (upravo zbog podeljenosti i posvađanosti naše političke elite). A ako imamo u vidu vremensku ograničenost sadašnje ekonomske konjunkture u Evropi i svetu, onda se gubitak godine ili dve na putu u Evropu, napravljen početkom prve decenije 21. veka, može pokazati kao koban za čitav poduhvat već krajem te decenije (a naročito na početku drugog desetogođa). Sadašnja politička, pa i celokupna društvena elita, snosiće istorijsku odgovornost što ni ova četvrta prilika za modernizaciju - i to možda izglednija od ranijih - nije kako treba iskorišćena.

Stoga, za uspeh ovog četvrtog pokušaja modernizacije nema druge do postizanja minimalnog ali aktivnog kosensusa među našim strateškim elitama. A najmanji zajednički sadržilac svih demokratskih snaga u današnjoj Srbiji[64] i osnova tog sporazuma može da bude upravo - modernizacija. Modernizacija shvaćena kao utemeljenje demokratskih ustanova i otvorene tržišne privrede kao sastavnog dela širih evropskih ustanova. Usredsređenje elite srpskoga društva na ovaj cilj i (makar privremeno) ostavljanje svih drugih opštih i posebičnih ciljeva po strani, jeste jednačina uspeha modernizacijskog projekta u Srbiji.

Naravno da čak i sa jasnim konsensusom među elitom (poput onoga uspostavljenog u Sloveniji 1990. ili 1997), modernizaciju nije lako dovesti do kraja. Uspešna modernizacija, kao što svedoči slučaj Koreje ili Tajvana, zahteva mnogo napora i razboritosti - pre svih društvenih elita, kao i nemalu samodisciplinu. To podrazumeva povremeno odricanje od maksimuma lične koristi zarad ispunjenja opšteg cilja. Naročito se to očekuje od elite. Jedan njen deo mora naučiti da vlast ne može biti važnija od stabilnosti demokratskih ustanova, da se poredak ne gradi po meri trenutne vlasti već po potrebi društva, da mediji i sudstvo nisu tu da služe vlasti već društvu, i da se sa 20% podrške naroda ne može držati 100% vlasti (Antonić, 2002). Drugi deo naše elite (naročito onaj „kultur-denacifikatorski"), mora naučiti da svaki patriotizam nije od đavola, da čak i modernizacija zahteva jednu meru rodoljublja (pa ako hoćete i - nacionalizma[65]), i da je najbolja pretpostavka za potpunu „denacifikaciju" - uspešno završena modernizacija. Ništa manje učenja i odricanja se ne očekuje i od ostalih frakcija naše elite. One moraju da nauče da junačenje pred haškim tužilaštvom ne vodi nikuda (osim u izolaciju Srbije), da potpomaganje haškim optuženicima (koji u najvećem broju slučajeva *jesu* ratni zločinci) nije patriotizam već fanatizam, da se iz činjenice da o srpskim ratnim zločinima danas u Srbiji najviše pričaju profesi-

64 Te demokratske i modernizatorske političke snage u Srbiji odlično je, pre još pola decenije, odredio i nabrojao Đorđe Vukadinović (1997). U njih spadaju „šest-sedam frakcija 'Mićunovićeve' (tj. izvorne - A. S.) Demokratske stranke i nekadašnjeg Saveza reformskih snaga Ante Markovića", kao „i Čović, a u perspektivi, verujemo, i Nova demokratija" (Vukadinović, 1997: 146). Upravo je ovakav politički sastav (dakle, bez SPO - što je 1997. izgledalo nemoguće) oborio Miloševića 2000. godine, i upravo ovakav sastav i danas, 2002. godine, izgleda da predstavlja jezgro mogućeg završnog modernizacijskog skoka Srbije.

65 Nije reč samo o tzv. ekonomskom nacionalizmu, koji podrazumeva da se, pod ostalim jednakim uslovima, prednost daje domaćoj robi. Stvar je u tome što modernizacija podrazumeva značajne napore i odricanja u nekom društvu, a oni se najbolje mogu opravdati baš pozivanjem na buduće dobrobiti koje će članovi istoga društva uživati u budućnosti. Taj realni okvir trajašne društvene grupe daje upravo država-nacija, pa je patriotizam/nacionalizam vrlo često gotovo prirodno sredstvo ubrzane modernizacije. „Nacionalizam je preduslov za industrijalizaciju, jer daje ljudima jednu sveobuhvatnu, dostupnu svetovnu motivaciju za ostvarivanje bolnih promena. Nacionalna snaga ili prestiž postaju najviši ciljevi, a industrijalizacija glavno sredstvo. Troškovi, neprijatnosti, žrtve kao i gubitak tradicionalnih vrednosti mogu se pravdati tom transcendentnom kolektivnom akcijom" (Davis, 1955; navedeno prema: Bolčić, 1973: 17-8)

onalni „denacifikatori" ne može izvući zaključak da tih zločina nije bilo, da se autoritarizam u Srbiji do sada odveć lako „lepio" na nacionalizam da bi se ovaj drugi, kada se razbukta, mogao ostaviti da sam od sebe zgasne...

Od takve političke razboritosti naše elite zavisi uspeh današnjeg modernizatorskog projekta u Srbiji. Pre samo godinu dana u takvu razboritost se još moglo verovati. Danas se, pak, čini kako je ona savim pomućena ličnom surevnjivošću, sitnim koristima i ideologijom naše prvaštine. Možda će se već za godinu dana prilike, opet, korenito popraviti. Ali, ne bude li se, već krajem 2003. godine, moglo reći da je oko pitanja modernizacije u srpskoj eliti postignut konsensus (ili bar da je takav sporazum na vidiku), već sada slobodno možemo pretpostaviti kako će u sledećoj deceniji neki istraživač pisati rad o razlozima neuspeha i - četvrtog talasa srpske modernizacije.

SRPSKO „ZLATNO DOBA", MODERNIZACIJA I DEMOKRATIJA
(1999)

Sa obnovom višestranačja u Srbiji, početkom devedesetih, izrazito je poraslo zanimanje društvenih naučnika za ranija razdoblja parlamentarnog života u našoj otadžbini. Istraživači su se pitali da li je naša politička svakidašnjica, prepuna zloupotreba i izigravanja parlamentarnih ustanova, samo nastavak jedne, u osnovi, autoritarne baštine Srbije, ili je, pak, politička stvarnost Miloševićevog režima izneveravanje one tanke ali, za balkanske prilike, ipak značajne srbijanske tradicije demokratije i parlamentarizma? Kada su se u našoj stručnoj periodici pojavili prvi prilozi koleginice Olge Popović-Obradović o višestranačkom životu Srbije 1903-1914, bilo je očito da imamo posla sa ozbiljnom i odmerenom naučnicom čije će istraživanje razjasniti mnoge nedoumice i odgovoriti na mnoga pitanja. Zato se sa nestrpljenjem čekalo da koleginica Olga Popović-Obradović završi doktorsku disertaciju na ovu temu (Pravni fakultet u Beogradu, 1996. godine), i da se ona publikuje (1998), pa da se dobije potpunija slika tzv. zlatnog doba parlamentarizma u Srbiji 1903-1914.

Sada je ta knjiga pred nama (Popović-Obradović,1998). Velika i tvrdo ukoričena, ona kao da svojim izgledom govori da je spremna da odgovara na pitanja ne samo današnjeg naraštaja društvenih naučnika, već i onih koji će tek doći. U samom uvodu, koleginica Popović-Obradović navodi različite ocene, prvenstveno date u našoj istoriografiji, o demokratskoj prirodi poretka u Srbiji od 1903. do 1914, pa zatim određuje svoj glavni zadatak. „U preovlađujućoj savremenoj istorijskoj svesti, politički režim u Srbiji 1903-1914 zapisan je kao 'zlatno doba' srpske demokratije. Poduprta ocenama istoriografije, ta predstava ostaje lišena ozbiljnijih kontroverzi i, kao takva, ona predstavlja važan oslonac veri u autentično demokratski karakter srpske državotvorne ideje i njenu liberalnu evropsku orijentaciju. Da li je i u kojoj meri ova predstava naučno utemeljna?" (str. 9).

Da bi odgovorila na ovo pitanje, Olga Popović-Obradović najpre određuje pojam parlamentarizma (17-46). Parlamentarizam je takav politički poredak u kome je upravljanje državom u rukama vlade a ona politički odgovara parlamentu (str. 45). Istorijska priprema prvog dužeg razdoblja parlamentarizma u Srbiji (1903-1914) odigrala se u šestoj, sedmoj i osmoj desetini XIX veka (str. 55-85). To je vreme u kome u Srbiju stižu i šire se liberalne ideje, nastaju prve stranke sa liberalnim ili narodnjačko-demokratskim nazorima, to je doba donošenja prvog ustava kojim se u Srbiju uvodi puni parlamentarizam (1888. godine). Ali, već 1892. godine dolazi do narušavanja načela parlamentarizma od strane Namesništva (obrazovanjem vlade iz redova skupštinske manjine i raspuštanjem skupštine), da bi posle više kriza kralj Aleksandar, 1894. godine, ukinuo Ustav iz 1888. godine i oja-

čao primese lične vlasti. To razdoblje (1894-1903) je doba prevage autoritarnih nad demokratskim snagama (str. 85-94). Ali onda dolazi majski prevrat (28/29. maj 1903) i vraćanje, uz manje izmene, na snagu Ustava iz 1888. (str. 95-104), samo ovoga puta sa Petrom I Karađorđevićem, u ulozi monarha (str. 105-109).

Sledeći odeljak knjige (str. 119-157) govori o pravnim temeljima poretka 1903-1914. To je Ustav iz 1903, koji je, kao što je rečno, zapravo samo ovde-onde popravljen Ustav iz 1888. godine. Međutim, analiza Ustava pokazuje da su postojala ozbiljna ograničenja nadzora nad radom vlade, pre svega u oblasti budžeta, gde je izvršna vlast (oličena u kralju) mogla jednostranom odlukom da produži važenje budžeta za još četiri meseca (čl. 174). Ovom pitanju koleginica Popović-Obradović posvećuje značajan prostor (str. 122-132), pretresajući i na koncu odbivši sva drugačija viđenja (uključiv i ono Slobodana Jovanovića) da bi zaključila kako Ustav iz 1903. „daleko zaostaje za obrascem klasične dualističke parlamentarne monarhije koji mu je bio uzor" (str. 132).

Isto tako, spisateljka smatra da je i „autonomija zakonodavnog tela u odnosu na izvršnu vlast, kao jedna od primarnih pretpostavki ostvarenja načela parlamentarne vlade, po Ustavu od 1903. bila višestruko ograničena" (str. 133). Kao potporu ovakvo oštre ocene koleginica Popović-Obradović navodi tri razloga. Prvi je isključivo pravo kralja da odlaže sednice Narodne skupštine, s tim što to odlaganje ne može biti duže od od dva meseca niti se može ponoviti u istom sazivu bez pristanka skupštine (čl. 54). Autorka smatra da je takva odredba ne samo znatno lošija od engleskog modela (gde je pravo odlaganja isključivo pravo parlamenta), već i od sličnih odredbi iz ustava većine drugih evropskih monarhija (u Belgiji je kralj mogao odložiti sednicu jedan mesec, u Grčkoj 40 dana, u Rumuniji jedan mesec; jedino je u Bugarskoj taj rok bio kao i u Srbiji, tj. dva meseca; str. 133). Drugi razlog srazmerne ustavne defektnosti parlamentarizma u Srbiji po našoj autorki je činjenica da je Skupština svoj poslovnik donosila u vidu zakona, tako da je na njega kralj imao pravo veta (str. 134). „Svi ostali balkanski ustavi izričito su priznali ovo pravo skupštini (odnosno i drugom domu, tamo gde je on, kao u Rumuniji, bio predviđen)" (str. 134). I treći razlog koji koleginica Popović-Obradović navodi u prilog svoje ocene jeste „neuobičajeno velika vlast krune... u propisima o sazivanju skupštine" (str. 135). Za razliku od većine drugih tadašnjih parlamenatarnih monarhija (izuzev, opet, Bugarske), u kojima je postojao „sistem saziva po samom pravu", u Srbiji je saziv skupštine bio isključivo pravo kralja (str. 135-136). Istina, kralj je bio ograničen ustavnom obavezom da se skupština sazove 1. oktobra svake godine, i zabranom zaključenja redovnog skupštinskog saziva pre nego što skupština reši budžet, ali ta ograničenja nisu bila osobito značajna (str. 136).

Zbog svega toga, Olga Popović-Obradović ovaj deo knjige zaključuje ovako. „Kao ni prethodni srpski ustavi, ni Ustav od 1903. nije dosegao klasičan ustavni obrazac parlamentarne monarhije, jer (pre svega, iako ne i samo zbog toga što) nije uspeo da budžetsku vlast skupštine pretvori u krajnje sredstvo kojim zakonodavno telo može prisiliti neodgovornu vladu na povlačenje, bez čega, teorijski bar, nema parlamentarne vlade. Ovo vredi istaći, s obzirom na to da se Ustav od 1903., odnosno Ustav od 1888. redovno navodi kao ustav koji je usvojio načelo parlamentarne vlade, dok Ustav od 1901, slovi kao ustav koji je to načelo odbacio" (str. 141).

Drugi pravni temelj razmatranog poretka bio je, po koleginici Popović-Obradović, izborni sistem (str. 142-157). Po Ustavu iz 1903. poslanici se biraju po srazmernom načelu, uz Herov način izračunavanja količnika i sa strogo vezanim listama (str. 142-3). Međutim, srazmeni način je narušen najpre odredbom da se u varošima koje biraju jednog poslanika izbor vrši dvokružnim većinskim sistemom, kao i uvođenjem ustanove kvalifikovanog poslanika koji se bira posebno (str. 143-4). Ipak, glavni problem je ustavna odredba (čl. 92) da se glasovi lista koje nisu postigle količnik dodeljuju listi sa najvećim brojem glasova. „Zbog ove odredbe, izborni sistem propisan Ustavom od 1903. okvalifikovan je u literaturi kao najgori od svih proporcionalnih sistema" (str. 144). Posle opširnog pretresanja tadašnjih nedoumica oko jedinstvenog ili dvojnog količnika za kvalifikovane poslanike i političke pozadine ovog pitanja (str. 145-156), autorka još jednom, u zaključku, podvlači da je „1903. godine izborni sistem koji je hvaljen kao jedan od najproporcionalnijih, odnosno najpravičnijih, zamenjen izbornim sistemom izrazito niske proporcionalnosti, u korist najveće stranke" (str. 157).

Sledeći i najveći deo knjige, nazvan „Parlamentarna praksa" (str. 159-420), započinje pregledom izbornih utrka, koje su se, u razmatranom razdoblju, odigrale u pet navrata: 1903, 1905, 1906, 1908. i 1912. godine (161-247). Na početku autorka napominje da pravo glasa u tadašnjoj Srbiji nisu imali čak ni svi punoletni muškarci već samo oni koji su ispunjavali određeni imovinski cenz. „Broj muških punoletnih građana koji, kao poreski obveznici, nisu dostizali izborni cenz, iako u blagom padu, bio je znatan. Prema izbornim statistikama, on je iznosio od 22,4% na izborima 1903, do 17,1% na izborima 1908" (str. 161).

Prvi izbori, nakon prevrata, održani 8. septembra 1903. godine, bili su po opštem mišljenju slobodni i pošteni. Staroradikalci su osvojili 38,3% glasova i 75 skupštinskih mesta, Samostalci 36,5% glasova i 66 mesta, Liberalci 17,8% glasova i 17 mesta, Naprednjaci 6% glasova i 1 mesto, Socijaldemokrate 1% glasova i 1 mesto i nezavisne liste 0,4% glasova. Nakon izbora došlo je do približavanja oba krila Radikalaca, koja su u skupštini obrazovala jedinstveni klub, tako da su Radikalci „sa većinom od 90% poslanika... formirali vladu, koja gotovo da i nije imala parlamentarnu opoziciju. Nominalno višestranački, partijski sistem u Srbiji na početku novog režima bio je, faktički, jednostranački" (str. 168). Međutim, tokom 1904. godine dolazi obnavljanja podele i 19. novembra 1904. godine

vlada podnosi ostavku. Ipak, samostalci će dozvolili obrazovanje homogene staroradikalske vlade, izjavljujući da joj neće biti opozicija, ali je vlada imala velikih teškoća sa skupštinskom većinom, pa je Staroradikalska vlada, želeći da dođe do skupštinske većine, predložila Kralju, maja 1905. godine, da raspusti skupštinu i raspiše nove izbore. Kralj je ovo prihvatio, ali je po savetu zaverenika iz 1903. staroradikalsku vladu najpre zamenio Samostalcima pod vođstvom Ljube Stojanovića.

Drugi izbori, 10. jula 1905. godine, takođe su prošli gotovo besprekorno. Samostalci su dobili 38,4% glasova i 81 mesto (ili 50,6% mandata), Staroradikalci 32,3% glasova i i 55 mesta, Liberalci 15,2% i 16 mesta, Naprednjaci 8% glasova i 3 mesta, itd. Homogena vlada Samostalaca ima tesnu većinu i ljutitu staroradikalsku opoziciju. Aprila 1906, zbog neslaganja sa Kraljem, iza koga su opet stajali zaverenici, vlada podnosi ostavku, a mandat dobija, u ime staroradikalaca, Pašić koji obrazuje homogenu vladu a zatim raspušta skupštinu da bi na izborima došao do skupštinske većine.

Treći izbori, 11. juna 1906. godine održani su u atmosferi ogromnog policijskog i svakog drugog pritiska, zbog čega će opozicija ove izbore nazvati „komedijom". Staroradikalci osvajaju 42,9% glasova i skupštinsku većinu od 91 mesta, Samostalci 29,6% glasova i 47 mesta, Narodnjaci (raniji Liberalci) i Naprednjaci, što samostalno što u koaliciji, 23,6% glasova i 21 mesto, itd. Započevši rad ozbiljnim optužbama za neslobodne (premda ne i nepoštene) izbore, ovaj skupštinski saziv je odlikovao pravi rat Staroradikalaca i Samostalaca. Posebno ogorčeni na ministra policije Protića, Samostalci, marta 1907, započinju borbu za njegovo rušenje opstrukcijom, i krajem maja 1907. ovom je zahtevu, u rekonstrukciji vlade, udovoljeno. Marta 1908. Samostalci nastavljaju opstrukciju, u čemu im se pridružuju sve opozicione stranke, zahtevajući izbore, pa 31. marta 1908. godine Pašićeva vlada raspušta skupštinu i zakazuje nove izbore.

Četvrti izbori, održani 18. maja 1908. godine, po neštom popravljenom proporcu, takođe su od opozicije oštro napadani kao puni pritisaka i zloupotreba. Staroradikali su ih dobili sa 44,1% glasova i 84 osvojena mesta (što je većina od 4 glasa), Samostalci su osvojili 31,2% glasova i 48 mandata, koalicija Narodnjaka i Naprednjaka 23,3 % glasova i 27 mesta, itd. Staroradikalci, bojeći se - usled slabe većine - samostalnog obrazovanja vlade, nude koaliciju Samostalcima. Ovi, premda smatraju ovako izabranu skupštinu nelegitimnom, prihvataju sporazum radi raspisivanja novih slobodnih izbora, i to unose u deklaraciju vlade. Ali zajednička vlada, umesto 2-3 meseca, trajaće cele tri godine, do juna 1911. Naime, Aneksiona kriza i drugi unutrašnji uzroci znatno su otupili nameru Samostalaca da idu na slobodne izbore. Koalicija Narodnjaka i Naprednjaka ovo je doživela kao Samostalsku izdaju, pogotovo što bez njihove opstrukcije ne bi bilo izbora 1908. Buran skupštinski život, u ovom razdoblju, obeležiće reforma celokupnog

zakonodavstva koju je izvela Pašićeva koaliciona vlada (oktobar 1909 – juni 1911). Ipak, 25. juna 1911, dolazi do raspada koalicije, a nova samostalna vlada staroradikala, posle odmetanja jedne disidentske grupe od četiri poslanika, gubi većinu i održava se samo zahvaljujući uzdržljivosti Samostalaca (koji su imali u vidu zaoštravanje prilika na Balkanu). Ipak, krajem godine, Samostalci se odlučuju da vladi izglasaju nepoverenje, što dovodi do raspuštanja skupštine i novih izbora.

Peti izbori, držani 1. aprila 1912, bili su slobodniji od onih 1906. i 1908, ali je i na njih bilo dosta primedbi prvenstveno zbog nepotpunih biračkih spiskova, pritisaka opštinskih vlasti i podmićivanja. Radikali, zajedno sa svim disidentskim listama, osvajaju 44,1% glasova i 91 mesto od 166 koliko broji skupština (tj. 54,8%), Samostalci 25,7% glasova i 41 mesto, Koalicija Narodnjaka i Naprednjaka 24,3% glasova i 32 mesta, itd. Pošto su disidentske grupe Radikalaca (sa 7 mandata) podržale, krajem avgusta, samostalnu vladu sa Pašićem na čelu, Radikalci uspešno drže vlast tokom Balkanskih ratova. Početkom maja 1914. Samostalci, Liberalci i Naprednjaci prestaju sa učešćem u radu skupštine, zahtevajući njeno raspuštanje i novu izbornu proveru narodnog raspoloženja, posle čega Pašićeva vlada daje ostavku. Pošto je obnovljen mandat ovoj vladi, ona 10. juna raspušta skupštinu i zakazuje nove izbore za 1. avgust 1914, koji zbog izbijanja rata nisu ni održani.

Konačno, u drugom odeljku dela knjige koji se odnosi na „parlamentarnu praksu", Olga Popović-Obradović razmatra praksu ministarske odgovornosti (str. 249-419), koju je na početku odredila kao suštinsku za parlamentarni poredak. Sve do 1906. godine, smatra autorka, može se govoriti „ne samo o neospornoj nego i o pretežnoj političkoj ulozi kralja, odnosno onih koji su na njega imali presudan uticaj" (str. 258). „Antiparlamentarne tendencije krune" dolazile su otuda što je ona bila „pod vlašću zaverenika" (str.293), tj. oficira koji su izvršili Majski prevrat. Te „antiparlamentarne tendencije" ispoljile su se u krizi vlade, januara 1905, u sporu oko nabavka naoružanja, kao i u krizi vlade, aprila 1906, na pitanju penzinisanja petorice zavereničkih oficira (str. 254-296). Taj upliv kralja u državne poslove – kao „rezultat pritiska koji su na kralja vršili zaverenici" - bio je, po koleginici Popović-Obradović, toliki da se „političkom režimu u Srbiji od majskog prevrata do 1906. može osporiti ne samo parlamentarnost nego i sama ustavnost" (str. 298).

Međutim, nakon penzionisanja petorice zavereničkih oficira, 1906. godine „zaverenici su se odvojili od kralja, a kako ovaj sam nije pokazivao težnju da se upliće u politički život, funkcionisanje sistema svelo se na odnose skupštine i vlade" (str. 311). Tada nastupa drugo razdoblje, u kome zamisao kabinetske vlade dolazi do punog izražaja, i ono će trajati do 1908. godine. Ali ni tada ne dolazi do punog paralamentarizma usled prevage vlade nad skupštinom i tiranije skup-

štinske većine (str. 313-323). Osim toga, parlamentarni život potresaju i različite afere (autorka ih sve uredno beleži) od kojih je jedna i obezbeđenje dodatnog novca za trošak Kralja Petra I Karađorđevića. Nasuprot uverenju većine čitalaca o skromnosti i poštenju Kralja Petra, naša spisateljka referiše o događajima koji su „pokazali da je između kralja i Pašićeve vlade već duže vremena postojao sporazum da se protivustavnim putem i manipulacijom s ličnošću prestolonaslednika, izdejstvuje povećanje civilne liste" (str. 349). Autorka prilježno prenosi i izjave opozicionih narodnih poslanika povodom tog pitanja: „'Mi možemo slobodno kazati da je naš vladalac nabogatiji čovek u Srbiji', skretao je pažnju Ljuba Stojanović. Dvor 'neskromno troši', ocenjivao je Dragoljub Stojanović; umesto da zida žraskošnu crkvu na Topoli kao grobnicu za sve Karađorđeviće', trebalo bi da zida crkvu prema svojo kesi'... 'Jednaka je potreba stomaka za sve; kakav je moj stomak takav je i Kralja Petra', govorilo se u skupštini" (str. 350).

Treće razdoblje ministarske odgovornosti jeste vreme zajedničkih vlada, prvenstveno Staroradikalaca i Samostalaca (1908-1911). To je doba u kome se donekle smiruju stranačke strasti i u skupštini razvija svest o trpeljivosti, a skupština čak uspeva da donekle pod svoj nadzor stavi i pitanje ministra vojnog (slučajevi pukovnika Gojkovića i Genarala Stepanovića; str. 390-398). Ipak, nakon raskida zajedničke vlade, u četvrtom razdoblju „homogenih vlada" (1911-1914), „tendencija osamostaljivanja ministra vojnog u odnosu na vladu i njenu većinu, veoma izražena već za vreme koalicije, dobila je nov zamah, da bi posle balkanskih ratova prerasla u otvoren sukob između onih koji su u vladi predstavljali većinsku stranku, s jedne, i ministra vojnog, koji je u vladi predstavljao vojsku, s druge strane" (str. 399). U odnosu na parlamentarni poredak to je bila „najveća opasnost koja je nad njim, kao stalna pretnja, stajala od samog početka" (str. 399). Štaviše, u ovom razdoblju, i opozicione partije staju na stranu vojske, budući da im je „vladavina Radikalne stranke, koje one same nisu bile u stanju da okončaju, izgledala manje prihvatljiva čak i od novog vojnog udara" (str. 418). Time se pokazalo da su „srpske političke političke stranke u borbi za ustavnost i parlamentarni režim bile kratkog daha i da zapravo nisu stigle do pune svesti o njihovim pravim vrednostima. Prebrzo istrošene u borbi za vlast, one su previdele granicu na kojoj je prestajala partijska borba za vladu i počinjala opasna igra sa ustavnim institucijama" (str. 418-419). Otuda je, zaključuje autorka, „srpski parlamentarizam 1914. godine izgledao čak slabiji nego što je bio na početku" (419).

Konačno, u zaključku knjige, koleginica Popović-Obradović ponavlja svoje glavne nalaze koji pokazuju da je „praktično politička sadržina parlamentarnih institucija u Srbiji 1903-1914 bitno odstupala od temeljnih načela parlamentarne države" (str. 426). Sa protekom vremena, i pored „nesporno značajnih rezultata parlamentarne epohe" nije došlo do stabilizacije i jačanja demokratskog poretka već do „duboke krize pred kojom se našao srpski parlamentarizam uoči izbijanja

prvog svetskog rata" (str. 428). Osnovni uzrok takvog nepovoljnog stanja bila je „istorijska preuranjenost srpskog parlamentarizma, usled koje je priroda usvojenih institucija stajala u neskladu sa realnom društvenom i političkom podlogom na kojoj su one počivale... Na prelomu stoleća srpsko društvo je još uvek bilo agrarno, veoma siromašno, pretežno nepismeno i uopšte vrlo neprosvećeno, s građanstvom koje je bilo tek u povoju. Uvođenje parlamentarnih ustanova predhodilo je, dakle, samom građanskom društvu" (str. 422).

* * *

Kada ocenjujemo ovu knjigu valja reći da ona ima mnogo dobrih, ali i jednu lošu stranu. Najpre o dobrim. Retka je obimna knjiga u kojoj je postignut skladan spoj glavnog toka razmatranja i iznesene građe. *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine* upravo je takav spis, sa pokazanim dobrim kompozicionim umećem spisateljke. Koleginica Popović-Obradović pouzdanom, gotovo gvozdenom rukom upravlja ovim putovanjem kroz istoriju, i čitalac, ma koliko da pripovedanje povremeno zapadne u meandre, zna da će brzo biti vraćen u glavni tok kojim će neumitno stići do kraja putovanja.

Navedena vrsnoća sklopa ovoga spisa dolazi, jasno, otuda što naša autorka dobro vlada kako teorijom tako i istorijskom građom. Pravnica po obrazovanju, ona je naučena da teorijski misli, na šta su se nadovezale i njena upornost i marljivost da se do kraja istraži ogromna iskustvena građa. Neophodno samopouzdanje za ovakav poduhvat, našoj je spisateljici dalo i njeno znanje stranih jezika (pre svega engleskog i francuskog). Ovo nije naodmet pomenuti jer se time koleginica Popović-Obradović izdavaja iz one skupine naših društvenih naučnika koji se bave nacionalnom istorijom prvenstveno zato što im za to nije potrebno znanje drugih jezika do svog. Osim toga, za razliku od nekih društvenih naučnika koji pišu o nacionalnoj istoriji a da nikada nisu zavirili u arhiv, naša spisateljka je svoju građu sakupljala u dva domaća i jednom stranom arhivu - Arhivu SANU, Arhivu Srbije i Diplomatskom arhivu francuskog Ministarstva inostranih dela. Tako je dobar spoj teorijskih i iskustvenih znanja, ali i pretpostavki za njihovo sticanje i izlaganje, morao na kraju uroditi i dobrom knjigom.

Kada ređamo pohvale, nikako ne smemo zaboraviti ni jezik ove knjige. Iako pomalo francuski razrođen, on pokazuje smisao autorke za pripovedanje. Da se ova knjiga čita sa lakoćom ne samo zbog razložnosti, jasnoće i jezika spisateljkinog izlaganja, već i zbog lepog i krupnog (ćiriličnog) sloga, pobrinuo se izdavač. Ali njemu na dušu mora pasti retko ružna, gotovo odvratna korica knjige, sa tzv. grafičkim rešenjem koje bog će ga znati šta predstavlja i kakve veze ima sa sadržinom knjige (reč je o fotografiji neke mlađe žene, našminkane na način se-

damdesetih, debelo obeleženih usana, koja umesto očiju ima svoje sopstvene fotografije?!).

A sada o mani knjige. Njen osnovni nedostatak je preveliki uticaj, uslovno rečeno, ženske škole naše nacionalne istorije (nadalje ŽŠNI). Kada čitamo spise naših nacionalnih istoričarki – recimo, Latinke Perović iz starijeg, Olivere Milosavljević iz srednjeg, ili Dubravke Stojanović iz mlađeg naraštaja – nameće nam se utisak njihovog neprestanog sučeljavanja i protivstavljanja pristupu, opet uslovno rečeno, muške škole nacionalne istorije (nadalje MŠNI), koju čine, pre svih, istoričari iz Srpske akademije nauka, predvođeni Vasilijem Krestićem. (Naravno, ova podela je vrlo gruba i strogo prigodna, i svakako ne podrazumeva da svi srpski istoričari nužno pripadaju jednoj od ove dve škole, a još manje da je ona isključivo određena polom spisatelja.)

Dve su, mislim, glavne razlike između ovih škola. Prvo, dok MŠNI smatra da je istorijska svest jezgro nacionalne svesti koju onda valja jačati neprestanim osvešćivanjem najboljih strana srpske istorije i tradicije, dotle ŽŠNI svoj osnovni zadatak vidi u razbijanju mitomaskih – i zato lažnih - slika koje imamo o svojoj prošlosti i u sučeljavanju sa onim što stvarno jesmo. I drugo, dok MŠNI nastoji da sasvim izbegne, ili bar do kraja umanji, korišćenje teorijskih okvira u koji bi se smeštala istorijska razmatranja, dotle ŽŠNI svesno preuzima i koristi teorijske okvire za davanje istorijskih objašnjenja, a najomiljeniji okvir za istraživanje Srbije XIX i XX veka joj je *teorija modernizacije*.

Tokom devedesetih godina, ŽŠNI je doživela značajan uspon i potvrdu u krugovima srednjih i mlađih naraštaja društvenih naučnika u Srbiji. U odnosu na često kruto tradicionalističku i na trenutke stvarno mitomansku MŠNI, Ženska škola je bila pravo osveženje za našu naučnu javnost. Njene pripadnice su ne samo uspešno razvejavale naslage mitske svesti, već i ukazivale na nove ili dotle zapretene činjenice bez kojih je teško razumeti ne samo srpsku prošlost već i sadašnjost. Međutim, u žaru sučeljavanja sa jednostranošću pa i tvrdokornošću MŠNI, i sama Ženska škola je počela da pokazuje izvesnu jednostranost pa i tvrdokornost, samo, naravno, drugog predznaka. Prvo, razbijanje mitova nije više bilo nastojanje da se dođe do jezgra istorijske istine, već je nekako sve više postajalo cilj za sebe, prepoznatljivi način na koji pripadnice ove škole pristupaju iskustvenoj građi. I drugo, teorija modernizacije, tako draga ŽŠNI, preuzeta je prvenstveno u njenoj suženoj, neomarksističkoj varijanti, pa je kao takva proglašena dogmom prema kojoj se meri i ocenjuje naša istorijska stvarnost.

Obe osobine jasno se ispoljavaju i u knjizi koleginice Popović-Obradović. Ona je pisana sa željom da se preispitaju a onda i razveju mitovi tzv. Radikalske istoriografije, koje je u znatnoj meri preuzela i kasnija istoriografija. Glavni mit koji se u ovom spisu napada je, naravno, onaj o parlamentarizmu u Srbiji 1903-1914 kao zlatnom dobu demokratije. Premda spisateljka ne prikriva i neke dobre

strane tog vremena, ona naglasak prvenstveno stavlja na njegove mane, nabrajajući ih redom i tako neumoljivo da čitalac na kraju nema druge nego da se složi sa ocenom kako je demokratija u Srbiji 1903-1914 zaista bila više nego slabašna. Tako, Ustav iz 1903. godine daje neuobičajeno veliku vlast kruni u odnosu na parlament, izbori nisu bili opšti, izborni sistem je iskrivljavao rezultate u korist vladajuće stranke, mnogi izbori, zbog pritisaka vlasti, nisu bili slobodni, politički život najpre je opterećen „antiparlametarnim tendencijama krune", pa onda prevagom vlade nad skupštinom i tiranijom skupštinske većine, da bi se, u poslednjem razdoblju, vojska izdvojila kao snažan nadparlamentaran politički činilac. I, naravno, kao objašnjenje tako krupnih slabosti demokratije u Srbiji s početka XX veka, tu je već pomenuta neomarksistička varijanta teorije modernizacije, po kojoj „istorijska preuranjenost srpskog parlamentarizma" dolazi otuda što je tadašnje srpsko društvo bilo „agrarno, veoma siromašno, pretežno nepismeno i uopšte vrlo neprosvećeno" (str. 422).

Najpre o (ne)demokratičnosti poretka. Činjenice koje iznosi koleginica Popović-Obradović nisu sporne. Ali, vrlo često je sporan sklop u koji se one smeštaju. Taj sklop je današnje vreme, tačnije naše današnje shvatanje demokratije. Stavimo li, pak, te činjenice u sklop kome one i pripadaju, a to su Evropa i Balkan s početka XX veka, one dobijaju sasvim drugačiji predznak.

Čitaocu će biti jasnije šta mislim ako krenem sa primerom. Uzmimo opštost prava glasa. Naša spisateljka navodi podatak da u Srbiji tog vremena čak ni „znatan broj" (tačnije 17-22%) muškaraca nije imao pravo glasa (str. 161). Autorka, međutim, tu staje, prepuštajući čitaocu da dalje sam izvodi zaključke. Da, zaista je sa današnjeg stanovišta velika mana nekog poretka ako je većina punoletnih građana uskraćena za pravo glasa na izborima, i takav poredak se teško može smatrati demokratskim. Ali, poredak koji imamo da ocenimo nije onaj s kraja već s početka XX veka! Pogledamo li istorijski sklop videćemo da je Srbija, po opštosti prava glasa, bila u samom vrhu tadašnjih zemalja (naravno, od onih koje su uopšte i održavale izbore)! Udeo građana sa opštim i jednakim biračkim pravom u stanovništvu Srbije pred Prvi svetski rat bio je 22% (Gligorijević, 1979: 67), otprilike koliko je bio i onaj u Belgiji i Francuskoj (Nohlen, 1992: 30), nešto više nego u Kanadi sa 20%, i više od SAD, Nemačke i Austrijskih zemalja sa 18%, iza kojih slede Španija sa 16%, Grčka sa 15%, Holandija i Danska sa 13%, Velika Britanija i Švajcarska sa 12%, Švedska sa 11%, Island sa 10% (Nohlen, 1992: 30), Hrvatska sa 8% (Bogdanov, 1958: 488), Ugarska sa 6% (*IV*, 1972: II,256), Italija sa 5% (Nohlen, 1992: 30), Rumunija sa 2% (Мадиевский, 1984: 165) itd.

Vajkanja o „znatnom broju" muškaraca koji u tadašnjoj Srbiji nisu imali pravo glasa naša spisateljka je verovatno nekritički preuzela od istoričara srpskog radničkog pokreta iz komunističkog razdoblja. „Za njih je glavni problem postojanje poreskog cenza kao praga koji je prečio sticanje bezuslovnog prava glasa i

oni skoro svu svoju energiju troše na osudu ovog ograničenja koje je onemogućavalo srpskom radništvu da glasa za svoju partiju" (Bogdanović, 1989: 39). Međutim, pažljivije pretresanje tog pitanja pokazalo je da je u stvarnosti „poreski cenz bio dosta nizak" (Bogdanović, 1989: 41). Ne samo da su gotovo svi seljaci imali pravo glasa, već su i stanovnici gradova sa najmanjim prihodima ovaj cenz lako ispunjavali, a čak je bilo dovoljno i prosto najaviti da će se ubuduće plaćati minimalni iznos poreza pa da se odmah bude upisan u birački spisak (Bogdanović, 1989: 40-42). Možda i dalje, za naša današnja merila, „znatan broj" muškaraca u Srbiji nije imao ni toliko novaca da plati najmanji porez, ali za ono vreme, a i ove prostore, Srbija je svakako mogla služiti za primer demokratičnosti. Treba podvući da bi čak i najpovršniji istorijski pretres pokazao da su, recimo, naši severni susedi znatnije prekoračili crtu opštosti prava glasa, koja je u Srbiji postojala već od Ustava iz 1869. godine, tek 50-ak godina posle nje – Rumunija 1917. godine, Hrvatska 1920. godine, a Mađarska tek 1945. godine.

Slično stoji stvar i sa ocenom demokratičnosti Ustava iz 1903. godine. Možda je radikalska istoriografija i preterivala slaveći ovaj ustav (tj. onaj iz 1888. godine) kao vrhunac parlamentarizma. Ali, tvrditi da je on bio demokratski manjkav jer je, po njemu, „automija zakonodavnog tela u odnosu na izvršnu vlast... bila višestruko ograničena" (str. 133) takođe je preterivanje. Kao što smo rekli u iznošenju sadržaja knjige, ovakvu svoju ocenu naša autorka pokrepljuje, recimo, činjenicom da je kralj u Srbiji imao pravo odlaganja sednica Narodne skupštine, s tim što to odlaganje nije moglo biti duže od dva meseca, niti se moglo ponoviti u istom sazivu bez pristanka Skupštine. Istina, priznaje naša spisateljka, „ovu vrstu ograničenja autonomije parlamenta poznaju i ustavi drugih evropskih monarhija", ali je u ovome „srpski ustav otišao dalje od većine ostalih" (str. 133). Pa koliko je to daleko otišao Ustav iz 1903? U odnosu na srpski ustav koji kralju daje pravo da „čak" na dva meseca odloži skupštinu, u grčkom ustavu je, recimo, to pravo „svedeno" na 40 dana a u rumunskom i belgijskom na mesec dana. E baš je srpski ustav u svom autoritarizmu daleko otišao! Čitavih 20 ili čak 30 dana!

A usvajanje skupštinskog poslovnika? Dok u Rumuniji, koju naša spisateljka izrazito pominje kao jedan od pozitivnih primera, skupština autonomno usvaja poslovnik, u Srbiji je, zbog njegove zakonske naravi, moguć - kakva li strahota! - veto kralja. Ona ista Rumunija koja savremenicima služi kao najcrnji primer ograničenog i nejednakog prava glasa i gde po, izbornom ustrojstvu, jedan glas veleposednika vredi dva glasa činovnika ili profesora, šest glasova seoskih učitelja ili sveštenika i 300 glasova seljaka (!) (Мадиевский, 1984: 166) odjednom, u odnosu na Srbiju, postaje pravi šampion demokratije! Pa, zaboga, u njoj kralj ima pravo da odloži sednicu parlamenta *značajnih* mesec dana manje nego u Srbiji, a i ne može da smeta kod usvajanja skupštinskog poslovnika!? To što po Ustavu Srbije parlament bira najmanje *deset puta više* ljudi sa jednakim i neposrednim pravom glasa u odnosu na Rumuniju ne zaslužuje ni da se pomene kada se ocenjuje demokratičnost poretka. Ali je zato veoma značajno da se istakne kako je srpski ustav, u odnosu na rumunski, jako „daleko otišao" kada je kralju dao pravo da 30 dana duže odloži sednicu skupštine i kada mu je dao pravo veta na poslovnik!

A parlamentarna praksa? Kako izgledaju te „antiparlamentarne tendencije krune" koje su, eto, tolike da se „političkom režimu u Srbiji od majskog prevrata do 1906. može osporiti ne samo parlamentarnost nego i sama ustavnost" (str. 298)? Dva su slučaja na osnovu kojih spisateljka zasniva ovakvu ocenu. Prvi je pitanje zajma za naoružanje, otvoreno u jesen 1904. godine. Pašićeva vlada je želela da oružje nabavi od Francuske a ne od Austrije, kao mogućeg neprijatelja, i za to je prvobitno dobila saglasnost i Kralja. Međutim, oficiri-izvršioci Majskog prevrata imali su obećanje od austrijskih diplomata da će, nabavi li Srbija topove u „Škodi", Beč prihvatiti čin od 29. maja. Stoga su oni vršili upliv na Kralja, koji je onda, januara 1905, u jednom razgovoru izjavio kako je potrebno izvršiti uporedne probe topova oba proizvođača pa tek nakon toga doneti odluku o narudžbini. Jedan beogradski list je to objavio, a iz Dvora nije stiglo nikakvo opovrgnuće. „Na taj način", komentariše ovakav postupak naša spisateljka, „kralj se lično, mimo svojih ministara, preko štampe, umešao u politički spor, što je narušavalo ne samo pravila parlamentarnog ponašanja nego i sam duh ustava" (str. 255).

I šta je dalje bilo? Pašić je rešio da popusti i prihvati uporedne probe, ali je tražio zadovoljenje u vidu ostavke ličnog Kraljevog sekretara i jednog od majskih prevratnika, Živojina Balugdžića, koji se u ovoj aferi najviše isticao kao glasnogovornik oficira. S tim ciljem, Pašić 23. januara 1905. godine, vršeći pritisak na Kralja, nudi ostavku, ali pošto Kralj popušta i posle nekoliko dana udaljuje Balugdžića, Pašić svoju ostavku povlači. A uporedne probe? Premda je prethodno u Skupštini izjavio da Vlada prihvata ideju uporednih proba, Pašić, nakon što je izdejstvovao ostavku Balugdžića, mirno nastavlja da radi kako je prvobitno i zamislio. I tako, uprkos negodovanju Kralja, koncem aprila 1905. godine, ministar finansija Laza Paču zaključuje ugovor o zajmu u Parizu, čime je okončana ova afera.

Šta čovek da kaže na ovo? Možda Kralj i nije trebalo da dâ onu izjavu o uporednim probama. Ali, ako je to *sve* što je u ovoj stvari uradio, onda je to jedno veliko ništa s obzirom na to šta je sve *mogao* da uradi da je uistinu imao „antiparlamentarne tendencije". On nije zvao Predsednika vlade u dvor da mu naloži kako da postupi. On nije pojedinačno pozivao ministre iz vlade da ih, ukoliko prethodni postupak ne urodi plodom, pridobija za svoj zahtev i okreće protiv Ministra-predsednika. On nije tražio novog poslušnog predsednika vlade, koji će spo-

vesti njegovu volju u delo. On nije prihvatio ostavku svog Premijera jer, zaboga, neće mu valjda neko drugi birati ličnog sekretara. On nije, na kraju, pobesneo zbog Pašićeve prevare i odmah uklonio s položaja njega i celu vladu. Ne, Kralj ništa od toga nije uradio. Naprotiv, kada se u Skupštini postavilo pitanje tumačenja njegove izjave o uporednim probama kao mogućeg mešanja u političke sporove, uputio je poruku Skupštini u kojoj je izričito stajalo: „Kralj ne misli da njegova lična iskazana mnjenja budu merodavna za državne poslove jer ne želi da daje svojim ličnim mnjenjima toliki politički karakter da se mogu otvarati vrata ličnim režimima" (str. 260). Postupao je pažljivo, želeći da, na jednoj strani, ne povredi tek uspostavljen parlamentarizam, a sa druge strane, da ne dovede do grubljih i oštrijih političkih trvenja koja bi mogla da ugroze još neučvršćen demokratski poredak, i ako je pri tome i napravio neku manju grešku ona mu se svakako može oprostiti.

Isto se može reći i za drugi slučaj – krizu i smenu vlade 1906. godine. Priča se opet tiče Zaverenika i započinje za vlade Ljubomira Stojanovića, krajem 1905. godine. Ova vlada za cilj postavlja obnovu diplomatskih odnosa sa Britanijom, koje su Englezi prekinuli nakon Majskog prevrata. Ministar inostranih dela, Jovan Žujović, predložio je da se nekoliko oficira-zaverenika ukloni iz vojske kako bi se omogućilo priznanje novog režima od strane Britanije. Kralj je svoj potpis na ukaz o penzionisanju, međutim, uslovio time da ili oficiri sami na to pristanu, ili da se sa time složi Narodna skupština. Pošto je, po Žujoviću, prvo bilo nemoguće a drugo neustavno (jer činovnički razmeštaj nije u nadležnosti skupštine), on podnosi ostavku. Kralj je svoj potpis na vladin ukaz po svemu sudeći uskratio teška srca, priznaje i naša spisateljka, jer se „već sutradan predomislio" (str. 279). Međutim, Žujović je ostao pri ostavci, pa je na njegovo mesto imenovan Vasilije Antonić. I upravo to je ono što naročito gnevi koleginicu Popović-Obradović. „Ostavku je podneo jedan od najvažnijih ministara i to na političkom pitanju od prvorazrednog značaja, a usled neslaganja sa krunom; vlada, koja je stajala iza politike svog ministra i koja je za tu politiku uživala podršku skupštine... odrekla se svog ministra koji je pao pred kraljem, i ostala i dalje na upravi. Time je bitno povređen jedan od osnovnih principa parlamentarne vladavine – princip kolektivne ministarske odgovornosti" (str. 281).

Ali, to je tek prvi deo priče. U njenom nastavku Stojanovićeva vlada dva i po meseca nakon toga, iz nekih drugih razloga, podnosi ostavku i Ministar-predsednik postaje, takođe Samostalac, Sava Grujić. Na sednici Vlade od 11. marta 1906. godine doneta je odluka da se obnove diplomatski odnosi sa Engleskom tako što bi se ispunili uslovi koje je jasno odredila britanska vlada, izjavom ministra Greja u Parlamentu, tj. da se penzioniše nekolicina viših oficira koji su učestvovali u zaveri od 29. maja. Kralj, međutim, odbija da potpiše ukaz o penzionisanju i cela vlada, 4. aprla, podnosi ostavku. Dajući ostavku Samostalci nisu

pomišljali na stvarno povlačenje sa vlasti već su samo želeli da ubrzaju odluku Kralja o penzionisanju zaverenika. Ali, Majski prevratnici pritiskaju Kralja da mandat za sastav vlade poveri onoj političkoj grupaciji koja će odložiti tzv. zavereničko pitanje. Kralj se prvo obratio Samostalcima, s pitanjem da li bi se iz postojeće većine mogla obrazovati vlada koja bi pristala da odloži penzionisanje zaverenika. Dobivši odrečan odgovor, Kralj se obratio Staroradikalcima, ali, želeći da izbegne Pašića, najpre je uzeo da pregovara sa njegovim suparnikom u stranci, Mihailom Vujićem. Ali ni od toga nije bilo ništa, pa je na red došao Pašić. Pašićeva misao vodilja bila je da se dokopa mogućnosti da obrazuje manjinsku i čisto staroradikalsku vladu koja bi odmah raspustila skupštinu i organizovala izbore, ali tako da na njima zadobije većinu. On je, stoga prihvatio zavereničke uslove, i 17. aprila donesen je ukaz o postavljenju vlade s Pašićem na čelu. Već 19. aprila raspuštena je i skupština i zakazani novi izbori za 11. juni 1906. Međutim, na mesec dana pre izbora, Pašićeva vlada podnosi Kralju na potpis ukaz o penzionisanju grupe oficira-zavernika, koji Kralj, 17. maja 1906. godine, potpisuje. Tako se ova afera okončava.

Komentarišući ovaj deo priče o zavereničkom pitanju, koleginica Popović-Obradović veli: „Interes petorice oficira-zaverenika da očuvaju svoje položaje, kralj je stavio iznad svih drugih političkih interesa u zemlji, suprotstavljajući se time jasno iskazanoj volji svih političkih stranaka, što je ne samo neparlamentarno nego i politički nedopustivo" (str. 292-293). I još ovo: „Uslovni mandat... u dolasku radikala na vlast 1906. je bila jedna od nesumnjivo najjačih povreda same suštine načela parlamentarne vlade, nezavisno od toga da li se ono razume po monističkom ili dualističkom obrascu, jer je taj postupak zapravo negirao vladu kao samostalni politički činilac i ministre vraćao na položaj prostih organa krune" (str. 295).

Ali, hajde malo da pogledamo čitavu priču i sa druge strane. Prvo, kada govorimo o Majskim prevratnicima imajmo na umu da se ne radi o običnim činovnicima ili oficirima koje vlada razmešta ili penzioniše, već o ljudima koji su Srbiju oslobodili autoritarizma jednog suludog i neodgovornog bračnog para. Premda kosnuta krvlju koja je pala, Srbija je konačno, tog 29. maja, odahnula, a brzi prelazak na parlamentarni poredak, koji je posle toga usledio, dao je dodatna opravdanja samom činu. (Jedva se odupirem iskušenju da napravim poređenje sa Miloševićevom Srbijom, ali pošto sam i sâm ustvrdio da stvari treba smeštati u istorijske sklopove, moram se odreći ovog, za današnjeg srpskog čitaoca, dosta jasnog razloga). Na drugoj strani, imamo jednu stranu silu, koja obnovu diplomatskih odnosa uslovljava penzionisanjem Prevratnika. Čak i ako nismo zaraženi Miloševićevom propagandnom ksenofobijom režima, ne nameće li se pitanje nije li to pomalo mešanje u unutrašnje stvari druge države? To što su ljudi od vlasti iz tadašnje Srbije uopšte želeli da o takvim uslovima razgovaraju mislim da

pre pokazuje koliki je bio njihov osećaj za stvarnost, nego koliko je sama stvar po sebi opravdana i neupitna.

Kralj je, očigledno, i sam bio neodlučan šta da radi. Valjalo je uvažiti zahteve diplomatske stvarnosti, ali, sa druge strane, jednako ozbiljna stvarnost bila je i činjenica da glavna struja Prevratnika dolazi iz vojske, odakle svaki neutvrđeni demokratski poredak vrebaju mnoge opasnosti. No, ono što je Kralj nesumnjivo bio odlučan da uradi bilo je da očuva postojeći demokratski poredak. On jeste, u prvom delu priče o penzionisanju Prevratnika, najpre odbio da potpiše ukaz. Ali, suočen sa ostavkom ministra Žujovića, on se već sutradan predomislio. Međutim, ministar je ostao pri svojoj odluci, a vlada ga u tome nije sledila. Moram priznati da mi je zaista teško razumeti osetljivost naše spisateljke i videti šta je u tome bilo tako strašno? Šta je strašno ako šef izvršne vlasti, a to je u parlamentarnim monarhijama kralj, iskoristi svoje ovlašćenje i ne potpiše neki ukaz? Da li bi on postupao parlamentarno *jedino* ako takva ovlašćenja *nikada* ne bi koristio? Ili su mu ona ipak data da ih upotrebi onda kada proceni da je to neophodno? Nije li, uostalom, Kralj Petar I Karađorđević ta ovlašćenja zaista koristio vrlo, vrlo retko, samo u izuzetnim prilikama kao što je ova? Konačno, šta ima neparlamentarno u odluci Stojanovićeve vlade da ne sledi svog ministra u ostavci ako je već posle 24 časa nestalo razloga zbog kojih je ministar podneo ostavku pa je i sam ministar mogao lako da je povuče?

Što se tiče drugog dela ove priče, u njoj koleginica Popović-Obradović neprestano govori o Kraljevom zahtevu za odlaganje tzv. zavereničkog pitanja kao da je reč o odlaganju *ad Graecas Kalendas*. Ali, koliko je vremena prošlo od objavljivanja ukaza o postavljenju Pašića i njegove vlade – tj. ljudi koji su prihvatili „odlaganje" zavereničkog pitanja - do objavljivanja ukaza o penzionisanju Prevratnika. Trideset dana! Prvi je ukaz objavljen 17. aprila, a drugi 17. maja. Pa šta se dogodilo za tih mesec dana? U knjizi koleginice Popović-Obradović kao objašnjenje ovog srećnog obrta stoje sledeći redovi: „Ovoga puta zaverenici su sami pristali da budu penzionisani, jer je Pašić, zauzvrat, pristao na ono šta prethodne dve samostalske vlade nisu – a naime, da se s njima pogađa" (str. 287).

Pa upravo je to bilo posredi! Ono što je Kralj od postojeće vlade očigledno tražio (a sa njim i Prevrtanici) nije, dakle, bilo odlaganje rešavanja tzv. zavereničkog pitanja u smislu njegovog *odbacivanja*, već odlaganje kao traženje vremena da se iznađu odgovarajuće razumne nagodbe. I evo kako ti strašni militaristi koji, navodno, upravljaju Kraljem kao marionetom, te brkate vojničine koje su jednog kralja već isekle sabljama a pred kojima se drugi kralj trese od straha, ti oficiri koji određuju Kralju koga će i pod kojim uslovima uzeti u vladu, evo kako oni odjednom pokazuju da samo ako se sa njima razgovara i ako im se, kao što je to prepredeni Pašić i uradio, ponudi *bolja penzija*, pristaju da s mirom odu u penziju u roku od tridest dana!

Iz gornjeg razvoja događaja moguća su samo dva zaključka. Prvo, ili ti oficiri i nisu bili baš takve babaroge za Kralja, Vladu i, uopšte, parlamentarizam kao što ih to koleginica Popović-Obradović predstavlja - ako je bilo dovoljno da im se daju više penzije pa da ih se otarase. Ili, ako su i bili tako strašni, onda je tim više za pohvalu uspeh Kralja i Pašića što su tako opasne protivnike poretka uspeli da umire vanrednim penzijama. U oba slučaja, priča o slabosti demokratskog poretka u tadašnjoj Srbiji ne stoji baš najbolje. U prvom, jer takvi oficiri-zaverenici koji padaju na više penzije i ne predstavljaju neku ozbiljnu pretnju poretku. U drugom, jer je sama pretnja - koja je, a to treba posebno naglasiti!, baštinjena iz prethodnog autoritarnog poretka, a nije bila inherentna postojećem demokratskom – vrlo vešto i uspešno otklonjena.

Uopšte, kao što se i vidi iz ove, kao i prethodne priče, u parlamentarizmu tadašnje Srbije zaista nije sve išlo glatko. U pitanju je bilo razdoblje koje se danas naziva „tranzicijom" od autoritarnog ka demokratskom ustrojstvu, razdoblje u kome se uspostavljaju i utvrđuju nove demokratske ustanove, a politička elita socijalizuje u skladu sa novim, demokratskim pravilima igre. Takva razdoblja su prepuna iskušenja i teškoća i moram priznati da sam, čitajući ovu knjigu, bio iskreno iznenađen da ih nije bilo i više. Ali, ono što se čitaocu takođe nedvosmisleno nameće jeste utisak da je tadašnji „prelazni" poredak u Srbiji dobro izlazio na kraj sa svojim teškoćama, i da je ondašnja Srbija, čak i po današnjim merilima, imala sasvim uspešnu tranziciju!

Jeste da su na početku ljudi koji su izvršili prevrat protiv stare autoritarne vlasti vršili vaninstitucionalni uticaj. Ali, oni su posle tri godine u velikoj meri politički neutralisani. Jeste da su neki postupci Kralja najosetljivijim dušama mirisale na početak iskoračivanja iz parlamentarnih okvira. Ali, čak i takve duše priznaju da se posle 1906. godine Kralj više nije mešao u političke stvari. Jeste da je vlada često imala prevagu nad skupštinom. Ali, zaboga, to ne samo da je odlika većine prelaznih poredaka već i većine savremenih demokratskih režima. Jeste da je na početku ovog razdoblja postojala samo jedna velika stranka, zbog čega naša spisateljka ovo vreme naziva dobom „monopartizma". Ali, čak i u tom razdoblju Radikalci na izbore, 1903. godine, idu sa zasebnim listama za svaku od frakcija (Staroradikalci i Samostalci), a već do kraja 1904. godine dve glavne frakcije će postati dve suparničke stranke. Jeste, da su izbori 1906. i 1908. godine bili daleko od besprekornih. Ali su zato izbori 1903, 1906. i 1912. bili i slobodni i pošteni (a ovi od 1906. i 1908, ako i nisu bili sasvim slobodni makar su bili sasvim pošteni; ali, opet iz mene progovara žitelj Miloševićeve Srbije). Jeste da je u skupštinskim raspravama, i uopšte u odnosu vlasti i opozicije bilo mnogo nesnošljivosti pa i iskakanja iz dobrih parlamentarnih običaja (tzv. tiranija većine). Ali, u drugoj polovini ovog razdoblja već vidimo kako se stranačke strasti stišavaju i kako se razvija svest o toleranciji (str. 380; 418). Jeste da je vojska bila i ostala znača-

jan politički činilac, koji je mogao da svojim vaninstitucionalnim delovanjem ugrozi demokratski poredak. Ali, kao prvo, vojska u svim prelaznim režimima ima takve potencijale; drugo, vlada i skupština su sve do Balkanskih ratova dosta uspešno nadzirali rad, recimo, ministra vojnog, koji je dolazio iz vojske i bio glasnogovornik armijskih struktura (vidi slučaj pada ministra vojnog, pukovnika Ilije Gojkovića; str. 390-393), a čak je i u euforiji nakon trijumfalno dobijenih Balkanskih ratova vladajuća Radikalna stranka povela odlučnu borbu za civilnu kontrolu nad armijom i, između ostalog, izdejstvovala smenjivanje ministra vojske generala Miloša Božanovića (str. 410-412); i treće, onaj najopasniji i najosamostaljeniji deo vojske, koji je te 1913. godine pretio poretku ("Crna ruka"), zajedničkim dejstvovanjem Regenta i Predsednika vlade je, dosta brzo nakon toga (1917. godine) i bez obzira na vanredne okolnosti, bio savladan i onemogućen.

Sve u svemu, doba od 1903. do 1914. nesumnjivo je bilo vreme „stabilizacije i konsolidacije" demokratskog poretka. Da nije nastupio Prvi svetski rat i sve što je uz to išlo, Srbija bi, po svemu sudeći, dvadesete godine dočekala sa učvršćenom demokratijom. (Uostalom, čak je i u nesrećnom Vidovdanskom ustavu popravljena većina onih mana Ustava iz 1903. godine koje su koleginicu Popović-Obradović toliko tištale). Otuda „razvejavanje mita" o demokratičnosti poretka 1903-1914 koleginice Popović-Obradović nema stvarnu, iskustvenu osnovu. Pripovedno naglašavanje pa i uvećavanje samo određenih crta stvarnosti osnovni su način nastajanja mita, pa je to slučaj i onda kada neki mit zapravo želite da razvejete. Ako mit o zlatnom dobu demokratije u Srbiji rastačete naglašavanjem nedemokratičnosti čak i onih razdoblja u kojima je demokratija sasvim dobro stajala, vi time proizvodite mit o Srbiji čija istorija zna jedino za smenjivanje različitih oblika autoritarizma i nizašta drugo.

Moram reći da se takav mit, naročito nakon višegodišnjeg neuspeha demokratske Srbije u obaranju Miloševićevog autoritarnog režima, sve više ukorenjuje, čemu ova knjiga, bojim se, može dati dodatnu hranu. Kao posledica tog mita, recimo, jedan kolega sa Filozofsog fakulteta u Prištini, Đokica Jovanović (1998: 7), piše da u dosadašnjoj srpskoj istoriji nema „nijednog istorijskog perioda koji bi se mogao nazvati demokratskim", a drugi kolega, sa Pravnog fakulteta u Beogradu, Jovica Trkulja (1998: 174), smatra da je „tradicija srpskih zemalja zapravo tradicija istočnjačkog despotizma i samodržavlja", pa je sadašnja autoritarna vlast u Srbiji samo najnoviji „beočug u tom dugom lancu autoritarne vladavine od Stefana Nemanje do Slobodana Miloševića" (1998: 190-191). Kada u istoriji Srbije do današnjih dana ne vidite ništa drugo do autoritarizam, ne samo da previđate vredne i značajne stvari iz naše prošlosti koje kao društveni naučnik ne smete smetnuti s uma, već i sadašnjim nosiocima vlasti dajete sjajno opravdanje za njihovo usrdno negovanje prakse autoritarizma ("Ovaj narod i nije nizašta bolje" i „Ovaj narod baš ima vlast kakvu zaslužuje").

Time dolazim i do pitanja *teorije modernizacije*. Ako nju čitate kroz marksističko sočivo, kao što je bespotrebno čita dobar deo pripadnica ŽŠNI, pa i naša spisateljka, dobijate sledeću postavku. Poznato je da „baza određuje nadgradnju", što će reći da „ekonomska i socijalna osnova" određuju „pravno-političku nadgradnju". Otuda demokratija, kao vid razvijenije, modernije „superstrukture", može da postoji samo u društvima razvijene i moderne „infrastrukture", a to su prvenstveno industrijalizovana društva. Pošto zastupnici ove predstave veruju u čvrstu i jednosmernu uzročnu vezu baza nadgradnja, onda oni mogu mirno da zaključuju i od posledica ka uzroku, tj. kad god naiđu na neki čvršći nedemokratski režim oni za njegov glavni uzrok odmah uzimaju „nerazvijenost društvene osnove" i time završavaju sav posao objašnjavanja.

Nažalost, ŽŠNI upala je, u osnovi sasvim bespotrebno, upravo u stupicu ovakvog rasuđivanja. Čak i za one njene predstavnice koje dobro uviđaju značaj društvenih elita, kao što je Latinka Perović, „srpsko društvo je sve do Drugog svetskog rata ostalo agrano društvo, sa viškom seljačkog stanovništva" pa je otuda takvo društvo i bilo „bez korena za parlamentarnu demokratiju" (Perović, 1996: 130). Štaviše, ako se zapitamo zašto u današnjoj Srbiji nema demokratije, odgovor ćemo naći upravo u tome što je komunistički režim, istina, razvijao industriju ali je samo srpsko društvo „ostalo neraslojeno" (Perović, 1996: 131). „Srbija ni na kraju, kao ni na početku XX veka nema društvene pretpostavke za stvarni politički pluralizam", samouvereno zapaža najmlađi predstavnik ŽŠNI, Dubravka Stojanović. „Pretežno monolitno, strukturno nestratifikovano društvo osnova je za nastajanje monolitinih političkih sistema koji su određeni gotovo potpunom prevlašću jedne partije, koja prožima sve nivoe države i društva. Slabo diferencirano društvo ima slabo diferencirane interese, pa političke stranke ne mogu postati njihovi predstavnici i u njihovo ime uticati na državu" (Stojanović, 1996: 507).

Ono što je u celoj stvari najgore jesu upravo teorijske pa i praktične posledice koje proizilaze iz ovakve, kao što ću kasnije pokazati, krajnje pogrešne predstave o odnosu demokratije i modernih društava. Do tih zlokobnih posledica pripadnice ŽŠNI, naravno, ne dospevaju budući da njihov vrednosni pristup uključuje i snažno demokratsko opredeljenje. Ali, upravo se na istorijsko izvođenje ŽŠNI sa pravom slašću nadovezuju pripadnici nekih naših a-demokratskih pa i anti-demokratskih škola društvenih nauka, sa njihovim viđenjima „modernizacije". Naime, ako demokratiju, po ovakvoj „teoriji modernizacije", mogu imati samo razvijena, „moderna" društva, onda nerazvijena i „ne-moderna" društva treba da zaborave na parlamentarizam, demokratiju i slične stvari, i da se posvete isključivo modernizaciji (a sledstveno tome i daljoj socijalnoj „diferencijaciji"). U tom smislu, za takva društva „nepotpune modernizacije", autoritarizam jednostavno „nema alternativu"!

„Autoritarna politička kultura", piše Todor Kuljić, jedan od predstavnika domaće varijante *škole autoritarne modernizacije* (tzv. Milićevske neoboljševičke škole; u daljem tekstu MNBŠ), „nije uvek bila smetnja modernizaciji, pogotovo ne u nerazvijenim sredinama bez institucionalno razvijenih kanala političkog odlučivanja". Zapravo, navodi profesor Kuljić jednog marksističkog istomišljenika iz Bolivije (H. C. F. Mansillu), „savremenim procesima modernizacije na periferiji više pogoduje autoritarna politička kultura, a liberalni obrasci u svetskim razmerama imaju u tom pogledu sporednu ulogu... Neretko, nerazvijenijoj sredini pogoduju autoritarne mere, dok razvijena društvena struktura podrazumeva složenije mehanizme podeljene vlasti za usklađivanje različitih interesa" (Kuljić, 1998: 28; 26; 171). Otuda je, po ovom piscu, veliki značaj ne samo komunističkog projekta modernizacije, već i različitih „istorijski uticajnih oblika lične vlasti koji su ubrzavali razvoj", a čak je i nacizam imao „modernizacijske potencijale"! (Kuljić, 1998: 17; 163). „Modernizacijski učinak... nosilaca lične vlasti kakvi su bili vladari iz porodice Obrenovića ili, znatno kasnije J. B. Tito", dopunjuje Kuljića drugi predstavnik MNBŠ, Vladimir Ilić, kao i „novija iskustva autoritarne kapitalističke modernizacije (na primer na Dalekom istoku) upozoravaju na mogućnost da se do modernizacije može pre stići autoritarnim nego demokratskim putem"! (Ilić, 1998: 90; 91).

Tako je krug zatvoren. Današanja Srbija, baš kao i ona predašnja, nema demokratiju ne zato što je talac svojih autoritarnih vlastodržaca koji joj uskraćuju svaku slobodu izbora, već stoga što je reč o „društvu nepotpune modernizacije" i „strukturno nestratifikovanom društvu". Umesto da želi parlamentarizam, demokratiju i slične luksuzne stvari, neprimerene „društvu nepotpune modernizacije", srpskom narodu bi bolje bilo da se strpi i sačeka da mu ova, ili neka druga autoritarna vlast modernizuje društvenu strukturu i „strukturalno stratifikuje" društvo, pa će onda i demokratija nastati sama od sebe, u skladu sa, jelte, znamenitim zakonom istorijskog materijalizma o bazi i nadgradnji.

Naravno, ništa od toga nije tačno. Jeste da su privredna i društvena osnova značajne za uspešnost i postojanost demokratskog poretka (i sâm sam o tome iscrpnije pisao u Antonić, 2000). Ali, daleko od toga da demokratija ne može da postoji i u manje razvijenim društvima, tj. „društvima nepotpune modernizacije". Današnja najmnogoljudnija demokratska zemlja, Indija, u kojoj parlamentarni poredak sasvim uspešno funkcioniše već 52 godine, samim svojim postojanjem ruši sve visokoparne konstrukte „modernizatora". Dakle, ta ista Indija ima neprekidnu poluvekovnu parlamentarnu demokratiju iako joj je narodni proizvod po glavi stanovnika 1994. godine bio svega 320 dolara (WDR, 1996: 188), udeo poljoprivrednog stanovništva je čak 65% (IWFB, 1997), a čitavih 52% stanovništva je nepismeno (izveštaj Unesco za 1993; CLRL, 1997). Radi poređenja, podsetiću da je narodni proizvod po glavi stanovnika Srbije 1910. godine, po dolarskom

tečaju iz 1997. godine, bio 810 dolara (izračunato prema Vinskom, 1978: 77, Madžaru, 1990: 212 i IC, 1998), da je današnji udeo poljoprivrednog stanovništva Indije kod nas prevaziđen početkom 1950-ih godina (Petrović, 1978: 91), a indijski udeo nepismenih već sredinom 1920-ih (Petrović, 1978: 111).

E pa ako je Indija sa takvom svojom „društveno-ekonomskom osnovom" mogla više od 50 godina da očuva parlamentarnu demokratiju, zašto to ne bi bio slučaj sa XX-ovekovnom Srbijom? Očigledno, po sredi je nešto drugo a ne - prvenstveno, ili čak jedino! - „društveno-ekonomska osnova". Naravno, reč je o društvenim elitama, ali ne treba zaboraviti ni drugačije državno-nacionalne okvire, drugačiji istorijski sklop, drugačiju političku kulturu, itd. I upravo je zadatak društvenih istoričara da osvetle i uporede sve ove različite društvene činioce koji utiču na slabost ili, pak, na postojanost demokratskog poretka, a ne da se poštapaju shematizovanim baza-nadgradnja objašnjenjima preuzetim od dogmatskih i sterilnih marksista.

To, naravno, ne znači zapostavljanje pitanja društvene strukture, već njegovo pažljivo smeštanje u odgovarajući istorijski ili objašnjavalački sklop. Da, Srbija je sve do sredine XX veka bila zemlja seljaka, a to nije baš idealno za demokratiju. Ali, da, ti isti seljaci nikako nisu bili nadničari ili napoličari, što je osnova uobičajenog suda o nepodobnosti zemljoradničkog društva za demokratiju. Oni su bili mali posednici, a to, opet, ni malo nije rđavo za demokratiju. Uzmite našeg, već pominjanog balkanskog „šampiona demokratije", Rumuniju. I ona, navodno, prednjači „na prelomu stoleća... po standardnim parametrima modernizacije" u odnosu na Srbiju, jer ima manji udeo seoskog življa u ukupnom stanovništvu. U Srbiji seljaci čine 87% stanovništva, a u Rumuniji 82% (Popović-Obradović, str.51). Samo što biti seljak u Rumuniji, u društvenom smislu, nipošto nije isto što i biti seljak u Srbiji. U Rumuniji biti seljak znači raditi na imanju veleposednika a biti seljak u Srbiji znači raditi na *svom* imanju. Dok u Rumuniji velika imanja zauzimaju 64% obradivog zemljišta, u Srbiji je svega 4% zemljišta obuhvaćeno imanjima od preko 100 ha (*IRN*, 1979: 265; Isić, 1994: 102). Pa se onda tih 5% razlike u korist Rumunije, kada je reč o strukturi stanovništva, pokazuju gotovo nevažnim jer je za demokratski poredak mnogo značajnija ravnomernija raspodela resursa i životna nezavisnost većine građana (Vanhanen, 1997: 5), nego tih 5% više seljaka. Naime, u agrarnim društvima raspodela političke moći je u visokoj korelaciji sa posedovanjem zemlje, pa države u kojima tanak sloj ljudi raspolaže većinom obradive zemlje (recimo, vlastela ili veleposednici u Kini XIX veka čine 1,3% stanovništva, a u Rusiji 1,25%!) po pravilu imaju „hegemonistički politički sistem", a „društva slobodnih farmera" teže jednom „više egalitarnom i demokratskom" tipu političkog režima (Dahl, 1997: 63-66; 95-97). Zato u Rumuniji sve do 1920-ih i nema pravog parlamentarizma (osim već opisanog oligarhijskog, tj. veleposedničkog), a u Srbiji seljaci biraju skupštinu već od

1858. godine, a od 1888. godine pa ponovo od 1903. godine u Srbiji postoji jedna vrsta seljačke republike.

I umesto da pokušaju da sa takvim, ili sličnim uporednim i što istančanijim pretresima osvetle i objasne političku i društvenu prošlost Srbije, naše istoričarke iz ŽŠNI počinju da shematska objašnjenja, koja su se, eto, pokazala baš zgodna za staru Srbiju, protežu i na današnju Srbiju! Tako odjednom današnje društvo postaje jednako „pretežno monolitno, strukturno nestratifikovano" kao i društvo s početka XX veka, te otuda „Srbija ni na kraju, kao ni na početku XX veka nema društvene pretpostavke za stvarni politički pluralizam". Baš lepo! Nije važno što je udeo poljoprivrednog življa u međuvremenu pao sa 86% na 18% stanovništva (prvi podatak je iz Isić, 1995: 9, a drugi iz Blagojević 1995: 49). Nije važno ako je industrijskih radnika na početku veka u Srbiji bilo manje od 1% stanovništva a u doba pada Zida ih ima bar 40% (prvi podatak na osnovu Bogdanović, 1989: 77, a drugi na osnovu Mitrović, 1996: 104). Nije važno ako je gradske srednje klase nekada bilo oko 2% stanovništva, dok početkom 1990-ih ona već broji oko 20% srbijanskog življa (Antonić, isto). Ne, *to* nije važno. Važno je samo da u Srbiji nema demokratije jer je ona i dalje „strukturno nestratifikovano" društvo. I da naš obrazac baza-nadgradnja tako lepo objašnjava sve stvari oko nas.

Tu gde prestaje ŽŠNI nadovezuje se, kao što smo videli, „Milićevska neoboljševička škola". Samo što je, srećom, za razliku od mnogo mekše i prihvatljivije priče ŽŠNI, priča MNBŠ u našoj naučnoj zajednici već „pročitana" i odbačena. Njihova „apologija *svake* 'modernizirajuće' vlasti", upozorava jedan kritičar, „temelji se na shvatanju 'modernizacije' kao svetsko-istorijskog procesa koji sve objašnjava i sve legitimiše: tu i tamo pokoji Aušvic, Gulag ili Tjenanmen nisu vredni pomena samo ako autoritarna vlast izlazi u susret zahtevima 'modernizacije'. Hitler je nesumnjivo bio šampion 'modernizacije', sve dok se 'jevrejska svetska vlada' nije odlučila da mu smrsi konce i vrati Nemačku u žprirodno stanje'. I u današnjem Iraku 'modernizacija' bi nesumnjivo divovskim koracima napredovala i izvan industrije naoružanja, samo kada 'belosvetski moćnici' ne bi tako brutalno ometali i sputavali njegovu autoritarnu vlast. Nadu jedino budi 'i dalje bitno socijalistička' vlast u Srbiji, koja je, sudeći po najnovijijm represivnim merama prema 'silama haosa i bezumlja' (tj. univerzitetima, medijima, advokatskim komorama, lokalnim 'buržoaskim' vlastima itd) rešila da se definitovno oslobodi, kako bi rekao Todor Kuljić, 'različitih verzija post-socijalističke pomodne i neistorične liberalno-buržoaske eshatologije' i da napokon krene stopama, Kine i Vijetnama, na pravi autentični put 'modernizacije'" (Molnar, 1998: 141).

Ne, drage moje istoričarke iz ŽŠNI, zaboravite teoriju modernizacije, ili bar njenu neomarksističku baza-nadgradnja varijantu. Nije to ono što mi, naučnici iz ostalih društvenih disciplina, od vas očekujemo. Nije to ni ono što vi same, prema svom demokratskom opredeljenju, ustinu mislite. U ideološki neopterećenoj društvenoj nauci davno je prošlo vreme u kome je pitanje uspostavljanja i održavanja demokratskog poretka vezivano prvenstveno za društveno-ekonomsku strukturu (to je bilo tokom 1950-ih i 1960-ih godina). Od tada, sve više preteže naglašavanje važnosti delovanja činilaca koji mahom potiču iz političke ravni (Mainwaring, 1992: 326-7), a među njima možda najistaknutije mesto zauzima kultura i ponašanje *političkih elita* (Rustow, 1970; Dahl, 1971/1997, Levine, 1973; Linz 1978; O'Donnell & Schmitter, 1986; Hartlyin, 1988, Burton et al., 1992; Etzioni-Halevy, 1993). Neke od vaših razmatranja, koja su išla tim smerom, pokazala su se kao veoma uspešna (Perović, 1994; 1996) i nema potrebe da njihovu vrednost umanjujete natruhama dogmatskih i autoritarnih koncepcija.

Sreća je da su u pitanju samo natruhe i kada je reč o knjizi koleginice Popović-Obradović. Neomarksistička, baza-nadgradanja varijanta teorije modernizacije u ovoj knjizi je samo najopštiji okvir, uočljiv na početku i na kraju spisa, više kao danak naučnoj zajednici ŽŠNI nego kao stvarno uporišno teorijsko tle. Tako time, srećom, ova vrsna knjiga nije mnogo pokvarena. Nešto je ozbiljnija stvar sa „razvejavanjem mitova" koje, se, kao što sam pokazao, u ovoj knjizi gotovo pretvorilo u uobličavanje ili podupiranje jednog novog, jednako iskrivljenog mita. Međutim, knjigu sasvim uspešno spašavaju ostale njene dobre strane. Pošto je u velikoj meri poštena i celovita, i čitalac sa drugačijim uglom posmatranja, poput mene, može u njoj naći dovoljno građe neophodne za potkrepu drugojačijih zaključaka.

Izvesna jednostranost je odlika mnogih tzv. knjiga sa tezom. Ali ono što odlikuje *dobru* knjigu sa tezom jeste snaga iznesene građe koja gotovo da ima svoj vlastiti život. Ta građa se, u ovom slučaju, ne samo otima tezi, već i u mnogim delovima svedoči drugačije. Poredak, čije su se i najmanje mane iscrpno istraživale, pokazuje se, na kraju krajeva, ipak kao demokratski. A ako se on takvim pokazao i posle jedne ovako kritičke i snažne knjige, i ako imamo na umu da takvih razdoblja nije bilo mnogo u našoj istoriji, onda sasvim slobodno možemo zaključiti da je vreme 1903-1914 uistinu bilo zlatno doba demokratije u dvadesetovekovnoj Srbiji.

GLAVA TREĆA

NACIJA I DEMOKRATIJA

- Za i protiv konfederalizma
- Da li je konfederacija mogla da spase Jugoslaviju?
- Nacija i identitet
- Nacionalna homogenost kao pretpostavka demokratije
- Nacionalni liberalizam i Kosovo

ZA I PROTIV KONFEDERACIJE
(1991)

U ovom ogledu razmotriću glavne razloge koji se u političkoj teoriji obično navode (ili se mogu navesti) za i protiv konfederalnog modela državnog uređenja.

Rasprava o konfederalizmu u Jugoslaviji ozbiljnije je otvorena nakon iznošenja „Prijedloga modela za konfederativno uređenje odnosa između republika u sadašnjoj SFRJ", od 4. oktobra 1990. godine, koji su zajedno pripremili predsedništva Republike Hrvatske i Republike Slovenije. Ono što je, međutim, sve do izbijanja srpsko-hrvatskog rata odlikovalo ovu raspravu bila je politička ostrašćenost koja je često ovladavala i onima koji su nastojali da se zadrže na strogo teorijskoj argumentaciji. Posledice takvog pristupa bile su pogubne i za politiku, i za teoriju. Politika je rizikovala povlačenje poteza za koje se unapred moglo znati da će biti kobni, a teorija, koja se u ovom slučaju dragovoljno svela na advokata aktualne političke volje, izložila se opasnosti trajne političke instrumentalizacije i u budućnosti.

I dok se u politici ratom i može razrešiti spor između nepomirljivih stanovišta, u teoriji ratni rezultat ne rešava ni jednu nedoumicu. Zato, bez obzira na ishod srpsko-hrvatskog rata, ostaje obaveza političke teorije da racionalno razmotri aspekte konfederalnih modela koji su u postsocijalističkim društvima gotovo nenadano politički pa i teorijski aktualizovani, i iznese vlastitu procenu njihovih realnih društvenih učinaka. To je i tema ovoga ogleda.

Određenje konfederacije

U istoriji je pojava konfederalnih zajednica do sada ipak bila dovoljno česta da je klasična politička teorija imala mogućnosti da uobliči razvijenu ocenu nji-

hovih prednosti i mana u odnosu na druge oblike državnog uređenja[1]. Jedna uporedna tabela nekih poznatijih slučajeva konfederalizma u istoriji pomoći će nam da lakše odredimo konfederalni ustroj.

Tabela 1

Uporedni pregled nekih istorijskih primera konfederalizma

	Švajcarska (1291-1848)	**Ujedinjeno Nizozemlje (1579-1795)**	**SAD (1778-1787)**	**Nemački savez (1815-1866)**	**Jugoslavija (1990)** [2]
konfederalno telo	Dieta (Tagsatzungen)	Skupština	Kongres[3]	Skupština	Savetodavni parlament
način zastupljenosti država	1-4 poslanika po nahođenju kantona	7 poslanika po pokrajini	2-7 poslanika zavisno od veličine države	1 poslanik	jednak broj poslanika po državama
broj glasova država	1 glas za svaki kanton	1 glas za svaku pokrajinu	1 glas za svaku državu	1 ili više glasova zavisno od veličine države	1 glas za svaku državu
način izbora poslanika	uređuju kantoni	svaki grad daje 1 poslanika	uređuje država članica	poslanika imenuju vlade	neposredno ili preko parlamenta država
način donošenja odluka	jednoglasno	jednoglasno, uz naknadnu potvrdu pokrajina	7-9 glasova za, prema uputstvima država[4]	jednoglasno, 2/3 ili 1/2 većinom[5]	jednoglasno, uz naknadnu potvrdu država
odluke sprovode	kantoni	pokrajine	države-članice	države-članice	države
način finansiranja zajednice	kotizacijom po kantonima	kotizacijom srazmerno ekonomskoj snazi	kotizacijom po državama	kotizacijom po državama	kotizacijom srazmerno veličini[6]
novac u opticaju	kantoni organizuju kovnice	pokrajine organizuju kovnice	različite valute po državama	različite valute	posebne i zajednička obračunska valuta
vojska	kontigenti po kantonima	kontigenti po pokrajinama	kontigenti po državama	kontigenti po državama	kontigenti po državama
spoljnu politiku vodi	i savez i kantoni	i savez i pokrajine uz pristanak svih ostalih	savez, uz ratifikaciju država	i savez i države subjekti međunarodnog prava	države, a savez samo uz naknadnu ratifikaciju
izdvajanje iz saveza	nije predviđeno	slobodno	nije predviđeno[7]	slobodno	slobodno

Izvori: Jovanović, 1922: 157-8; Jovičić, 1984: 179; 69; Hamilton et al, 1981: 260-1; Stanovčić, 1986: 32-5; DVSU, 1990: 93.

1 Konfederacije su većinom postojale u XVIII i XIX stoleću. Otuda rasprostranjeno uverenje u političkoj nauci da je "po svom istorijskom poreklu konfederacija bliža pretkapitalističkim političkim oblicima, naročito staleško-feudalnom tipu društva. Ovu bliskost konfederacije sa pretkapitalističkim (predindustrijskim) tipovima društva potvrđena je i u američkom secesionističkom ratu između robovlasničkog i poljoprivrednog Juga i indistrijsko-kapitalističkog Severa" (Tadić, 1988: 263).

Kao što se iz ove tabele vidi, konfederacija je zapravo savez država (državni savez, Staatsbund) koje su, zadržavši suverenitet, deo funkcija vezanih za odbranu i spoljnu politiku prenele na zajedničke organe: „Kod državnog saveza, saveznu vlast čine delegati koje su naimenovale vlade posebnih država i koji glasaju po obveznim uputstvima. Njihove se odluke donose jednoglasno, i obvezuju samo vlade, a ne i narod posebnih država. Tek kad ih u svakoj posebnoj državi domaće vlasti narede, one postaju obvezne i za tamošnji narod"[8].

Argumentacija, koju je klasična politička teorija razvila kada je u pitanju konfederacija, u svome osnovu počiva na *iskustvu*, tom „najboljem prenosiocu mudrosti". Ono, jednako kao što pojedincu omogućava da ne plaća cenu koju su drugi plaćali, pruža priliku i čitavim narodima da uređujući svoje ustanove izbegnu pogreške svojih prethodnika i suseda. I upravo stoga što je iskustvo većine složenih država sa konfederalnim modelima uglavnom bilo rđavo, klasična politička teorija je pretežno i razvila argumente protiv konfederalizma. Stoga ćemo, u ovom ogledu, najpre njih razmotriti.

2 Razume se radi se o tadašnjem predlogu Hrvatske i Slovenije; budući da su u njemu predložene dve varijante - čvršća i labavija - u tabeli je prikazana ona prva.

3 Kongres ima ovlašćenje da imenuje i Komitet država (A Committee of States) koji se sastoji od po jednog delegata iz svake države i koji u vreme kad Kongres ne zaseda vodi poslove SAD (Hamilton, 1981: 21).

4 Sedam glasova predviđeno je za manje važna pitanja (Hamilton, 1981: 21).

5 Skupština je radila u dve vrste sednica. U jednoj, svaka država je imala najmanje jedan glas, a u drugoj, svaka država je imala najviše jedan glas. U sednicama prve vrste veće države imale su i više od jednog glasa a u sednicama druge vrste manje države imale su nekoliko njih zajedno po jedan glas. U sednicama prve vrste odluke su se donosile jednoglasno ili dvotrećinskom većinom, a u sednicama druge vrste prostom većinom. Skupština je najčešće većala u sednicama druge vrste, dok se na sednicama prve vrste rešavalo o ustavnoj promeni za koju se tražila jednoglasnost (Jovanović, 1922: 157.).

6 Kotizacija je predviđena da se određuje na osnovu tri merila: društvenog proizvoda po stanovniku (40%), veličine državne teritorije (30%) i broja stanovnika (30%) (V, 2.)

7 Savez je bio trajnog karaktera, što se može videti i iz naziva prvog konfederalnog ustava SAD - Odredbe o konfederaciji i *trajnom* savezu (The Articles of Confederation and perpetual Union; Stanovčić, 1986: 39).

8 Jovanović, 1922: 155-6; Kraći pregled definicija konfederacije daje Mujačić, 1990; inače, pojmovi "federacija" i "konfederacija" sve do početka XIX stoleća imali su jednako značenje, kada je pod uticajem američke novine došlo do vezivanja prvog pojma za čvršće oblike saveza u kojima savezna vlada u pogledu izvršenja svojih zakona više ne zavisi od dobre volje država članica, već svoju jurisdikciju vrši neposredno nad svim građanima (Čavoški, 1990: 112-13); termin konfederacija danas je proširio značenje i na ne-etničku pluralizaciju društva koja se smatra jednom od odlika postmoderne epohe (Stanovčić, 1986: 9).

Argumenti protiv konfederalizma

Za konfederalnu zajednicu se u političkoj teoriji, kako ćemo videti iz najmanje tri razloga, smatralo da proizvodi rđave posledice, i to prvenstveno zbog manjkavosti strukturalne prirode koja se teško može regulativno ukloniti. Kritika konfederalnih zajednica na osnovu iskustva, dakle, nije počivala na kritici ovog ili onog slučaja konfederalizma, već na kritici samog modela koji zbog ugrađene greške proizvodi neželjene posledice.

Formalnologički posmatrano, u osnovi tri antikonfederalistička argumenta je silogizam u kome je velika premisa sud koji se može smatrati *toposom* političke i pravne nauke ("Od dva oblika državnih zajednica manje je poželjan onaj koji ne obezbeđuje vrednosti x, y, z..."), a mala premisa je, kao što smo rekli, *argumentum ab experientia* ("U odnosu na federaciju, konfederacija ne obezbeđuje vrednosti x, y, z..."), da bi se tako u sva tri silogizma (po modusu *Barbara* I figure) došlo do istog zaključka ("Konfederacija je u odnosu na federaciju manje poželjan oblik državne zajednice")[9].

Tri temeljne društvene vrednosti, među kojima su i one sa statusom političkog ideala ("vrednosti koje nikada ne mogu da budu sredstva već su uvek ciljevi"; Gligorov, 1985a: 147), a koje su po klasičnoj političkoj teoriji rđavo obezbeđene konfederalnim modelom su *bezbednost, sloboda i ekonomičnost* ("poštovanje džepa poreskog obveznika").

Razlog bezbednosti

Po prvom od ovih razloga ("argument iz bezbednosti"), *konfederacija uvećava rizik upotrebe nasilja* i to u tri pravca: (1) saveza protiv država, (2) država između sebe i (3) strane sile prema i savezu i državama.

(1) Odnos između saveza i država regulisan je tako da savezna vlada nema pravo neposrednog sprovođenja odluka i zakona od značaja za celinu zemlje, već te odluke sprovode organi vlasti država-članica. Međutim, zbog prirodnog nastojanja da se teret obaveza smanji a oblast prava proširi, uvek će se naći makar jedna konfederalna jedinica koja će pokušati da izbegne zajednički preuzetu obavezu[10].

Isti je slučaj i sa drugim materijalnim, političkim i vojnim obavezama koje države članice, po pravilu, nerado prihvataju a njihovi organi vlasti još nevoljnije sprovode. Ne samo da parlamenti država-članica koji naknadno potvrđuju odluke saveznih vlasti nemaju uvid u celinu interesa zemlje[11], već se i lokalne izvršne vlasti, čak i pod pretpostavkom da su otporne na predubeđenja u korist mesnih interesa, pre drže neposrednih ciljeva i trenutnih pogodnosti nego što dosledno sprovode mere saveza.

Stoga su neizbežni učestali sporovi koji - budući da ne postoje institucionalni oblici razrešavanja sukoba - lako prelaze u razdor i nasilje. Naime, *nesprovođenje i najbanalnijeg saveznog propisa od strane jedne „suverene" konfederalne jedinice dovodi do ustavne krize i pretnje nasiljem*: jedini način da se zaštite ostale države-članice koje zbog opstrukcije trpe štetu jeste da je *prinude* da usvojenu meru sprovede, a to je moguće samo vojnim putem. No, „ako je mač već jedanput isukan, ništa nije više u stanju da stiša ljudske strasti. Države protiv kojih je primenjena prinuda Saveza, bi pomisao o ranjenom ponosu i rasplamsala mržnja mogle da odvedu u krajnosti koje su neophodne da bi se osvetilo za uvrede ili izbeglo poniženje koje sa sobom nosi svako potčinjavanje. Prvi ovakav sukob bi verovatno doveo do raspadanja Saveza" (Hamilton, 1986: 12).

Ovakvih nevolja nema niti kod nezavisnih država niti u federacijama: kod ovih prvih u osnovi postoji „čist račun" i izvršne vlasti sprovode odluke nacionalnog parlamenta, dok kod federacije imamo saveznu izvršnu vlast koja neposredno sprovodi zakonske akte saveznog parlamenta. Dakle, za razliku od konfederacije u kojoj je za opstrukciju dovoljna samo *pasivnost* (nedelatnost, izvrdavanje) lokalnih vlasti, u federaciji se nevolje mogu stvoriti tek *aktivnim* (delatnim) otporom mesne egzekutive, što je čin u koji se niko neće bez nužde upustiti.

---

9) U svedenom obliku ovaj silogizam ima sledeći izgled:

Svaki (oblik državne zajednice koji ne obezbeđuje vrednosti x, y, z...) je (rđav)	Svi M su P
Svaka (konfederacija) je (oblik državne zajednice koji ne obezbeđuje vrednosti x, y, z...)	Svi S su M
Svaka (konfederacija) je (rđava)	Svi S su P

10 Recimo, kada su u pitanju finansijski doprinosi država troškovima savezne vlade, kako nema merila za utvrđivanje osnove doprinosa (veličina zemlje?, brojnost stanovnika?, dohodak po građaninu? itd) na šta se uvek nadovezuje "onaj opšti otpor koji se kod ljudi javi kad treba da snose neki trošak i to naročito onda kada je već prošla opasnost", nesporazumi su skoro neminovni jer "nema ništa zbog čega se ljudi tako lako raziđu kao u pitanjima snošenja troškova" (Hamilton, 1986: 212; 110.).

11 „Oni koji su upućeni u rad narodnih skupština kao i oni koji su videli kako je teško bez spoljašnjih podsticaja dovesti do saglasnih odluka povodom važnih pitanja, razumeće kako je nemoguće naterati više takvih skupština, koje, polazeći od različitih utisaka u različito vreme, pretresaju različite stvari, da duže sarađuju držeći se istih nazora i prohteva" (Hamilton, 1986: 248).

Stoga, u odnosima između Saveza i država, konfederacija uvek znači neprestano dovođenje u pitanje „osnovnog ugovora" (što je osobita vrsta ucene), a na drugoj stalnu pretnju „viškom" nasilja čak i u banalnim pitanjima: „Zakonodavstvo koje se odnosi na zajednice a ne na pojedince isto je toliko nelogičnost u teoriji koliko je u praksi subverzivno za poredak i ciljeve političke zajednice, jer nadomešta *nasilje* na mesto blage i dobrobitne *prinude magistrata*" (Hamilton, 1986: 262)[12].

(2) Konfederacija i odnose između samih država-članica opterećuje nepotrebnim nasiljem. Naime, države su u konfederaciji više ispreplele međusobne odnose nego što je to slučaj kod nezavisnih država, a sa druge strane, ti odnosi se ne mogu usklađivati kao kod federacije, budući da ne postoji odgovarajući mehanizam saveznih vlasti: „Konfederacija je odgovorna za glupost što proglašava da su izvesna ovlašćenja apsolutno neophodna saveznoj vladi, a u isto vreme ih čini aposlutno neostvarivim" (Hamilton, 1986: 304).

I ne samo da je verovatnoća izbijanja sporova veća kod „suverenih" država užlebljenih odnosima koji ne postoje između nezavisnih država, već je ona još izraženija u okolnostima raspada jedne unitarne ili federalne zajednice na više novih suverenih entiteta za koje je zamišljeno da treba da stupe u kondeferalni savez. Kao što je istorija pokazala, države stvorene nakon podele matice opterećene su izmešanim stanovništvom, teritorijalnim razmiricama, podelom javnih dugova, neusklađenom carinskom politikom, i opštom socijalnom i privrednom nesređenošću (koje po pravilu okončavaju međusobnim nasiljem i ratom; najrečitiji primer je sukob Indije i Pakistana nakon podele Indije 1947. godine; vidi napomenu 18).

Nada da se ovi sporovi mogu prevazići dobrom voljom ili demokratskom procedurom kroz nacionalne parlamente, ne uzima u obzir niti ljudsku prirodu (zavist, nepoverenje ili osećaj prevarenosti dojučerašnjih „supružnika"), ni psihologiju gomile koja ništa manje ne vlada ni parlamentom: „Držanje do sopstvenog ugleda manje dolazi do izražaja kada više ljudi treba da preuzmu na sebe

12 Brojni su istorijski primeri sistemske blokade konfederacije ili sukoba saveza sa neposlušnim članicama. „Na primer, članice konfederacije SAD nisu htele da ispunjavaju ni preuzete finansijske obaveze niti međunarodne ugovore ukoliko im je njhovo kršenje donosilo korist. Ili, na primer, priobalne države su htele da se uvede carina i posebna dažbina na korišćenje luka, uvoz i izvoz, a one iz unutrašnjosti su nastojale da se sve takve dažbine ukinu ili bar idu u zajedničku kasu umesto u kasu države koja ih naplaćuje. Zbog ovoga je u SAD bio potpuno zamro uvoz i izvoz, a industrijska proizvodnja je gotovo stala, inflacija je uzela takve razmere da je Jefferson novac upoređivao sa hrastovim lišćem...U slučaju Ujedinjenih provincija Nizozemske dešavalo se da su zajednički donošene odluke morale ostvarivati jače ili bogatije provincije, pa su onda sticale pravo da od onih koji svoje obaveze nisu hteli ispuniti prinudom uteruju ono što su umesto njih platile" (Stanovčić, 1986: 88-89).

nečasnost jednog ružnog postupka nego kada ona pada samo na jednog čoveka. Strančarski duh, koji je u stanju da zatruje rasuđivanje svih društvenih grupa, često navodi pojedine pripadnike grupa na nepristojnosti i preterivanja zbog kojih bi ih kao pojedince obuzimao stid" (Hamilton, 1986: 247).

Zbog toga što su države-članice konfederacije ne samo u *prirodnom* odnosu jedna prema drugoj (da se poslužimo Hegelovim pojmovnikom[13]), već i u odnosu koje one ne mogu da razreše drugačije nego upotrebom sile, uzajamna sukobljavanja, unutrašnja savezništva i, konačno, građanski rat gotovo su obavezni pratilac konfederalnih zajednica. U Švajcarskoj 1847. dolazi do slamanja pobune sedam katoličkih kantona udruženih u vojni savez (*Sonderbund*) nakon čega 1848 Švajcarska postaje suštinski federacija (Jovičić, 1984: 181); u SAD za vreme „čiste" konfederacije (1778-1787) izbijaju oružane pobune u Severnoj Karolini, Pensilvaniji i Masačustesu (Hamilton, 1986: 211), da bi se spor sa „konfederalistima" okončao tek nakon građanskog rata (1861-1865) u kome je izginulo više Amerikanaca nego u svim oružanim sukobima pre i posle toga (uključujući i oba svetska rata); velike holandske provincije često su preduzimale vojne mere protiv manjih neposlušnih članica saveza (Stanovčić, 1986: 88-9; Hamilton, 1986: 261), baš kao što je to bio slučaj i u Nemačkom savezu (Jovanović, 1922) itd.

(3) Konačno, konfederacija značajno povećava rizik strane intervencije, odnosno vojnog angažovanja drugih država na području saveza. Time se upravo proizvodi učinak sasvim suprotan osnovnom razlogu nastanka svih konfederalnih zajednica - zaštitu od napada strane sile[14].

13 „No kako njihov odnos (odnos između država - A. S.) ima kao princip njihov suverenitet, one su utoliko u prirodnom stanju jedna spram druge, a njihova prava nemaju svoju zbiljnost (Wirklicheit) u jednoj *općoj* volji, koja se konstituira u moć nad njima, nego u njihovoj *posebnoj* volji" (Hegel, 1964: §333). Dakle, dobro je samo ono što koristi pojedinačnoj državi pa je *bellum omnium contra omnes* uobičajen odnos među državama. Hegel u svojoj *Enciklopediji* objašnjava zašto je to tako: „Država ima naposljetku tu stranu da je neposredna zbiljnost jednog pojedinačnog i prirodno određenog naroda. Kao pojedinačna individua, država je eksluzivna prema drugim, istim takvim individuumima. U njihovom međusobnom odnosu opstoji *samovolja* i *slučajnost*, jer zbog autonomijskog totaliteta tih osoba, među njima samo *treba* da bude općenitost prava, ali *zaista* nije" (Hegel, 1965: §545). Kako je konfederacija još uvek samo odnos među državama od kojih svaka poseduje svoju volju i individualitet, i kako se ta volja može danas ispoljavati ovako a sutra onako (ne samo u odnosu na zajedničke interese već i na sam ugovor kojim se konstituiše savez), iz ove Hegelove optike je jasno zašto je konfederacija izuzetno nepostojani oblik međudržavnog povezivanja.

14 Švajcarska konfederacija je nastala kao odbrambeni savez prema Austriji i Nemačkim zemljama, Nizozemska kao odbrana od Španije i pretnje katoličkih zemalja, SAD su stvorene u otporu Engleskoj i kao zaštita od evropskih sila, itd. Čak i predlog konfederalnog modela Jugoslavije iz 1990-e kao drugi temeljni razlog uspostavljanja konfederacije navodi „ostvarivanje obrambeno-sugurnosnih interesa, tj. zaštitu od napada izvana, točnije, zaštitu granica svih država članica" (Temeljna polazišta, treća alineja).

Prvi razlog za to je već izložena unutrašnja konfliktnost saveza, čije se „suverene" članice u međusobnim sporovima i sporovima sa Savezom ne libe da pozovu u pomoć neku od zainteresovanih stranih sila. Dobar primer je Poljska, koja je zbog labave unutrašnje političke strukture i prava veta svakog plemića u Sejmu delovala kao konfederacija lokalnih zajednica, i u kojoj je nakon unutrašnje konfrontacije tzv. Radomske i Barske konfederacije svaka od sukobljenih strana pozvala u pomoć moćnog suseda, nakon čega je i došlo do prve podele Poljske između Pruske, Rusije i Austrije (Stanovčić, 1986: 75-7)[15].

Drugi razlog je heterogenost i loša organizovanost konfederalnih armija sastavljenih iz kontigenata koje opremaju i obučavaju države-članice. Premda su ove trupe u ratnim prilikama dospevale pod jedinstvenu komandu saveza, ipak je njihov opšti izgled odlikovala nejednaka opremljenost (bogatije države su u tom pogledu bile izdašnije), nejedanaka popunjenost (države u blizini mesta ratovanja popunjavale su svoje kvote, dok su države van opasnosti bile sasvim nemarne), i pometnja u komandovanju (nesaglasnost planova i mera, neuvežbanost zajedničkih štabova), što je sve pothranjivalo nade mogućih napadača da će lako savladati otpor saveza (Hamilton, 1986: 267; 275-6)[16].

Sve u svemu, razlozi navedeni pod (1), (2), i (3) jasno pokazuju koliko rizika nosi konfederalna zajednica po bezbednost i građana i naroda koji u njoj žive, i koliko su u tom pogledu druge opcije (nezavisne države ili federacija) bolje sa stanovišta očuvanja ovog temeljnog interesa svake političke zajednice.

Razlog slobode

Drugi temeljni razlog protiv konfederacije ("argument iz slobode") ukazuje na ozbiljne nedostatke konfederalnog modela kada su u pitanju jamstvo i zaštita osnovnih građanskih prava i sloboda. Najpre, u odnosu na samostalne države, konfederacija je manjkava iz tri razloga:

Prvo, nerešene nesuglasice za koje smo u prethodnom obrazloženju videli da opterećuju odnose u konfederaciji, ne samo da jačaju kolektivizam i nacionalnu

15 „Ne zaboravimo", upozoravao je i Džej svoje američke sunarodnike na vrhuncu sukoba oko federalnog uređenja, „da je lakše dovesti strane flote u naše luke, i strane trupe u našu zemlju nego ih ubediti i prinuditi da odu" (Hamilton, 1986: 204).

16 Pomisao da je strah od spoljne intervencije izlišan, nedvosmisleno opovrgava izjalovljavanje i najvećih zakletvi u „prijateljstvo i večni mir" čim se pojavi dovoljno snažni interes da se takav mir naruši: „Istorija čovečanstva nas uči da vatrene i razorne strasti rata vladaju ljudskim grudima mnogo moćnije nego blaga i benevolentna osećanja mira, i da bi modeliranje našeg političkog sistema na spekulacijama o trajnom miru značilo računanje sa slabijim oprugama ljudskog karaktera" (Hamilton, 1986: 286).

homogenizaciju unutar država-članica nauštrb demokratije i individualizma, već najčešće završavaju upotrebom sile ili barem njenom pretnjom. To u dužem periodu dovodi najpre do jačanja izvršne vlasti na račun zakonodavne, a onda i do snaženja organa represije u samoj egzekutivi[17].

Drugo, ove razmirice često dobijaju oblik konfrontacije saveza i država-članica baš na račun sloboda i prava ili interesa građana (oporezivanje ili pravna šikana građana drugih država saveza, carinski rat preko džepa sopstvenih građana itd.).

I treće, haotično stanje zakonodavstva u kome se propisi primenjuju ili suspenduju po nahođenju lokalne administracije i na osnovu njenog interesa, stvaraju opšti osećaj zakonske nesigurnosti kod građana, što je najbolji uvod u atmoseferu sveobuhvatnog kršenja pravnih normi.

U odnosu na federaciju, konfederacija još više zaostaje u obezbeđenju građanskih sloboda.

Prvo, kao što prejaka centralna vlast vodi u despotizam, tako i preslaba savezna vlast predstavlja dobar put u tiraniju. Primeri krvavih revolucija u Francuskoj 1789, Rusiji 1917, Nemačkoj 1918. itd., koje su svoj neposredni povod imale u pomanjkanju snage centralnih vlasti, pokazuju koliko je Berk bio u pravu kada je tvrdio da „ništa ne postaje toliko nepravednim i tiranskim koliko takvom postaje nejaka vladavina" (prema: Neumann, 1974: 187).

I drugo, za razliku od konfederacije koja prevashodno štiti slobode i prava država (tzv. spoljnu slobodu), federacija kroz konkurenciju samostalnih zakonodavnih i izvršnih vlasti štiti slobode i prava građana (tzv. unutrašnju slobodu) i od sebe same i od federalnih država.

I dok je kod konfederacije savezna vlast preslaba, federalna vlast je dobra protivteža (*check and balance*) lokalnoj vlasti. Ova druga, naime, kao i ostale vlasti, po prirodi stvari teži da postane apsolutna - onoliko koliko joj to lokalne prilike dozvoljavaju. Stoga je kod federacije postignuta efikasna ravnoteža u kojoj vlast zaustavlja vlast.

Osim toga, „ukoliko ljudi nisu raspoređeni u skladu sa svojim sklonostima, oni u federalizovanoj državi mogu da seobom, odnosno njenom pretnjom utiču na nivo državnog uplitanja koji im odgovara... Federacije unose dodatnu kontrolu time što čovek može da bira svog vladara... U liberalnoj federaciji država ne može diskriminacijom da bira svoje podanike, a podanici mogu napuštanjem da joj smanjuju moć i legitimnost" (Gligorov, 1990: 12-13).

17 Najbolji primer je „zaokruženje državnosti" bivših jugoslovenskih i sovjetskih republika koje se svelo, najpre, na jačanje represivnih organa (hrvatski „redarstvenici", slovenački „specijalaci", srpska milicija na Kosmetu itd.), a onda i na ubrzano stvaranje republičkih armija.

Tako nešto i u stabilnim konfederalnim zajednicama samo je neznatno lakše u odnosu na susedne nezavisne države, dok će u uslovima formiranja konfederacije deobom i naknadnim „ugovornim združivanjem" delova nekadašnje federacije, stanovništvo posve izvesno biti uvučeno u surove razmene manjina, deportacije i prinudno optiranje državljanstva. I to u atmosferi rastuće mržnje, nacionalizma i rasizma, što je ne samo suprotno ideji pritiska na vlast kroz slobodu kretanja i nastanjivanja u federaciji, već je svakako i jedan od drastičnijih načina ugrožavanja ljudskih i građanskih prava[18].

Sve u svemu, institucionalizovana kontrola suparničke izvršne i sudske vlasti u federaciji „smanjuje opasnost od monopola političke moći stvaranjem niza neovisnih točaka" (Karl Friedrich; prema Neumann, 1974: 184), čime se federacija po sposobnosti zaštite građanskih prava i sloboda izdvaja i u odnosu na samostalne (unitarne) države i u odnosu na konfederaciju. Stoga konačan redosled državnih oblika prema kvalitetu zaštite ljudskih prava, po klasičnoj političkoj teoriji, izgleda ovako: 1. federacija; 2. samostalna država; 3. konfederacija[19].

Razlog ekonomičnosti

"Džep poreskog obveznika" svakako nije klasična vrednost političke filosofije, ali nju će u modernim demokratijama retko koja vlada smeti bez preke potrebe da ugrozi[20]. Političke institucije, kao, uostalom, i većina stvari u društvu, imaju svoju cenu, a racionalno društvo će svagda nastojati da ovu cenu učini što nižom. Tako, recimo, demokratske ustanove, iako na prvi pogled složenije i skuplje od gole autokratije, jeftinije su i efikasnije, na duži rok, od svih ostalih tipova institucija koje za svoj osnov imaju obezbeđenje interesa samodršca, klase ili nacije[21].

Pošto su najskuplje ustanove one koje ne rade ili koje i kada rade proizvode samo nevolje, i pošto su - kao što smo videli - konfederalističke ustanove upravo takve, jasno je zašto je konfederacija, generalno posmatrano, skuplja i od „proste" države i od federacije. Ali i posebne računice, pored ovog generalnog stava, mogu pokazati neekonomičnost i neracionalnost konfederalnih institucija.

Sa stanovišta proste države, konfederacija je puna ustanova čisto ukrasnog karaktera:

- Recimo, valja izdržavati konfederalni parlament koji ionako ništa ne odlučuje bez prethodne ili naknadne saglasnosti nacionalnih parlamenata (umesto da se, što je mnogo jeftinije, vlade preko svojih već postojećih diplomatskih predstavnika neposredno sporazumeju o aktualnim pitanjima). Slično stvar stoji i sa konfederalnom vladom i konfederalnim sudom;
- Isto tako, ono što se uštedi kroz zajedničko diplomatsko i ekonomsko predstavljanje u jednim zemljama, izgubi se kroz dvostruko finansiranje paralelnih (nacionalnih i zajedničkih) predstavništava u drugim;
- Carinska unija strukturalno neusklađenih privreda, čak i pod pretpostavkom da se ona, suprotno dosadašnjim iskustvima, u konfederaciji može uspostaviti[22], bez neophodnih pratećih mera savezne države dovešće do gušenja slabije razvijenih privrednih oblasti, dok će bolje ravijenije ostati bez podsticaja za konkurenciju na svetskom tržištu (čime će, dugoročno posmatrano, i one pretrpeti štetu);
- Strani investitori radije će razgovarati sa stabilnim nacionalnim vladama (ma koliko male njihove države bile) nego što će se rešiti na ulaganje u tako rizičnu i nestabilnu državnu zajednicu kakva je konfederacija[23], itd.

18 U vreme kada su se razdvajali Indija i Pakistan (1947), 14 miliona ljudi napustilo je svoje domove i imanja, a u etničkim sukobima koji su nastali kao posledica ove surove seobe, poginulo je 200.000-500.000 građana. „Vojska i policija, zauzete svojim deobama, uopšte nisu intervenisale u slučajevima pljačke, silovanja i masovnog preobraćavanja. Deca i starci umirali su bosi na putevima. Najstravičniji detalj bili su 'mrtvi vozovi' koji su jedno vreme saobraćali između Lahora, graničnog mesta na pakistanskoj i Amristara na indijskoj strani. Muslimanski fanatici i ratoborni Siki presretali su kompozicije izbeglica i priređivali užasne masakre. Na jednom od takvih vozova koji je u Amristar stigao iz Lahora 15. 8. 1947. stajala je tabla sa natpisom: 'Poklon Gandiju i Nehruu za dan nezavisnosti'" (*Vreme*, br. 1, 1990, str. 34).

19 Drugačije mišljenje u odnosu na redosled prva dva oblika ima Neumann, 1974: 180-194).

20 Makijaveli je s pravom primećivao da će ljudi pre zaboraviti povredu časti ili čak smrt oca nego oduzimanje imanja ili kakvog drugog novčanog dobra (Makijaveli, 1976: 60).

21 Objašnjenje je vrlo jednostavno: nema efikasne privrede bez imovinske sigurnosti i ekonomske slobode, ovih pak nema bez vladavine prava, a vladavine prava nema bez demokratskog političkog ustroja. Kao što je pokazao Vitfogel, nedostatak imovinske sigurnosti i stalne konfiskacije koje su vršili orijentalni despoti, jedan su od suštinskih razloga zašto su azijska društva, koja su sve do XV stoleća privredno i civilizacijski bila jednaka ili čak ispred evropskih, ostala bez samostalnog kapitalističkog razvoja (Witfogel, 1988).

22 Iako su odredbe švajcarske, nemačke i nizozemske konfederacije zabranjivale udaranje nameta bez opšte saglasnosti, pojedine države, kantoni i provincije samovoljno su naplaćivale mostarine, putarine, carine i slične dažbine, čime su nanosile opštu štetu savezu (Hamilton, 1986: 317).

23 Kada se Džon Adams, ambasador američke konfederacije, svojevremeno obratio engleskoj vladi radi zajma, ministar spoljnih poslova mu je sa dosta cinizma odgovorio da bi ugovor o zajmu trebalo da potpiše sa 13 američkih država (Stanovčić, „Uvodna studija", u Hamilton, 1986: 23). „Nijedna nacija koja je upoznata sa karakterom našeg političkog udruživanja", komentariše Hamilton, „neće biti toliko nerazumna da se upusti u pregovore sa Sjedinjenim Državama i da se odrekne važnih povlastica, pošto sazna da članovi Saveza mogu u svakom času prekršiti obaveze Saveza, i pošto joj iskustvo ukaže na to da može uživati sve pogodnosti na našim tržištima ne jamčeći nam ništa zauzvrat, izuzev onoga na šta je njena trenutna korist navede" (Hamilton, 1986: 266).

I dok je u odnosu na samostalne države konfederacija skuplja za sve one ustanove koje su zajedničke, dotle je u odnosu na federaciju skuplja za sve one ustanove koje su posebne: za paralelna nacionalna predstavništva u inostranstvu, za zasebne valute i carine, za zasebne trupe i armijske rodove itd. Recimo, po svojevremenoj proceni nekih jugoslovenskih ekonomista (Zoran Popov), čak i u slučaju da se ostave po strani svi praktični problemi prethodne podele imovine, razgraničenja, državno-pravne sukcesije itd.[24], dakle pod uslovom da pred sobom imamo idealne modele sastavljene od jednakih elemenata, funkcionisanje konfederalnih ustanova je za najmanje 20% skuplje od funkcionisanja federalnih.

Sve u svemu, konfederacija finansijski previše i bespotrebno opterećuje poreskog obveznika. Ona ne samo da efikasno ne deli nadležnosti između saveza i država-članica (čime, recimo, federacija značajno olakšava teret koji se raspodeljuje na poreske obveznike[25]), već na sve one funkcije koje samostalna država ionako plaća dodaje i izvesne nove, koje su prevashodno reprezentativne prirode. Time je konfederacija - zaključuje klasična politička teorija - ne samo opasna po bezbednost i slobodu građana, već je opasna i po njihov džep.

Argumenti za konfederaciju

Obnova konfederalističkih ideja u političkom životu postsocijalističkih društava krajem XX stoleća nije, na žalost, osobito obogatila teorijsku argumentaciju. Već površni uvid u većinu obrazloženja konfederalističkih zahteva otkriva da su ona ili pretežno neiskrena (pa, zato, i sasvim površna), ili podržavana neteorijskom argumentacijom, ili zasnovana na izvedenim razlozima.

Naime, za razliku od klasičnog konfederalizma, ovaj sa kraja XX-og stoleća ne počinje od samostalnih političkih zajednica koje stupaju u proces integracije (te se, stoga, glavni politički i teorijski spor javlja oko najbolje forme zadovolje-

24 Troškovi rasturanja federacije i bez ratnih razaranja su ogromni: prvo, podela federalnog novca - aktive i pasive kao i podela nepokretne imovine, naoružanja i robnih rezervi federacije itd. ne može se izvršiti bez 2 godine rada i bez pomoći međunarodnih eksperata i arbitraže; drugo, dodatne troškove doneće zaokruženje država i privreda, odnosno njihovo osposobljenja da samostalno funkcionišu: treba formirati svoju vojsku, zaokružiti osnovnu infrastrukturu, konsolidovati privredu zbog gubljenja starih tržišta i preusmeravanja na nova, i amortizovati početni pad životnog standarda; i treće, sve ovo će biti praćeno istovremenom revizijom svih međunarodnih ekonomskih ugovora što je svojevrsni izlazak na vetrometinu.

25 Troškovi zajedničkog predstavljanja, izdržavanja armije, organizovanja carinske službe, monetarne politike itd.

nja interesa svih članova asocijacije), već obrnuto - od višenacionalnih, ali centralizovanih državnih struktura sa federalnom fasadom, koje krajem socijalizma počinju da se labave i dezintegršu. Otuda krajnji cilj većine modernih pristalica konfederalizma nije demokratska obnova i funkcionalna uspešnost zajednice u zaštiti nekog temeljnog interesa pojedinačnih država, već prevashodno obezbeđenje državne nezavisnosti za određeni partikularni politički entitet, gde je konfederacija samo jedna od etapa na putu ka nezavisnosti. Zato je i njihova argumentacija ili samo prividno konfederalistička, ili je zasnovana na razlozima koji se obično upotrebljavaju onda kada treba opravdati secesiju.

Međutim, bez obzira na ovakve odlike preovlađujuće argumetacije, dva konfederalistička razloga ipak zaslužuju pažljivije teorijsko razmatranje: *argument iz narodne suverenosti* i *argument iz očuvanja mira*.

Kao i navedena tri antikonfederalistička, i ova dva konfederalistička argumenta su slične formalne strukture. Oba nastoje da antikonfederalističku argumentaciju predstave kao *fallacia accidentis* - grešku u zaključivanju kod koje se pretpostavlja da nešto što vredi uopšte vredi i pod posebnim okolnostima koje u opštoj formulaciji pravila nisu uzete u obzir[26]. Jer, iako se i u jednom i u drugom konfederalističkom argumentu ne dovodi u pitanje ne samo velika premisa već i ceo silogizam antikonfederalističke argumentacije, njihovo važenje se ograničava dodavanjem drugih silogizama. Među njima su odlučujući oni koji predstavljaju klasičan primer Perelmanovog „argumenta žrtvovanja" (Hasanbegović, 1988: 138-139), gde je velika premisa topos „U posebnim okolnostima, vrednosti x, y, z... moraju se žrtvovati radi obezbeđenja vrednosti a, b...". Tako se konstruiše argumentativni lanac kojim se pokazuje da je *u posebnim okolnostima* „kakva je sadašnja situacija" konfederacija ipak prihvatljivija od federacije. Ona naime, bez obzira na ugrožavanje izvesnih vrednosti, obezbeđuje očuvanje drugih, još temeljnijih vrednosti.

Razlog suverenosti nacije

Ovaj argument je modifikovana varijanta klasičnog secesionističkog argumenta iz narodne suverenosti. Po njemu - izuzmemo li građanina kao apstraktnog nosioca građansko-pravnog suvereniteta - stvarni državno-pravni suveren može biti jedino nacija. Kao što je država prirodni i samorazumljivi završetak razvoja nacije, tako je i nacija najprirodniji osnov konstituisanja jake i stabilne države.

26 Udžbenički primer ove pogreške je zaključivanje „Čovek je razumno biće; prema tome, ludaci i pijanci takođe su razumni" (Petrović, 1981: 127).

Otuda je vlastita suverena država jedini realni i prihvatljivi oblik preko koje jedna nacija može da stupi u odnose sa drugim nacijama.

Kako je u postojećim federacijama samo delimično priznata suverenost nacija, to je neophodno najpre pristupiti političkoj i pravnoj konstrukciji suverenih nacionalnih država koje će zatim slobodno odlučiti o sadržini i obimu povezivanja sa drugim suverenim pravno-političkim entitetima. Čak i ako se prihvati uverljivost većine klasičnih antikonfederalističkih razloga, kažu zagovornici ovog argumenta, stvaranje konfederacija - ma koliko to bilo nauštrb i takvih političkih vrednosti kao što su ekonomičnost, građanske slobode ili bezbednost - ipak je jedino prihvatljivi način ostvarivanja temeljne prirodno-pravne, odnosno supstancijalne političke vrednosti: *prava naroda na suverenost.*

Ako se uz to još ima u vidu i činjenica da na delu, zapravo, nemamo rastakanje demokratskih federacija, već transformaciju centralističkih jednopartijskih državnih struktura u slobodne zajednice naroda, onda ne samo da ukupan političko-pravni dobitak znatno nadmašuje moguću štetu, već i sama izložena antikonfederalistička argumentacija u mnogome gubi od značaja i aktuelnosti.

Glavna slabost ovog argumenta jeste da se u njegovoj osnovi krije *petitio principii* - greška u zaključivanju kod koje se polazi od onoga što zapravo tek treba dokazati (Arist. *Anal. priora*, II, 16; Aristotel, 1965: 208-210). Naime, velika premisa entimema kojim otpočinje ovaj argument a koji sadrži za konfederaliste tako važnu premisu „svaka nacija je suverena", iz koga oni kasnije izvode sve važne posledice, jeste: „suverenost je pravo nacije na državu". Time se u zaključku zapravo dobija samo ono što je već ugrađeno u veliku premisu, tj. sud da svaka nacija ili etnička grupa ima prirodno pravo na „suverenu" državu[27].

Ova primedba bi eventualno mogla biti ublažena tretiranjem velike premise kao analitičkog suda (u Kantovom smislu te reči[28]). Međutim, za tako nešto on

27 Sama činjenica da se u ovom slučaju ozbiljno odriče status toposa velikoj premisi, čini da celo argumentisanje postaje *petitio principii* u Perelmanovom smilu - greške u argumentisanju u kojoj se za polazne postavke uzimaju stavovi na koje auditorijum (komunikacijska zajednica) ne pristaje. Stoga iznenađuje to što je srpska strana u ovom teorijskom sporu tako lako propuštala da jednostavnim *nego maiorem!* dovede u pitanje osnove argumentacije. Razlog ovakvom pristajanju srpske strane verovatno je marksistička edukacija većine ovdašnjih teoretičara države i prava u kojoj je jedno od temeljnih mesta ono „o Lenjinovom shvatanju prava nacija na samoopredeljenje uključujući i pravo na otcepljenje".

28 Kant je zapazio da se u nekim iskazima do onoga što se tvrdi u predikatu dolazi tako što se raščlani pojam u subjektu, dok u drugim sudovima to nije slučaj. Recimo, u iskazu koji navodi Kant - „Sva tela su rasprostrta" (zauzimaju neki prostor), pojam koji je u subjektu (telo) i pojam koji je u predikatu (rasprostrtost) povezani su tako da predikat pripada subjektu kao nešto što se u pojmu subjekta već sadrži. Raščlanjujući pojam tela mi dolazimo do prostornosti, kao ključne odredbe telesnosti. Slično je i sa sudovima: Celina je veća od svoga dela, Ćelavi ljudi nemaju kosu, Svi momci su neoženjeni, itd. (Kant, 1976: 31-45).

ne poseduje potrebnu samoočiglednost, niti kolokvijalno ni u postojećoj teorijskoj paradigmi. Naime, za modernu političku i pravnu nauku, nacija i država nisu puka sadržina i forma nekakvog jedinstvenog entiteta već su one strukturalno i funkcionalno različite kategorije između kojih se teško može staviti znak jednakosti. Niti su u modernim državama nacije jedina ni odlučujuća integrativna snaga strukturalnog tipa, niti su istorijski posmatrano moderne države nastale kao osnovni produkt konstituisanja nacije (u mnogo slučajeva pre bi se moglo reći da je bilo obrnuto[29]). Kada kažemo „država" mi time automatski nikako ne kažemo nacija, a još manje je to slučaj *vice versa.*

Sa druge strane, čak i ako bi pod suverenošću nacije - zbog koje valja žrtvovati tako značajne vrednosti kao što su bezbednost, sloboda ili ekonomičnost - želeli da podrazumevamo nešto drugo od pukog prava na suverenu nacionalnu državu, našli bismo se u epistemiološkom pa i aksiološkom procepu. Kako da utvrdimo o kojoj i kakvoj vrednosti je reč ako je i sam koncept suverenosti teorijski problematičan? Naime, sama kategorija suverenosti u osnovi je nasleđe iz predmoderne filosofsko-pravne tradicije po kojoj „nosilac suvereniteta" - monarh, narod ili nacija - predstavlja najvišu i nedeljivu vlast. „Ideja takve vlasti državu čini transinteresnom zajednicom, čak zajednicom koja se ne može bez ostatka svesti na pravni poredak. Taj ostatak je metafizičkog porekla i on ne mora da se pojavljuje u svakodnevnom funkcionisanju vlasti (inače, imali bismo permanentnu dikataturu), ali on mora da postoji kao jemac trajnog karaktera države" (Samardžić, 1990: 16).

Međutim, „dogma suvreniteta" kako je Radbruh naziva (1980: 249), dosledno teorijski izvođena dovodi jurisprudenciju do razarajućih aporija. „Država, ukoliko se proglasi suverenom, tj. apsolutizovano pretpostavi kao *najviše* pravno biće, mora biti i *jedino* pravno biće" (Kelsen H., *Allgemeine Staatslehre*, 1925, S. 106; prema Radbruch, 1980: 250-1), odnosno „suverenitet jedne države neposredno isključuje suverenitet druge, pa bi tako kao opšti pravni princip sam sebe uni-

29 „Koja je stvarna sila stvorila tu zajednicu miliona i miliona ljudi podvrgnutu upravi javne vlasti koje nazivamo Francuskom ili Engleskom ili Španijom ili Italijom ili Nemačkom? Ne beše to prethodna zajednica po krvi, jer je u svakom tom kolektivnom telu tekla prava bujica raznorodne krvi. Niti to beše jezičko jedinstvo, jer su narodi danas združeni u istoj državi govorili ili još govore različitim jezicima. Relativna ujednačenost rase i jezika u današnjim državama je posledica prethodnog političkog ujedinjenja... Da je u srednjem veku postojao devetnaestovekovni pojam nacionalnosti, Engleska, Francuska, Španija, Nemačka ne bi ugledale svetlost dana" (Ortega Y Gasset, 1988: 147; 153-4). Isto misli i Julius Evola (1898-1974): „Princip političkog suvereniteta je primarni dok je nacija sekundarni element koji sledi iz prvog. Jedinstvo jezika, jedinstvo teritorija, 'prirodne' granice, - sve to nije postojalo na početku, već je rezultat procesa uobličavanja koji je trajao vekovima, podstican od političkog centra i prvih legalističkih i federalnih odnosa prema njemu" (prema: *Borba*, 9-10. novembar 1991).

štio" (L. Nelson, *Die Rectswissenschaft ohne Recht*, 1917, S.517; prema Radbruch, 1980: 251). Otuda, „zahtev za apsolutnim važenjem na ograničenom području važenja predstavlja jednu *contradictio in adiecto*" (Radbruch, 1980: 251; podvučeno u izvorniku).

Dakle, teorijski posmatrano, za pravnika je suvernost tipična *korisna fikcija* - kao ona kamila iz basne o podeli nasledstva sa kojom se računa ali na koju se ne računa - i stoga ju je u normalnim građanskim prilikama teško sadržinski odrediti. Izvesno realno značenje suverenost dobija samo u vanrednim okolnostima kada zbog opasnosti za samu egzistenciju države tzv. nosilac suvereniteta ima „prirodno" tj. ne-ustavno, ne-pravno ovlašćenje da suspenduje celokupni pravni poredak[30]. U tom smislu i suverenost je u neku ruku metajuristička kategorija - fikcija koja omogućava ustavno-pravnu arhitektoniku, ali sama nema konkretan sadržaj.

Stoga je pretpostavljanje takve fikcije stvarnim političkim i ekonomskim vrednostima i insistiranje na njenom presudnom značaju u realnom društvenom životu jednako zahtevu da se i ona kamila iz basne tretira kao stvarna i uključi u ukupni deobni bilans. „Logomahija suverenosti" (Đorđević, 1977: 322), pokazuje dosadašnje iskustvo, čak i u jednostavnim (unitarnim) državama „rađa nerešive, beskonačne i besplodne rasprave, koje su uvek bile i biće princip tiranskog i diktatorskog ponašanja unutar zemlje i agresivne i zavojevačke politike prema inostranstvu" (Duguit, 1927/I: 733; prema Petrović, 1981: 10). U složenim državnim zajednicama, međutim, kakve su recimo federacije, čak i kada iza njih nije stajao nikakav politički interes, teorijske rasprave o suverenosti su po pravilu završavale ili u umnožavanju fikcija[31] (uvođenjem kovanica poput „podeljene suverenost" ili „dvostruke suverenosti"[32]), ili u jednostavnom napuštanju korišćenja pojma suverenosti u daljim ozbiljnim raspravama (Samardžić, 1990: 18).

30 „Suveren je onaj koji odlučuje o izvanrednom stanju... Egzistencija države potvrđuje svoju nesumnjivu nadmoć nad važenjem pravnih normi. Odluka se oslobađa svake vezanosti uz norme i postaje zbiljski apsolutna. U iznimnom stanju država suspendira pravo snagom prava na samoodržanje" (Schmitt, 1979: 11; 19; navedeno prema Rodin, 1990: 4-5).

31 Radi se o tzv. kompenzaciji fikcija: kada se jedna pomoćna fikcija uzme za ozbiljno i počne tretirati kao stvarna, da bi se paradigma održala kao neprotivrečna potrebno je uvesti još jednu fikciju. Dobar primer je Lajbnic, koji je od infinitezimala - korisnih matematičkih fikcija (poredbeno dovoljno malih veličina s obzirom na prehodno omeđene granice preciznosti) došao do monada (beskrajno malih veličina). Da bi objasnio kako to monade konstituišu fizičku realnost Lajbnic je izradio formulu po kojoj konačnu stvar konstituiše beskonačno mnogo beskonačno malih entiteta (monada). Tako jedna fikcija - u ovom slučaju monada - postaje konstituent konačnih predmeta uz pomoć druge fikcije - beskonačnosti (Antonić, 1990: 16-18).

32 Naime, ono što još od Bodenovog vremena označava upravo jednu i nedeljivu vlast teško da smisleno može biti izraženo ili predstavljeno kao podeljeno ili udvojeno; o koncepcijama „podeljenog" i „dvostrukog suvereniteta" u federaciji vidi: Petrović, 1981: 15-16.

Uz to, kako se iskaz „svaka nacija je suverena" (u smislu „svaka nacija ima pravo na nezavisnu nacionalnu državu") teško može tretirati kao analitički, već samo kao sintetički sud, to znači da njegova istinitost nije određena iz kategorijalnog značenja već iz empirijske evidencije[33]. A upravo iskustvena stvarnost svedoči da su istorijske situacije u kojima postoji mogućnost slobodnog državnopravnog optiranja etničkih grupa *izuzetno retke*. Zapravo, u odnosu na „sve etničke grupe u svakom trenutku istorije" one su zanemarljive.

U uobičajenim okolnostima (koje prethode ovim izuzetnim prilikama, ili ih slede), o pravima iz domena „suverenosti" odlučuje prvenstveno realna politička moć oličena u kontinuitetu legalnosti. „Suverenost" nacija, onako kako je shvataju konfederalisti, ostvaruje se samo u vangrađanskim (vanpravnim) odnosno „revolucionarnim" situacijama, kada nakon dugotrajnog rata dolazi do raspada državne arhitektonike, na čijem se upražnjenom mestu započinju konstituisati novi državnopravni ustroji. Stoga je zahtev za suverenošću svake nacionalne grupe u nekoj državnoj celini u normalnim građanskim okolnostima zapravo jednak zahtevu za radikalnom dekompozicijom postojećih država, odnosno zahtevu za stvaranjem *vanredne* odn. *pravno-revolucionarne situacije*.

A onaj ko proizvodi takve prilike zapravo ništa drugo i ne radi nego što zarad samopotvrđivanja neposredovane volje nekog političkog subjekta (čije su granice svagda određene jedino granicama njegove realne političke ili vojne sile) suspenduje već ostvarene političke i ekonomske vrednosti. Time i u najpovoljnijim okolnostima preuzima izuzetan i, sa stanovišta zaštite interesa celine društva, neopravdan rizik.

Sve u svemu, kada iskaz „sve nacije su suverene" oslobodimo njegove pseudodeskriptivne ljušture i dođemo do normativne sadržine koja glasi: „sve nacije imaju pravo na samostalnu nacionalnu državu" ili još očiglednije „dobro je (vredno je) da sve nacije imaju samostalnu državu", dospevamo na teren gde se prilično jednostavnom računicom utvrđuju dobici i gubici. A gorenavedena računica - čak i ako ostavimo po strani praktičke konsekvence doslovnog ostvarivanja ovog preskriptivnog pravila (zamislimo haos koji bi nastao kada bi svaka od 2.000 etničkih grupa, koliko ih danas ima, postavilo zahtev za vlastitom državom), pokazuje da se u koloni dobitaka može uknjižiti *zadovoljenje fikcije* a u koloni gubitaka, osim nepotrebnih ekonomskih troškova i skupog pravnog haosa, još i - *otpočinjanje građanskog rata*.

33 Kod sintetičkih sudova ono što se izriče u predikatu nije sastavni deo pojma u subjektu, već se kod njih vrši spajanje (sinteza) dva logički nezavisna pojma: Zemlja je okrugla, tabla je crna, telo je teško itd. U navedenim slučajevima pojam u subjektu i u predikatu spojen je na osnovu iskustva: iskustvom a ne rasčlanjivanjem pojmova utvrđujemo vezu između Zemlje i okruglog oblika, školske table i crne boje, tela i težine itd. (Kant, 1976)

Drugi argument u prilog konfederacije, međutim, insistira na tome da je upravo konfederacija, u određenim istorijsko-političkim prilikama, *jedina forma očuvanja mira*. Naime, u uslovima rasplamsanih nacionalizama i vladajućih državotvornih fiksacija koje se naprosto ne mogu nadvladati racionalnom argumentacijom, konfederacija omogućava da se *zadovolji simbolička glad za „suverenošću"*[34]. Istovremeno, ona čuva klicu zajedništva, koja bi u budućnosti - kada se strasti budu smirile a integrativni faktori poput tržišnih veza ojačaju - mogla izrasti u čvršću, funkcionalnu zajednicu.

Zastupnici ovog argumenta ne kriju da su i sami svesni svih nedostatka konfederalnog modela (recimo, Jovan Mirić u feljtonu „Kuda ideš Jugoslavijo", objavljivanom u *Borbi* tokom novembra i decembra 1989, ili Miroslav Prokopijević u *Nedeljnoj Borbi* 11-12. avgust 1991), ali ističu da se u određenim političkim prilikama konkretne državne zajednice (poput Jugoslavije i SSSR-a) jednostavno nalaze pred veoma suženim izborom, pred prostom alternativom: konfederacija ili građanski rat. Budući da je mir temeljna društvena vrednost koja nadaleko nadmašuje sve one političke i ekonomske vrednosti za koje antikonfederalistička argumentacija dokazuje da će u konfederaciji biti ugrožene, u tom slučaju bolje je izabrati i funkcionalno lošiji model zajednice, nego rizikovati ratni požar u kome čitava zajednica može sagoreti.

Premda stavljanje pred takav izbor svakako podseća na jednu vrstu ucene, u politici je kao što je to Volkman-Šluk pokazao, najopasnije „povređenu čast" ili kakvu drugu naizgled intrinsičnu (a u biti nepolitičku) vrednost, pretpostavljati sasvim konkretnim vrednosti kao što su život, materijalna dobra ili već izborene slobode[35]. Politika kao veština mogućeg, upravo podrazume-

34 „Da bi ste nešto prevazišli morate ga imati. Zapadni Evropljani su imali najmanje jedan vek da uživaju u suverenitetu, ma kakav on bio... Kako je Evropa otkrila posle dva svetska rata, suverenitet i nije baš sve ono što se misli. Ali oni koji ga nikada nisu imali, mogu pokazati skeptičnost prema takvoj oceni. Možda treba to voće najpre da okuse, pre nego što ga se odreknu u ime većeg dobra" (Krauthammer, 1990: 76).

35 Volkman-Šluk razmatra jedan događaj opisan u Tukididovom „Peloponeskom ratu": Atinjani su pobunjene Meljane stavili pred izbor - da se predaju, postanu saveznik Atine koji je obavezan plaćati porez, i da sačuvaju svu svoju imovinu, ili da ceo grad bude do temelja uništen a celokupno stanovništvo pobijeno. „Što bi dakle moglo nukati Meljane da se svejedno, i u ovako bezizglednom položaju, ne pokoravaju zahtjevima Atene, nego prihvaćaju borbu? To je samo i jedino stanovište časti. Ono je u politici najpogubnije, još kobnije nego li sva snaga strasti (erosa). Strast pomračuje mišljenje i određuje gledanje onoga tko joj podlegne. Ali ona može popustiti i ponovo ustupiti mjesto pametnom rasuđivanju. Tko se naprotiv povodi za časti, taj otvorenih očiju kroči u propast. On ne podliježe strasti, koja pomračuje razum, nego moći zavodničkih riječi: 'To bi za nas bilo sramotno. Naša čast nalaže...' Tko je opsjednut osjećajem časti, nepristupačan je svakom nagovoru razuma, ne zato što njegovo mišljenje pomračuje neka strast, nego stoga što on, potpuno spoznajući svoj položaj, više ne mari za vlastitu spoznaju, i svjesno odlazi u propast koju unaprijed jasno vidi" (Volkmann-Schluck, 1977: 37).

va trezvenu ocenu prilika i pažljivo vaganje i poređenje svih potencijalnih dobitaka i gubitaka. Otuda argument koji se poziva makar i na ovako suženi izbor - ukoliko je on nesporna činjenica - ima zadovoljavajuću teorijsku validnost.

Uz to, kako bi se izbegao opor ukus koji bez obzira na poželjnu racionalnost ipak ostaje pri svakom učestvovanju u tako suženom odlučivanju, pristalice ovog argumenta dodatno ga ojačavaju i pozivanjem na *federalističku perspektivu*. Pošto istinski federalizam treba shvatiti kao jednu vrstu društvenog procesa a ne pravno-normativnog stanja, to će u budućnosti konfederacije zasigurno - nakon laganog prirodnog razvoja u kome se integracija neće vršiti državnom silom već jačanjem ekonomskih i društvenih veza - ponovo početi da prerastaju u više ili manje čvrste federalne zajednice.

Naime, moderna politička nauka insistira na pragmatičnom i ugovornom karakteru zajednice, kod koje je federalizam u realnom životu više stvar jednog procesa institucionalne dinamike i funkcionalne diferencijacije, nego stroge podele nadležnosti i krutih ustavnih shema (Friedrich, 1968; prema Samardžić, 1990: 13). Iskustvo, ne u jednom slučaju potvrđuje, kako prirodan tok stvari u konfederalnim zajednicama može dovesti do postepenog proširenja zajedničke ustavne sfere: „Konfederacija je uvod i često probni kamen u stvaranju federacije, koji može biti manje ili više uspešan, što zavisi od realne sposobnosti članova za saradnju, udruživanje i ujedinjavanje snaga uz očuvanje sopstvenih specifičnosti" (Matić, 1987: 30).

Ako i priznamo da se u poređenju sa konfederacijom, federaciji ne može sporiti funkcionalna nadmoć[36], kaže dalje ovaj argument, mi ipak moramo biti svesni da svaka uspešna federacija podrazumeva pre svega postojanje „federalne političke kulture"[37]. Ona podrazumeva dugotrajnu tržišnu, političku i kulturnu povezanost stanovništva i njihovih ekonomskih i političkih elita, razbijajući i raspoređujući „po širini" glavne izvore konflikata, te dovodeći do prećutnog (nereflektovenog, nediskurzivnog) konsensusa većine građana oko načina zajedničkog života. Ali u istočnoevropskim društvima, a pre svih u Jugoslaviji, kao rezultat burne obnove demokratije i građanskog društva svi najdublji procepi su se poja-

36 Jedinstvenom legislativom i egzekutivom u određenim oblastima ona obezbeđuje spolja mir a unutra stabilnost, konkurencijom vlastima federalnih jedinica efikasno jamči ostvarenje temeljnih građanskih prava i sloboda, a zajedničkim organima u inače najskupljim funkcijama države prindonosi značajnim uštedama za džep poreskog obveznika.

37 Po Duhacekovoj odredbi „pod 'federalnom političkom kulturom' podrazumijevaju se stavovi, vjerovanja, vrijednosti i orijentacije u ponašanju koje očituju kako respekt spram više od jednog vladavinskog poretka i više od jedne teritorijalne zajednice, subnacionalne i nacionalne, tako i obrasce pripadanja i političke participacije u njima" (Duchacek, 1990: 24).

vili istovremeno[38], kidajući postojeće vezivno tkivo i ne dajući vremena da prirodni razvitak tržišta i građanskog društva izvrši organsko srastanje federalnog tkiva.

Stoga, po ovom argumentu, federalisti treba da budu realni i sami uvide koliko u okružujućoj političkoj stvarnosti istinski postoji ona običajnost bez koje je federalizam nemoguć: atmosfera kooperacije i koordinacije političkih i društvenih elita, tolerancije i strpljenja, duh međusobnog popuštanja, osećanje za politički realizam, racionalnost, interiorizovane etičke norme ponašanja, duh federalne lojalnosti i saradnje, pa i najjednostavniji početni konsensus oko fundamentalnog.

Konfederacija je tako, kaže se na kraju, ne samo jedino realno rešenje koje će u ovom trenutku prihvatiti centrifugalne političke snage, već i način da one budu u perspektivi savladane. Naše nam poznavanje iskustava drugih, naime, jamči da će se u budućnosti sa mnogo manje žrtava postići sve ono što se sada realno ne bi moglo. Jačanjem integrativnih snaga poput tržišta, sadašnji *kombativni konfederalizam* postepeno će prerastati u ono što se može nazvati *kooperativnim konfederalizmom*, da bi ga na kraju najverovatnije zamenio jedan liberalni oblik *funkcionalnog federalizam*. Otuda konfederalističko preuređenje zajednice ne treba shvatati tako tragično, kao jednom zauvek dato rešenje. Ona je svojevrstan *konfederativni intermeco*, ili *legitimni interregnum*, vrsta neizbežne tranzitne forme na putu od postsocijalizma ka građanskoj demokratiji.

Koje prigovore ovom argumentu može uputiti antikonfederalista? Ovakvo obrazloženje je svakako uverljivije od argumenta iz suverenosti. Ne samo stoga što polazi od očiglednije i neupitnije vrednosti kakva je mir, već i zato što je ukupna struktura obrazlaganja doslednija. Razume se, ni ovaj argument nije bez potencijalno slabijih mesta koje bi uporni antikonfederalista mogao pokušati da iskoristi.

Prvo, moglo bi se prigovoriti da se sužavajući epistemološko važenje nekog suda na jedan slučaj istovremeno i značajno snižava njegova teorijska vrednost. Naime, federalizmu se priznaje superiornost opšteg pravila (daje mu se pred-

38 Linije rascepa koje presecaju švajcarsko društvo - verske, jezičke, nacionalne i klasne, nisu se pojavile istovremeno, već u različitim periodima razvoja, te je stoga bilo više vremena i lakše doći do opštedruštvenog konsensusa: „'Prirodna' je švicarsko-njemačka govorna većina u Švicarskoj podijeljenja religijom; katolički kantoni u kojima se govori njemački navikli su na koalicije s 'latinskim' kantonima, francuskim kantonima i Ticinom - kako bi se oduprli kulturno dominantnim i više urbaniziranim protestantskim kantonima u kojima se govori njemački. Lingvistička manjina i religijska manjina kombiniraju se, da bi blokirale promjenu. No unutar švicarskog federalnog okvira teško da postoji stalna većina za bilo koju religijsku ili lingvističku grupu, odnosno za bilo koju posebnu koalicijsku grupaciju. Tako se nijedna manjina ne osjeća ugroženom" (Bogdanor, 1990: 62).

nost u normalnim građanskim okolnostima), dok se konfederalizmu priznaje primat samo u situacijama koje imaju status izuzetka (u prelaznim ili predgrađanskim prilikama). Međutim, ovaj prigovor se relativno lako uklanja pozivanjem na prirodu društvenih nauka, koje za predmet istraživanja imaju upravo individualizovane i neponovljive situacije koje se objašnjavaju i prosuđuju, te u tom kontekstu sam argument ima sasvim zadovoljavajuću teorijsku validnost.

Drugo, mogao bi se upotrebiti *argument pravca*, tj. moglo bi se konfederalisti prebaciti da njegov objavljeni cilj (konfederacija) nije konačan, već da je samo etapa na putu ka postizanju krajnjeg cilja (pune nacionalne nezavisnosti), i da stoga ništa ne može da jamči da će ovaj ustupak dovesti do trajnog mira a ne postavljanja novih ultimatuma. Ali, i ovaj bi se prigovor mogao amortizovati ponovnim pozivanjem na „federalističku perspektivu" odn. na „lukavstvo uma" koje pušta da vreme i prirodna nastrojenja rade za njega i neumoljivo proizvode stanje koje ni jedan politički akter, ma koliko sada moćan bio, nije hteo.

Treće, mogao bi se upotrebiti *argument rasipanja*, tj. prigovoriti da se u ime očekivanja da se neke vrednosti mogu povratiti u - inače, sasvim neizvesnoj - budućnosti, mi sada sebe prisiljavamo na odricanje od već izborenih i realno ostvarenih dobara. Treba li - zarad puke nade da će se *u budućnosti* federalizam ipak obnoviti - *sada* dopustiti razgrađivanje federalističkog nasleđa? No i ovaj prigovor se relativno uspešno otklanja uvođenjem distinkcije između prirodnog i neprirodnog razvoja. Kao što se rđavo srasla kost, ukoliko ne želimo da nam ruka ostane trajno sakata, mora ponovo prelomiti - ma kako to inače bolno bilo, isto tako i rđavo spojeni narodi - koji su zajednički život započeli unitarizmom i koji su u diktatorskim ili totalitarnim režimima okusili federalizam samo po imenu - moraju se najpre razdvojiti (ma koliko to bilo bolno) da bi se onda mogli na prirodan i funkcionalan način spojiti. A najmanje bolna forma za takvo razdvajanje je upravo - konfederacija.

Četvrto, moglo bi se prigovoriti da *retorsio argumenti* izvršena u odnosu na zaključni prigovor razlogu suverenosti nije korektna, tj. ostati pri tvrdnji da upravo insistiranje na konfederalizmu ugrožava mir. Naime, čak i kada bi se konfederacija prihvatila, to ne bi automatski donelo mir, ako imamo u vidu kako krajnje ciljeve današnjih zagovornika konfederalizma tako i već navedenu zloćudnost konfederacije po mir i bezbednost zajednice. No, konfederalista može da se pozove na iskustvo konfederalne demontaže SSSR-a tokom 1991. god. koja je, za razliku od jugoslovenskog slučaja, ipak obezbedila mir, podsećajući da je makar i nesiguran mir bolji od sigurnog rata.

Međutim, *petom* prigovoru - ukoliko bi se dosledno izveo - bilo bi verovatno teže parirati. Naime, mogla bi se u pomoć pozvati neka druga vrednost koja je u određenim prilikama temeljnija od mira i koju konfederacija ugrožava a federacija zaštićuje. Najrasprostranjeniji prigovor te vrste je onaj o nepra-

vednosti granica povlačenih pod pretpostavkom federalističkog ustroja, koje, nakon konfederalne transformacije dovode neki od naroda u situaciju da se, bez svoje volje i kao manjina, nađe u njemu neprijateljskoj, ili bar nenaklonjenoj državi. Dakle, po ovom prigovoru, pravo na ostajanje celine naroda u granicama jedne države ili zaštita pripadnika jednog naroda od pogroma i zlostavljanja u drugim državama je vrednost koja se mora pretpostaviti možda čak i miru.

Razume se da uporni konfederalista može da odriče realnost ovakvih uslova (recimo tvrdnjom da ne postoji uzročna tj. nužna veza između konfederalizacije i pretpostavljenog genocida). Ali, za potrebe naše teorijske analize (i da bi smo izbegli uplitanje u teško razmrsive aktualne političke sporove) dovoljno je da - kao što smo konfederalisti priznali mogućnost postojanja posebnih uslova pod kojima pravilo o primatu federacije prestaje da važi (bez obzira na to da li su oni uistinu prisutni ili nisu prisutni) - isto tako sada možemo pretpostaviti realnu mogućnost da konfederalizacija - koja se i inače, po definiciji, dešava u vanrednim odnosno predgrađanskim okolnostima - može da proizvede i takvu državu (ili više njih) koja najneposrednije ugrožava egzistenciju čitavih etničkih grupa. Time se poprilično diskvalifikuje njeno svojstvo da u datoj situaciji omogućava očuvanje mira. Jednostavno, pošto u oblasti praktične filosofije baratamo sa kontigentnim sudovima, teorijski je legitimno da se istom metodom konstruisanja specijalnog slučaja kojom je federalizam kao opšte pravilo proglašen neprimenljivim na datu situaciju, sam slučaj može još više specifikovati definisanjem još užih ovira u kojima je ukinuto važenje izuzetka (konfederalizma) i obnovljeno važenje pravila (federalizma).

Naravno da peti prigovor ne može oboriti konfederalistički argument iz mira. Ali, on mu ionako već ograničeno važenje još više sužava. Premda konfederalista može da bude zadovoljan što je pokazao uslove pod kojima je konfederacija plauzibilnije rešenje od federacije, federalista ima to zadovoljenje da je ostala neosporena njegova tvrdnja o načelnoj superiornosti federalizma kako pod istim tako i pod nekim specifičnim uslovima. Štaviše, pozivajući se na četvrti prigovor, federalista ima prava da primeti da i u onome u čemu je konfederacija trenutno plauzibilnija od federacije (očuvanje mira), ona treća mogućnost - stvaranje nezavisnih država, kao što pokazuje argument iz bezbednosti, predstavlja trajnije i sigurnije rešenje[39].

39 U tom smislu, eventualni brzi raspad konfederalnog naslednika SSSR-a - *Zajednice nezavisnih država*, praćen mogućim lokalnim ratovima, može dati federalistima za pravo.

* * *

Razmatrajući argumente za i protiv konfederacije, zapravo smo se koristili topikom, tom drevnom „mislilačkom *techne* koja se orijentiše na problem" (Viehweg, 1987: 39), „veštinom da u svakom životnom položaju sebi predočimo razloge koji neki korak preporučuju ili od njega odvraćaju" (Zielinski Th., *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, 2. Aufl. 1908, S.189; prema Viehweg, 1987: 40). Time ujedno i dolazimo do „načina postupanja koji proizilazi kao tegobno povučena rezultanta iz jednog velikog Za i Protiv" (Viehweg, 1987: 40).

Ova mislilačka veština, bez obzira na to da li je nazivamo *topikom*, *dijalektikom* ili *novom retorikom*, temelj je praktičke filosofije (u koju se ubrajaju i politička i pravna nauka), a u kojoj se teorijskim saznanjima ne teži samo radi njih samih, već i radi racionalnog i pravednog delanja. Stoga svako razmatranje razloga *za* i *protiv* ima smisla upravo ako se okonča određenom *odlukom*, ili barem preporukom za njeno donošenje.

Svaka demokratska zajednica počiva na mogućnosti zajedničkog većanja i odlučivanja, odnosno na sposobnosti racionalnog obrazlaganja i racionalnog prihvatanja tog obrazlaganja. Otuda politička nauka potpomognuta topikom (Hennis, 1983: 98-128) i može biti korisna za takve zajednice predočavajući im vrednosti koje se nekom odlukom postižu ili gube. Međutim, postoje okolnosti u kojima su zajednice, ili njihovi vođi, skloni da postupaju *iracionalno*, što znači da odbace uobičajene hijerarhije vrednosti i stvore nove vrednosne sisteme u kojima se većina temeljnih političkih vrednosti jednostavno instrumentalizuje u odnosu na novoproklamovanu centralnu vrednost - pa bilo da je ona revolucija, bog ili nacionalna suverenost (vidi prethodni ogled).

U takvim okolnostima topika gubi oslonac budući da se civilizacijski izgrađeni konteksti razumevanja i vrednovanja zamenjuju sistemom vrednovanja u kojem arbitrira aktualna politička volja, a ne kolektivno iskustvo, pa i politička nauka ostaje bez glavnog argumentativnog oruđa, nemoćna i nepotrebna. Stoga i odgovor koji politička nauka može dati na pitanje: *konfederacija - da ili ne*, u vreme u kojem je racionalna argumentacija potisnuta, a politička zajednica u stanju raspada i građanskog rata, gubi onaj značaj koji bi u uobičajenim (građanskim) okolnostima morao da ima.

Ipak, analitički put pređen u ovom radu pokazuje šta i u takvim okolnostima politička nauka može. Ona ne samo da je u stanju da racionalno razmotri argumente koji se u uobičajenim okolnostima mogu dati za i protiv nekog uređenja, već je do određene mere sposobna da ukalkuliše i „neuobičajene" tj. iracionalne težnje političkih zajednica, pokazujući cenu koja se za zadovoljavanje takvih težnji mora platiti. Tako je i ovde ne samo pokazano zašto je konfederacija u odnosu na federaciju u uobičajenim okolnostima inferiorna, već kako i konfe-

deracija pod izuzetnim uslovima može postati najmanja cena koja se - radi zadovoljenja izvesnih strasti - možda mora platiti. A najmanje što se nakon toga od političkih upravljača može očekivati jeste da odluku o tome hoće li prihvatiti takav trošak ili ne prepuste upravo onima kojima se uvek na kraju i ispostavlja svaki politički račun - građanima.

DA LI JE KONFEDERACIJA MOGLA SPASITI JUGOSLAVIJU?

(1994)

Jedan od omiljenih primera kojima srpska opozicija počev negde od 1992. godine nastoji da ilustruje nesposobnost režima Slobodana Miloševića da proceni sitaciju i napravi odgovarajući kompromis, jeste njegova svojevremena tvrdokornost po pitanju preuređenja Jugoslavije. Kaže se da je Milošević najpre odbio slovenačku ponudu o asimetričnoj federaciji, pa zajedničku hrvatsko-slovenačku ponudu o konfederaciji, pa Karingtonov plan o labavoj konfederaciji, da bi doživeo tri strašna rata i krvavi raspad Jugoslavije, nakon čega su konfederalne veze između bivših jugoslovenskih republika postale ravne političkom idealu.

I doista, ako ostavimo po strani stranačku zajapurenost, možemo smatrati kao sasvim relevantno pitanje - da li bi svojevremeno Miloševićevo (odnosno srpsko) prihvatanje konfederacije spasilo Jugoslaviju od raspada? Odgovor ćemo u ovom ogledu pokušati da damo kroz odgovor na dva analitička potpitanja: (1) da li je srpska strana takvu opciju mogla da prihvati, i (2) da li bi takvo prihvatanje srpske strane bilo dovoljan uslov da se Jugoslavija spase od raspada?

Da li bi srpska strana prihvatila konfederaciju?

Premda je i ranije spominjana mogućnost konfederacije[40], rasprava o konfederalizmu u Jugoslaviji ozbiljno je otvorena tek nakon iznošenja „Prijedloga modela za konfederativno uređenje odnosa između republika u sadašnjoj SFRJ", od 4. oktobra 1990. godine, koga su zajedno pripremili predsedništva Republike Hrvatske i Republike Slovenije (JTP, 1991: 30-32). Po ovom predlogu, Jugoslaviju je trebalo preurediti u „savez suverenih država" u koji bi ušle dotadašnje republike u sastavu SFRJ. Srpsko-crnogorska strana je veoma brzo (sredinom istog meseca) odgovorila kontra-predlogom u vidu „Koncepta federativnog uređenja Jugoslavije", po kome bi federalno-konfederalna SFRJ trebalo biti preobražena u „saveznu republiku" kao „modernu federaciju" (JTP, 1991: 8-10)[41].

40 Da bi Jugoslaviju možda valjalo preurediti kao konfederaciju, pomišljalo se još sedamdesetih godina u doba Ustavnih amandmana, kojima je postavljen okvir za federativno-konfederativni Ustav SFRJ iz 1974 (Đorđević, 1991).

41 Premda se formalno radi o predlogu koga je Predsedništvo SFRJ dostavilo skupštini, opravdana je ocena da ga treba smatrati „srpsko-crnogorskim predlogom jer je izvesno da ga osim ove dve republike niko drugi nije ozbiljno prihvatio" (Samardžić 1991).

Sukob između ova dva koncepta preuređenja zemlje veoma brzo se pretvorio u otvorenu političko-propagandnu konfrontaciju njihovih potpisnika, pa su do tada uzdržani predstavnici Makedonije i Bosne i Hercegovine početkom juna 1991. i sami izneli svoju koncepciju (JTP, 1991: 32-33), koja je reklamirana kao srednje tj. kompromisno rešenje, iako se zapravo radilo o nešto umekšanom konfederativnom konceptu (Samardžić, 1991: 70-2).

Dakle, sredinom juna 1991, konfederalna opcija je bila intenzivno u igri i njeno prihvatanje sa srpske strane svakako bi sprečilo najpre rat u Sloveniji, koji je i izbio krajem istog meseca, a onda (zajedno sa drugim političkim merama) verovatno i rat u Hrvatskoj. Da li je srpska strana tako nešto mogla da uradi?

Najpre valja reći da Milošević u odbacivanju konfederacije nikako nije bio usamljen. Tačnije rečeno, oko toga je u srpskoj političkoj javnosti postojao prećutni konsensus. Ni jedna politička stranka u Srbiji nije se u svom programu zalagala za konfederalno preuređenje Jugoslavije čak ni kao nužan izlaz u slučaju opasnosti od građanskog rata. Razgovor o konfederaciji se prihvatao samo pod uslovom da on bude istovremeno i razgovor o promeni granica dotadašnjih republika, dakle pod uslovom koji je unapred isključivao pregovore[42]. Čak je i Savez reformskih snaga za Srbiju - koji je u tom pitanju važio za najpopustljiviju političku snagu - ukazivao u svom Programu da „konfederacija nije dobro rešenje", zalažući se da u nadležnosti jugoslovenske države ostanu glavne funkcije koje karakterišu federaciju (vidi Stokić, 1994: 451).

Drugo, osim političkih stranaka, i naučna javnost Srbije bila je jednoglasno protiv konfederacije. Čak i oni koji nisu bili vođeni srpskim nacionalnim interesom, isticali su da je konfederacija rđavo rešnje za sve, budući da ovaj oblik konstituisanja zajednice zbog manjkavosti strukturalne prirode nužno proizvodi konflikte i suvišne troškove (vidi prethodni ogled).

42 Vuk Drašković je na I kongresu SPO u Sava centru 1990. godine u besedi, koja je prihvaćena kao uvod u politički program SPO, o konfederalizaciji Jugoslavije rekao: „Načelno, na protivimo se ni konfederalnom ugovoru, ni raspadu Jugoslavije. Naprosto niko nema pravo da Hrvatima, niti Slovencima nameće silom federaciju, niti da sprečava te narode da osnuju svoje suverene države". Ali, nastavlja dalje Vuk Drašković, „niko ne sme da poriče ni istorijska, ni etnička, pa ni ratna prava srpskog naroda ako dođe do konferedacije ili rastura zajedničke države. SPO će u tom slučaju dosledno insistirati na tome da niko ne sme da odvoji i otcepi teritorije Jugoslavije ili koje su se konfederalizovale kao teritorije koje su se 1. XII 1918. našle u sastavu Kraljevine Srbije, niti teritorije u BiH i u Hrvatskoj na kojima su Srbi bili većinski narod kada je nad njim izvršen zločin i genocid". U protivnom, zaključuje Drašković, rat je neizbežan, a tu su Srbi sigurni pobednici. „Dođe li do sloma Jugoslavije i da granice država koje nastaju postavljamo sabljama, srpska vojska će - neka niko ne sumnja - izvršiti svoju dužnost časno i, verujem, prilično efikasno. Gorko greše svi koji nas ucenjuju libanizacijom i dugotrajnim haosom. Oni pate od istorijske amnezije. Srbi se mogu dugo ponižavati, iseljavati, varati, ali se sa Srbima ne može dugo ratovati!" (prema: Stokić, 1994: 495-496).

I treće, i većina građana Srbije nije bila za konfederalnu opciju. Broj pristalica konfederacije u Srbiji (bez Kosmeta), prema istraživanju Instituta za političke studije sprovedenog krajem oktobra 1990-e, iznosio je 8,2%, dok je za federaciju u to vreme optiralo nešto malo preko polovine ispitanika (50,5%)[43].

Ipak, ne može se reći da Milošević, zbog navedenog, može biti aboliciran od svake političke odgovornosti zbog tvrdokornog istrajavanja na polaznim stavovima i da njegova nepopustljivost nije imala udela u daljem razvoju događaja. Kao prvo, izgleda da on pregovore o preuređenju Jugoslavije nije dovoljno ozbiljno shvatao, jer je uvek, kao drugu varijantu, imao vojno rešenje, na koje je sam tipovao, i koje je i nastojao da isprovocira[44]. A kao drugo, njegove procene kako o snazi JNA i raspoloženju građana Srbije za rat, tako i o stavu inostranih činilaca (pre svega SAD i Evopske zajednice) prema vojnom razrešenju jugoslovenskog pitanja ispostavile su se kao pogrešne.

Stoga je moguće pretpostaviti da bi neka druga, politički realnija i taktički umešnija ličnost na čelu Srbije mogla da oseti stratešku nameru SAD i Evrope da zadrže nepromenljivost unutrašnjih granica, odnosno da na vreme uvidi da su maksimalni ciljevi srpske nacionalne politike u ovom trenutku nedostižni ("Svi Srbi u jednoj državi"). U tom slučaju, definisanjem realnog cilja nižeg stepena (međunarodno obezbeđenje i jamstvo širokih državotvornih i nacionalnih prava Srbima u BiH i Hrvatskoj) i spretnim pregovorima u kojima bi faktički raspolagala glavnim adutom (*pretnjom* sile, odnosno upotrebom JNA[45]), srpska strana je

43 I druga istraživanja su u to vreme davala slične rezultate. Po jednoj komparativnoj sondaži koju su, krajem oktobra 1990, sprovele dve nezavisne istraživačke grupe iz Beograda i Ljubljane, u Srbiji je 9% ispitanika bilo za konfederaciju a 88% za federaciju, dok je u Sloveniji 84% anketiranih bilo za konfederalnu opciju, a svega 11% za federalnu (JNKP, 1991: 120).

44 „Mi moramo obezbediti da imamo jedinstvo u Srbiji ako želimo da kao republika koja je najveća, koja je najbrojnija, diktiramo dalji tok događaja. To su pitanja granica, prema tome suštinska, državna pitanja, A granice, kao što znate, uvek diktiraju jaki, nikad ne diktiraju slabi... Mi smo to njima rekli i ovde na razgovoru - gospodo, postoje dva puta izlaska iz jugoslovenske krize. Jedan je miran, jedan je sila. Mi nudimo miran, a nemojte nam pretiti silom, jer - mi smo sila! (aplauz)..." Poštujte što mi, kao najbrojniji narod i najveća republika nudimo miran put... Mi jednostavno smatramo da je legitimno pravo i interes srpskog naroda da živi u jednoj državi. I to je početak i kraj! A ako treba da se tučemo, bogami ćemo da se tučemo! A nadam se da neće biti toliko ludi da se sa nama tuku. Jer ako ne umemo dobro da radimo i privređujemo, bar ćemo znati dobro da se tučemo! (aplauz). ("Izvodi iz stenografskih beležaka sa sastanka predsednika Republike Srbije Slobodana Miloševića sa predsednicima skupština opština Srbije, održanog 16. 03. 1991."; *Vreme*, 15. april 1991, str. 65-66;).

45 Kao što je odavno primećeno, pretnja silom češće je mnogo efikasnija od upotrebe sile, budući da rađa strah od neizvesnosti koji može da paralište, dok izvesno i već prisutno zlo najčešće mobiliše (Makijaveli 1976: 32-36)

mogla da iznudi povoljnu varijantu konfederalnog sporazuma. Njime bi Srbija ne samo obezbedila čvršće i ravnopravnije ekonomske i društvene veze sa ostatkom Jugoslavije, već i međunarodne garancije svih državno-političkih prava Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Takođe se može pretpostaviti da u to vreme za takvo rešenje ne bi bilo odveć teško pridobiti ni Srbe izvan Srbije (pre zle krvi stvorene ratom), koji su, inače, u većini - izuzev ekstremnog krila - bili skloni pomirljivosti i suživotu[46]. Takođe za takvo rešenje ne bi bilo odveć teško pridobiti ni same građane Srbije - ako se ima u vidu snažna propagandna mašina kojom je srpski režim raspolagao. Uostalom, i u postojećim prilikama građani Srbije bili su prilično skloni ovakvoj opciji, bez obzira na to što tada nju niko od političkih faktora u Srbiji nije otvoreno zagovarao. U novembru 1990-e, prema navedenom istraživanju, na pitanje kako u slučaju raspada Jugoslavije rešiti problem granica, 27% anketiranih građana Srbije bilo je za zadržavanje postojećih granica (uz međunarodnu garanciju nacionalnih i građanskih prava Srba van Srbije), 23% za utvrđivanje novih granica, ali isključivo na miran način (referendumom ili dogovorom rukovodstava), dok je za oružanu borbu za nove granice pod geslom „Srbija je svuda gde su Srbi u većini" bilo nekih 20% ispitanika. Neodlučnih, odnosno bez stava o ovom pitanju, bilo je čitavih 25%. Dakle, odgovarajućom propagandom u to doba možda se i mogla obezbediti većinska podrška građana Srbije za mirnu konfederalnu demontažu SFRJ[47].

Sve u svemu, odgovor na prvo potpitanje je načelno potvrdan. Sa drugim i drugačijim liderom (i režimom), Srbi su pod izvesnim uslovima i mogli da pristanu na konfederaciju.

Ali, da li je to moglo da spase Jugoslaviju?

46 Ne treba zaboraviti da je Raškovićeva opcija u SDS u Hrvatskoj počivala na ideji pregovora i nagodbe sa hrvatskim vlastima i da je ona neutralisana tek naručenom zamenom Raškovića znatno radikalnijim Babićem.

47 Istraživanje, sprovedeno avgusta 1991-e, ponovo je potvrdilo ovakvo opredeljenje, s tim što se nešto povećao broj pristalica ratne opcije - što je sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da je upravo besneo rat u Hrvatskoj i na ratničko raspoloženje medija. Svako od navedena tri rešenja dobilo je približno podjednak broj glasova anketiranih: 27,7% - 29,8% - 32,4%, dok se broj onih koji o ovom problemu nemaju svoje mišljenje smanjio na 9,7%. Dakle čak i u to doba broj pristalica zadržavanja postojećih granica uz maksimalnu garanciju nacionalnih i građanskih prava Srba van sadašnje Srbije nije smanjen (novembar 1990 - 27,2%, avgust 1991 - 27,7%), što je samo pokazatelj da je dobar deo građana Srbije, i pored ratnih strahota, verovao da je problem Srba u Hrvatskoj zapravo problem njihovih građanskih i nacionalnih prava, a ne problem stvaranje Velike Srbije.

Kako konfederacija po definiciji nije država već savez suverenih država, to bi i samo konfederalno preuređenje Jugoslavije zapravo značilo njen kraj u državnom, tj. međunarodno-pravnom smislu (Milojević, 1991: 72). Ipak, teorijski je dozvoljeno pretpostaviti da bi u uslovima rasplamsalih nacionalizama i vladajućih državotvornih fiksacija koje su tokom 1990-e zavladale celokupnim jugoslovenskim prostorima, konfederacija omogućila da se zadovolji simbolička glad za „suvrerenošću", i da se istovremeno očuva osnov jugoslovenske zajednice, koja bi u budućnosti - kada se strasti budu smirile, a integrativni faktori poput tržišnih veza ojačaju - mogla izrasti u čvršću, funkcionalnu federaciju.

Prema ovoj hipotezi, jačanjem integrativnih snaga poput tržišta, mogući kombativni konfederalizam u Jugoslaviji mogao je postepeno prerasti u ono što se može nazvati kooperativnim konfederalizmom, da bi ga na kraju najverovatnije zamenio jedan liberalni oblik funkcionalnog federalizma, koji bi faktički značio obnovu jugoslovenske države (vidi prethodni ogled). Otuda je, prema ovoj ideji, konfederalističko preuređenje jugoslovenske zajednice moglo značiti ne raspad Jugoslavije, već svojevrstan konfederativni intermeco, ili legitimni interregnum, odn. jednu vrstu neizbežne tranzitne forme na putu od postsocijalističke ka građanskoj Jugoslaviji.

Osnovna primedba ovakvoj pretpostavci jeste da proklamovani cilj tadašnjih zagovornika konfederacije (Hrvata i Slovenaca) nije bio konačan, već da je on predstavljao samo etapu na putu ka postizanju krajnjeg cilja - pune nacionalne nezavisnosti. To *in ultima linea* znači da srpsko prihvatanje konfederalnog preuređenja ne bi spasilo Jugoslaviju, već samo produžilo njenu agoniju.

Ovakvu ocenu, uostalom, potvrđuju i sami akteri događanja na hrvatskoj i slovenačkoj strani, koji sada ističu da je njihovo tadašnje zalaganje za konfederalnu opciju bio samo taktički potez iznuđen iz dva razloga. Prvo, u tadašnjoj konstelaciji snaga, Slovenija i Hrvatska su se pribojavale reakcije JNA na otvoreno ispoljavanje separatnih ambicija, i nastojale da do suvereniteta dođu na način koji će na toj strani izazvati najmanje potresa - a to je upravo bila „dogovorna", tj. konfederalna transformacija. I drugo, secesionističke republike su znale da nikako ne mogu da računaju na međunarodno priznanje, izuzev u slučaju da se secesija izvrši sporazumno tj. u formi konfederalnog „razdruživanja"[48].

48 Na konferenciji za štampu, upriličenoj povodom godišnjice proglašenja nezavisnosti Slovenije, tadašnji ministar inostranih poslova Dimitrije Rupel izneo je svedočenje da im je na samom početku jugoslovenske krize državni sekretar za inostrane poslove SAD, Džejms Bejker jasno stavio na znanje da se SAD odlučno protive slovenačkoj nezavisnosti, a da im je italijanski ministar inostranih dela Đani de Mikelis tvrdio da „Italija neće priznati Sloveniju niti odmah, niti za godinu dana, a niti za pet decenija" (*Borba*, 23. juni 1992, str. 10).

Ovome bi se moglo prigovoriti da je konačna rezultanta istorije često suprotna željama njenih aktera, odnosno da bi tržišne veze, koje bi konfederacija očuvala, u uslovima brze privatizacije, ekonomskih reformi i opšte integracije u Evropsku zajednicu, toliko ojačale, da bi s vremenom proizvele neke nove snage koje bi mogle neutralisati secesionističke resentimane na političkoj sceni. Međutim, takva pretpostavka ne čini se mnogo verovatnom, ako se ima u vidu kako ukorenjenost i moć nacionalističkih snaga, tako i dužina vremena neophodnog za najnužnije ekonomske reforme.

Naime, kada je jedan zapadnoevropski političar prigovorio da u Istočnoj Evropi ima previše nacionalizma, predsednik tadašnje vladajuće koalicije u Sloveniji J. Pučnik mu je odgovorio: „Vi ne razumete da je ovde nacionalizam politička tehnologija" (*Borba*, 1-2. decembar 1990, str. 6). I doista, prelaz od komunizma ka demokratiji u Istočnoj Evropi obeležava upravo direktno korišćenje nacionalizma kao izvora političkog legitimiteta vlasti, bilo u formi plebiscitarne vladavine snaga koje proklamuju obezbeđenje nacionalne nezavisnosti, bilo kroz unutrašnju nacionalističku transformaciju nekadašnjih komunističkih stranaka (kao u srpskom slučaju; Teokarević 1991: 52-54). A ako je nacionalizam tehnologija vladanja u društvu kojim dominira država (tj. u zajednicama u kojima je i tradicionalni izvor društvene nezavisnosti - ekonomija - direktno potčinjen političkoj oligarhiji) pa su autonomni elementi društvene strukture minimalni, onda je očevidno da će takva društva veoma uspešno i dugo proizvoditi unutrašnje i spoljne konflikte. U svakom slučaju, dovoljno dugo i uspešno da do kraja pokidaju i one minimalne unutrašnje veze koje bi za prvo vreme očuvala konfederacija.

Otuda se i na pitanje postavljeno u naslovu ovog rada mora odgovoriti odrečno. Bez obzira na eventualno srpsko pristajanje na konfederaciju, Jugoslavija nije mogla biti sačuvana. Započevši kasno[49] i imajući na raspolaganju svega sedam decenija, Jugoslavija nije uspela da stvori *Jugoslovena* u onome smislu u kome je Francuska stvorila Francuza[50] ili Rumunija Rumuna[51], pa je - budući da je ostala bez integrativne nacije - slom komunizma za nju označio ulazak u ono što Eš naziva *otomanizacijom carstva* - odvajanje nacionalno homogenijih entiteta u razdobljima konstitucionalne i ekonomske krize metropole (Ash 1990: 16-17). Jamačno da je konfederacija mogla da obezbedi da se ova „otomanizacija" izvrši mirnim putem - što imajući u vidu naše sadašnje iskustvo svakako nije malo. Ali bez obzira na to, može se sa priličnom dozom pouzdanja tvrditi da je Jugoslavija bila u toj meri „bolesna" da je čak ni konfederacija nije mogla spasiti.

49 Glavne evropske nacije stvorene su u XVIII i XIX veku.

50 Francuska država uspela je da nacionalno stopi potomke Galorimljana i Germana, koji su se - i pored pariskog centralizma - već bili jezički izdiferencirali na Provansalce, Oksitance, itd, i potomke keltskih Bretonaca, koji su govorili sasvim drugim jezikom.

51 Reč „Rumun" je zapravo neologizam, poput „Jugoslovena", proizvod panromanističkog pokreta koji je, na osnovu romantičarske interpretacije istorije, težio ujedinjenju tri etnosa - Vlaha, Moldavaca i Transilvanaca. No „Rumuni" su, za raziku od „Jugoslovena", uspeli.

NACIJA I IDENTITET
(1996)

U ovom radu želeo bih da pokažem da na početku nacionalnog identiteta leži različitost prema drugome, iz čega ću izvući neke zaključke i neka predviđanja.

Misao od koje polazim jeste da nacionalni identitet ne nastaje kao učinak sličnosti između ljudi iz neke skupine, već kao posledica njihovog zajedničkog razlikovanja u odnosu na ljude iz neke druge skupine. Ili drugačije, ljudi se poistovećuju sa svojom skupinom po tome što su slično različiti u odnosu na druge, a ne zato što su samo slični.

Da bih ovo objasnio, poći ću od jednog zgodnog primera iz književnosti (na koji me je nedavno podsetio Branimir Stojković). Radi se o onom mestu iz *Guliverovih putovanja* gde se objašnjava zašto jedina dva patuljasta naroda na svetu - Liliputanci i Blefuskanci - već 36 godina ratuju. „Rat je započeo ovim povodom: Opšte je poznato da su se jaja, kad hoćemo da ih jedemo, prvobitno razbijala na širem kraju, na šotki; ali deda sadašnjeg cara Liliputa, još dok je bio dete, htevši da pojede jedno jaje, razbije ga shodno starome običaju i poseče se po prstu. Na to car, njegov otac, izda ukaz kojim naredi da svi njegovi podanici, pod pretnjom teških kazni, razbijaju jaja sa užega kraja, sa vrha" (Swift, 1946: 74). Ali susedan narod, Blefuskanci, nisu prihvatili ovaj novi običaj. Štaviše, optužili su Liliputance da time stvaraju verski raskol ogrešujući se „o jedno od osnovnih učenja velikog proroka Lustroga, u pedest četvrtoj glavi Blundekrala... *Svi pravi vernici razbijaće jaja sa pogodnije strane*" (Ibid). I tako su između ova dva naroda, vremenom, međusobna optuživanja za jeres prerasla u pomaganje pobuna unutrašnjih protivnika vlasti, da bi, na koncu, među njima izbio dugotrajan rat.

Iskoristimo ovu Sviftovu duhovitost za osnovu jednog misaonog ogleda, onako kako to preporučuje Veber (Weber, 1986: 140). Zamislimo jedan narod koji je neki monarh, htevši da obojici sinova podari krunu, podelio na dva dela. U jednom od ta dva kraljevstva zbila se ona zgoda koju je ispričao Svift, i sada se ova dva dela istog naroda počinju međusobno razlikovati samo utoliko što jedni razbijaju jaje na šotki, a drugi na vrhu. Sada možemo pretpostaviti kako bi se stvari dalje odvijale. Razlika bi, najpre, bila nipodaštavana i predstavljala bi samo predmet šala. Ljudi koji razbijaju jaja na širem delu dobili bi, recimo, ime šotkaši, a oni koji to čine na užem - vrhaši. No, postepeno, između ovih naziva i rđavih ljudskih postupaka, ili loših strana ljudske prirode, počela bi da se uspostavlja simbolička veza. Kada bi u trgovini neki šotkaš nasamario vrhaša to bi, kod onog nasamarenog, počelo da biva povezano sa činjenicom da ga je prevario šotkaš, a bilo bi zanemareno da i vrhaši svakodnevno varaju jedni druge, Kada bi neki pijani mornar-vrhaš, u nekoj lučkoj birtiji, razbio glavu drugom pijanom mor-

naru-šotkašu, to bi, opet, kod onog sa razbijenom glavom bilo povezano sa načinom na koji se razbijaju jaja, a ne sa činjenicom da pijani mornari obično polupaju glave jedni drugima. Isto bi se dešavalo i kod društvenih elita, a dinastički razlozi posebno bi vodili vladare u naglašavanje ove razlike. Ubrzo bi bila stvorena i pogrdna imena za „one druge" - recimo, oni koji razbijaju jaja sa zatupaste strane dobili bi naziv „tupadžije", a oni koji razbijaju jaja na vrhu „špiconje".

Naravno da sve ovo ne bilo dovoljno da se od dva kraljevstva stvore dva naroda. Za to bi bilo neophodno neko veliko zlo koje bi pogodilo mnoge ljude tako što bi, po već opisanom simboličkom mehanizmu, trajno utvrdilo razliku kroz predstavu o onima drugima kao nekome ko donosi zlo. A okolnost u kojoj imamo u isto vreme i činjenje velikog zla, i odsustvo ličnih poriva učinioca zla, i jasno simboličko povezivanje razlike sa činjenjem zla, jeste upravo - *rat*. Pretpostavimo da između naša dva kraljevstva izbije rat, i to iz čisto dinastičkih razloga - jedan od dvojice vladara poželeo je da ponovo objedini zemlju. Rat, naravno, traži opravdanje, a bilo koja razlika - čak i razlika u razbijanju jaja - može tome veoma zgodno da posluži. Tokom rata čine se zla, tim brojnija što rat duže traje (zlo rađa žeđ za osvetom, jedno zlo vodi drugome), i tako mnogi ljudi bivaju unesrećeni. Ako su u ratu na jednoj strani bili šotkaši a na drugoj vrhaši, onda će se unesrećeni ljudi upravo preko ove razlike trajno vezati za svoju skupinu. Jer, ako je neko mog dedu ubio, a moju babu silovao samo zato što su razbijali jaje na način na koji su razbijali, onda način na koji se razbijaju jaja uopšte nije nebitan, štaviše, on postaje suštinski deo mog identiteta. Dakle, ja nisam počeo da mrzim šotkaše zato što sam vrhaš, već sam ja vrhaš *zato* što sam počeo da mrzim šotkaše.

Možda će se nekome ovakva predstava o nastanku nacionalnog identiteta učiniti pojednostavljena, pa i netačna. Ali, ona se može teorijski dodatno podupirati. Da osećanje pripadnosti nekom narodu „uglavnom nema ekonomski izvor" već je „zasnovano na sentimentima", dakle na jednom, u osnovi, psihološkom i iracionalnom elementu, isticao je već Veber (Weber, 1994: 21). Do istog zaključka dolazi i Horovic, nakon proučavanja modernih etničkih sukoba u Africi i Aziji, primećujući, ne bez ikakvog čuđenja, da oni teško mogu da se razumeju ako ih posmatramo samo kroz ekonomske i političke interese njihovih učesnika - oni su često upravo suprotni „dobro shvaćenim interesima" (u zapadnom smislu reči) kako društvenih elita koji u njima učestvuju, tako i njihovih sledbenika (Horovitz, 1985).

Taj psihološki i iracionalni momenat u uobličavanju narodnog identiteta (Connor, 1994: 36) osobito dolazi do izražaja u ulozi koju dobija onaj različiti, „drugi". „Poistovećenje (identity), u osnovi je jedna subjektivna predstava sebe ili svoje društve uloge; ona je često promenljiva, isprepletana i zavisna od okolnosti... 'Mi' je određeno, delimično, preko 'oni', i taj relevantni drugi iz društvenog okruženja je presudan u uobličavanju odabira uloga" (Young, 1976: 65). Upravo onaj „specifičan sentiment solidarnosti", koji je po Veberu tako značajan za uobličavanje nacionalnog identiteta, „može se iznuditi od grupe ljudi tako što se oni suoče sa *drugom* grupom" (Weber, 1994: 22). Na čisto lingvističkom planu, Benvenist (Emil Benveniste) je pokazao da su čak i sami nazivi pojedinih etničkih grupa određeni najpre njihovom ekskluzivnošću u odnosu na druge, tj. njihovom namerom da se izdvoje i postave nasuprot onih drugih, susednih grupa (prema Armstrong, 1982: 5). Taj redosled u uobličavanju nacija pokazan je i na istorijskoj građi. Konorovo razmatranje nastanka nekih srednjoevropskih naroda pokazalo je da društvene grupe najpre postaju svesne onoga što nisu, da bi tek zatim postale svesne onoga što jesu. Slovaci, Slovenci, i ostali „neistorijski narodi" Habsburškog carstva najpre su postali svesni da oni nisu ni Nemci, niti Mađari, da bi tek potom došli do svesti o sebi kao posebnom narodu, katkad tek naknadno izmišljajući imena za sebe (Connor, 1994: 45)[52].

Uloga rata kao katalizatora tokom procesa nastanka nacija takođe je često mesto u sociološkoj književnosti. Hauard veli da je „teško setiti se bilo koje države-nacije nastale pre sredine ovog veka - izuzev možda Norveške - koja nije stvorena, ili čije granice nisu određene, ratom, unutrašnjim nasiljem ili kombinacijom oba načina" (Howard, 1991: 40). Francuska započinje da se oblikuje Stogodišnjim ratom, a poseban uspon samosvesti doživljava u ratovima 1792-1815, Nemačka započinje oslobodilačkim ratovima 1813-1815, SAD revolucionarnim ratom 1776, itd. (Ibid). Istina, šezdesetih godina ovoga veka, u procesu dekolonizacije, mnoge afričke i azijske zemlje nezavisnost su dobile mirnim putem. Ali, mora se priznati da većina njih i nisu bile nacije u pravom smislu reči, a da je baš kod onih koje su nezavisnost izborile ratom istovremeno stvoren i snažan nacionalni osećaj (Vijetnam i Alžir).

Tili podseća na jednu, za našu priču, veoma važu činjenicu - da je uspon nacija u Evropi bio tesno povezan sa *prelaskom sa plaćeničke na narodnu vojsku* (Tilly, 1994). Srednjovekovni ratovi bili su prvenstveno stvar kraljeva - „'Kraljev rat' i 'rat kraljevine' behu, konačno, jedno te isto" (Contamine, 1984: 169). U njima nije dolazilo do pravog „vrućeg dodira" između etničkih grupa. Zlo u ratovima nisu činili Francuzi ili Nemci, već vojska Kralja-tog-i-tog sastavljena od plaćenika-tih-i-tih. „Francuski *levee en masse* iz 1793. označio je odlučujuću promenu" (Tilly, 1994: 139). Sa zamenom plaćenika narodnom vojskom, u „našoj" vojsci više ne ginu plaćenici, sada ginu naša deca, nas sada ne ubijaju *neki* voj-

52 Naravno, to ne znači da ove društvene grupe, pre nego što su postali Slovenci ili Slovaci, nisu bile različite. Ali njihova razlika nije bila prvenstvena, ljudi koji su njima pripadali razlikovali su se i prema drugima i među sobom - kao, recimo, seljaci i građani, Štajerci i Kranjci, gospoda i sluge, i na još mnoge druge, njima tada bitne načine.

nici *nekog* stranog kralja, već Nemci, ili Englezi, ili Francuzi, ili Španci.... Od Vestfalskog mira, 1648. godine, kojim su okončani Tridesetogodišnji ratovi, u Evropi više nema verskih ratova, oni su sada državni, „konfiguracijski" ili „konstitucioni" (Ruggie, 1993: 162-163). U njima sve više i sve šire, jedni protiv drugih, učestvuju etničke grupe a završetak ovog toka pada 1914, kada se bukvalno čitavi narodi bore licem u lice i kada proces nastanka glavnih evropskih nacija dolazi do kraja.[53]. Ratovi, trebalo bi na kraju reći, zapravo proizvode nacije bar toliko često koliko i nacije proizvode ratove.

Ovakvo predstavljanje nastanka nacionalnog identiteta nikako ne znači da potcenjujem i druge činioce koji potpomažu uobličavanju nacija. Svakako da je u pravu Hobsbaum kada uspon nacija vidi i kao istorijski učinak jednog nastojanja, koji nalazimo u mertkantilističkoj fazi privrednog razvoja kapitalizma, da se stvori teritorijalno ograničena „nacionalna ekonomija" (Hobsbawm, 1990: 173). Isto su tako u pravu i Nort i Tomas kada vele da moderna nacija-država svoj uspeh duguje činjenici da se ona, od 16. veka naovamo, pokazala kao najbolja veličina neke političke jedinice koja je u stanju da svojim stanovnicima uspešno obezbedi istovremeno i imovinska prava i fizičku bezbednost (manje jedinice su, stoga, „morale da rastu"; North, Thomas, 1973: 17). Ni Gelner nije daleko od istine kada tvrdi da je stvaranje nacije način na koji mesne ili pokrajinske društvene elite odgovaraju na modernizaciju: pošto su privredni razvoj i industrijalizacija ubrzali podelu rada i proširili polje neproizvodnih delatnosti, društvene elite počinju naglašavati posebnost jezika, pisma, kulture kako bi ustrojile ekskluzivnu zonu u kojoj samo one mogu da obavljaju društvene (upravne, verske, obrazovne, kulturne itd) funkcije. A ta ekskluzivna zona upravo je nacija (Gellner, 1983).

Međutim, premda nam sva ova zapažanja govore o tome koju sve *funkciju* za određene društvene grupe nacija može da ima, ona, po mom mišljenju, ne zadovoljavaju Dirkemov zahtev da u objašnjenju neke pojave valja razdvojiti „*stvarni uzrok* koji je izaziva od *funkcije* koju ona vrši" (Durkheim, 1963: 91; podvukao A. S.). Svakako da su nacija i nacionalizam u različitim razdobljima zadovoljavali različite društvene funkcije, i - ako su u pravu teoretičari koju su njihovu pojavu nalazili u tako širokom rasponu od predmodernih društava (Armstrong, 1982; Smith, 1986) do „zrelih industrijskih društava dvadesetovekovne Evrope"

53 Da, upravo tada, jer je Eugen Veber na istorijskoj građi pokazao da čak i u tako staroj naciji kao što je Francuska, najveći deo seoskih i malovaroških stanovnika nije držao sebe članom nacije sve negde do 1870, a dobar broj njih čak i do Prvog svetskog rata (Weber, 1979), teza koja će svoju novu dokumentovanu potvrdu za čitavu Zapadnu Evropu naći u delu Votkinsove (Watkins, 1991).

(Breuilly, 1985: 68; 69) - onda svakako da te funkcije moraju biti i još mnoge druge osim onih koje pominju Hobsbaum, Nort-Tomas, i Gelner. Ali, Dirkem je na primeru sudske zakletve - koja je u funkcionalnom smislu prešla put od sudskog kušanja do jedne vrste svedočenja - pokazao da neka pojava tokom istorije može promeniti različite funkcije a da to ne mora da, na neki način, dotakne i njenu prirodu (Durkheim, 1963: 87-93). Rekao bih da slično stoji stvar i sa nacijom. Ona je tokom istorije prolazila kroz različite funkcionalne faze, ali objašnjavajući te funkcije teško se možemo približiti njenoj „prirodi".

A ako me zapitate šta je priroda nacije, pri čemu ne biste želeli da vam se ponovi priča sa početka ovog rada, moj odgovor bi, u osnovi, mogao biti sličan Andersonovom (Anderson, 1983). Pošto svaka veća zajednica, sastavljena od ljudi koji se ne poznaju, mora da počiva na izvesnom zamišljaju (imagination), nacija je upravo jedna takva zamišljena zajednica (imagined comunity). „Zajednice se moraju razlikovati ne po njihovoj lažnosti ili istinitosti, već po načinu (style) na koji su one zamišljene" (Anderson, 1983: 15), a noseća ideja tog zamišljaja može biti jezička, verska, kulturna, geografska ili neka druga posebnost, ili njihova kombinacija. Nasuprot predmodernim društvima, izdeljenim na mnoštvo sitnih skupina i zajednica u kojima „svako svakoga zna", savremena društva - zahvaljujući, pre svega, napretku u saobraćaju i javnom opštenju - omogućavaju da ljudi počinju da dele osećaj o zajedničkoj sudbini sa ljudima koje nikada nisu u prilici da sretnu (Hall, 1992: 3). Ako se taj osećaj o zajedničkoj sudbini sa ljudima koje ne znamo, niti ćemo ih ikada upoznati - utisak, koji najočitije dolazi do izražaja u kolektivnom susretu sa onim ugrožavajućim „drugim" - veže za jezik, veru, teritoriju i ostalo tome nalik, dobićete zamišljenu zajednicu koja će ubrzo, osim ove psihološke, dobiti i svoju stvarnu sociološku egzistenciju.

Jer, Šotkaši i Vrhaši iz naše priče, posle jednog „dobrog" rata ne samo da će verovati da su dva naroda, oni će to *uistinu* i biti. Na to će ih nagoniti ne samo društvene elite, ekonomske ili bezbednosne prilike, i ostali činioci koje pominju naši pisci, na to će ih nagoniti najpre *istorija* koju su proživeli, njihova zajednička sudbina. A kada se na to bude nadovezala različita standardizacija jezika, vere, prava, društvenog i ekonomskog poretka - što će sve, sa vremenom, neminovno nastupiti - razlike će biti tako čvrsto fiksirane da i ako se zaborave sva zla iz prošlosti to više neće biti dovoljno da se stvari vrate tamo gde su bile pre one nezgode sa ljuskom od jajeta. Ili pojednostavljeno rečeno - jednom nacija, uvek nacija, to je učinak ovog nepovratnog procesa i njegove neumitne logike.

Koje su prognostičke posledice ovakve predstave nacionalnog identiteta? Osnovna je ta da nacije teško da mogu biti istorijska pojava vezana samo za jednu fazu svetskoga toka. Najčešća greška pisaca koji su naciju posmatrali na funkcionalan način bila je upravo ta što su verovali da će sa prestankom određene „kon-

stitutivne" funkcije nacije istovremeno doći i do njihovog gašenja. Hobsbaum je, tako, videći kako tokom poslednjih desetleća dolazi do širenja transnacionalnih i multinacionalnih preduzeća i potiskivanja uloge nacionalne države u ekonomiji, zaključio da je kraj dvadesetog i početak dvadestprvog veka doba sumraka nacije: „Nacija i nacionalizam će biti predstavljeni u ovoj istoriji (misli na istoriju 21. veka - prim A. S), ali u podređenim i često prilično malenim ulogama... Nije nemoguće da će nacionalizam propasti zajedno sa propašću nacije-države" (Hobsbawm, 1990: 182). I nije samo Hobsbaum bio loš predvidilac. Upravo te iste 1990. godine i Majal će zaključiti da „više ne postoje carstva koja bi propala, i stoga su veoma ograničene mogućnosti daljeg stvaranja država tim putem" (Mayall, 1990). Slično će se o kraju nacija pisati i u Manovom zborniku (Mann, 1990).

Ali dešavanja u 90-im godinama XX veka - pri čemu, naravno, prvenstveno mislim na zbivanja u bivšoj Jugoslaviji i Sovjetskom savezu - opovrgla su sva ova predviđanja o kraju nacija kao istorijskih aktera. Štaviše, izgleda da je Istočna Evropa krajem XX veka samo u onoj fazi kroz koju je Zapad prolazio u XVIII i XIX veku, a što tek u XXI veku čeka Aziju i Afriku (Jahn, 1992: 50). Svaka nacija i svaki nacionalizam, po svemu sudeći, završavaju se državom, i to nije samo stara Hegelova književno-filosofska raspevanost, to je pravilnost koju uočavaju i drugi (Weber, 1994: 25; Breuilly, 1982; Zaslavsky, 1992: 106). U savremenom svetu ima oko šest hiljada jezičkih grupa (Evera, 1995: 139; neki vele i svih osam hiljada; Hall, 1992: 22), samo u zemljama bivšeg SSSR-a osim 15 nacija koje su dobile nezavisnost nalaze se još 7 naroda od preko milion stanovnika, 33 naroda čija se brojnost kreće od 100.000 do milion, i još 47 manjih naroda, ne računajući 26 etničkih grupa takozvanih „ljudi sa severa" (Brubaker, 1994: 75). U svakoj drugoj državi današnjeg sveta, više od 25% stanovništva su narodne manjine, a čak u 29,5% država ni jedna etnička grupa nema većinu u stanovništvu (Weiner 1992: 320). Sve u svemu, prema Holovoj proceni, danas ima najmanje 250 nacionalnih manjina koje predstavljaju potencijalnog kandidata za državu (Hall, 1992: 22).

Šta to sve može da znači lako je zamisliti, pogotovu ako se setimo uloge koju rat ima u uobličavanju nacija. Govoreći o budućnosti Afrike, Hol primećuje da je, paradoksalno, druga polovina 20. veka u ovom području bila doba izuzetne stabilnosti, u kojoj gotovo da nije ni bilo međudržavnih ratova, pošto su preovladavali pre svega unutrašnji, građanski. Ali, nastavlja dalje Hol, „zemlje Trećeg sveta, u strašnom smislu reči, nisu imale dovoljno ratova, ili, možda, dovoljno ratova prave vrste; te zemlje su kvazi-društva, ne nacije-države" (Hall, 1992: 21). Kada se u afričkim i nekim novim, postkolonijalnim azijskim zemljama stvarno ubrza proces formiranja nacija, kada pojedine etničke grupe toliko ojačaju u svojoj samosvesti i ekonomskoj moći da zatraže vlastitu državu, jasno je da se to

teško može završiti na češko-slovački način. U ovim zemljama modernizacija ne samo da nije potkopavala etničke podele, ona ih je, štaviše, još jače potkrepljivala tako što je ranije odvojene etničke skupine prisiljavala da se međusobno nadmeću za iste privredne niše (Connor, 1984). Otuda mnogo nagomilanog jeda, u većini ovih etničkih grupa, prema „onome drugome", otuda dolazi žestina sa kojima se one najjače i najsamosvesnije manjinske grupe bore za cesesiju (Siki, Tamilci, Kurdi...). Istina, priroda ovog novog nacionalizma ne mora obavezno voditi međudržavnim ratovima[54], ali on svakako značajno povećava rizik ratnih sukoba.

U svakom slučaju, globalni tok u savremenom svetu ima dve strane. Onu prvu, vidljivu, predstavlja ujednačenje načina života ljudi kroz proces kulturne globalizacije (koji se još naziva i pozapadnjačenjem [Westernization] ili amerikanizacijom), tokom kog ljudima širom sveta počinju da bivaju zajednički ista muzika, oblačenje, filmovi, obrasci vrednosti i ponašanja, hrana, tehnička oprema, nameštaj, arhitektura... (Smith, 1992: 66). Ali uporedo sa tim, postoji i jedna druga strana koju predstavlja sve veća nacionalna individualizacija, uposebljenje različitih etničkih grupa i njihov dolazak do samosvesti. Ta dva, naizgled suprotna procesa mogu ići jako dugo jedan pored drugog a da zapravo ne dođu u koliziju. Spolja posmatrano, mladi Srbi i Hrvati su do 1991. godine isto izgledali, slušali istu muziku i gotovo isto živeli, ali im to nije smetalo se odmah zatim potuku. Svet će u sledećem veku verovatno biti jednoobrazniji nego što je ikada bio, ali će, isto tako, verovatno biti i izdeljeniji i složeniji nego ikada pre.

54 Jer, dok je devetnaestovekovni nacionalizam dovodio do objedinjavanja i uvećavanja država, dotle nacionalizam sa kraja dvadesetog i početka dvadesetprvog veka očito vodi ka njihovom deljenju i sitnjenju (Rothschild, 1994: 33).

NACIONALNA HOMOGENOST KAO PRETPOSTAVKA DEMOKRATIJE

(1997)

U ovom ogledu razmatram jednu od važnijih pretpostavki za postojanje demokratije - društvenu istovrsnost (social homogeneity). U prvom delu članka govorim nešto više o značaju istovrsnosti za uspešno delovanje demokratskog poretka. U drugom delu članka navodim dva uobičajena načina prevazilaženja duboke raznorodnosti: zajedničarsku demokratiju (consociational democracy) i ustrojstveno razlučivanje (structural differentiation). U trećem delu članka iznosim svoje mišljenje o primenjivosti ova dva obrasca na poslekomunističku Istočnu Evropu.

Značaj društvene istovrsnosti za demokratiju

Već je Aristotel jasno uvideo kako „priroda države zahteva da država bude sastavljena od jednakih i što je moguće sličnijih ljudi" (Aristotel, 1984: 104; βουλεται δε γε η πολισ εξ ισον ειναι και ομοιων οτι μαλιστα; Arist. *Pol.*1295b). Da prevelike razlike među građanima proizvode snažna politička trvenja, koja mogu posve da razore državu, naglašavao je i Makijaveli (Machiavelli, 1985: II, 231), a kod zastupnika sve tri glavne novovekovne predstave o demokratiji nalazimo na upozorenja da demokratski poredak nužno traži homogenost građana kako u pogledu dobara, tako i jezika, vere i običaja (Rousseau, 1993: 46; Tocqueville, 1872/I: 41; 64; 1874/II: 51; 181; Mill, 1958: 230).

Vezu društvene istovrsnosti i demokratije najbolje je objasnio Mil. Parlamentarizam, kao novovekovni oblik demokratskog poretka, predstavlja u osnovi „vladavinu preko rasprave" (government by discussion), koja je moguća samo ako postoji jedinstveno polje uobličavanja javnog mnenja. Međutim, ako je društvo duboko podeljeno imovinskim, verskim, jezičkim ili nekim drugim pukotinama, ne postoji opšte javno mnenje (jer svaka zajednica ima svoje), pa onda ne može postojati ni polje na kome se, kroz raspravu, dolazi do najpoželjnije odluke. Stoga, zaključuje Mil, „slobodne ustanove gotovo da su nemoguće u zemlji sačinjenoj od više narodnosti (nationalities). Među ljudima koji nemaju osećaj zajedništva, a posebno ako oni još i govore i pišu različitim jezicima, ne može postojati objedinjeno javno mnenje (united public opinion) neophodno za rad predstavničke vladavine" (Mill, 1958: 230).

I mnogi istraživači u savremenoj političkoj misli došli su do sličnih nalaza. Naime, smatra se nesumnjivim da država može uspešno da obavlja svoju ulogu samo ako postoji tzv. *prvobitna privrženost* (primordial loyalities) njenih građa-

na, koja se najprirodnije stvara ako se zasniva na jeziku, veri, običajima, rasi ili pretpostavljenim krvnim vezama (Geertz, 1963). Ukoliko takve prvobitne privrženosti nema, a nema je kada država nije neupitna zajednica, tj. kada njeni građani suštinski različito odgovaraju na pitanja „Koga uključuje reč *mi*?" i „Sa kim činim zajednicu?" (tzv. pluralizam identiteta; Kielmansegg, 1991), tada je veoma teško, ako ne i nemoguće, uspostaviti demokratski poredak.

Naime, svaka korenita društvena raznorodnost, pogotovu ona koja je počela i politički da se izražava, razarajuće deluje na demokratski poredak, koji se tada teško može očuvati. Kao što je Dal, ispitujući 114 političkih zajednica, iskustveno utvrdio, većinu savremenih demokratskih poredaka (polyarchies, u njegovom pojmovniku) čine nisko ili umereno pluralna društva, dok se svega 15% njih može označiti kao izrazito pluralistička (Dahl, 1971: 110-111; Dal koristi pojmovni par homogeneous - plural, a ne homogeneous - heterogeneous). Najčešće se navode dve vrste raznorodnosti, koje ugrožavaju delovanje demokratske države. Kao prvo, to su *velike razlike u prihodu i bogatstvu* (Dahl, 1971: 81; 1995: 203-5: Karl 1996), koje se najčešće iskazuju kroz slabost i malobrojnost srednjeg sloja (Smelser 1966; Bolčić, 1995: 72), a koje dovode do stalnih tzv. klasnih sukoba između dva glavna društvena reda. Druga je *nacionalna raznorodnost*, izražena kroz jezičke, verske i kulturne podeljenosti, koja, poprimi li političku narav, mrvi društvo tako što u njemu stvara tzv. „odsecajuće procepe" (segmental cleavages; Eckstein, 1966: 34; Lijphart, 1977: 3). U takvom društvu, objašnjava dalje Lajphart, političke stranke, interesne skupine, javna glasila, škole, udruženja itd. teže da se povezuju i deluju samo u granicama određenim osnovnom podelom, pa su mogućnosti izgradnje postojanog demokratskog poretka (koji, po svojoj prirodi, počiva upravo na pretpostavci prožimanja i saradnje svih delova društva), veoma slabe (Lijphart, 1977: 4).

Mnogo je primera rđavog učinka delovanja i prve i druge vrste raznorodnosti, ali mi ćemo ovde navesti samo jedan slučaj, i to onaj koji nam se čini najbliži današnjem srpskom slučaju. To je predratna Poljska. U Poljskoj je, pre Drugog svetskog rata, živelo 31,1% pripadnika narodnih manjina (slično kao i danas u Srbiji). Od 27 miliona stanovnika, Ukrajinaca je bilo četiri miliona, Jevreja tri, Nemaca i Belorusa po milion, itd. (Lee, 1987: 265). Veliki postotak narodnih manjina bio je dodatni izvor slabosti demokratskih ustanova i jedan od razloga klizanja poljskog društva ka autoritarizmu (Bibo, 1995: 28). Naime, Poljska je svoj samostalni život započela sa iskrenom namerom da uvede demokratski poredak. Odmah po sticanju nezavisnosti, u Poljskoj su, 26.januara 1919, održani slobodni izbori za Sejm, koji će, po sklapanju mira sa Sovjetima (17. marta 1921), doneti uzoran demokratski ustav. Na izborima za novi Sejm, održanim 5. novembra 1922, zahvaljujući srazmernom načinu biranja, stranke narodnih manjina osvajaju 20% mesta u Sejmu i 26,5% mesta u Senatu (IP, 1958: 185). Poljske stranke, koje su se najpre obrazovale po ideološko-političkom načelu, podelile su mesta u oba doma skupštine tako da ni jedna od njih nije imala većinu (Hrišćanski savez nacionalnog jedinstva osvojio je 38% mesta u Sejmu i 40% u Senatu, narodnjaci 28% odn. 24%, socijalisti 9,3% odn. 8.4%). Pošto je, po Ustavu, skupština birala predsednika, na zajedničkoj sednici oba doma od 9. decembra 1922, trebalo je izabrati novog predsednika Poljske. I šta se dogodilo? Kako ni jedna poljska politička snaga nije imala većinu, odluku o tome ko će biti predsednik Poljske praktično su donosili glasovi stranaka narodnih manjina. U poslednjem, petom krugu glasanja, upravo zahvaljujući podršci stranaka manjina, izabran je predstavnik narodnjačke struje Vyzvolene, H. Narutovič (H. Narutowicz). Ovo je, u tom trenutku, bilo neprihvatljivo za deo Poljaka koji su bili posebno osetljivi na mogućnost ponovnog uspostavljanja zavisnosti poljske države od drugih naroda. Pošto su pristalice Hrišćanskog saveza optužile Narutoviča za nacionalnu izdaju, izbijaju neredi, a sam Narutovič će biti ubijen samo dva dana po svečanom preuzimanju vlasti (IP, 1958: 186). Tako je, nakon nekoliko dana, 20. decembra 1922, izbor za predsednika morao biti ponovljen. I ovoga puta odlučivali su glasovi manjina, samo što je sada pobedio narodnjak iz struje *Pjast*, S. Vojcehovski (S. Wojciechowski). Međutim, i narodnjacima je postalo jasno da se postojanost poretka, u uslovima tada preovlađujućeg raspoloženja Poljaka, ne može postići bez otklanjanja sumnje u ustupke narodnim manjinama na račun poljskih nacionalnih interesa. Stoga je *Pjast*, 15. maja 1923, sklopio sporazum sa Hrišćanskim savezom i njegovim taborom sa sledećim otvoreno nacionalističkim odredbama: 1. skupštinska većina mora biti čisto poljska, a vlada se mora sastojati isključivo od Poljaka; 2. državni jezik ima da bude isključivo poljski; 3. u srednjim i višim školama pripadnici narodnih manjina ne mogu biti zastupljeni više od njihovog učešća u stanovništvu; 4. zajamčuje se preovlađujući poljski upliv na svim ravnima mesne vlasti, itd (IP, 1958: 187).

Međutim, sada su snage koje nisu želele dobra poljskom parlamentarizmu imale izgovor da okrive tek stasajuću poljsku demokratiju, između ostalog, i za gušenje narodnih manjina, pa su u manjinama počele tražiti oslonac za obaranje demokratskog poretka. Upravo su to uradile pristalice Pisludskog, koje su ga, između ostalog, počele isticati i kao jedinu pravu zaštitu narodnih manjina (uz socijalno ugrožene slojeve) od vladavine poljske nacionalne desnice (IP, 1958: 259). Nakon što je, 10. maja 1926, obrazovana još jedna vlada desnice, Pilsudski, sutradan, priređuje vojni udar, da bi 31. maja, zahvaljujući ne samo pritisku oružja već i neposrednoj podršci stranaka narodnih manjina i socijalista/komunista, Pilsudski imenovan za poljskog predsednika (IP, 1958: 266). Tako je učinjen prvi korak u uklanjanju demokratije u Poljskoj i uspostavljanju poretka lične vlasti, koji je, u sve zaoštrenijem obliku, onde vladao do pred Drugi svetski rat.

Naravno, bilo bi preterano reći da je etnička raznorodnost bila odlučujući izvor sloma demokratskog poretka u predratnoj Poljskoj. Međutim, isto je tako nesumnjivo da je ona u prilično meri doprinosila izvesnoj nepostojanosti parlamentarnih ustanova i njihovom zapadanju u teškoće. Uporedimo li današnju poljsku demokratiju sa onom od posle Prvog svetskog rata, videćemo da je ovaj drugi pokušaj uvođenja demokratskog poretka u Poljsku zasada znatno uspešniji, u čemu svakako da izvestan udeo - koji, naravno, ne treba preceljivati - ima i činjenica da je današnja Poljska oslobođena „briga" oko narodnih manjina[55].

Dva obrasca prevazilaženja raznorodnosti

U političkoj teoriji uobličena su dva obrasca prevazilaženja duboke raznorodnosti nekog društva. Prvi ćemo nazvati obrascem *zajedničarske demokratije* (consociational democracy) a drugi obrascem *ustrojstvenog razlučivanja* (structural differentiation).

Zajedničarska demokratija

Glavni zagovornik zajedničarske demokratije bio je Lijphart. Po njemu, najbolji lek za smirenje zapaljenjskih tegoba izazvanih velikom raznorodnošću u nekom društvu jeste poseban oblik demokratskog poretka - zajedničarska demokratija (consociational democracy), koju odlikuju sledeće četiri stavke: 1. veliki savez (grand coalition) političkih čelnika iz svih delova društva (Lijphart, 1977: 25-36); 2. pravo uzajamnog veta, propisanog ili prećutnog, kao dodatna zaštita onoga dela koji ostane u manjini (Lijphart, 1977: 36-38); 3. srazmernost u političkom predstavljanju, u javnim službama, i u raspodeli javnih sredstava (Lijphart, 1977: 38-41); 4. visoki stepen autonomije za svaki deo društva, tj. samostalno vođenje unutrašnjih poslova (Lijphart, 1977: 41-44).

Međutim, i sama Lijphartova rasprava pokazala je da je od svih razmatranih pokušaja primene zajedničarske demokratije u istinski raznorodnim društvima (Švajcarska, Belgija, Izrael, Liban, Malezija, Kipar, Nigerija, Burundi, Indonezija, Surinam) jedino u slučaju Švajcarske postignut uspeh, i samo delimično i privremeno u slučaju Belgije i Surinama.

55 Pošto je preseljavanjem stanovništva, u godinama nakon Drugog svetskog rata, njihov postotak sveden na samo 2% (WA, 1995: 811).

Kipar je dobar primer neuspešnosti da se preko obrasca zajedničarske demokratije, čak i kada se najdoslednije i najiskrenije primenjuje, prevaziđe duboka raznorodnost nekog društva. U trenutku sticanja nezavisnosti 1960. godine, grčka i turska zajednica na Kipru bile su posve podeljene. Nije postojala ni jedna stranačka, sindikalna, društvena ili kulturna organizacija koja bi obuhvatala i Grke i Turke. U ustav iz 1960. ugrađeni su najvažniji sastavci zajedničarske demokratije - koaliciona vlada, proporcionalnost, autonomija, pravo veta[56]. Međutim, ovakav poredak stalno je proizvodio teškoće i umesto da doprinosi prevazilaženju rascepa on ga je sve više pojačavao. Pravo veta gotovo da je onemogućavalo donošenje bilo koje važnije odluke, a oko zastupljenosti dve zajednice u vlasti stalno su se otvarali novi sporovi. Novembra 1963. predsednik Kipra Makarios je predložio ustavne dopune koje je trebalo da ukinu pravo veta, odvojene mesne vlade, i da omoguće zastupljenost Turaka i Grka u državnim službama srazmerno njihovom udelu u stanovništvu. Turska zajednica je odbila ove predloge, i tako je građanski rat otpočeo nekoliko dana kasnije (Lijphart, 1977: 158-161).

Primer polovičnog uspeha zajedničarske demokratije jeste **Belgija**. Ako se za Kipar i može kazati da dobar deo njegovih nevolja potiče od privredne i društvene nerazvijenosti ovog društva, Belgija je, kao stara industrijska zemlja, bila oslobođena tereta siromaštva i kulturne zaostalosti. Zakonom od 8. novembra 1962. valonska i flamanska zajednica jezički i upravno su razdvojene, a ustavnim izmenama iz 1970. i 1980. nadalje je povećana njihova autonomija. No, i pored toga što se strogo vodilo računa o srazmernoj zatupljenosti na svim ravnima vlasti, i pored prava veta jezičkih zajednica u parlamentu (Lijphart, 1977: 38), najposle, i pored novog ustava iz 1993. godine koji je Belgiju preuredio u pravu federaciju, danas postoji izraženo nezadovoljstvo i jedne i druge zajednice njihovim položajem u državi (Tatalović, 1995: 34-35). Neke flamanske stranke već sada objavljuju da će tokom pregovora o reformi Ustava, koji treba da započnu 1999. godine, zahtevati punu nezavisnost, a u tome ih delimično podržava i vodeća flamanska Hrišćanska narodna stranka (*The Economist*, 1996b: 30). Budući da je Brisel sedište Evropske unije, na Belgiju se vrši snažan pritisak da se očuva jedinstvo zemlje, tako da obe zajednice „zbog evropskog integriranja u kojem se 'brišu' granice, ne iskazuju separatističke tendencije, ali ako izbore tražena prava, u slučaju neuspjeha Evropske unije i to neće biti isključeno" (Tatalović, 1995: 35).

56 Grčka zajednica birala je predsednika, a turska potpredsednika; vlada se sastojala od sedam grčkih i tri turska ministra; parlament su činila 35 grčkih i 15 turskih poslanika; Grci i Turci su takođe bili srazmerno zastupljeni i u policiji i vosjci, a bio je zajemčen i visok stepen autonomije u oblasti obrazovanja, kulture i mesnih poslova; naposletku, uvedeno je i pravo veta predsednika ili potpredsednika na sve odluke vlade koje su se ticale spoljne politike, odbrane ili bezbednosti.

Štaviše, krajem februara 1996. godine predloženo je prenošenje sa savezne države na federalna područja svih nadležnosti osim odbrane, spoljne i novčane politike, što praktično znači da Belgija zadržava samo ono što će uskoro da preuzme Evropska unija. Zbog toga se *Ekonomist* pita šta će uopšte, nakon 1999, imati da radi savezni premijer Žak-Lik Dean (Jean-Luc Dehaene) ili njegovi naslednici (*The Economist*, 1996b: 30).

Jedini stvarni uspeh zajedničarske demokratije jeste **Švajcarska**. Ali ona je, prema opštoj oceni većine pisaca, „poseban slučaj" (Sonderfall), tj. „proizvod neprikladan za izvoz" (odgovarajuća mesta navode: Basta, 1995a: 17; Nakarada, 1995: 115; Teokarević, 1995: 172; isto i Bogdanor, 1990: 61; 75-78). Švajcarska se u mnogo čemu razlikuje od ostalih društava: po dugovekoj tekovini neposredne demokratije, baštini rešavanja sukoba posredovanjem i pregovaranjem, bogatstvu koje umiruje strasti i ublažava napetosti, osećaju za stvarnost državnika i upravljača itd. Ali ono što je najvećma doprinelo uspehu zajedničarske demokratije u Švajcarskoj, a što je istovremeno i najvažnija odlika švajcarskog društva, jeste to što su *linije njegove podele - verske, jezičke, nacionalne i klasne - izmešane i ukrštene*, tako da čitav politički život počiva na promenljivim savezima određenim trenutnim pitanjima. „'Prirodna' je švicarsko-njemačka govorna većina u Švicarskoj podijeljena religijom; katolički kantoni u kojima se govori njemački navikli su na koalicije s 'latinskim' kantonima, francuskim kantonima i Ticinom - kako bi se oduprli kulturno dominanatnim i više urbaniziranim protestantskim kantonima u kojima se govori njemački. Lingvistička manjina i religijska manjina kombiniraju se, da bi blokirale promjenu. No unutar švicarskog federalnog okvira teško da postoji stalna većina za bilo koju religijsku ili lingvističku grupu, odnosno za bilo koju posebnu koalicijsku grupaciju. Tako se nijedna manjina ne osjeća ugroženom" (Bogdanor, 1990: 62).

Confederatio Helvetica danas je sastavljena od dvadeset kantona i šest polukantona koji su versko-jezički šaroliki u najvećoj mogućoj meri: neki su nemački i katolički (Uri, Schwyz, Obwalden, Nidwalden, Lucerne, itd.) a neki nemački i protestantski (Zuerich, Glarus, Basel, Thurgau, itd); neki francuski i katolički (Jura), a neki francuski i protestantski (Vaud, Neuchatel); neki francusko-nemačko protestantski (Berne), a neki francusko-nemačko katolički (Fribourg, Valais); neki nemački sa malom protestantskom većinom (Aargau) a neki francuski sa malom katoličkom većinom (Geneva); neki italijanski i katolički (Ticino) a neki nemačko-italijansko-retoromanski sa malom katoličkom većinom (Graubuenden), itsl. Vrh svega još, u pojedinim kantonima podela ide i klasnom linijom (u frankofonsko-protestantskom delu, klasna podela preovladava u kantonima Vaud, Geneva i Neuchatel), dok u nekim dvojezičkim (nemačko-francuskim) kantonima podela neočekivano ide verskom, a ne jezičkom linijom (kantoni Fribourg i Valais; Bogdanor, 1990: 73).

Ovakvo društvo, u kome preovlađuju „ukrštene manjine" (Basta, 1995a: 27), dovodi do „višestruke ravnoteže moći" (Lijphart, 1977: 55) koja je od osobenog značaja za očuvanje državne celovitosti. „Društvo koje je ispresecano nizom suprostavljanja koja teku u svim mogućim pravcima manje je izloženo opasnosti od provale nasilja ili mrvljenja na komadiće od društva podeljenog samo jednom linijom. To je stoga što svaki novi procep doprinosi da se suzi poprečni rez, pa se može kazati da je društvo spojeno svojim unutrašnjim sukobima" (Ross, 1920; prema Bogdanor, 1990: 62).

Šta to stvarno znači pokazuju nam dešavanja oko tzv. *slučaja Jura* tj. otcepljenja tri severna katolička i frankofonska okruga kantona Bern od protestantsko-nemačke većine radi stvaranja novog kantona Jura, 1978. godine (Basta, 1995a: 28-30; Fleiner, 1995: 45; 67; Samardžić, 1995: 91-92; Nakarada, 1995: 128-130). Borba za otcepljenje katoličkih delova kantona Bern u kojima se govori francuski od protestantske većine koja govori nemački započela je 50-ih godina, ali je vlada u Bernu sve zahteve, koji su isprva išli samo za autonomijom, odbacivala (1960-1963). To je dovelo da radikalizovanja zahteva u pravcu secesije (naravno, samo od kantona), tako da se krajem šezdesetih godina ipak moralo pristupiti složenom postupku odvajanja katoličkih okruga radi stvaranja novog kantona. Postupak rešavanja trajao je godinama, samo formalni deo protegao se od 1969. do 1979, a za južnu Juru i Laufen, koji su ostali u kantonu Bern, odluka je donesena tek 1983. godine. Međutim, *protestanti francuskog jezika* na referendumu u graničnim opštinama Jure sa Bernom odlučili da ostanu u *protestantskom* kantonu Bern sa *nemačkom* govornom većinom, što jasno pokazuje da je ovde verska linija podele bila važnija od jezičke (koja bi se drugde pretvorila u etničku). Ono što je, takođe, za ovaj slučaj značajno jeste da ovde nije došlo do mešanja spoljnih činilaca (Francuske ili Nemačke) i da nije teško zamisliti kakav bi učinak bio da su se spoljni činioci ponašali kao u jugoslovenskom primeru (Basta, 1995a: 30; isto i Fleiner, 1995: 43).

Sve u svemu, načelno se može reći da se obrazac zajedničarske demokratije pokazao uspešnijim u društvima opterećenim rascepima po verskoj i klasnoj liniji nego u društvima u kojima je osnovna crta podele počivala na etničkoj osnovi. Zajedničarska demokratija, objašnjava Bari (Barry), lakše izlazi na kraj sa prvom vrstom podele zato što se u tom slučaju postavlja pitanje „kako treba upravljati zemljom", dok se, međutim, u slučaju etničkih sukoba otvara pitanje „da li to uopšte treba da bude jedna zemlja?" (Barry, 1975: 502-503; prema Lijphart, 1977: 233-234). Time međutim dolazimo na početak, tj. do priznanja da ni zajedničarska demokratija ne uspeva u razrešavanju temeljnog sukoba, odnosno ne uspeva da uspostavi osnovnu saglasnost (basical consensus) u etnički oštro podeljenim društvima.

Ustrojstveno razlučivanje

Drugi obrazac prevazilaženja duboke raznorodnosti nekog društva jeste *ustrojstveno razlučivanje* (structural differentiation). To je, treba reći, stanovište jedne dosta hladne proračunatosti tj. odrešitog odnosa prema stvarnosti, i utoliko ono zastupa, kako veli jedan od njegovih slavnih predstavnika Karl Šmit (Carl Schmitt, *vivebat* 1888-1985), „stanoviti realizam koji može prestrašiti ljude" (Schmitt, 1943: 43). Naime, onaj prvi obrazac, obrazac zajedničarske demokratije ima pre svega *propisujuća* svojstva i polazi od postavke da je dovoljno *etničkim* subjektima dati jednaka prava pa da pravda bude zadovoljena (ne pitajući se odakle onda nepravda u okolnostima jednakih prava *individualnih* subjekata?). Stoga je on, kao jedna normativna predstava, sklon da supranička stanovišta lako optuži kao nedemokratska, pa i nemoralna[57].

Nasuprot tome, obrazac ustrojstvenog razlučivanja hoće da polazi pre svega od onoga što je *stvarno*, onoga što je do sad u istoriji *davalo* učinak i što se, dugoročno posmatrano, *pokazivalo* uspešnim. Po Šmitu, istorijsko iskustvo nas je naučilo da je demokratiju svagda bilo nemoguće uspostaviti u krajnje raznorodnim društvima i da je prvi korak svakog društva, koje je uspevalo da dođe do istinskog demokratskog ustrojstva, bio uspostavljanje *istorodnosti*. „Supstancijalna jednakost i homogenost nuždna je za demokraciju", veli Šmit (1943: 119) i stoga „svaka prava demokracija počiva na tome, da se ne samo s jednakim postupa jednako, nego, s neizbježivom dosljednošću, da se i s onim, što nije jednako ne postupa jednako" (Schmitt, 1943: 111-112). Dakle, nastavlja dalje Šmit, „k demokraciji pripada nuždno prvo, homogenost i drugo - nuždno (ako zatreba) - izključenje (izdvajanje) ili uništenje (uništavanje) heterogenog" (Schmitt, 1943: 111-112). Sve u svemu, „politička snaga demokracije pokazuje se u tome, da ona znade *odstranjivati ili drži daleko od sebe* (podvukao S. A.) tuđe i nejednako, ono što ugrožava homogenost..." (Schmitt, 1943: 112).

Kao istorijske primere Šmit navodi demokratiju u engleskim verskim zajednicama XVII veka, koja se utemeljivala na verskoj istorodnosti, a „od 19. stoljeća postoji ona prije svega u pripadnosti određenom narodu, u narodnoj homogenosti" (Schmitt, 1943: 112). Kao savremene primere, Šmit navodi Tursku 20-

57 „Tko je politički zainteresiran na obmanjivanju i zamagljivanju, nema težkog posla. On samo treba da jasno spoznavanje i opisivanje političkih pojava i istina ozloglasi u ime kakvog 'autonomnog stvarnog područja' kao nemoralno, neekonomsko, neznanstveno i prije svega - jer to je politički važno - kao đavolski izum, protiv kojeg se treba boriti... Najgora pometnja nastaje tada, kada se rieči 'pravo' i 'mir' na takav način politički zloupotrebljavaju, da prieče jasno političko mišljenje, legitimiraju vlastita politička nastojanja i diskvalificiraju ili demoraliziraju protivnika" (Schmitt, 1943: 43).

ih godina, u kojoj je postupak uspostavljanja moderne dražave išao uporedo sa proterivanjem 1,2 miliona Grka i korenitom turkizacijom sveg društvenog života, kao i Australiju, čiji zakoni strogo ograničavaju useljenje svih onih lica (naročito Azijata) koji ne mogu da se uklope u postojeći (anglosaksonski) način života. Međutim, nalazimo dalje kod Šmita, ne samo ove, već i najveće savremene demokratije poput britanske, francuske ili američke, predstavljale su u svojim počecima - a u velikoj meri to su i danas - jednu ekskluzivnu zajednicu koja je iz političkog života isključivala „papiste", ili strance, ili domoroce, ili stanovnike kolonija, ili siromašne, ili nepismene, ili one koji ne znaju jezik itd. (Schmitt, 1943: 112-113).

Sve u svemu, zaključuje Šmit, demokratija i demokratske ustanove istorijski su nastali u uslovima značajne narodne (kulturne, jezičke, običajnosne) i društvovne homogenosti, ili u okolnostima kada je ta osnova u vidu zajedničkog i neupitnog poretka vrednosti brzo bivala uspostavljena, te su takva društva onda slobodno i lako mogla pristupiti negovanju parlamentarizma kao „vladavine preko rasprave". Ukoliko, međutim, te početne homogenosti nema, i ukoliko se parlamentarne ustanove pokušaju da preuzmu iz sredine u kojoj su iznikle kalemljenjem na podlogu koja nije njihova, tj. koja je heterogena, učinak neće biti najbolji. Takve institucije teško će moći zaživeti vlastitim životom jer će se ona rasprava koja, kroz parlamentarizam, treba da obrazuje političku elitu za razborito upravljanje državom, pretvoriti u stalno sporenje oko fundamentalnog, te će neprestano potresati i same osnove zajednice (Schmitt, 1988: 7; predgovor II izdanju dela *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, 1926).

Naravno, čitavo bi se ovo mišljenje dalo lako omalovažiti opaskom da Šmita kao antiliberalnog mislioca ne bi trebalo ozbiljno uzimati za svedoka u onim pretresanjima kojima je cilj uspostavljanje demokratskog poretka. Ali za današnju političku teoriju od nemale je dragocenosti Šmitovo ukazivanje na neke jednostranosti liberalizma koje upravo u stvari koja nas u ovom radu poglavito zanima mogu imati suštinski značaj. I dosledni liberalizam koji hoće da poznaje jedino pojedinca, i dosledni komunizam koji hoće da poznaje jedino proletarijat, pate od jednostranosti jer ne vide da na svetu postoji još jedna veoma važna politička pojava - narod (Schmitt, 1943: 18). Onaj koji to previdi, u opasnosti je ne samo da pogrešno protumači stvarnost, već i da predlaže mere koje su neodgovarajuće za postizanje željenih ciljeva.

Poređenje dva obrasca

Može se slobodno reći da je današnja Istočna Evropa najbolja provera vrednosti i snage oba obrasca iznalaženja pretpostavki za demokratski razvoj. „Dok

je artificijelni produkt kojeg zovemo demokratijom na Zapadu izrastao iz 'prirodnog' (pretpolitičkog) osnova homogene nacije, koji je okvire zajednice učinio nesumnjivim i stabilnim, na dojučerašnjem evropskom Istoku se demokratska artificijalnost muči da postavi podjednako artificijelne osnove željenoj egzistenciji" (Dimitrijević, 1994: 91). Utemeljujući danas brojne nove države i „državotvorne narode", Istočna Evropa krajem XX veka rešava ono kroz šta je Zapad prošao u XVIII i XIX veku, a što Aziju i Afriku verovatno tek čeka u XXI (Jahn, 1992: 50) - stvaranje političkog naroda.

Ako pogledamo koje su demokratije u bivšim socijalističkim društvima najpostojanije, moramo priznati da su, po svemu sudeći, to zemlje u kojima postoji prilično izražena narodna homogenost (Mađarska 1.5%, Poljska 2%, Češka 6%, Slovenija 9.5% pripadnika nacionalnih manjina, itd). To je svojevrsni izazov za savremnu teoriju demokratije. Da li je samo slučajnost da su većina novostvorenih država Istočne Evrope u kojima nailazimo na ozbiljne teškoće o radu demokratskog poretka istovremeno i veoma narodno heterogene? Tako, narodne manjine čine između 20% i 30% stanovništva u Gruziji, Makedoniji, SR Jugoslaviji, Turkmenistanu, Ukrajini, Uzbekistanu i Belorusiji, 30-40% u Estoniji, Moldaviji i Tadžikistanu, 40-50% u Kirgiziji i Letoniji, dok u Kazahstanu i Bosni i Hercegovini zapravo i nema većinskog naroda (Brunner, 1994: 10-11).

U isto vreme, treba reći da jedini od Zapada pozdravljeni način razrešavanja manjinskog problema jeste neki od oblika zajedničarske demokratije. Međutim, ti obrasci se dosledno ne primenjuju čak ni u državama koje po zapadnim merilima imaju najveći kulturni i demokratski potencijal (Estonija, Letonija, pa i Slovenija, itd). Njihovi parlamenti donose neobično nedemokratske uredbe, slabo prikrivajući duboku sklonost da se posve narodno homogenizuju korišćenjem zakona o državljanstvu, strancima, jeziku itsl. sa „diskriminacionim klauzulama bez presedana u savremenim evropskim okvirima". Recimo, u Estoniji državljanstvo mogu dobiti samo potomci lica koja su i pre 1941. živela u toj zemlji, zbog čega je 600.000 ljudi gotovo preko noći ostalo bez državljanstva, a time i bez imovine - pošto lica bez državljanstva ne mogu posedovati nekretnine, bez političkih prava itd; (Teokarević, 1995: 163). Gotovo istovetne prilike vladaju i u Letoniji gde preko pola miliona ne-Letonaca rođenih u Letoniji skoro da nemaju politička ili imovinska prava (Offe, 1996: 228).

Ovakvi postupci, koji besumnje zaslužuju svaku moralnu osudu, nisu, međutim, posledica samo nekakvih „diluvijalnih sila zla" koje, povremeno nadolazeći iz tamne, autoritarne prošlosti, kvare idiličnu sliku modernih demokratskih društava (v. Rothschild, 1994). Oni izgleda da imaju i izvesne dublje, funkcionalne razloge koji su na najtešnji način povezani sa samom prirodom nacije, države pa i demokratije. Radi se zapravo o, ako tako slikovito možemo reći, trzajima bića koje pokazuje da neko političko telo doživljava kao strano. Naravno,

jasno je da se u pomenutim slučajevima to telo mora integrisati, ne odbacivati[58]. Ali šta raditi sa tim „stranim telom" kada je je ono ne samo veliko, već i uz to otvoreno neprijateljski nastrojeno? Da li i u tom slučaju primena zajedničarskog obrasca može biti plodotvorna?

Neki trezveniji zapadni posmatrači istočnoevropskih prilika već sada uviđaju priličnu ograničenost nametanja konsensualističkih stereotipa i naivnih, neproverenih, pa onda i licemernih postavki na postsocijalistička društva. „Tamo gdje je nacionalizam u svom zahtjevu za nacionalnom državom zadovoljen, on postaje miroljubiv i tolerantan; on tada kao da uopće više ne postoji. Ali, jao!, ako se zaista izazove nacionalizam zapadnih Evropljana, koji navodno ne postoji, koji se smatra prevladanim, ako oni smatraju doista ili samo tobože ugroženim postojanje svoje nacije!" (Jahn, 1992: 54). Izgleda da upravo istočnoevropsko iskustvo ponovo u prvi plan političke teorije stavlja nacionalnu državu kao jednu od ključnih pretpostavki demokratije. „Demokracija u Istočnoj Evropi ima samo jednu, iako u većini slučajeva zacijelo samo malu i slabu šansu, naime kao *nacionalna demokracija*, kao demokracija u nacionalnim državama, s više ili manje izraženim etničkim državnim razlogom" (Jahn, 1992: 52).

Otuda i dolaze noviji pokušaji jedne „liberalne odbrane nacije-države" (Miller, 1994; *The Economist*, 1996a). Ona počiva na ideji da je od suštinske važnosti za održivost neke političke zajednice poverenje koje u njoj postoji, a najprirodniji način uzajamnog poverenja jeste pripadnost istom narodu (Miller, 1994: 158-159; *The Economist*, 1996a: 20). Stoga, „kadgod je moguće morali bismo odrediti državne granice tako da su nacije politički ujedinjene pod jednom vlasti i da u državi živi samo jedna nacija" (Miller, 1994: 164). Odmah treba reći da Miler ne smatra ubedljivim prigovor da bi to dovelo do opšteg haosa jer bi praktično omogućilo stvaranje na hiljade novih država. Prema njemu, valja načelno razlikovati etničke skupine od nacije. Nacija nužno poseduje jasne političke sastojnice i političke naume, dok je etnička skupina više jezička ili kulturna kategorija (Miller, 1994: 164-165). No, ako je središnja politička vlast već dozvolila da se etničke grupe u okviru iste države pretvore u narodne zajednice, radi uspešnosti i trajašnosti poretka ne preostaje ništa drugo do razdeoba države (Miller, 1994: 165).

Dakle, uporedimo li obrazac zajedničarske demokratije sa obrascem ustrojstvenog razlučivanja videćemo da ovaj prvi obrazac na prvi pogled ima svoje prednosti, dok je drugi model, dugoročno posmatrano, možda uspešniji i plodotvor-

58 Pošto je ovde reč pre svega o lojalnim manjinama, kod kojih je sasvim izvodljivo primeniti neki od uobičajenih standarda zaštite posebičnih kolektiviteta - pa i zajedničarsku demokratiju.

niji. Obrazac zajedničarske demokratije prividno je humaniji i prihvatljiviji. On ostavlja ljude tamo gde su se zatekli, u onim kućama gde jesu i u onim državama gde jesu. On naizgled ništa ne menja, ali ustanovljuje jednu drugačiju organizaciju stvari koja treba da pomiri postojeće suprotnosti, zadržavajući dobre strane onoga što jeste, uz nadu da će se loše strane postojećeg u bliskoj budućnosti prevladati.

Jedini problem sa ovim obrascem jeste što on, nažalost, nedovoljno dobro radi. Ili, tačnije rečeno, uspeva da funkcioniše samo neko vreme, da bi se prilikom prvog većeg iskušenja jednostavno raspao. Njegova glavna mana jeste što on pogrešno shvata prirodu političke zajednice kakva je država. On njen iracionalni deo - pa bilo da ga nazivamo *osećanjem zajedništva, prvobitnom privrženošću, temeljnim poverenjem, duhom istovetnosti* itsl. - sasma prenebregava i pokušava da ga nadomesti čistom racionalnošću koja počiva na valjanom samorazumevanju vlastitih interesa, na poštenom odnosu spram drugog, na trajnošću pridržavanja temeljnog ugovora, ukratko, na najlepšim, pa stoga i najređim ljudskim vrlinama koje su izuzetne i kod pojedinaca a kamo li kod moralno svagda problematičnijih skupina. I pošto postavi državnu građevinu na trusnom zemljištu kakva je vera u ljudsku racionalnost i poštenje, zajedničarska demokratija može da je do mile volje ojačava i podziđuje, prepravlja i ukrašava. Ali, kada dođe zemljotres zgrada se brzo urušava.

Nasuprot njoj, obrazac ustrojstvenog razlučivanja jeste surov. On besumnje grubo menja postojeće stanje, ljude nagoni da napuštaju svoje domove, ili ih od građana jedne države preko noći pretvara u građane druge države. Vrh svega, on se lako da zloupotrebiti od strane mesnih ili zemaljskih političara za ojačavanje ili očuvanje vlasti, pa se često izvrgava u progone manjinskih skupina, razgorevanje ratne histerije, ili čak u prave ratove oko granica. Ipak, ako se ista ona energija koja se, kod primene obrasca zajedničarske demokratije, troši na mirno i dogovorno preustrojavanje države, preusmeri na nastojanja da se izvrši poštena državna podela, ili razgraničenje između oštro protivstavljenih etničkih grupa, onda ustrojstveno razlučivanje verovatno može da oslobodi društvo od jedne vrste opterećenja (ili da ga svede na najmanju moguću meru). Kratkoročni gubici sa protokom vremena mogu se pretvoriti u dugoročne dobitke, a visoka rizičnost, na početku, može dovesti do gotovo potpunog uklanjanja te vrste rizika, na posletku.

NACIONALNI LIBERALIZAM I KOSOVO
(1999)

Ovaj ogled je nastavak prethodnog spisa u kome sam razmatrao vezu između etničke heterogenosti nekog društva i mogućnosti uspostavljanja i održavanja demokratskog poretka u njemu. Moje stanovište je bilo da je liberalna misao neopravdano potcenjivala svojevremeno Milovo upozorenje da demokratija može biti suočena sa velikim teškoćama u etnički podeljenim društvima (Mill, 1861/1958: 230). Uzdanja pro-demokratskih naučnika da zajedničarski obrazac (consociational model) uklanja glavne smetnje uspešnom radu demokratije u višeetničkim zajednicama (Lijhphart, 1977) izgleda da su pala u vodu nakon neuspeha zajedničarske demokratije u skoro svim etnički podeljenim društvima, izuzev Švajcarske (koja je, pak, osobeni slučaj; vidi prethodni ogled).

Razmatranja nekih drugih pisaca posvećena istočnoevropskim zemljama nakon sloma komunizma pokazala su da upravo heterogeni etnički sastav može da bude važna strukturalna prepreka oživljavanju i učvršćivanju demokratije u tim društvima (Vachudová & Snyder, 1997; Sekelj, 1998). U zemljama u kojima narodne manjine čine više od 10% stanovništva, stare komunističke elite po pravilu su iskoristile priliku da preko nasrtljivog nacionalizma obezbede novu legitimacijsku osnovu za zadržavanje autoritarne vlasti i u postkomunizmu (Vachudová & Snyder, 1997: 14-30; Sekelj, 1998: 202). Naravno, iz navedenih razmatranja nikako ne sledi da je demokratija moguća samo u etnički homogenim društvima, već jedino to da *pod istim uslovima* etnička heterogenost može predstavljati ozbiljnu strukturalnu prepreku uspostavljanju demokratskog poretka.

U ovom radu usredsrediću se na Srbiju i pitanje njene demokratizacije. Čak i kada se Srbija oslobodi Miloševićevog autoritarnog režima, kakva je mogućnost da se u njoj uspostavi postojani demokratski poredak ako imamo u vidu njenu etničku heterogenost, a pre svega kosmetsko žarište? U prvom delu ogleda daću sliku savremenog stanja, naročito odnosa kosmetskih Albanaca prema našoj državi. U drugom delu podsetiću na predloge koji su se svojevremeno javili u našoj javnosti kao moguća rešenja kosmetskog pitanja. U trećem delu rada izneću razmišljanje o tome šta se, imajući u vidu kako stanje tako i predloge, moglo uraditi da se kosmetski čvor razreši po Srbiju povoljnije nego ratom iz 1999. godine. Konačno, u četvrtom delu, ponudiću mogući pristup jedne post-Miloševićevske i pro-demokratske Srbije kosmetskom pitanju.

Jedna „nelojalna" manjina

Današnja Srbija spada u red država sa izraženom etničkom heterogenošću pa i podeljenošću. U stanovništvu Srbije udeo narodnih manjina je 34,1% (Bogosavljević, 1995: 57) što je među najvećim postotcima u Evropi (Sekelj, 1995: 108). To, naravno, samo po sebi ne bi morala biti nevolja da najbrojnija etnička manjina, Albanci, koji čine 17,1% stanovništva Srbije (i, do rata 1999. godine, 81,6% stanovništva Kosmeta; Bogosavljević, 1995: 59), nije „nelojalna". Naime, prema jednoj umerenoj oceni, „Albanci u Srbiji traže ne posebna manjinska, dakle kulturna prava, već političke privilegije i posebna državna prava" (Sekelj, 1995: 88).

Od samoupriličenog referenduma kosmetskih Albanaca, 26-30. septembra 1991. godine, osnovni i gotovo jedini zahtev predstavnika ove narodne manjine bio je nezavisnost Kosmeta, odnosno, kao prelazno rešenje, uspostavljanje protektorata UN na Kosmetu (Maliqi, 1995: 273). Kosmetski Albanci ne samo da su čitavo poslednje desetleće odbijali svaku saradnju sa predstavnicima državnih vlasti Srbije, već su se, štaviše, u međuvremenu potrudili da izgrade gotovo potpuno uporedno društvo, sa vladom, skupštinom, školstvom, zdravstvom, privredom, sindikatima, sportskim takmičenjima, kulturom, izdavaštvom... (Maliqi, 1995: 264). Time su kosmetski Albanci već od 1991. godine stvorili značajne primese sopstvene države koja je uporedo postojala na istom prostoru sa onom koju su imali Srbi i ostale „lojalne manjine" (Sekelj, 1995: 87). Početkom 1998. godine došlo je do oružanog ustanka dela kosmetskih Albanaca, predvođenih Oslobodilačkom vojskom Kosova (Ushtria Çlirimtare e Kosovës) i državne vlasti Srbije gube nadzor nad više od trećine kosmetskog zemljišta (LJPJ, 1999: 336). Nakon napada Severoatlanskih zemalja na Srbiju (24. marta 1999) i stavljanja Kosmeta pod protektorat Ujedinjenih naroda (Rezolucijom 1244, od 10. juna 1999) srpska država gotovo sasvim isčezava sa područja Kosova i Metohije a tamošnji Albanci, predvođeni OVK, ubrzano dovršavaju izgradnju vlastite države.

Treba imati u vidu da se po celokupnom odnosu prema Srbiji albanska manjina, tokom devedesetih godina, suštinski razlikovala od ostalih manjinskih zajednica. Recimo, druga po veličini manjinska zajednica u Srbiji, vojvođanski Mađari, zauzimala je sasvim drugojačiji položaj.

Najpre, za razliku od odvojenog društva kosmetskih Albanaca, Mađari su, po svojoj kulturi, civilizacijskim navikama i načinu života, bili i ostali jedno društvo sa Srbima, Rumunima, Slovacima i ostalim narodnim zajednicama Vojvodine. Štaviše, neka istraživanja, s kraja 1995. godine, pokazuju da su vojvođanski Mađari bili otvoreniji prema pripadnicima drugih narodnih zajednicama od ostalih tamošnjih etničkih grupa. Recimo, na pitanje „koje biste nacionalnosti želeli da Vam bude rukovodilac?" 80% vojvođanskih Mađara je odgovaralo „nije mi

od značaja", kao i 74% vojvođanskih Rumuna, 60% vojvođanskih Slovaka i svega 36% vojvođanskih Srba. Na slično pitanje o poslovnom partneru 80% Mađara je tvrdilo da im narodnost nije bitna, 71% Rumuna, 64% Slovaka i svega 33% Srba. Isto je bilo i kada je ispitivan odnos prema saradnicima na poslu druge narodnosti (Mađari su u 81% slučajeva tvrdili da im nije bitna, Rumuni 71%, Slovaci 66% i Srbi 42%), prema komšijama (Mađarima nije od značaja narodnost u 72%, Rumunima 63%, Slovacima 64% a Srbima 40%) i prema izboru supružnika (Mađarima je svejedno u 65% slučajeva, Rumunima u 57%, Slovacima u 49% a Srbima u 34%; Ilić i Cvejić, 1997: 183-185).

Kao drugo, dok je albanski nacionalizam već najmanje dva desetleća bio grubo državozahtevan (state-seeking; značenje u: Tilly, 1994: 133), dotle je mađarski nacionalizam bio pretežno kulturni i daleko „mekši". Dok su kosmetski Albanci od 1991. godine gotovo jednoglasno zahtevali nezavisno Kosovo, dotle ni najradikalniji politički zahtevi vojvođanskih Mađara nisu pominjali izdvajanje krajeva naseljenih mađarskim življem iz Srbije i njihovo priključivanje Mađarskoj ili obrazovanje zasebne države (videti, recimo, povelju pod nazivom „Mađarska autonomija: inicijativa za ostvarivanje samouprave Mađara u Republici Srbiji", usvojenu na Konferenciji Demokratske zajednice vojvođanskih Mađara, 1995. godine; ili dokument „Sporazum o političkim i pravnim okvirima saouprave u Vojvodini i nacionalnim zajednicama koje žive u Vojvodini", koji su sastavili predstavnici Saveza Vojvođanskih Mađara, 1999. godine). Stoga se terenski istraživači slažu da je „nacionalizam vojvođanskih Mađara građanski, tj. otvorenog tipa... Nezadovoljstvo vojvođanskih Mađara nije usmereno ka direktnoj konfrontaciji sa većinskom srpskom etničkom grupom, već ka transformaciji društvenog sistema i vlasničkih odnosa. Oni smatraju da će zalaganjem za liberalno građansko društvo i privatnu svojinu postepeno razrešiti i probleme na etničkom planu" (Ilić i Cvejić, 1997: 57; 169-170).

Treće, Miloševićev režim je bio jednako nasilan u Vojvodini, kao što je bio i na Kosmetu (i u Središnjoj Srbiji), a Vojvodina je jednako korenito razvlašćena od samouprave kao što je to urađeno sa Kosmetom. Ali, vojvođanski Mađari nikada nisu ispoljili nasilje prema predstavnicima države ili drugim stanovnicima Srbije. Dok su na Kosmetu u razdoblju 1991-1998 albanski pobunjenici u 2.018 ispada ubili 128 policajaca i 199 građana (saopštenje Savezne vlade od 14. januara 1999; LJPJ, 1999: 333), dotle u istom razdoblju u Vojvodini nije zabeležen ni jedan slučaj ozbiljnijeg nasilnog delovanja Mađara protiv države Srbije.

I četvrto, vojvođanski Mađari su učestvovali na svim dosadašnjim izborima u Srbiji (i osvajali, redom, 1990. godine 8 poslaničkih mesta, 1992. - 9, 1993. - 5 i 1997. - 4) a njihovi politički predstavnici zapaženo su delovali u političkom životu Srbije (recimo, 1998-1999 njihov predstavnik, Ištvan Išpanović je bio jedan od potpredsednika Skupštine Srbije). Nasuprot tome, kosmetski Albanci su

odbijali da na bilo koji način učestvuju u političkom životu Srbije. Tako su zastupnici atlantskog sveta vršili, u pripremi za izbore 1992. godine, prilično snažan pritisak na predstavnike kosmetskih Albanaca da uđu u izbornu trku. Ali, ovi su to jednoglasno odbijali sa obrazloženjem da bi to, navodno, značilo „priznanje Srbima prava na Kosovo kao njihov posed, sa kojim mogu da čine što im je volja, pa i da - kako su ne jednom na srpskim državnim medijima govorili srpski ekstremisti, ali i mnogi srpski 'demokrati' - milion Albanaca proteraju sa Kosova... To bi značilo prihvatanje srpske politike svršenog čina, ukidanje autonomije Kosova, odricanje od prava na samoopredeljenje - samoubilački akt pristajanja na politiku proterivanja i asimilacije Albanaca i kolonizacije Kosova Srbima" (Maliqi, 1995: 278).

Posebno je rečita bila gotovo potpuna jednoglasnost političkih snaga kosmetskih Albanaca oko njihovih secesionističkih ili iredentističkih zahteva, uz jedan veoma izražen proces autoritarne homogenizacije (*people-as-one*; Stokes, 1994). Kao što je svojevremeno pisao i sam Malići, „pluralizam albanske političke scene na Kosovu uglavnom je paradni dekor; ...albanske političke organizacije na Kosovu nisu partije u pravom smislu reči, već je to u pluralističku formu uvijeni nacionalni oslobodilački pokret, čiji je glavni cilj uspostavljanje nezavisnog Kosova ili, što sada nije u prvom planu, ujedinjenje sa Albanijom (Maliqi, 1995: 263; 279). Ni tada, a ni kasnije nije bilo gotovo ni jednog glasa među njihovim političarima ili intelektualcima koji bi se izdvajao iz horskog zahteva za nezavisnošću - „kad-tad". „Kad god sam, što nije bilo retko poslednjih nekoliko godina, bila u prilici da razgovaram sa albanskim intelektualcima", svedoči Zagorka Golubović, „kad god se pokušalo sa definisanjem minimalne zajedničke platforme albanskih i srpskih intelektualaca - njihov odgovor je bio da ih interesuje jedino način da ostvare sopstvenu republiku... i ništa drugo! Pre nekoliko godina, u Beču, na međunarodnoj konferenciji na kojoj su se susreli intelektualci odavde i sa Kosova, skretala sam pažnju na činjenicu da ovdašnji režim represiju ne sprovodi samo na Kosovu, već u celoj Srbiji... na šta su albanski intelektualci odgovorili da njih ne interesuje demokratizacija Srbije! Interesovala ih je jedino Republika Kosovo. Njihov jedini cilj je da se Kosovo odvoji od Srbije, da postane nezavisna država, i možda - mada o tome ne znam dovoljno, stvaranje nekakve velike Albanije" (Golubović, 1999: 51-52).

Ovakav odnos vođa kosmetskih Albanaca prema Srbiji kao političkoj zajednici imao je posebno rđave posledice za tok demokratizacije u našoj državi.

Prvo, nasilje albanskih pobunjeničkih grupa, a naročito OVK tokom 1998. godine, pogodovalo je, a sve pod izgovorom umirenja pobune, nesrazmernom jačanju upravo onih nasilničkih delova vlasti na koje se Miloševićev autoritarni režim sada prvenstveno oslanja. Isti oni policajci koji danas premlaćuju građane na protivvladinim protestima prethodno su uvežbavali svoju delotvornost u obračunima sa albanskim pobunjenicima (ali i ostalim kosmetskim Albancima) tokom celih 1990-ih.

Drugo, odbijanjem da izađu na izbore i uključe se u parlamentarni život kosmetski Albanci su davali priliku režimu da lako prisvoji poslanička mesta koja bi inače pripala albanskim predstavnicima. Recimo, u izborima 1997. godine, Miloševićeva „Leva koalicija" dobila je na području Kosova i Metohije 26 mandata (5 u izbornoj jedinici Kosovska Mitrovica, 7 u IJ Priština, 12 u IJ Peć i najmanje 2 u IJ Vranje) što je činilo 24% mandata koje je na tim izborima dobila ova koalicija (110). Isto tako, Šešeljeva Srpska radikalna stranka na Kosmetu je 1997. godine osvojila 8 mesta (2 u IJ Kosovska Mitrovica, 4 u IJ Priština, 1 u IJ Peć i najmanje 1 u IJ Vranje), ili 10% mesta koje u sazivu od 1997. godine ima ova stranka (82). Da su kosmetski Albanci izlazili na izbore Milošević bi verovatno već 1992. godine bio sateran u stupicu. Ali, šta bi oni bez njega? „Realno gledano, milion albanskih glasova (na izborima 1992. godine – A.S) moglo je, bez ikakve sumnje, svrgnuti Miloševića. Ali, kao što su tada i sami priznali, lideri kosovskih Albanaca nisu želeli da on ode. Kada bi Srbiju prestao da bije zao glas a na njih prestalo da se gleda kao na dobre momke, samo zahvaljujući tome što su protiv Srba, ne bi imali izgleda za ostvarenje svojih ciljeva. Da je mirotovorac, kao što je bio Panić, obnovio ljudska prava, to bi za njih predstavljalo katastrofu, jer im za izmenu granica ne bi preostalo ništa osim čisto političkog programa" (Vickers, 1998: XIII).

I treće, Albanci su odbijali svaku saradnju čak i sa onim demokratskim snagama u Srbiji koje su iskreno želele da poprave nepovoljno stanje u kome se, nakon 1990. godine, našla kosmetska albanska zajednica. Premda su svoju političku borbu predstavljali kao borbu za „ljudska prava", a protiv jedne autoritarne i nedemokratske vlasti (Lutovac, 1995: 117), vođi kosmetskih Albanaca nisu želeli da sarađuju, primerice, čak ni sa iskreno demokratskom vladom Milana Panića. Tako, tokom pregovora u Ženevi 1992. godine Panićevi izaslanici su pokušavali da iznađu rešenja kojima bi se nastava u kosmetskim školama na albanskom jeziku vratila u redovno stanje, ali je to propalo upravo zbog nepopustljivosti albanske strane. Isto tako, ni jedan njihov predstavnik nije želeo da učestvuje u radu stručne grupe pri saveznoj vladi za izradu Zakona o zaštiti manjina, uz načelno obrazloženje da se takav zakon ne odnosi na Albance „jer oni nisu manjina" (Basta, 1995: 148). Takvim svojim postupcima vođi kosmetskih Albanaca proizvodili su najmanje dve rđave posledice. Ostavljali su svoje sunarodnike u nepopravljeno lošem položaju, pa se slobodno može reći da su za teško stanje u kome su 1990-ih obitavali kosmetski Albanci „njihove nacionalne vođe, nakon odbijanja učešća u demokratskim procesima koje je pokrenuo Milan Panić, u krajnjoj liniji snosile jednaku krivicu kao i srpski režim" (Molnar, 1994: 158). I, što je za naše razmatranje važnije, jačali su autoritarne delove režima budući da su

hranili propagandnu sliku o kosmetskim Albancima kao ljudima koji „razumeju samo jezik sile" i „misle ti za trpezom isto što ti misle i pod čizmom".

Sve u svemu, u skladu sa pravilom da se autoritani režimi i pokreti hrane neprijateljstvom prema drugome a da tim više jačaju što im je neprijatelj više autoritaran, Miloševićev nasilnički režim snažio je autoritarne crte pokreta kosmetskih Albanaca, a zadrtost, isključivost i na kraju nasilništvo ovog pokreta jačali su autoritarnost Miloševićevog režima. Kao što je Milošević zaslužan što je vođstvo kosmetskih Albanaca bivalo sve ekstremnije - od radikalno autonomističkog ali projugoslovenskog Azema Vlasija (Azem Vllasi), preko secesionističkog ali pacifističkog Ibrahima Rugove (Ibrahim Rugova), do secesionističkog teroriste Hašima Tačija (Hashim Thaçi), tako je i autoritarno-secesionistički pokret kosmetskih Albanaca u značajnoj meri zaslužan ne samo za dolazak Miloševića na vlast (1987-88), već i za njegovo održanje (1989-1997), pa i jačanje (u 1998. godini, a naročito tokom rata u 1999. godini). Ta spirala nasilništva dovela je, danas, koncem 1999. godine, do po demokratiju beznadežnog gospodstva autoritarnog kolektivizma i etničkog ekskluzivizma na Kosmetu, a ostatak Srbije do praga vojno-policijske diktature.

Predlozi za razrešavanje kosmetskog čvora

Ovdašnji misleći ljudi su i pre nesreće iz 1999. godine bili svesni da Kosovo, „umireno" na način na koji je to uradio Mlošević, predstavlja „paklenu napravu u utrobi Srbije koja se mora što pre rasklopiti" (Duško Mihailović, prvak Nove demokratije, u više svojih izjava tokom 1997. i 1998. godine). Nasuprot vlasti, koja je svim silama nastojala da konzervira postojeće stanje i koja se opirala svakom razmišljanju o mogućem predupređenju budućih nevolja, u javnosti su se s vremena na vreme javljala upozorenja o hitnosti rešavanja kosmetskog pitanja, kao i predlozi u kom pravcu bi valjalo potražiti moguća rešenja. Priča o tim predlozima je danas značajna pošto nam, jednim svojim delom, pokazuje i kuda vodi strah da se kosmetsko pitanje otvori i rešava odgovorno, odlučno i na vreme, strah koji, izgleda, i danas okružuje ovo pitanje.

Nije samo Miloševićeva Socijalistička partija tvrdila da je kosmetsko pitanje - nakon što je jednostranačka Skupština Srbije, 5. jula 1990. godine, „raspustila" Skupštinu i Vladu Kosova - u osnovi rešeno. To su dugo vremena manje-više mislile i ostale srpske stranke. Ali, ako su političari i izbegavali da se dotaknu tog pitanja osim na demagoški način, onda je izbegavanje javnog pretresanja kosmetskog pitanja od strane srpskih intelektualaca većinom bilo rukovođeno strahom od optužbi za izdaju - predloži li se išta više od „ustavnog rešenja", ili željom da se ukazivanjem na stvarnu dubinu kosmetske krize „ne slabi srpski pregovarački položaj" (recimo, Kosta Mihailović: „Postojeća konfuzija srpskih stavova u javnosti višestruko slabi pregovaračku poziciju države. Svi akteri u stvaranju javne reči morali bi znati da rasprava o sudbini Kosova i Metohije nije isto što i rasprava o jednom sportskom događaju"; Mihailović, 1997: 339). Nažalost, našom javnošću i u ovom trenutku kao da ponovo vladaju slična zaziranja od poštenog pretresa budućnosti Srbije i Kosmeta.

Dakle, šta je sve predlagano, tokom 1990-ih, kao moguće rešenje kosmetskog pitanja? (dobar pregled predloga daju i: Lutovac, 1997; Knežević, 1997b).

Podsetiću, najpre, na predloge koji su išli za tim da Kosovo ostane jedinstvena celina (samo različito određena), s tim što se rešenje tražilo u promeni odnosa Kosmeta i njegovih albanskih stanovnika prema ostatku zemlje.

Prvi predlog (I.1), koji su zastupali Šešeljevi Radikali, smerao je na brisanje granica Kosova i njegovo celovito uključivanje u unitarnu Srbiju. U svom stranačkom programu, Radikali su isticali da se „zalažu za unitarnu državu republikanskog oblika vladavine" (član 7. stav 2), i „za ukidanje autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije" (član 7, stav 4; *Velika Srbija*, april 1996, br. 99, str. 21; Knežević, 1997b: 107). Ovaj predlog, međutim, ni od koga nije ozbiljno uziman, zbog demagoške naravi Šešeljevog pokreta. Recimo, on se hvalisao da kosmetsko pitanje lako može da reši proterivanjem Albanaca preko Prokletija. Evo novinskog izveštaja sa jednog njegovog predizbornog skupa. „Na uzvike pristalica da će pobiti Šiptare, Šešelj je rekao da 'mi volimo Šiptare' i da će sve učiniti da im bude dobro. Ispostavilo se da, pritom, misli na onih deset hiljada koji su se prošle godine dali popisati. 'Oni su naša braća i čuvaćemo ih kao malo vode na dlanu', kazao je Šešelj za tih deset hiljada Šiptara, a ostalima predvidio put preko Prokletija" (*Borba*, 26. maj 1992, str.6).

Drugi, mnogo češći predlog (I.2) koji su do 1998. godine naročito voleli da izbacuju režimski ali i opozicioni političari, bio je da se kosmetskim Albancima omogući puno korišćenje svih manjinskih prava „po najvišim svetskim merilima", recimo onim koje predviđa Završni dokument Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (Beč, 1989). Takvi predlozi su se mogli čuti i od pojedinih intelektualaca (Reljin, 1997: 18; Grujić, 1997: 219; Dragan Simić, 1997: 226), s tim što su neki od njih isticali da to ustvari znači davanje kulturne autonomije kosmetskim Albancima (Knežević, 1997a: 34; Čavoški, 1997: 59). Uobičajena manjinska prava su, naime, prvenstveno kulturna prava (Sekelj, 1995: 88) i daleko ispod „teritorijalne autonomije" ili „specijalnog statusa". Takvi, međutim, predlozi već u ono doba nisu imali prođu iz dva razloga. Prvo, međunarodni standardi manjinske zaštite podrazumevaju lojalnost manjine državi-domaćinu, a kako su kosmetski Albanci ispoljavali otvorenu nelojalnost, mere zaštite praktično nisu mogle biti primenjene čak i kada bi ovdašnja vlast bila najdobronamernija i najdemokratskija (Lutovac, 1995: 82-83). I drugo, kosmetski Albanci i njihovi

strani pokrovitelji nisu želeli da čuju za bilo šta što je ispod ranijeg položaja kosmetskih Albanca (tj. pre 1989), a to je „teritorijalna autonomija" ili „specijalni status" (molim vidi u: Čavoški, 1997).

Treći predlog za rešavanje kosmetskog pitanja (I.3) počivao je na zamisli primene nekog od postojećih evropskih obrazaca oblasne autonomije. Predrag Simić (1997) je predlagao da taj obrazac bude Autonomni statut Trentina - Južnog Tirola, koji bi poslužio kao „moguća osnova za razgovor Srba i Albanaca". Po ovom statutu, pokrajina samostalno zakonski uređuje oblast zanatstva, turizma, poljoprivrede, rudarstva, urbanizma i urbanističkog planiranja, socijalne zaštite, naziva mesta, mesnih običaja i kulturnih ustanova, dečijih ustanova, stručnog usavršavanja, trgovine, poslovanja, unapređenja industrijske proizvodnje, sanitarne i zdravstvene zaštite, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Središnja vlast, pak, zadržava nadzor nad vojskom, pravnim poretkom, poštom i telekomunikacijama, poreskim sistemom i spoljnom politikom (Predrag Simić, 1997). Međutim, premda je ovako određena autonomija, kao što se vidi, bila nešto šira od one koju je Kosmetu davao 109. član Ustava Srbije iz 1990. godine, ona je ipak bila daleko ispod autonomije iz 1974. godine. Vođi kosmetskih Albanaca, kojima je i ta autonomija bila preuska, veoma teško su mogli da je prihvate.

Četvrti predlog (I.4) sastojao se u doslednoj primeni klasične zajedničarske demokratije. Za to se svojevremeno zalagao Ognjen Pribićević u svom članku „Kakva demokratija za Srbiju" (1993). On je predlagao „federalizaciju Srbije bilo po teritorijalnom bilo po personalnom principu, kao što je to, na primer, urađeno u Belgiji" što bi praktično značilo „formiranje dvodomnog parlamenta" (Pribićević, 1993: 111). U Skupštini Srbije, pored veća građana, postojalo bi veće narodnih zajednica sa pravom uzajamnog veta u pojedinim ključnim političko-državnim pitanjima. Naša javnost je, međutim, ovaj predlog dočekala uglavnom ćutljivim neslaganjem zbog sumnji da bi predloženi model teško radio usled moguće zloupotrebe prava veta. Ako primena ovakvog obrasca škripi u Belgiji (vidi prethodni ogled), kudikamo uljuđenijoj i razvijenijoj zemlji, sa narodnim zajednicama koje nikada nisu bile u takvom sukobu u kome su Srbi i Albanci na Kosmetu, onda je bila sasvim opravdana bojazan da bi pravo veta narodnih zajednica u Skupštini Srbije, sa ovdašnjom političkom kulturom, vodilo stalnom zaprečenju tokova odlučivanja i neprekidnom posezanju za vanrednim, verovatno vanparlamentarnim, pa onda i autoritarnim rešenjima. Uostalom, i sam Pribićević je pokazivao dosta neverice u stvarnu primenljivost ovoga rešenja na Srbiju. „Za Albance, ono je znatno ispod njihovih zahteva, a sa Srbe, ono je više nego što su oni spremni da ponude. Čak i u slučaju da obe strane, i pod međunarodnim pritiskom, prihvate model konsensualne demokratije, nema nikakvih garancija da bi on automatski doveo do stvaranja stabilne demokratije u Srbiji... Eventualna federalna Srbija predstavljala bi stalni izvor srpskog nacionalizma... a, s druge strane, teško je očekivati da bi dobijena autonomija ublažila separatističke ciljeve albanske nacionalne manjine" (Pribićević, 1993: 111-112).

Predlog donekle sličan Pribićevićevom - osim što nije podrazumevao i pravo veta narodnih zajednica, izneo je i Dragoljub Popović (1997). Po njemu, Srbiju bi valjalo podeliti na 5-7 pokrajina (koje bi, opet, bile podeljene u regione) a jedna od pokrajina bi bila i Kosmet. U Skupštinu Srbije bi se uveo i drugi dom (senat) u kome bi svaka pokrajina bila zastupljena sa četiri, a region sa jednim predstavnikom. „Element konsocijacije" bi se ispoljavao tako što bi „lista koja osvoji određen postotak glasova na izborima dobijala obavezno i jedno mesto u izvršnom organu teritorijalne zajednice" (Popović, 1997: 88). Međutim, i ova, znatno blaža verzija zajedničarstva doživela je dosta oštre prekore. „Prema svojoj imaginarnoj, konstruktivističkoj i eksperimentalnoj zanesenosti, konsocijativni predlog pomalo podseća na prenormirani i preinstitucionalizovani samoupravni utopizam. Nastoji se na primeni složenog i harmonizujućeg modela u jednoj nerazvijenoj, po mnogo čemu predmodernoj, rezistentnoj i konfliktnoj sredini, koja odbacuje i mnogo prostija, takođe prijemčiva rešenja. Moralo bi se ipak znati da lideri trzv. šiptarske alternative ne streme suptilnoj i komplikovanoj konsocijaciji sa Srbima, nego visoko rizičnom separatisanju od Srba" (Knežević, 1997b;113).

Peti predlog (I.5), za koji su se najčešće zalagali strani činioci (recimo Evropska unija), i poneki domaći (Dušan Mihailović, prvak ND) podrazumevao je vraćanje na autonomiju Kosmeta po Ustavu iz 1974. godine (molim vidi u: Čavoški, 1997: 50-51; Knežević, 1997b: 111). Međutim, taj predlog je bio jednako neispunjiv kao i četiri prethodno navedena. Za srpsku stranu on je bio neprihvatljiv jer je, doslovno uzet, mogao značiti vraćanje Središnje Srbije u zavisni položaj u odnosu na Kosmet. Naime, ustavnim rešenjima iz 1974, Albanci sa Kosmeta su učestvovali u upravi Srbijom (zapravo njenim središnjim delom) dok sama Srbija nije odlučivala ni o čemu, niti je imala bilo kakav nadzor nad kosmetskom upravom. Pošto Albanci, podržani od zapadnih činilaca, nisu želeli da pristanu na manje od položaja koji su imali 1974, to je značilo da bi se i Središnja Srbija ponovo našla u sličnom položaju kao i sredinom sedamdesetih. Sa druge strane, moglo se zapitati koliko bi vraćanje autonomije iz 1974. bilo stvarno jamstvo trajnog umirenja kosmetskih Albanaca ako su oni pokazivali nezadovoljstvo čak i onda kada su imali takav, bez sumnje povlašćeni položaj (Lutovac, 1995: 107; 109). Treba reći da je i među kosmetskim Albancima bilo onih koji su bili svesni poprilične neupotrebljivosti tog rešenja. „Autonomija od '74 je nemoguća jer više ne postoje ni ta država ni taj oblik države. U toj državi postojalo je Predsedništvo, kolektivni organ rukovođenja, i Kosovo je tu izjednačavalo sebe sa drugim jedinicama. A toga više nema" (Fehmi Agani [Fehmi Agani] u intervjuu; Petrović, 1996: 189).

Konačno, šesti predlog ove vrste (I.6), koji je izneo Adem Demaći (Adem Demaqi), smerao je na pretvaranje Kosmeta u treću republiku koja bi sa Srbijom i Crnom Gorom činila konfederaciju po imenu Balkanija (Demaći, 1997). Takav predlog je u srpskoj javnosti dočekan više kao nagoveštaj otpočinjanja razlikovanja unutar albanskog političkog monolita i davanje znaka da bi albanska strana u pregovorima možda bila spremna da pristane i na manje od pune nezavisnosti, nego kao predlog koji ima stvarnu političku snagu. Uticaj Demaćija među kosmetskim Albancima nije bio preveliki, a i inače se mislilo da će konačnu odluku o statusu Kosmeta doneti činioci van pokrajine (zapadne zemlje i Milošević). Sam predlog je u srpskoj javnosti srazmerno glatko odbačen iz dva razloga. Prvo, naslućivalo se da je u pitanju samo taktičko prikrivanje krajnjeg cilja, budući da bi konfederacija, kao savez država, mogla za njene članice biti samo prolazna stanica do pune državne nezavisnosti (Knežević, 1997b: 119). I drugo, bez obzira da li se radi o federaciji ili konfederaciji, uvođenje treće jedinice suštinski bi poremetilo ravnotežu odnosa Srbije i Crne Gore i svaku od njih izložilo opasnosti od ostajanja u manjini u nekim budućim političkim zbivanjima unutar (kon)federacije.

Valja napomenuti da su u igri bili i predlozi koji su bili negde između petog i šestog rešenja. Recimo, Kosovo kao treća republika u federaciji (Pulja, 1997). Ili preuređenje SRJ u federaciju šest republika, u kojoj bi Kosmet bio jedna od njih (Janča, 1997). Ili Kosovo kao polufederalna jedinica, posebno zaštićena (ili „više jednaka") u odnosu na ostale članice (navedeno u: Čavoški, 1997: 52). Međutim, zbog rđavog iskustva sa federalizmom u SFRJ, srpska javnost nije u takvim predlozima videla ništa drugo do „secesionizam na mala vrata", pa su razlozi sa kojima je odbijan šesti predlog ponavljani i ovde.

Svi gore navedeni predlozi posmatrali su Kosmet kao jedinstvenu celinu. Sledeći predlozi, međutim, sadržavali su misao vodilju da se kosmetsko pitanje može rešiti pomoću jedne vrste teritorijalnog razdvajanja unutar Kosova i Metohije.

Najblaži oblik takvog razdvajanja (II.1) bila je regionalizacija, za koju se postojano zalagao akademik Miodrag Jovičić (1995: 151-172; 1997). Ona je podrazumevala ukidanje autonomnih pokrajina i podelu Srbije na 12 regiona koji bi bili „autonomne zajednice sa sopstvenim nadležnostima i organima" (Jovičić, 1995: 157). Te nadležnosti bi bile dosta široke i obuhvatale bi privredu, saobraćaj, kulturu, obrazovanje, zdravstvo, pa i policiju, a organi bi bili skupština i vlada. Od ovih dvanaest regiona, Albanci bi u dva činili potpunu većinu (region Kosovo, sa sedištem u Prištini i region Metohija, sa sedištem u Prizrenu). Kako su svi regioni međusobno jednaki, to je praktično značilo da bi time teritorija Srbije bila podeljena na srpske i albanske oblasti. Jovičić je međutim predvideo i zadržavanje čvrste središnje vlasti oličene u Veću građana Savezne skupštine, kao i načelo većinskog odlučivanja u Skupštini (Jovičić, 1995: 159-160). Uz to, Srbi na Kosmetu bi bili dodatno zaštićeni jer bi u tamošnja dva regiona skupština imala dva veća. Veće građana, birano po načelu „jedan čovek - jedan glas" i Regionalno veće, sa paritetnim sastavom (pola Albanci a pola Srbi i ostali) koje ima pravo veta a o važnijim pitanjima odlučuje dvotrećinskom većinom (Jovičić, 1997: 83).

Ovaj predlog je naišao na nešto povoljniji prijem od drugih. Koncept regionalizacije Srbije podržale su, od stranaka, Nova Demokratija, Socijaldemokratija i Demokratska stranka Srbije (Troebst, 1998: 14-15). Iza njega je stao i Drugi svesrpski crkvenonarodni sabor (održan 24-25 januara 1998. godine u Gračanici), prihvativši „Predlog demokratskog rešenja kosovsko-metohijskog pitanja" koji su sačinili Dušan Bataković, Miodrag Jovičić, Zoran Lutovac, Časlav Ocić, Kosta Čavoški i Dragoljub Popović. „Predlog" je bio zasnovan upravo na ideji regionalizacije Kosmeta, tj. ukidanju AP Kosova i Metohije i obrazovanju regiona Kosova i regiona Metohije, sa odgovarajućim dvodomnim skupštinama opisanim kod Jovičića (1995; 1997). Ipak, ljudima bliskim vrhovima vlasti nikako se nije dopadala decentralizacija zemlje a ostali su ukazivali da bi ovakva regionalizacija ukinula do tada postojeći oblik autonomije Kosova, a njega podelila na dva dela, zauzvrat ne nudeći nikakvu izraženu ili pak specijalnu samoupravu, što teško da bi bilo prihvatljivo za kosmetske Albance.

Drugo rešenje (II.2) bila je „diferencirana autonomija", za koju se zalagao geograf Milovan Radovanović (1995). Ona je podrazumevala istovremeno i regionalizaciju Kosmeta, sa stepenastom autonomijom regiona (recimo, Albanci u regionu Malog Kosova bi imali samo kulturnu, u regionu Metohije i kulturnu i političku autonomiju, itd) ali i podelu Kosmeta na srpski i albanski deo, jer bi se od srpskih enklava na Kosmetu (Vučitrn, Kosovo Polje, Obilić, Gračanica, Štimlje, Lipljan, Uroševac, Prizren-Podgor i Podrim, Dečani, Peć, Istok i Klina) obrazovale posebne „municipalne političko-teritorijalne jedinice" (Radovanović, 1995: 108-109). Srpski i albanski delovi Kosmeta bili bi ravnopravno zastupljeni u posebnom veću Skupštine Kosmeta - Veću narodnosti, a potpuna zaštita srpskog življa bila bi obezbeđena nadležnostima republičke i savezne države, tj. Srbije i Jugoslavije (Radovanovic, 1995: 108-109). Ova zamisao u osnovi je sledila onu izloženu u Krstićevoj knjizi (1994), o kojoj će nešto docnije više biti reči, s tim što je kod Krstića naglasak više bio na mogućnosti podele koja bi zadovoljila i albansko etničko i srpsko istorijsko pravo, a kod Radovanovića na određenom ustavno-teritorijalnom aranžmanu. Osnovna mana ovakvog rešenja je, međutim, bila njegova neprihvatljivost za Albance, budući da ih je ostavljalo u Srbiji ali sa podeljenim Kosmetom i sa mnogo manje autonomije nego što su bili gotovi i da pomisle.

Treće rešenje (II.3) bio je projekat kantonizacije Kosmeta. Njega je, koncem 1998. godine, razradio Dušan Bataković (1998) a prihvatili su ga predstav-

nici Srpske pravoslavne crkve za svoju platformu nastupanja, februara 1999, u francuskom Ministarstvu spoljnih poslova (Bataković, 1999). Seoska područja Kosova podelila bi se na srpske i albanske kantone, s tim što bi Albanci sami odredili broj svojih kantona dok bi srpskih kantona bilo pet (srpske opštine na severu - Zubin, Potok, Leposavić, Zvečan i deo opštine Mitrovica, činile bi prvi kanton, opštine na srednjem Kosmetu - od Gračanice do Lipljana, drugi, opštine na istoku - Novo Brdo, Kosovska Kamenica, Lipljan, treći, opština Štrpce sa zaleđem Prizrena i sa Gorom bili bi četvrti kanton, dok bi peti bilo zaleđe Peći prema Istoku i Klini). U nadležnosti albanskih kantona bili bi obrazovanje, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita, saobraćaj, komunikacije, industrija, zaštita kulturnih spomenika i lokalno sudstvo. Srbija bi zadržala nadležnost nad apelacionim sudovima, spoljnim poslovima, carinom, policijom i vojskom, a etnički Albanci imali bi mogućnost da vojni rok služe u nekoj od civilnih ustanova. Srpski kantoni bi mogli deo nadležnosti, predviđenih za kantone, da ostave republičkim vlastima u Beogradu. Veći gradovi ostali bi pod posebnom multietničkom vlašću, a kroz dvodomne skupštine izbegla bi se etnička diskriminacija. Pokrajinska skupština imala bi dva doma, gde bi gornji dom, sastavljen po načelu jednakosti naroda, raspolagao pravom uzjamnog veta. Sve propise kantonalnog uređenja koje predloži pokrajinska skupština odobravala bi Skupština Srbije, dok bi predsednik republike Srbije u pitanjima bezbednosti raspolagao pravom veta. Garant sporazumu o kantonizaciji bila bi Skupština Srbije, a spoljni jemac međunarodna zajednica. Rok trajanja kantonalnog uređenja protezao bi se na period od najmanje 15 do 20 godina, posle čega bi se moglo pristupiti ponovnom preispitivanju statusa kantonizovane pokrajine. „U odlučivanju bi, tada, glavnu reč imala sledeća generacija stanovništva, neopterećena sadašnjim napetostima i neprijateljstvima, generacija stasala u ambijentu širih evropskih integracija, demokratskih ustanova i efikasnije zaštite ljudskih prava" (Bataković, 1998).

Ovaj predlog je bio prilično uravnotežen budući da je kosmetskim Albancima ostavljao nepodeljeno Kosovo i samoupravu (koja bi se, kao učinak pregovora, verovatno mogla još dodatno proširiti), dok su Srbi dobijali svoje kantone u kojima su mogli biti posebno zaštićeni. Nažalost, on je došao prekasno, u trenutku kada su kosmetski Albanci, tokom pregovora u Rambujeu (Rambouillet), dobili u izgled daleko veću samoupravu nego što je ovaj projekat nudio - gotovo nezavisnost, i kada je uprava Srbije nad Kosmetom već bila značajno ograničena. Osim toga, mana ovog predloga bila je njegova prelazna narav, što je možda moglo dodatno da oteža nagodbu. Recimo, kosmetski Albanci su mogli da podozrevaju da je kantonizacija samo prelazni stupanj koji će voditi konačnoj podeli Kosmeta, i da zato srpsku stranu optužuju za neiskrene namere (uostalom, uvek i jeste bolje, naravno, onoliko koliko je to moguće, odmah ići na trajno rešenje). Ipak, da je ovakav predlog ozbiljno ponuđen početkom a ne krajem 1990-ih, mi-

slim da bi on mogao biti prilično valjana osnova za pregovore o mirnom razrešenju kosmetskog pitanja.

Četvrto rešenje predlagalo je smanjivanje Kosmeta (II.4), tj. promenu kosmetskih granica tako što bi se pogranične opštine (prema Središnjoj Srbiji) u kojima su Albanci manjina - Zubin potok, Zvečan, Leposavić i Kosovska Mitrovica na severu, opštine na istočnoj granici sa Središnjom Srbijom, zatim Gora i tri podšarske opštine - priključile Središnjoj Srbiji (Radovanović, 1995; slično su predlagali i: Lekić, 1997: 302; Knežević, 1997a: 34). Mane ovog rešenja su slične manama prethodnih. Albanci bi ostali u Srbiji sa smanjenim Kosmetom, tako da bi se to moglo izvesti samo bez dogovora sa njima tj. po cenu daljeg zaoštravanja sukoba.

Peti predlog ticao se podele Kosmeta na srpski i albanski deo (II.5), pri čemu bi albanskom delu bilo dozvoljeno otcepljenje od Srbije. Kao glavni zastupnik ove zamisli uzima se Dobrica Ćosić, koji je, navodno, još osamdesetih godina u nekim intelektualnim razgovorima iznosio zamisao o „razgraničavanju sa Albancima" (Petrović, 1996: 89), a zapadna literatura pominje čak i nekakve mape podele Kosova, izrađene u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti kao prilog Memorandumu (?!) (Troebst, 1998: 14). Međutim, prvo uverljivo svedočenje o ovakvim Ćosićevim zalaganjima daje Borisav Jović, nekadašnji predsednik SFRJ. Prema Jovićevom kazivanju, Ćosić je u dvočasovnom programskom razgovoru o načinima rešavanja srpskog nacionalnog pitanja, vođenom 11. septembra 1990. godine, izneo procenu da se „Kosovo ne može očuvati", pa je stoga savetovao da je „realno da se razgraničimo, zadržavajući ugalj i neke svetinje (Gračanicu, Gazimestan)", za šta „plan treba napraviti u tajnosti, i u pogodnom trenutku ga aktivirati" (Jović, 1995: 194).

Nešto docnije, u „radnim pribeleškama" iz 1991. objavljenim sledeće godine, Ćosić je zapisao: „Ne težiti etnički čistoj Srbiji, ali osloboditi one koji se sa Srbima ne osećaju slobodnim i koji Srbima ograničavaju i zagađuju slobodu na njihovoj zemlji. Odmah i radikalno početi rešavanje kosovskog pitanja razgraničenjem sa Albancima na osnovi etničkih, istorijskih i kulturnih prava... Revizija granica je neminovna, demokratska, spasonosna za jugoslovenske narode i Evropu sa stanovišta budućnosti. Budućnost nalaže tu reviziju granica, trajni mir nalaže tu reviziju republičkih granica, nasleđenu iz ratova i krojenu komunističkom, titovskom ideologijom" (Ćosić, 1992: 176-177; 187). Konačno, u spisima iz 1993. (objavljenim u Ćosić, 1994; ovde navodim prema Ćosić 1995), Ćosić veli da je „ujedinjenje albanskog naroda istorijski neminovno" ali da taj proces treba usloviti „uvažavanjem istog srpskog prava na celoj teritoriji bivše Jugoslavije". Stoga on predlaže „konačno rešenje koje se ne sme dugo odlagati" a to je „prekomponovanje celokupnog jugoslovenskog i balkanskog prostora... na principu samoopredeljenja naroda" (Ćosić, 1995: 155-156).

Kao što se vidi, Ćosićeva zamisao o „etničkom razgraničenju" podrazumevala je da se podela Kosmeta izvrši u sklopu šire promene granica bivših jugoslovenskih republika i pokrajina. Međutim, pad Srpske Krajine i Dejtonski sporazum, 1995. godine, znatno su umanjili snagu ovog predloga, koji ionako nikada nije bio posebno poznat široj javnosti. Ali, ideju podele Kosmeta no bez nužne razmene teritorija (tzv. podela s amputacijom) izneće 1996. godine, na godišnjoj skupštini Srpske akademije nauka i umetnosti, njen predsednik, Aleksandar Despić. On je svoj govor započeo tvrdnjom da ga je zabrinulo to što političari iz pojedinih zemalja, koji „nesumnjivo više puta nisu delovali kao prijatelji srpskog naroda, veoma odlučno insistiraju da Albanci na Kosovu ne treba ni da zamišljaju da mogu da postanu nezavisna zemlja" (Despić, 1996). Ako ozbiljno razmislimo zašto oni to rade, nastavio je Despić, videćemo da je to stoga što će albanska manjina, zahvaljujući pravoj demografskoj eksploziji, uskoro prestati da bude manjina u Srbiji: „Kroz dvadeset godina ili trideset, Srbija će postati zemlja sa dva naroda slične brojnosti - dvojezička zemlja sa dva jezika koji nemaju isti koren" (isto). Premda Despić nije smatrao da je dvonarodnost samo po sebi zlo (pri čemu je on navodio slučaj Flamanaca i Valonaca u Belgiji), ipak je bio mišljenja da treba biti realan i razumeti „da takvo stanje ne bi bilo dobro za srpski narod, da je etničko dvojstvo bremenito nepremostivim problemima zbog kakvih se i raspala bivša Jugoslavija i sa kojima su suočene i zemlje na najvišem stepenu civilizacijskog razvoja, da se kad-tad ipak rađaju težnje ka razdvajanju, kao danas u Kanadi" (isto). Stoga je Despić predložio da bi „trebalo početi razgovore sa onima koji upravo insistiraju na secesiji Kosova, o mirnom civilizovanom razilaženju i razgraničenju, kako se ne bi ponovila tragična iskustva neposredne prošlosti" (isto).

Od svih iznesenih predloga o rešavanju pitanja Kosmeta, ovaj govor je na najburniji način primljen u našoj javnosti. Njega su, recimo, među srpskim političkim činiocima, oštro napali i osudili predstavnici Srpskog pokreta otpora sa Kosmeta (Momčilo Trajković), zastupnici Stranke srpskog jedinstva, Srpske radikalne stranke, pa i Demokratske stranke Srbije. Socijalistička partija Srbije, Demokratska stranka, Srpski pokret obnove i Građanski savez primili su u prvi mah ovaj predlog naglašeno uzdržano, da bi neki od njih (SPO), posle izvesnog vremena i sami veoma žustro počeli da ga odbacuju ("kosovskometohijska zemlja niti je na prodaju niti je za podelu, Kosovo je uvek bilo i biće u Srbiji i samo u Srbiji!", portparol stranke Ivan Kovačević na konferenciji za štampu; *Naša Borba*, 3. juli 1996).

Što se intelektualaca tiče, najglasniji su bili oni koji su odbacivali Despićev, a time, posredno ili neposredno, i Ćosićev predlog. Uglavnom su se navodili ovi razlozi.

Prvo, tvrdilo se da je Kosmet „u samom jezgru srpskog državnog i nacionalnog identiteta" i da stoga „deoba nije moguća a da se to jezgro identiteta ne

povredi i ne razori" (Knežević, 1997b: 133; isto i Mihailović, 1997: 339).

Drugo, delovi Kosmeta u kojima su Srbi bili u većini (ukupno pet opština ne računajući Goru) delimično su bili razbacani unutar albanskog okruženja (Albanci su u većini u 25 opština). Pošto je bilo nemoguće povući graničnu crtu tako da se, u neprekinutom sledu, većina Srba nađe na jednoj, a većina Albanaca na drugoj strani, etnička podela Kosmeta je podrazumevala i delimično preseljenje ili razmenu stanovništva po načelu - svako na svoj deo. Ali, to ne bi bilo prihvatljivo. „Scenario teritorijalne podele Kosova i Metohije pretpostavlja etnički inženjering jer bi masovna i nevoljna seoba naroda ličila na etničko čišćenje" (Knežević, 1997b: 133).

Treće, tvrdilo se da je bojazan od buduće dvonarodnosti Srbije zasnovana na pogrešnoj proceni demografskog rasta albanskog stanovništva (Marković, 1997: 197). Ta procena je, naime, nastala tako što su kosmetski Albanci bojkotovali popis stanovništva 1991. godine, pa su statističari primenili stopu demografskog rasta utvrđenu do 1981. godine, kada je izvršen poslednji popis u kome su učestvovali i kosmetski Albanci. Od tada je, međutim, civilizacijaski nivo Albanaca znatno podignut pa je stopa njihovog demografskog rasta jamačno pala i nema bojazni da će oni po svojoj brojnosti u skoroj budućnost dostići Srbe (Marković, 1997: 197).

Četvrto, malo je verovatno da bi kosmetski Albanci pristali na deobu Kosova i Metohije. „Budući da su Šiptari etnički skoro ispunili Kosovo... podeljeno Kosovo bi doživeli kao gubitak onog dela koji im pri podeli nije pripao, a na kojem su, takođe, imali etničku većinu... Šiptari bi se zalagali za celo Kosovo samo zbog toga da bi ga celog izneli iz Srbije i Jugoslavije" (Knežević, 1997b: 138; slično i Jevtić, 1997: 499; Marković, 1997: 201).

Jedini od srpskih političara koji je izričito podržao Despićev predlog bio je savezni poslanik i član Demokratskog centra, Desimir Tošić (*Dnevni telegraf,* 11. juni 1996, str. 3). Kada je, pak, reč o srpskim intelektualcima, jedini za koga znam da je javno podržao zamisao podele Kosmeta bio je Slobodan Samardžić. „Što se Kosova, pak, tiče", rekao je on u jednom intervjuu, „mislim da bi ga na duži rok trebalo podeliti s obzirom da su Albanci dosad jasno pokazali da ne žele da žive sa Srbima" (Samardžić, 1996). Ali Samardžićeva izjava bila je brzo prekrivena Krizom od 17. novembra, koja je izbila pet dana po objavljivanju ovog razgovora.

Što se Albanaca tiče, oni su jednodušno podržali onaj deo Despićeve ideje koji se odnosio na nezavisnost Kosmeta (tako da je *Dnevni telegraf* dao naslov jednom svom izveštaju: „Srbi zaprepašćeni, Albanci oduševljeni!"; 13. juni 1996, str. 3), ali su o onom delu koji se ticao podele Kosmeta većinom ćutali ili ga odbacivali (Ibrahim Rugova). Međutim, u razgovorima objavljenim iste godine u Petrovićevoj knjizi, od njih su se mogla čuti i drugačija mišljenja. „U načelu da!"

odgovara, recimo, Mahmut Bakali (Mahmut Bakali) na pitanje „Da li je jedno od mogućih rešenja i podela Kosova u bilo kom obliku?". „Ako bi se kombinovalo etničko sa nekim potrebama očuvanja, svega što je srpsko i u duhu srpskog naroda na Kosovu - zašto da ne? Da se sedne i da se i o tome porazgovara", veli Bakali (Petrović, 1996: 33). „Zašto ne?", odgovara na isto pitanje Redžep Ćosja (Rexhep Qosja). „Ako je Leposavić, na primer, i taj kraj okolo, nastanjen sa devedeset i nešto posto Srba, zašto ne?... Ja bih tražio da se i pravo na samoopredeljenje dâ Srbima i Crnogorcima na Kosovu!" (Petrović, 1996: 121). Ipak, većina vođa kosmetskih Albanaca „tvrdila je pazar" i kada je spominjala moguću podelu Kosmeta najčešće je to radila po načelu „Leposavić za Preševo" (Ibrahim Rugova, Škeljzen Malići; Petrović, 1996: 218; 90).

Šta se moglo preduzeti?

Kada danas posmatramo navedene predloge vidimo da su većina njih, sa stanovišta dugoročnih interesa demokratske Srbije, bili ili rđavi ili neostvarivi.

U rđave spadaju predlozi koje smo označili kao I.4, I.5 i I.6 (kao i varijante između I.5 i I.6), tj. svi koji su išli na podelu suvereniteta i stvaranje neke vrste dvonarodne zajednice (konsocijacija, autonomija „1974. plus", federacija, konfederacija, itd). Najpre, jaz između dve narodne zajednice (Srba i Albanaca) bio je već tada isuviše dubok da bi se mogao prevladati jednim političkim aranžmanom, ma kako domišljat on bio. Životne razlike između Albanaca i Srba same po sebi su tolike (jezik, vera, kultura, celokupni način života) da su posmatrači, opisujući trvenja sa početka 1990-ih, govorili o sukobu dve civilizacije ("Yugoslavia: Human Rights abuses in Kosovo 1990-1992", *Helsinki Watch*, October 1992, pp.3-4; Janjić, 1995: 50). „Široko je prihvaćena činjenica, potkrepljena mnogim sociološko-psihološkim istraživanjima, da je etnička razlika između Srba i Albanaca uprkos njihovom zajedničkom životu veća nego između drugih naroda na Balkanu" (Kovač Cerović, 1999: 71). I ne samo da su, do kraja 1990-ih, srpska i albanska zajednica nastavile da se udaljuju, i konačno postale dva odvojena društva, već se albanska zajednica sa Kosmeta u najvećoj meri homogenizovala oko ideje odvajanja od Srbije. Bilo kakav politički (i ustavni) aranžman koji bi od te dve oštro odeljene zajednice pokušao da napravi jedno političko društvo, teško da bi imao izgleda na uspeh.

Mislim da je razlog jednostavan. Čak i posve slični narodi koji su godinama živeli u istoj državi često su se oštro sukobljavali (Srbi-Hrvati-Muslimani u SFRJ; protestanti-katolici u Severnoj Irskoj itd), a u mnogo razvijenijim i civilizovanijim zemljama različite narodne zajednice i posle nekoliko decenija zajedničkog života obitavaju kao dva u velikoj meri protivstavljena društva (već navođen primer Belgije). Kako bi to izgledalo u „konsocijativnoj" ili „(kon)federalnoj" Srbiji? Možemo li da zamislimo postojanje i rad demokratskog poretka sa predmodernim etničkim zajednicama koje u osnovi ne žele da žive zajedno ali ne mogu (ili ne smeju) da se odvoje, a opet svaka od njih ima ustavne mogućnosti da odbija saradnju (kroz pravo veta)? Kako bi to izgledalo u stvarnosti? Čak i na savršeno slobodnim izborima ljudi se verovatno ne bi opredeljivali po stranačkim programima i slici poželjnog društva, već po narodnoj pripadnosti - jesu li Srbi ili Albanci. U skupštini bi postojale samo dve stranke - ili stranačke koalicije - srpska i albanska, i čitav parlamentarni život sveo bi se na večno glođenje ove dve strane oko svakog društvenog pitanja koje bi imalo veze sa „nacionalnim interesom". A pošto svako pitanje, naravno, ima neke veze sa nacionalnim interesom (od školstva i kulture, do poreske politike) rad takve skupštine bi bio bez prestanka zaprečen, što znači da bi se često moralo posezati za autoritarnim rešenjima radi otklanjanja neke od političkih, parlamentarnih ili ustavnih kriza. A sve bi se, opet, okončalo u prvoj pogodnoj prilici odvajanjem Kosova, i to možda još i u kakvom balkanskom ratu.

Kada je, pak, reč o predlozima koje smo nazvali neostvarivim, to su svi oni koje albanska zajednica ni u kom slučaju nije bila spremna da prihvati, tj. svi koji su kosmetskim Albancima nudili manje od najšire teritorijalne autonomije u okviru Srbije (I.1, I.2, I.3 i II.1), a pogotovu oni koji su uz smanjivanje autonomije još i Kosovo smanjivali i delili (II.2, II.3 i II.4). Kosmetski Albanci su, naime, imali tu prednost da se nisu borili za neko novo pravo, već – barem deklarativno - za autonomiju koju su već imali i koja im je bila ukinuta. Dok je srpski *status quo* na Kosmetu bio na staklenim nogama - kako zbog Miloševićeve pogrešne procene novog odnosa snaga u svetu, tako i zbog izgubljenih ratova u Hrvatskoj i Bosni, albanski *status quo ante* bio je ubedljiv - kako zbog same stvari (ukidanje prava se uvek doživljava kao vid nasilja) tako i zbog dobro odabranog saveznika (SAD). Stoga, ako se želeo sporazum, sa Albancima se zaista moralo pregovarati i nagađati, što će reći da je to valjalo raditi na pregovaračkoj osnovi koja je uistinu nešto nudila i koja je nesumnjivo značila izvesno popuštanje.

Tu osnovu je možda predstavljala baš zamisao povlačenja Srbije sa (verovatno većeg) dela Kosova i Metohije, tj. ponuda podele Kosmeta sa odvajanjem većeg albanskog dela. Možda je ovo rešenje i moglo da bude ostvareno da je srpska državna politika bila nešto trezvenija, odlučnija i veštija. Naime,

1. i zapadne sile i kosmetski Albanci u određenim razdobljima izgleda da su se mogli pridobiti za ovo rešenje (kao što nije sasvim isključeno, premda je sad već daleko manje verovatno, da bi se za njega mogli pridobiti i u nekoj budućoj prilici);
2. ovo rešenje je bilo (i ostalo) posve u skladu sa razborito shvaćenim srpskim nacionalnim interesima;

3. ovo rešenje nije bilo (niti jeste) u suprotnosti sa temeljnim postavkama političkog liberalizma (pa i humanizma).

Ad 1. Verovatno je prvi povoljan trenutak za početak pridobivanja zapadnih sila za podelu Kosova kao rešenje bila 1990. kao i 1991. godina (otprilike onda kada je to Joviću savetovao Dobrica Ćosić). Pre raspada SSSR-a i usvajanja dogme o nepromenjivosti komunističkih granica Zapad je još bio otvoren za različita rešenja, i promišljenom i doslednom državnom politikom Srbija je možda mogla da izbori makar pravo građanstva za načelno rešenje koje joj je odgovaralo. Recimo, moglo se zastupati načelo da granice novih država treba sporazumno uskladiti sa etničkim sastavom stanovništva, pri čemu je postupak razgraničenja mogao uključivati i međunarodno posredovanje, čitav niz oblasnih pa i opštinskih plebiscita (kao u slučaju Koruške, oktobra 1920, ili kantona Jura 1978-1983; Popov, 1976: 249; Antonić, prethodni ogled), moguće prisustvo međunarodnih posmatrača i izvestilaca, uz maksimalnu međunarodno zajamčenu zaštitu prava preostalih manjinskih zajednica itd. Međutim, Milošević se u to vreme osećao kao potpuni gospodar prilika (setimo se da je mesecima „kažnjavao" ambasadora SAD tako što je odbijao da ga primi) i, podržavan halabukom srpske nacionalističke elite, istakao je previsoke ciljeve: prigrabiti što veći deo Hrvatske i Bosne, a zadržati celo Kosovo. Stoga je politika beogradskog režima išla sa zahtevom da se u sporu oko jugoslovenskog nasleđa koriste dva načela - *etničko*, u Hrvatskoj i Bosni, i *legalističko*, na Kosmetu. Ali, takav stav se ni u kom slučaju nije mogao ozbiljno braniti niti u stranom javnom mnenju niti u diplomatskim krugovima. Naime, uvek se postavljalo pitanje s kojim pravom Srbija traži da se u jednom slučaju primenjuje jedno načelo, a u drugom drugo, u zavisnosti od toga šta joj više odgovara? Primena pravila od slučaja do slučaja zavisno od moguće koristi nije nikakava primena pravila već puka samovolja, i sa time se zaista teško moglo bilo kuda stići.

Druga povoljna prilika za pridobijanje Zapada - ako ne već i za početak ostvarenja ove zamisli - bilo je, po svemu sudeći, razdoblje 1992-1995, tj. doba vojničke premoći Srba u ratovima u Hrvatskoj i Bosni. U trenutku kada su Srbi držali 30% Hrvatske i 70% Bosne, i kada je Zapad dugo bio nedlučan šta da radi, verovatno se mogao napraviti privlačan mirotovorni zavežljaj u kome bi se ponudilo da se sa Kosovom uradi isto što i sa Hrvatskom i Bosnom, tj. da se izvrši etničko razgraničenje i priključenje narodnosno nespornih delova maticama. To bi tada već svakako išlo teže nego pre 1992. godine, pošto je Zapad, u međuvremenu, želeći da zadrži sužene međe Rusije, prihvatio načelo nepromenjivosti granica. No pragmatizam je u međunarodnim odnosima uvek bio jači od načelnosti, tim više što su i ugledni stručnjaci za međunarodnu politiku dovodili u pitanje načelo nepromenljivosti granica. „Mora se prihvatiti da je svakako najbolje

rešenje kada u granicama jedne zemlje postoji najmanji mogući broj pripadnika nacionalnih manjina", uzjavio je tako, u intervjuu *Borbi* (24. jul 1993), Džonatan Ajal (Jonathan Eyal), upravnik istraživačkog odseka Kraljevskog instituta za odbranu iz Londona (Royal United Services Institute for Defence Studies). I nastavio: „Ako se granice mirnim putem mogu prepraviti na taj način da smanje broj pripadnika nacionalnih manjina u nekoj zemlji, to treba da uradimo". Pre no što se odlučio da se vojno umeša i iz vazduha dejstvuje po položajima Srba u obe Krajine, Zapad je gotovo tri godine pokušavao da diplomatski razreši bosanski i hrvatski čvor, i u tome mu se odgovarajućom srpskom strategijom svakako moglo pomoći.

Konačno, treća i poslednja prilika verovatno je bila 1997. godina i vreme koje je toj godini neposredno prethodilo ili sledilo. Najpre, Dejtonski sporazum, potpisan 21. novembra 1995. godine, značio je korak u davanju izvesnog međunarodnog legitimiteta načelu podele kao načinu rešavanja etničkih sukoba, a takvo rešenje za Kosovo je u međunarodnim stručnim krugovima čak i otvoreno zastupano. Nakon Despićevog istupa u Akademiji, ugledni britanski časopis *Svet danas* (The World Today) koji izdaje londonski Kraljevski institut za međunarodne odnose (The Royal Institute of International Affairs) objavio je članak koji je podržao podelu Kosova kao najrazboritije rešenje (Athanassopoulou, 1996). U članku se ustaje protiv dogme o zakovanosti evropskih granica i predlaže da se prihvati prilagodljivije načelo koje bi promenu granica podržalo u slučajevima kada su ispunjena tri uslova: 1. da postoje snažni razlozi za to, poput predupređenja ratnog sukoba; 2. da promena granica ne remeti regionalnu bezbednost, i; 3. da je promena granica zasnovana na saglasnosti obeju strana (Athanassopoulou, 1996: 229). U slučaju Kosmeta, stoji u članku, prvi i drugi uslov su već ispunjeni a i treći bi se, uz odgovarajuće međunarodno angažovanje, mogao ostvariti. „Zamisao podele Kosova između dve strane zaslužuje da bude ozbiljno razmotrena. Albanski deo bi se tada mogao ujediniti sa Albanijom ili ostati u Federaciji, zavisno od volje naroda. Takvo rešenje - premda daleko od savršenog i za jednu i za drugu stranu, pošto bi obe morale da odustanu od dela zemlje - ostvarilo bi trajno rešenje sada očajnog stanja" (Athanassopoulou, 1996: 229).

Podelu Kosmeta, kao moguće rešenje, podržao je i Voren Cimerman (Warren Zimmermman), poslednji američki ambasador u Jugoslaviji (1989-1992) i profesor diplomatije na Kolumbija univerzitetu (Columbia University). On se u časopisu za američku spoljnu politku *Nacionalni interes* (The National Interest) suprotstavio očekivanjima da bi se kratkim ratom, pre svega vazdušnim NATO napadima kao što je to bilo u slučaju Bosne, mogao rešiti slučaj Kosova (Zimmermman, 1998: 9). „Manje apsolutna rešenja bila bi bezbednija i nepristrasnija od onih krajnjih", smatrao je on (Zimmermman, 1998: 9). U takva prihvatljivija rešenja,

pored pretvaranja Kosmeta u treću republiku, on je ubrajao i njegovu podelu (Zimmermman, 1998: 10-11). Istina, veli Cimerman, Srbi pod takvim rešenjem često podrazumevaju zadržavanje najbogatijeg dela Kosmeta, „ali mapa (podele - A. S.) bi se mogla uraditi tako da uravnoteži dobitke. Albanci bi mogli dobiti veći deo teritorije. Srbi bi dobili zemljište na kome se nalaze neki od srednjovekovnih manastira, dok bi ostali mogli biti stavljeni pod međunarodnu zaštitu. Radna pretpostavka podele je da bi srpski deo Kosova verovatno postao sastavni deo Srbije, dok bi albanski deo verovatno postao nezavisan ili bi odabrao da se pripoji Albaniji" (Zimmermman, 1998: 11).

Konačno, za podelu Kosova se javno založio i lord Dejvid Oven (David Owen), nekadašnji ministar spoljnih poslova Velike Britanije i evropski pregovarač za Bosnu 1992-1995. U tome ga je podržao i *Njujork tajms* (New York Times), glasilo za koje se često veruje da je blisko Demokratskoj stranci, a preko svog spoljnopolitičkog urednika Tomasa L. Fridmana (Thomas L. Friedman). Govoreći, naime, na jednom skupu u Norveškoj, u osvit rata za Kosovo, lord Oven je zatražio da se napusti zapadna uzdržanost u pogledu izmene međunarodnih granica i da se njihovom promenom u Bosni i na Kosmetu razreše oba pitanja. „Hajde da odemo do gospodina Miloševića", predlagao je tada Oven, „i da mu kažemo da će mu svaka kvadratna milja koju je spreman da preda kosovskim Albancima doneti zauzvrat istu površinu u kvadratnim miljama oko Pala, koju će onda pripojiti Srbiji" (prema: Friedman, 1999). „Jedini način na koji američke i NATO trupe mogu da odu sa Balkana, i ostanu van tog prostora, jeste ako većina tamošnjeg stanovnistva živi gde hoće i s kim želi", pridružio se tom predlogu i Fridman, upozoravajući američku diplomatiju: „Želite li da granice ostanu nepromenjene? U redu. Onda bar priznajte da će američke i NATO jedinice morati zauvek da ostanu s onim grupama koje žive unutar ovih zakovanih granica. A to je veoma dugo" (Friedman, 1999).

Što se tiče kosmetskih Albanaca, 1997. godina je verovatno bila pravo vreme za pridobivanje njihovih vođa za ideju podele.

Najpre, te 1997. godine već se ozbiljno osećalo dejstvo „zamora materijala" kako kod albanskog naroda na Kosovu, tako i kod njihovih vođa. Ma koliko da su kosmetski Albanci bili strpljiv i trpeljiv narod, mnogi obični ljudi postajali su pomalo umorni od višegodišnje „mirne rezistencije" i želeli da počnu da osećaju učinke svojih napora. Dejtonski sporazum, koji je pitanje Kosova sasvim zanemario (tzv. *Dayton shock*; Troebst, 1998: 9), uplašio je kosmetske Albance da će, ako se uskoro stvari ne reše, zauvek ostati zatvoreni u državi koju ne vole. „Ubeđen sam da će nam ono što sada ne ostvarimo, biti mnogo teže da ostvarimo kasnije. Jer, ni balkanske zemlje ni svet neće pristati na otvaranje albanskog pitanja nekoliko godina pošto budu rešena ostala nacionalna pitanja na Balkanu" (Redžep Ćosja u intervjuu, Petrović, 1996: 120).

Drugo, u dotle jedinstvenom taboru, tokom 1996. godine, dolazi do podela, pa albanski secesionistički pokret 1997. godinu završava rascepljen na Demokratski savez Kosova Ibrahima Rugove i Demokratski forum koji sačinjavaju stranke Adema Demaćija, Redžepa Ćosje i Savez sindikata Kosova. Dok je prvi i dalje zagovarao dotadašnje metode i ciljeve borbe ("mirnu rezistenciju" i nezavisno Kosovo), dotle je drugi otpočeo sa zalaganjem za „politički aktivizam" koji uključuje nove ideje (Demaćijeva Balkanska konfederacija) i nove puteve političke borbe (tzv. delatni građanski otpor; Troebst, 1998: 9-10).

I treće, te 1997. godine albanska država je zapala u rasulo, što je vođe kosmetskih Albanaca bacilo u dodatno beznađe. „Nema nade, zla kraljica beznađa i haosa zagospodarila je albanskom dušom", izražavao je u to vreme uvodnik prištinskog nedeljnika *Zeri* opšte raspoloženje kosmetskih Albanaca. „Ono što se dešava u Albaniji jasno pokazuje da je rešenje za Kosovo u pregovorima između Srba i kosovskih Albanaca, a ne u Albaniji, ili negde drugde", pisao je urednik ovog lista, Blerim Šalja (prema Vickers, 1998: XIV).

I baš tada je valjalo biti preduzimljiv i odlučan, i čelnicima albanskog pokreta na Kosmetu ponuditi da upravo njima a ne nekim drugim kasnijim političarima pripadnu istorijske zasluge za izvlačenje Albanaca iz Srbije. Valjalo im je dati u izgled odvajanje većeg dela Kosmeta i odmah započeti pregovore oko granica i međunarodnih jamstava. Ti pregovori su svakako mogli biti jedan duži proces kako bi se javnosti obeju strana dalo vremena da prihvati novu stvarnost. Taj proces se mogao sastojati iz niza pregovora, mesnih i pokrajinskih referenduma, ustavnih i zakonskih promena, kao i odgovarajućih političkih postupaka za svaki od preduzetih koraka. U pregovarački proces se, na svakom stupnju, mogla uključiti i međunarodna zajednica, pa i Albanija ako se želelo dogovoriti privremeno savladarstvo (condominium, tj. „načelo da dve države dele suverenitet nad jednim zemljištem"; Weiner, 1992: 332) kao prelazno rešenje za odlazeći deo Kosmeta.

Mnogo šta se moglo, ali, nažalost, ništa nije preduzeto. Bahata i nepopustljiva politika Miloševićevog režima kojoj je glavni cilj bio slabljenje Rugove i njegovog pokreta a ne nalaženje sporazuma, proizvela je, posle svega, mnogo opasnijeg neprijatelja - OVK. A od rata sa OVK do rata sa NATO bio je samo jedan korak.

Ad 2. Nacionalni razlozi takođe su govorili (kao što svakako i sada govore) u prilog podele Kosova. Glavni razlog koji je, pored dubokog jaza pa i neprijateljstva između dve zajednice, navodio trezvene Srbe da razmišljaju o tako bolnoj i neomiljenoj meri bio je *demografski činilac*. Albanci su na Kosmetu već nekoliko desetina godina imali pravu demografsku eksploziju, sa stopom rađanja najvišom u Evropi (da se stanovništvo u Evropi u XX veku povećavalo takvom

brzinom kao na Kosmetu, danas bi Evropa imala oko dve milijarde žitelja, četiri puta više nego što ih trenutno ima!; Avramov, 1993: 78-79). Od popisa 1921. do danas, stanovništvo Kosova se učetvorostručilo, sa izgledom da se do 2021. još jednom udvostruči (Avramov, 1993: 78; 84). Ovako brzi porast broja Albanaca na Kosmetu bio je u krajnjem neskladu sa veoma sporim rastom srpskog stanovništva u ostatku Srbije. Dok Albancima na Kosmetu treba svega trideset godina da udvostruče broj, dotle za tako nešto Srbima iz Središnje Srbije treba čitavih 270 godina (Vuksanović, 1995: 479). Stoga su u razdoblju 1961-1991 Albanci udeo u ukupnom stanovništvu Srbije povećali sa 8,8% na 17,1%, dok je, u isto vreme, udeo Srba smanjen sa 76,0% na 69,3% (Krstić, 1994: 243).

Ta suprotna kretanja u razvoju albanskog i srpskog dela stanovništva Srbije još više su došla do izražaja početkom devedesetih godina. Godine 1990. godišnji prirodni priraštaj stanovništva *za celu republiku Srbiju* iznosio je 51.913 stanovnika, od čega je Srba i Crnogoraca bilo svega 2.055, a Albanaca čak 43.837! (Radovanović, 1995: 103). Zbog toga su mnogi demografi očekivali da krajem sledeće decenije na Kosmetu, u odnosu na ostatak Srbije, dođe do pravog *beby-boom*-a. Prema njihovim procenama za 1991. godinu, 37,2% ženskog stanovništva Kosmeta bilo je mlađe od 15 godina, a 127.000 devojčica imalo je manje od 4 godine, što je bilo 2,2 puta više nego u Vojvodini, gde je svega 57.000 devojčica imalo manje od 4 godine (Vuksanović, 1995: 484). „Za samo dve decenije, između 1981. i 2001. broj žena u fertilnoj dobi će se gotovo udvostručiti na Kosovu, što znači da će ovo područje beležiti visoke stope rasta i značajno povećanje broja stanovnika i u decenijama koje su pred nama" (Avramov, 1993: 84).

Zbog svega toga, mnogi su smatrali da će, ako se ovakvi tokovi nastave, u jednom istorijski bliskom trenutku doći do izjednačenja broja Srba i Albanaca u Srbiji. Despić je, kao što smo videli, tvrdio da će „kroz dvadeset godina, ili trideset" Albanci postati većina u Srbiji (Despić, 1996). Mladenović je davao jednako crnu sliku naše demografske budućnosti. „Za četvrt veka stopa mortaliteta biće dva puta veća od stope nataliteta. Porođaji će biti sve ređi, sahrane sve češće. Srpskim gradovima šetaće se penzioneri i invalidi. Srbe će iz Srbije proterivati kao iz Bosne i Krajine. Proizvodnja će se postepeno gasiti, život zamirati, stizaće masovno Šiptari i muslimani da, i bez rata, popune upražnjeni prostor. Beograd će za 80 godina biti prestonica neke velike Albanije ili ujedinjene Džamahirije" (Mladenović, 1996: 397).

Da ovo nije samo nacionalističko preterivanje potvrđivali su, međutim, i neki statističari i demografi. Tako je statističar Miladin Kovačević izračunao da će posle 2061. u Srbiji biti više Albanaca nego Srba (Krstić, 1994: 242), a procena demografa Gorana Peneva (data piscu 1996. godine) bila je da bi to realno moglo da se očekuje, po tadašnjim demografskim kretanjima i zanemarujući sve ostale činioce (uključujući i seobe), već negde 2046. godine.

Međutim, kada je Despić svojim govorom u Akademiji uzburkao javnost, odjednom su se počela javljati i suprotna mišljenja o demografskoj budućnosti Srbije. Kao što sam već rekao, ona su išla za tim da je bojazan od buduće dvonarodnosti Srbije zasnovana na pogrešnoj proceni demografskog rasta albanskog stanovništva (Marković, 1997: 197). Pošto su kosmetski Albanci bojkotovali popis stanovništva 1991. godine, statističari su, po ovim mišljenjima, izvršili neopravdanu ekstrapolaciju stope demografskog rasta utvrđene do 1981. godine. Od tada je, međutim, civilizacijaski nivo Albanaca znatno podignut, pa je njih u Srbiji ne samo manje od procene Saveznog zavoda za statistiku (1.674.353, od toga 1.596.072 na Kosmetu) već je i stopa njihovog demografskog rasta jamačno pala, te nema bojazni da će oni po svojoj brojnosti u skoroj budućnost dostići Srbe (Marković, 1997: 197).

Ovakva procena, naročito u delu koji se tiče brojnosti kosmetskih Albanaca, postala je posle toga omiljeno mesto režimskih političara. U intervjuu za *Vašington post* (Washington Post), decembra 1998, Slobodan Milošević je broj Albanaca na Kosmetu u odnosu na procenu iz 1991. godine prepolovio i sveo na 800.000 (WP, 1998; LJPJ, 1999: 324), dok je zvanična web-stranica savezne vlade iznosila brojku od 900.000 (Manipulation, 1999). Zanimljivo je da su i pojedini statističari počeli da dovode u pitanje dotadašnje popise kosmetskog življa kao osnovu za procene broja Albanaca. Tako je Miladin Kovačević, sada već zamenik direktora Saveznog zavoda za statistiku, ocenio nalaze iz popisa stanovništva na Kosmetu 1981. i 1971. godine kao nepouzdane. U ovim popisima, naime, Savezni i Republički zavodi nisu imali nikakav nadzor nad prikupljanjem podataka, a tadašnjoj pokrajinskoj eliti je odgovaralo da broj kosmetskih Albanaca bude što veći (Kovačević, 1999).

Teško je, naravno, sada reći bilo šta određenije o ispravnosti navedenih različitih procena zbog očigledno nedovoljne pouzdanosti raspoloživih podataka. Čak i podatak, koji navodi Radovanović, o prirodnom priraštaju na Kosmetu 1990. godine (dakle pre odvajanja albanske zajednice od srpske), ne može nam biti pouzdaniji pokazatelj zbog raširene pojave da kosmetski Albanci „dete rođeno u kući, a ne u bolnici, prijavljuju nadležnim službama u više različitih gradova, navodeći uvek drugo ime. Tako deca dobijaju nekoliko različitih imena, pri čemu jedino zadržavaju isto prezime" (LJPJ, 1999: 220). Ovaj podatak je tim značajniji što se, početkom devedesetih, oko 85% albanskih žena na Kosmetu porađalo u kući (Vickers, 1998: XIII). Stoga bi tek pošten popis stanovništva na Kosmetu mogao da pruži određeniju sliku i poslužiti kao osnova za pouzdanije procene budućih demografskih kratanja.

Ali, i bez tog popisa izvesne okvirne procene mogu biti dane. Nama ne mora biti bitno da tačno znamo godinu, pa ni desetleće, kada će u Srbiji Albanci brojčano da nadmaše Srbe. Da li će to da bude za 20, 30, 50 ili 100 godina, u osno-

vi je manje važno od činjenice da će se tako nešto izgleda ipak desiti. Ali, čak i ako se to ne dogodi, opet se otvara pitanje dvonarodne države. Da li je baš neophodno da pokolenjima koja dolaze ostavimo takvo breme? Imamo li u vidu da taj drugi narod ipak nisu ni Holanđani, ni Danci, pa ni Hrvati, već Albanci, narod u usponu koga će, prema nekim demografskim predviđanjima, u drugoj desetini XXI veka na balkanskom poluostrvu već biti 10 miliona, dakle jednako kao Bugara ili Grka a više od Austrijanaca, Danaca, Finaca, Norvežana, Šveđana ili Švajcaraca? (Avramov, 1993: 85). Smemo li da uđemo u dvojnu državu sa narodom koji će svakih desetinu godina biti jači i brojniji, i to mi, pripadnici naroda koji u poslednjim decenijama ovog stoleća doživljava teritorijalni i demografski slom? Na ova i druga pitanja mislim da se moralo odgovoriti pre nego što se bilo šta predlagalo (ili što bi se predložilo) kao rešenje kosovskog čvora.

Ad 3. A sada nešto i o prigovorima koji su podeli Kosova stavljani sa stanovišta humanizma/liberalizma. Osnovni razlog koji se u tom smislu navodio bio je da bi podela Kosmeta podrazumevala razmenu stanovništva. Ali, i samo pominjanje razmene stanovništva u našoj humanističkoj javnosti odbacivalo se sa gađenjem i osudom, naročito posle rata u Bosni i Hercegovini. Uopšte, jedan od razloga odbojnosti prema ideji podele Kosmeta, i svemu što je uz to išlo, bila je upravo činjenica da se za njenog tvorca uzimao Dobrica Ćosić. Nije se zaboravilo da je on, svojevremno, sličan predlog izneo i kao način razrešavanja sukoba u Bosni i Hercegovini. Naime, nekoliko dana pred rat Ćosić je u pismu Kongresu srpskih intelektualaca, držanom u Sarajevu 26. marta 1992, poručio: „Mi Srbi, Muslimani i Hrvati uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među nama, moramo se što pravednije razdeliti i razgraničiti da bismo uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo i da sutra možemo sa što manje prepreka da se ujedinjujemo u svemu što nam je obostrano razumno i korisno" (preštampano u: Ćosić, 1995: 107).

Premda se u ovome pismu Ćosić nije doticao razmene stanovništva, ostala je upamćena njegova rečenica iz *Politike* (26. juli 1991. godine): „Moguća su planska preseljenja i razmena stanovništva što je najteže, najbolnije, ali je i to bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju" (prema Milosavljević, 1996: 338). Stoga, kada su zaraćene strane u Bosni započele sa etničkim čišćenjem „svojih" oblasti, Ćosić je doživljen kao nadahnjivač i podstrekač srpskog dela ovog zločina. Kada se, nakon toga, Ćosić javio sa sličnom retorikom „konačnog rešenja" kosmetskog pitanja (Ćosić, 1995: 155) i pričom kako valja „osloboditi one koji se sa Srbima ne osećaju slobodnim i koji Srbima ograničavaju i zagađuju slobodu na njihovoj zemlji" (Ćosić, 1992: 176) pred očima mnogog humaniste pojavljivala se slika novog ratnog užasa, etničkih čišćenja i reke prognanika koja na sve strane teče iz pravca Kosmeta.

Nažalost, baš to se i dogodilo 1999. godine - samo bez podele Kosmeta. I srpska i albanska strana iskoristile su rat da izvedu etničko čišćenje i „konačno reše" kosmetski čvor. Ali, zamisao mirne podele Kosova uopšte nije uključivala obaveznost razmene stanovništva. Sa čvrstim međunarodnim jamstvima za preostale manjine, jamstvima koja bi bila sastavni deo aranžmana, jedan deo stanovništva svakako se mogao odlučiti za ostanak „sa one strane granice". Za one koji bi se toga plašili, mogao se pokrenuti postupak nadizirane i postepene razmene imovine, takođe sa međunarodnim nadgledanjem. U svakom slučaju, sa stanovišta običnog čoveka pomalo je neukusno izjednačavati etničko čišćenje koje je proterivanje ljudi iz njihovih domova, sa razmenom stanovništva koja podrazumeva slobodno optiranje i dogovorenu, pravednu i dugotrajnu razmenu imovine. Razume se da je i razmena stanovništva, u kojoj hiljade ljudi napuštaju svoje domove i zavičaj pravo zlo. Ali, ako se razmena vrši po određenim pravilima, pod međunarodnim nadzorom i na pravednim osnovama, to je, ipak, kudikamo manje zlo od stotina hiljada prognanih i opljačkanih ljudi koji lutaju naokolo imajući od sve imovine samo ono što su u poslednjem času uspeli da ponesu sa sobom.

Uostalom, pre nego što izlijemo svoj opravdani humanistički bes što se danas iko usuđuje da iznosi takve zamisli, podsetimo se da su slični postupci ne tako davno nalazili svoje mesto upravo u krilu zapadne demokratije. (Podsećanje na to sasvim lepo utvrđuje zapažanje Marije Todorove kako Zapad tako glasno ne podnosi Balkan baš zato što u njemu prepoznaje svoju vlastitu sliku od pre nekog naraštaja: „Vrhunska je ironija, naravno, posmatrati vođe očišćenih društava [cleansed societies] Zapadne Evrope pedeset godina posle njihove najružnije predstave kako užasnuto dižu ruke i bombarduju [rečima i delima, bezbedno skriveni iza američkog vođstva] prethodnu Jugoslaviju da bi sačuvali 'etničku raznolikost' i obezbedili *Volksmuseum* multikulturalizma u jednom ćošku Evrope, pošto su predhodno dali zeleno svetlo tačno suprotnom toku" [Todorova, 1997: 186]).

Recimo, koncem II svetskog rata, znameniti američki stručnjak za pitanja narodnih manjina, Luj Virt (Louis Wirth), pretresajući najbolje načine obezbeđenja postojanosti posleratnog poretka, dao je sledeću preporuku. „Bilo bi mudro u nastupajućem mirovnom rešenju, prilikom povlačenja državnih granica, priznati važnost rasporedu etničkih grupa i pripremiti se za premeštaj ljudi u srodnije države u slučaju da etničke granice moraju biti narušene". Imajući u vidu „vredan primer (valuable precedent) prilično zadovoljavajuće razmene turskog, bugarskog i grčkog stanovništva nakon grčko-turskog rata 1919-1923" Virt je smatrao da „u svetlu tih događaja, pitanje manjina ne može duže biti smatrano nerešivim" (Wirth, 1945: 372). Sličnu zamisao zastupao je i Čerčil (Winston Churchile), koji se, inače, danas smatra „pokretačem otvaranja pitanja posleratnih etničkih premeštanja

u Istočnoj Evropi" (Muraško, Noskova, 1995: 227). On se u više svojih nastupa i razgovora tokom 1943. i 1944. godine zalagao za rešavanje poljskog pitanja tako što će se iz Poljske iseliti Nemci, a na njene nove granice (Odra-Visla) naseliti Poljaci iz Rusije (Muraško, Noskova 1995: 227-228). U skladu sa ovim zamislima, na Postdamskoj konferenciji „velike trojke" (Britanija, SAD i SSSR), održanoj u leto 1945. godine, ne samo da je „jednodušno priznata neophodnost ustrojavanja Poljske kao jednonarodne države bez narodnih manjina" (Muraško, Noskova 1995: 233) već su i usaglašene mere o preseljenju 6-6,5 miliona Nemaca iz Poljske i Čehoslovačke u Nemačku (Muraško, Noskova 1995: 226). Ova odluka je značajna po tome što su se na nju pozvale i ostale zemlje koje su se želele rešiti nemačke manjine (Jugoslavija, Mađarska, Rumunija itd), tako da je tom prilikom iz zemalja Istočne Evrope iseljeno oko 13 miliona Nemaca.

Podsetiću, takođe, da osim ovih jednostranih mera međunarodno pravo poznavalo i sporazume o razmeni stanovništva koje su zaključivale dve ili više zemalja. Tako je, recimo, ugovorom Grčke i Turske, sklopljenim u Lozani 1923. godine, uglavljen način zamene 350.000 Turaka, koji su imali napustiti Grčku, za 1.500.000 Grka koji su napuštali Tursku (Savadžijan, 1925: 11). Ugovor između Čehoslovačke i Mađarske, iz februara 1946. godine, bio je osnova da se iz Slovačke iseli 120.000 Mađara, a da se u nju useli nekoliko hiljada mađarskih Slovaka (Muraško, Noskova, 1995: 239). Konačno, razmena stanovništva između Indije i Pakistana, 1947. godine, zahvatila je čitavih 14 miliona ljudi i bila najmasovnija ugovorena razmena stanovništva u dosadašnjoj istoriji.

Naravno, pogledamo li gornje primere videćemo da su se svi oni odigravali pre više od pola stoleća. U međuvremenu, međunarodna zajednica se civilizovala, a zapadne demokratije odbacile takve „varvarske" načine rešavanja međudržavnih sporova. Da li? Sa iskustvom iz 1990-ih možemo reći da je bežeći od jednog zla - promene granica i sporazmne razmene stanovništva - zapadna diplomatija po svemu sudeći proizvela jedno drugo, ali znatno veće zlo: ratove sa opštim etničkim čišćenjima i milionima prognanika. Kada su se, početkom 1990-ih, razmatrali načini gašenja mogućih ratnih žarišta u Istočnoj Evropi, jedna od legitimnih zamisli mogućih rešenja bila je i promena granica uz razmenu stanovništva. Razmatrajući nasleđe komunističke vladavine u istočnoj Evropi, Viktor Zaslavski je upozoravao da bi „teritorijalne razmene i organizovano preseljenje stanovništva mogli postati nužni. Ovakve odluke trebalo bi da zauzmu svoje legitimno mesto na dnevnom redu međunarodne zajednice i njenih organizacija. Međunarodno posredovanje i nadzor nad ovim tokovima ostaju najbolji način zaštite postojanosti međunarodnog poretka" (Zaslavsky, 1992: 118). Međutim, ovakva mišljenja brzo su bila prekrivena dogmom o nepromenjivosti granica i rešavanju manjinskih pitanja „punim obezbeđenjem ljudskih i građanskih prava".

Ipak, jedna stvar je trenutna diplomatska norma a druga naš humanistički, ili još bolje liberalan stav. Zapadna diplomatija je, kao što smo videli, 1940-ih godina podržavala prilagođavanje granica etničkom sastavu i razmenu stanovništva, 1990-ih godina čvrsto se uhvatila za nepromenjivost državnih međa, a možda će, isto tako, nekih godina narednog veka ponovo doći na stanovište etničkih granica. Ali, liberalno stanovište, valjda, ne može biti tako promenljivo i zavisiti od rasporeda političkih snaga u svetu? U tom smislu, moguće obrazloženje liberalnog stava o razmeni stanovništa, po mom mišljenju, moglo bi biti sledeće.

Naravno da su promene granica i razmena stanovištva u mirnim, demokratskim (ili bar demokratizujućim) društvima zlo, a da su uticajni ljudi koji u kabinetima - i to najčešće posle dobrog ručka! - crtaju nove granice i umuju o preseljavanju miliona ljudi neodgovorni i nemoralni. U takvim društvima mogući nesporazumi i međuetničke trzavice svakako mogu da se reše uobičajenim košem građanskih i političkih prava, uz naročita dodatna prava za narodne manjine. Ali, ako su: 1. dve etničke zajednice oštro podeljene i duboko posvađane, i ako, uz to, 2. u obema vladaju autoritarne političke snage, pridržavati se i dalje zamisli da će ljudska prava i „pozitivna diskriminacija" da razreše postojeće nevolje predstavlja - u Poperovom slislu reči (Popper, 1993: I, 208-210) - *utopijski inženjering* i jednaku *kabineštinu* kao pomenuto poslepodnevno premeštanje miliona ljudi. To je utopijski inženjering jer pretpostavlja da se sve nevolje u nekom društvu mogu ukloniti samo opštom i doslednom primenom određenog obrasca uređenja društva, a ako se taj obrazac u nekom društvu ne primenjuje, naše je samo da čekamo i uporno zahtevamo njegovu primenu. I dok ispod naših prozora promiču reke proteranih i opljačkanih beskućnika, mi ćemo, udobno zavaljeni u našu kabinetsku naslonjaču, izražavati svoje najdublje gnušanje zbog nasilja i poručivati da će se sve srediti onoga dana kada vlast u zemlji *x* i političko vođstvo naroda *y* konačno počnu dosledno da poštuju ljudska prava.

Nasuprot tome, dosledni liberal će se, po mom mišljenju, pre opredeliti za Poperov *korak po korak inženjering* (piecemeal social ingineering). On se neće zaprepašćivati nad dubokom netrpeljivošću dve narodne zajednice i činjenicom da njima vladaju autoritarne političke snage, već će gledati da odmah i sada preduzme nešto što će predupredi dalji rđavi razvoj događaja (recimo, da te dve zajednice jurnu jedna na drugu i krenu da se međusobno istrebljuju). Možda će se nekome ovo poređenje učiniti grubim, ali, ako imate dva razdražena i razbesnela psa spremna da kidišu jedan na drugog, teško da ćete im samo pričati kako to nije lepo i kako svi treba da žive u ljubavi, već ćete ih, kada ništa ne pomogne, povući za uzicu i razdvojiti. Sredinom 1990-ih svakom trezvenom posmatraču bilo je jasno da većina kosmetskih Albanaca i Srba samo čeka priliku pa da se ščepa za grla. Duboko podeljeni i posvađani, sa autoritarnim političkim vođstvom, jedini način na koji su oni mogli da reše svoje neporazume bilo je nasilje. I ume-

sto da su im se pripovedale priče o poštovanju ljudskih prava i uzajamnoj toleranciji, možda bi razumnije bilo da su preduzeti određeni koraci kako bi se mirno i sa najmanje štete po jednu i drugu zajednicu razdvojili.

Naravno da time ne bi bilo izbegnuto svako zlo i nasilje. Ali, količina zla i nasilja u tom slučaju verovatno bi bila daleko manja nego što smo joj bili svedoci 1998. godine, a pogotovu manja nego ove nesrećne 1999. godine. Ako je razmena nekoliko desetina hiljada ljudi bila cena da se izbegne smrt hiljada ljudskih bića, progon stotina hiljada i patnja miliona, onda je to cena koju je besumnje valjalo platiti. U društvenim naukama je odavno uočeno da je u politici, nažalost, „postizanje 'dobrih' ciljeva u brojnim prilikama vezano za prihvatanje moralno problematičnih, ili u najmanju ruku opasnih sredstava, kao i za prihvatanje mogućnosti ili verovatnoće nastupanja rđavih pratećih posledica postignutih uspeha" (Weber, 1919/1988: 91). Ako je ovim manjim zlom moglo biti izbegnuto mnogo veće i strašnije zlo, onda je trebalo biti hrabar i mudar i prihvatiti ga.

Šta se može preduzeti?

Razmatrajući šta se moglo preduzeti da se pitanje Kosova što bezbolnije reši, došli smo i do pitanja: šta sada? Naravno, okolnosti su u ovome času za srpsku stranu mnogo nepovoljnije nego pre rata, pošto umesto Srbije sada Kosovom i Metohijom upravljaju Ujedinjene nacije, tačnije Sjedinjene države i njihovi saveznici. Ali, pre nego što pređem na iznošenje moguće srpske strategije prema pitanju Kosmeta, želim da odredim svoje stanovište iz kojeg ta strategija izvire. To je stanovište *nacionalnog liberalizma*.

Često se smatra da je liberalizam, koji uzima čoveka-građanina kao političkog suverena i nosioca osnovnih prava, nespojiv sa nacionalizmom i njegovim etničkim i organicističkim naglašavanjem kolektiviteta i grupnih prava. Po takvom viđenju, stanovište kao što je nacionalni liberalizam (ili liberalni nacionalizam) u teorijskom smislu predstavlja drveno gvožđe (oxymoron), a u političkom smislu je neodrživo pošto ono što je u njemu nacionalističko lako prevlada ono što je liberalno, pa se njegove pristalice očas nađu u istom taboru sa autoritarnim nacionalistima (kao primer se obično uzimaju vajmarski nacional-liberali; Ilić, 1998: 306-307).

Međutim, ovi prekori su nepravedni pošto nacionalizam svode samo na etnički organicizam i davanje prvenstva kolektivnim nad individualnim pravima. Ali, predstava o naciji uopšte ne mora da bude autoritarno-organicistička. Ona može da vidi naciju kao zajednicu koja neguje upravo takve kulturne i političke vrednosti kao što su slobodni građanin, ustavnost, demokratija, trpeljivost... U istorijskom pogledu baš je nacija, sa svojom idejom narodne suverenosti, kako zapa-

žа Grinfildova, bila „onaj oblik u kom se demokratija pojavila u svetu, sadržana u ideji nacije kao leptir u čauri" (Greenfeld, 1992: 10). Poznatu Demestrovu (De-Maistre) misao da se može videti Francuz, Italijan ili Rus, ali ne i Čovek, možemo samo malo da promenimo tako što ćemo reći da se može videti američka, britanska ili švajcarska demokratija, ali ne i demokratija. Kad god imamo demokratiju, ljudska prava, slobodnog građanina, mora postojati i neka zajednica, a to je upravo nacija. I kao što je loše u ime zajednice-nacije gušiti demokratiju, ljudska prava i slobodnog građanina, isto je tako rđavo u ime demokratije, ljudskih prava i slobodnog građanina gušiti zajednicu-naciju.

Otuda mnogi liberalni pisci – kao što su Yael Tamir (1993), Avashai Margalit, Joseph Raz (1995), Charles Taylor (1993), David Miller (1995), Michael Walzer i Will Kymlicka (1995) - danas upozoravaju da se individualne slobode i prava mogu do kraja shvatiti samo u sklopu određene nacionalne kulture (molim vidi: Guzina, 1999). Pošto je nacija, veli Tamirova, temelj našeg kulturnog života, pravo pitanje nije liberalizam *versus* nacionalizam, već koji soj nacionalizma kao osećaja zajedništva odgovara liberalizmu? Po njoj, „savršeni brak" je onaj između „liberalne baštine sa njenim poštovanjem slobode ličnosti, svesti i izbora" i „nacionalne baštine sa njenim naglašavanjem pripadnosti, privrženosti i uzajamnosti" (Tamir, 1993: 140). Liberalizam, prema takvim stanovištima, sme da ispoljava odbojnost samo prema nacionalizmu kao autoritarno-organicističkoj ideologiji, dok bi morao da uvažava nacionalizam kao moćni osećaj pripadnosti zajednici i da sa njim iznalazi *modus vivendi* (Beiner, 1999: 7; prema Guzina, 1999).

Upravo to je glavni zadatak liberalnih snaga u Istočnoj Evropi kao području veoma zasićenom nacionalističkim osećajima. Jedini pokušaj, u poslekomunističkoj Istočnoj Evropi, da se primenom doslednog konsocijacijskog modela sačuva višenarodna zajednica, kao što priznaje i sam Lijphart, završio se neuspehom - premda se radilo o društveno, privredno i kulturno veoma razvijenoj zemlji (Češko-Slovačka 1990-1993; Crawford and Lijphart, 1995: 189-190). Od države je još teže, u uslovima nedovoljne razvijenosti, probuđenog nacionalizma i arbitrarno povučenih granica, očuvati demokratski poredak. „Demokracija u Istočnoj Evropi ima samo jednu, iako u većini slučajeva zacijelo samo malu i slabu šansu, naime kao *nacionalna demokracija*" (Jahn, 1992: 52). U državama sastavljenim od posvađanih i neprijateljskih narodnih zajednica, kakvih u Evroaziji nije malo, prva žrtva je demokratski poredak, a druga mir. Ako se u takvim državama uobičajene mere zaštite narodnih manjina i političkog pomirenja pokažu kao nedelotvorne, izgleda da nema druge do da se posvađane narodne zajednice razdvoje. U takvo zaoštrenim i bezizglednim slučajevima, „morali bismo odrediti državne granice tako da su nacije politički ujedinjene pod jednom vlasti i da u državi živi samo jedna nacija" (Miller, 1994: 164). Noviji pokušaji jedne „liberalne odbrane nacije-države" (Miller, 1994; *The Economist*, 1996a) savetuju da

se baš zarad uspostavljanja postojanih demokratskih poredaka obrazuju neprotivrečni i postojani državni okviri, a oni su često određeni baš oblastima koje naseljava nacija.

U takvom svetlu posmatrano, nacional liberalno rešenje kosmetskog pitanja podrazumeva razdvajanje albanske i srpske narodne zajednice na Kosovu i Metohiji. Naime, ako je išta pokazala dosadašnja uprava Ujedinjenih nacija (UNMIK) onda je to dubina ponora između albanske i srpske zajednice na Kosmetu koji primena uobičajenog zavežljaja ljudskih prava i ideologija multikulturnog društva očigledno teško mogu da premoste. Nada da će vreme ublažiti mržnju i doneti neophodnu trpeljivost pa i saradnju albanske i srpske narodne zajednice na Kosmetu zanemaruje činjenicu da tamo, u poslednjih vek i po, iskustvo mržnje i sukoba višestruko nadmašuje iskustvo snošljivosti i saradnje. Uz to valja imati na umu da su poslednjih dvadeset godina svakako najgore godine albansko-srpskih odnosa, tokom kojih su čitavi naraštaji odgojeni na mržnji i nasilju (prema jednom istraživanju, i to na prelazu iz 1998. u 1999. godinu - dakle, pre masovnih stradanja tokom i po završetku rata! - kod 36,5% albanskih studenata glavni osećaj prema njihovim srpskim kolegama je *mržnja*, dok je kod Srba taj postotak „svega" 31%; ravnodušnost prema drugoj strani pokazuje 26% Albanaca i 33% Srba, a saosećanje - dakle, jedinu „pozitivnu emociju" zabeležnu istraživanju, samo 3,8% Albanaca i 5,5% Srba!; Kovač Cerović, 1999: 72). Stoga, i uz najbolju volju svih strana, treba najmanje još toliko vremena da se vrati stanje s konca sedamdesetih, koje je i onda bilo daleko od dobrog.

Istina, prema izjavi jednog nepredstavljenog ali visokog američkog službenika, datoj početkom juna 1999, SAD i njihovi zapadni saveznici imaju nameru da na Kosovu ostanu „sve dotle dok ovaj deo Evrope ne bude ličio na ostatak Evrope" (Fenton, 1999). Ako to znači zapadno starateljstvo nad Kosovom u narednih 30-50 godina onda se takav cilj možda i može postići. Ali, da li je ovaj američki službenik mislio baš na tako dugo razdoblje? Kosovo, sa njegovom predmodernom strukturom društvenih odnosa i decenijskim talogom mržnje i nasilja, može biti tako vruć krompir da možda ne prođe zadugo a da zapadni saveznici požele da ga se reše.

No, to teško da će ići tako lako. Naime, sloboda njihovog odlučivanja nije neograničena, a Srbija – i to je u ovom trenutku njena jedina nada - u tom odlučivanju još uvek ima izvesnu ulogu. Kao prvo, odluka o nezavisnosti Kosova, koja bi najviše odgovarala sadašnjem stvarnom stanju, ali koja bi morala biti doneta bez saglasnosti Srbije, predstavljala bi ozbiljan presedan koji bi do kraja rasklimatao međunarodni poredak. Ne samo da bi legalizovao ratno otrgnuće dela neke države od strane drugih država, već bi i otvorio pitanje moguće nezavisnosti brojnih autonomnih republika i oblasti širom negdašnjeg Sovjetskog saveza, pre svega Rusije (Čečenija, Dagestan itsl), zatim nezavisnost Kašmira od Indije, Kurdistana od

Turske itd. Posebno je pitanje šta bi se posle toga događalo u susednoj Makedoniji, u kojoj Albanci, usredsređeni duž granica sa Kosmetom i Albanijom, čine 22,9% stanovništva i kakve bi to posledice ostavilo po položaj Republike Srpske.

Drugo moguće rešenje, na koje će sadašnji zapadni upravljači Kosovom verovatno radije igrati, jeste pretvaranje Kosmeta u „Vitgenštajnovo drvo" Srbije. Aleksa Đilas je, govoreći o Kosmetu mesec i po dana pred rat, začuđujuće tačno predvideo ono što je usledilo. „Jednom prilikom je veliki moderni filozof Ludvig Vitgenštajn svom učeniku u šali 'poklonio' drvo na ulici, ali pod uslovom da ga ne sme prodati ili poseći. Predviđam da će Kosovo biti naše 'Vitgenštajnovo drvo' koje će tobože biti naše, ali će imati potpunu samoupravu, a pored minimalnih trupa Srbije i Jugoslavije na njemu će biti prisutne i NATO snage" (Đilas, 1999). Ako bi Srbija dala pristanak na ovakvo „Vitgenšajnovo drvo" – a američka diplomatija bi se potrudila da sami kosmetski Albanci oko toga odveć ne zatežu, rđavi presedan u međunarodnom poretku pretvorio bi se u jednostavni sporazum, dogovor, politički „kompromis", koji više ne bi bio nepoželjni obrazac za slične slučajeve, i stvar bi brzo legla.

I upravo je to ono rešenje koje bi demokratska Srbija, po mom mišljenju, ipak morala da pokuša da izbegne. Demokratska, poslemiloševićevska vlast u Srbiji trebalo bi da stavi do znanja zapadnim upravljačima Kosova i Metohije da baš zbog budućnosti i postojanosti demokratskog poretka u njoj ona ne može da pristane na politički aranžman koji bi zadržavanje Kosova u državnim okvirima Jugoslavije (ili Srbije) uslovljavao njegovim pretvaranjem u (kon)federalnu jedinicu, ili u neki drugi povlašćeni državni etnitet. Zašto bi Srbija morala postati dvonarodna država kada u njoj teško da bi valjala i demokratija i država, koja bi se opet jednog dana verovatno raspala? Nacionalizmi kakav je albanski na Kosmetu po pravilu se na kraju završavaju državom (Weber, 1994: 25; Breuilly, 1982; Zaslavsky, 1992: 106), i malo je razloga za sumnju da će tako i ovoga puta biti.

Razume se da ne treba imati iluzija da će Sjedinjene države i njihovi saveznici - koji u ovom trenutku odbijaju čak i ideju kantonizacije Kosova kao poslednju zaštitu preostalih Srba! - prihvatiti podelu kao nagodbu za koju najlakše mogu dobiti pristanak Srbije. Oni će pretnju kosovskom nezavisnošću koristiti kao moćno oružje u svim pregovorima sa vlastima u Beogradu. Ali, ako srpska strana bude dovoljno prisebna, takve pretnje se možda i ne moraju uzimati ozbiljnije nego što je to neophodno. Naime, već je rečeno da bi jednostranim proglašenjem nezavisnosti Kosova bilo prekršeno nekoliko krupnih načela međunarodnih odnosa, a teško da bi se iko razuman usudio da sadašnju, ionako oslabelu međunarodnu zajednicu izlaže tolikoj opasnosti.

Mnogo teže bi bilo, međutim, razborito odgovoriti ukoliko bi demokratskoj Srbiji ovakav „kompromis" bio ponuđen u zavežljaju koji sadrži i značajnu pomoć za obnovu, izglede za uključenje u Evropu, novčarske i trgovinske olakšice,

itd. Posustala i izmučena Srbija bila bi u ozbiljnom iskušenju da takav zavežljaj ipak prihvati, a neka poslemiloševićevska demokratska vlada, nošena željom za što hitnijom integracijom u zapadni svet, možda će pomisliti da praktična nezavisnost Kosova (koju donosi njegov [kon]federalni položaj) i nije tako strašna. Ionako ćemo se svi opet naći u Evropi, a to bi bila prilika da se ono što je manje-više nužno još dobro i naplati. Samo, bojim se da bi takvo razmišljanje ipak bilo dosta kratkovido. Iskustvo sa sudbinom Jugoslavije nas uči da se zajednice koje se u jednom trenutku čine večitim mogu neočekivano lako i brzo raspasti, i da tada granice, koje su navodno beznačajne, dobijaju trajnu i određujuću važnost. Ako Evropa krene da puca po šavovima, jedan od tih šavova najverovatnije će ići kosmetskom granicom.

Četvrto moguće rešenje je dugogodišnje produžavanje sadašnjeg neodređenog stanja, slično slučaju tzv. Turske Republike Kipar. Ali ni ono ne mora da bude - naravno, pod uslovom da se preostali srpski živalj na Kosmetu, najzad, koliko-toliko zaštiti - sasvim nepovoljno po Srbiju. Kao što veli Aleksa Đilas (1999), Kosovo je za nas ipak bio „teški balast", ne samo u privrednom već i u političkom smislu. Oslobođena, u narednih nekoliko godina, tog balasta, Srbija će, posle odlaska Miloševića, moći makar lakše da učvrsti demokratski poredak. A kada jednom postane demokratska zemlja, njen pregovarački položaj će se značajno popraviti, tim više ako kosmetski Albanci ne uspeju da do kraja odgaje zasade demokratskih ustanova na tlu svog tradicionalističkog društva.

Na kraju, želim da kažem da sam svestan negodovanja koje će izloženo stanovište proizvesti kako kod naših „marksista-internacionalista" (pa i „levoliberalnih mondijalista"), tako i kod „ne-liberalnih nacionalista". Ovi prvi će se žaliti da predstavljeno nacional liberalno stanovište počiva na antropološkom i političkom pesimizmu, te da je zato više konzervativno i reakcionarno nego liberalno (kao što se jedan deklarisani marksista-internacionalista već žalio povodom moga članka iz 1997. godine; Ilić, 1998: 302-309). Oni drugi će prigovarati da navedena razmišljanja više mirišu na mirenje sa nezavisnim Kosovom kao rešenjem nego na zalaganje za njegov ostanak u Srbiji, i da je stoga takvo gledište više a-nacionalno nego istinski nacionalno.

Prvima mogu da odgovorim da ako uistinu veruju u rusoovskog „plemenitog divljaka" koga samo treba staviti u čvrste okvire poštovanja ljudskih prava pa da sve bude u redu, onda je današnje Kosovo možda najbolje mesto za život njih i njihovih porodica. Ali naravno, internacionalisti kako marksističkog tako i levo-liberalnog predznaka rado će izlagati svoju teoriju o čarobnom leku zvanom ljudska prava samo ako se katedra (ili još bolje fotelja) za ovu propoved nalazi što dalje od mesta poput Belfasta, Groznog ili Prištine. Biti liberal, ipak, ne znači teoretisati o plemenitosti „ljudske prirode" kojoj samo treba dati liberalne ustanove pa da zablista punim sjajem. Biti liberal znači boriti se za uspostavljanje liberalnih ustanova i tamo gde ispoljavana „ljudska priroda" znatno više daje za pravo Berku (Edmund Burke) ili Šmitu (Carl Schmitt), nego Rusou (Jan-Jacque Rousseau).

Biti liberal znači i ne pristajati na pitanja kao što su „da li su ljudi po prirodi dobri ili rđavi?" i „da li različite narodne zajednice mogu da žive zajedno u jednoj državi?". Iskustvo nas uči da nema opšteg odgovora na takva pitanja i da samo ako idemo od slučaja do slučaja možemo doći do istine. Dakle, da, patrijarh Pavle je dobra priroda i kada se nalazi u rđavim ustanovama. I ne, Slobodan Milošević nije dobra priroda, ma kako vrsne da su ustanove u kojima prebiva. I da, narodne zajednice Srba, Mađara, Rumuna, Slovaka, Muslimana itd. koje obitavaju u Srbiji mogle bi sasvim dobro da žive u istoj državi. I ne, narodne zajednice kosmetskih Srba i Albanaca, nažalost, teško da bi više mogle da žive u istoj državi, ma kakav oblik uređenja ona da ima. Možda bolno, možda „reakcionarno", ali po svemu sudeći istinito.

A što se tiče prigovora ne-liberalnih nacionalista da izneseno stanovište kao da podrazumeva da bi pre valjalo žrtvovati Kosovo nego demokratiju u Srbiji (ako se već mora izabrati jedno od tog dvoga), i da je stoga ono u suštini „nacionalno subverzivno", mogu reći da je prvi deo ove optužbe donekle tačan, ali ne i drugi. Demokratija u Srbiji i Kosovo u Srbiji su dve goleme vrednosti. Ali, ako bi me baš neko i naterao na „Sofijin izbor" između ove dve vrednosti (Sofija je, da podsetim, Jevrejka kojoj nacistički oficir, na ulazu u logor, nudi da spase jedno od dvoje dece, ali *ona* mora da napravi izbor!) bojim se da bih, uz muke slične onima nesrećne Sofije, najverovatnije ipak izabrao prvu. Samo što, srećom, takav izbor nije jedina mogućnost za Srbiju, i mislim da Srbija razboritom državnom politikom može da izbegne takav izbor. To, naravno, ne znači da nema nikakve mučnine, pa i bola, u izboru za koji se ovaj spis zalaže. Ali, to je ipak samo bol koji je, izgleda, neizbežan želimo li da ova država i nacija imaju spokojniju budućnost.

GLAVA ČETVRTA

RASCEPI I DEMOKRATIJA

- Rascepi u Srbiji
- Rascepi u Crnoj Gori
- Parlamentarizam u Srbiji i Crnoj Gori
- Parlamentarizam i politički sistem u Srbiji pre i posle 5. oktobra
- Misionarska inteligencija u današnjoj Srbiji

RASCEPI U SRBIJI
(1998)

U ovom ogledu nastojim da, preko slučaja Srbije, ispitam valjanost predstave Lipseta (Seymour M. Lipset) i Rokana (Stein Rokkan) o stranačkim rascepima (party cleavages). U prvom delu ogleda podsećam na Lipset-Rokanovu zamisao društvenih i stranačkih rascepa. U drugom delu ogleda razmatram prvobitni oblik rascepa koji je u Srbiji postojao tokom 1920-ih, tj. u prvom razdoblju parlamentarizma na celom području današnje Srbije. U trećem delu ogleda dajem pregled najvažnijih stranačkih i društvenih rascepa u Srbiji danas, tj. tokom 1990-ih, i poredim ih sa onima u 1920-im godinama. Konačno, u četvrtom delu ogleda osvrćem se kako na snagu i trajašnost osnovnih rascepa u srpskoj istoriji, tako i na valjanost Lipset-Rokanove zamisli.

Lipsetova i Rokanova predstava o društvenim rascepima

Kratko rečeno, Lipset-Rokanova predstava o društvenim rascepima (Lipset i Rokkan, 1967) kaže da u svakom društvu postoje pravci duž kojih se susreću i sukobljavaju različiti skupni interesi. Ako su ti interesi duboki i dugotrajni, makar oni i ne bili osobito jaki, na tim pravcima susretanja pojavljuju se pukotine, ili rascepi (cleavages), koji teže da se prenesu i u stranački sklop (party system cleavages).

Po Lipsetu i Rokanu, postoje četiri glavna pravca društvenih rascepa. Prvi je između centripetalnih i centrifugalnih sila nekog političkog prostora, tačnije između središnjih i oblasnih elita. Drugi je između delova same centralne nacionalne elite oko ustrojstva državne moći i strategije ka spolja. Treći je između različitih suparnika oko kratkoročnih i dugoročnih raspodela dobara. I četvrti je između nosilaca različitih ideoloških predstava (Lipset and Rokkan, 1967: 9-11).

Ovo ne znači da su, nužno, sve političke stranke u jednoj zemlji samo politički predstavnici nekog od polja interesima razdeljenog društva. Niti da stranke zastupaju nekakve trajašne i ujednačene društvene skupine, čiji pripadnici imaju jasnu svest o zajedničkim interesima. Smisao ove predstave jeste da ukaže na činjenicu da su neki društveni odnosi postojaniji od drugih, i da proizvode trajnije porive društvenog ponašanja nego drugi. Slojni, verski, nacionalni, jezički i ostali interesi izbijaju na videlo i nestaju sa političke pozornice, ali oni su stalno prisutni kao oblikujuće načelo političkog prostora.

Stoga, dugoročno posmatrano, možemo reći da jednom kroz stranke uobličeni politički prostor, baš zato što je nastao na glavnim pravcima društvenih rascepa, teži da se održi i docnije. Jednom kada nastane i uobliči se, političko tle se veoma sporo menja. Posmatramo li zapadnoevropske države, videćemo da „stranački ustroji šezdesetih godina ovoga veka (tj. u doba kada je pisan rad - primedba S. A) odražavaju, sa malobrojnim ali značajnim izuzecima, sklopove rascepa iz dvadesetih" (Lipset i Rokkan, 1967: 50). Ovo je kako zbog trajnosti najdubljih društvenih rascepa, tako i zbog osobene logike njihovog delovanja. „Jednom kada se rascepi kroz ustanove utvrde i uobliče, oni razvijaju vlastitu samostalnu snagu i počinju, naizmenično, sami da utiču na društveni, kulturni i politički život" (Bartolini i Mair, 1990: 218). Ti rascepi zadobijaju „svoje vlastite povesti koje mogu suštinski biti različite od povesti kako njihovih društvenih osnova, tako i od povesti izvorne mobilizacije i politizacije koja se na njima začela" (Bartolini and Mair, 1990: 219).

Sa obnovom parlamentarne demokratije u Istočnoj Evropi obnovilo se i pitanje oblika rascepa koji će tamo poprimiti politički život. Pominjana Lipset-Rokanova postavka o zamrzavanju jednom uspostavljenih stranačkih rascepa (tzv. *freezing thesis*) odnosila se prvenstveno na zapadna društva, u kojima je, od 1920-ih, postojala neprekinutost parlamentarnog poretka. Ali, šta će se desiti nakon gotovo poluvekovnog prekida između ranijeg, poprilično slabašnog, i današnjeg obnovljenog parlamentarizma u Istočnoj Evropi, i hoće li Lipset-Rokanova predstava biti ikako primenljiva i na ovdašnja prelazna društva?

Već su prva ispitivanja pokazala da su glavni pravci stranačkih rascepa u mnogim negdašnjim komunističkim zemljama veoma podsećali na temeljne podele iz pretkomunistikog razdoblja (Whitefield, ed., 1993: 79-98; 121-142). Primerice, razmatrajući društvene rascepe u obnovljenoj mađarskoj demokratiji, Keršenji (András Körösényi) dolazi do „neočekivanih nalaza" da rascepi koji su u Mađarskoj preovladavali 1930-ih i 1940-ih godina još uvek vladaju tamošljnjim političkim poljem (Körösényi, 1992: 121-2). Naime, pošto Mađarska pre 1945 nije imala slobodne izbore sa tajnim glasanjem, kao početna tačka uobličavanja rascepa zapravo se mogu uzeti izbori u razdoblju 1945-1947 (Körösényi, 1992: 122). Tako, tvrdi Keršenji, značajna istorijska sličnost postoji jednako u ciljnoj (issue) kao i na ideološkoj (ideological) ravni stranačkog ponašanja, pa su čak i neki supkulturni rascepi preživeli (poput sličnih oblasnih uporišta pojedinih tzv. istorijskih stranaka [Stranka malih posednika, Socijaldemokratska stranka, Mađarska narodna stranka, Hrišćansko-demokratska narodna stranka, itd] Körösényi, 1992: 122).

Kako u tom pogledu stvari stoje sa Srbijom? Kao i u slučaju Mađarske, pre nego što se uzmu u razmatranje današnji glavni stranački i društveni rascepi, valja utvrditi koje se razdoblje može smatrati početnim/prvobitnim, to jest sa kojim će se vršiti poređenje? U Srbiji je opšte pravo glasa (za muškarce) praktično postojalo još od Ustava iz 1869. godine, a nakon jednog kraćeg razdoblja (1888-1892) puni parlamentarizam se prvi put trajnije primio 1903. godine. Međutim, pretkumanovska Srbija je bila znatno manja od današnje, i nije uključivala zemlje sa danas najvećim prisustvom narodnih manjina (Vojvodina, Sandžak, Kosovo i Metohija). Stoga se može reći da se Srbija današnjih granica prvi put u paralmentarnom poretku našla zapravo u razdoblju 1919-1920, te ću upravo to vreme uzeti za predmet ovog razmatranja.

Rascepi u Srbiji 1920-ih

Pregled rascepa u Srbiji 1920-ih započeću prvom vrstom Lipset-Rokanovih rascepa, onim između „centra" i „periferije". Srbija je pre Balkanskih ratova (1912-1913) bila narodno homogena zemlja: Srbi su činili 90 odsto stanovništva (Janković, 1997: 87), a najveća jezička manjina - Vlasi (kojih je bilo oko 7,5 odsto) - bila je bez jasne narodnosne svesti. Otuda u pretkumanovskoj Srbiji i ne nalazimo primetnijih centrifugalnih ili lokalističkih sila, pa razlamanja pravcem „centar-periferija" nema ni u društvenom tlu, niti među političkim strankama. Posle Balkanskih ratova Srbija, proširena Sandžakom, Kosovom i Makedonijom nije imala prilike za društveni i politički život, jer je već sledeće godine izbio Prvi svetski rat. Nakon toga se političko zemljište, opet, sasvim menja: u novoj državi, Kraljevini SHS, Srbi čine tek oko 39 odsto stanovništva (Gligorijević, 1995: 34). No, uzmemo li granice današnje Srbije kao okvir, videćemo kako se već u razdoblju 1919-1929. sasvim jasno ocrtavaju linije koje političko zemljište Srbije dele na dva područja.

U prvom, srpskom delu, gospodare dve stranke jasnog srbijanskog korena i srpskoga lika. To su Radikalna i Demokratska stranka. Upravo u Srbiji leži njihova snaga i tu one osvajaju najviše skupštinskih mesta[1]. Ali, Vojvodina, Sandžak

1 Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 28. novembra 1920, Radikali u granicama današnje Srbije osvajaju 75 a Demokrati 55 mesta; na izborima 18. marta 1923. Radikali uzimaju 81 a Demokrati 37 mesta (za ove i sledeće izbore podaci, uz današnju Srbiju, obuhvataju i današnju Makedoniju); na izborima 8. februara 1925. godine Radikali dobijaju 102 a Demokrati 33 mandata; i na izborima 11. septembra 1927. Radikali osvajaju 83 a Demokrati 56 (preračunato prema podacima koje daje Gligorijević, 1979: 37-38; 82-84; 139-142; 189-191; 237-239).

i Kosovo prepuni su verskih i jezičkih manjina[2] koje zapravo po prvi put 1919. dospevaju u parlamentarnu političku sredinu. Kako će se one postaviti prema velikim srpskim strankama, i kako će se Radikali i Demokrati postaviti prema njima? Elite iz obeju velikih stranaka pokušaće da politički „usisaju" manjinske elite tako što će njihove predstavnike staviti na svoje izborne liste[3], ili tako što će im policijskim pritiscima onemogućiti ili otežati samostalno političko delovanje[4]. Uzalud. Manjinske elite brzo izlaze iz zajedničkih klubova u parlamentu[5], ili istrajavaju na stvaranju stranaka jasnog manjinsko-verskog ili manjinsko-jezičkog lika. To što je, na kraju posmatranog razdoblja, takvih stranaka u parlamentu malo i što imaju malo poslanika[6], više je posledica snažnog policijskog pritiska radikalskih vlada nego znak uspeha integrativnih nauma srbijanskih stranaka. Li-

2 Prema popisu stanovništva iz 1921, u Kraljevini SHS je živelo 505.790 Nemaca, 467.658 Mađara, 439.658 Arbanasa, 231.657 Rumuna i oko 150.000 Turaka, i većina pripadnika ovih narodnih manjina je živela u granicama današnje Srbije (IJ, 1972: 445).

3 Oko toga se posebno trudi Demokratska stranka. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920, i Demokrati i Radikali su imali takve mešovite srpsko-muslimanske liste na Kosovu i u Sandžaku (izabrano ukupno 12 muslimana), s tim što su Demokrati za nosioce svojih lista u prizrenskom i metohijskom okrugu odredili isključivo muslimane. Na skupštinskim izborima 1925, Demokrati su nastojali da imaju i Mađare na svojim listama u Vojvodini (pa je jedan i izabran za poslanika), a slično su radili i stavljanjem Albanaca na liste tokom izbora 1927. godine (Gligorijević, 1979: 83, 191, 238).

4 Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920, bilo je uskraćeno biračko pravo pripadnicima onih narodnih manjina koji su po međunarodnom ugovoru imali pravo na izbor svoje matične zemlje. To je pre svega pogodilo najbrojnije manjine u Vojvodini (Nemce, Mađare i Rumune). Kada su na izborima 1923. godine pripadnici i ovih manjina dobili pravo glasa, vlada je izvršila tako snažan pritisak na pojedine manjinske stranke (optužujući ih za iredentističku propagandu i špijunažu) da su one morale odustati od izborne utakmice (recimo Mađarska stranka). Takav pritisak se na sledećim izborima 1925. još više pojačao zahvaljujući provladinim naoružanim grupama (tzv. srnaovci) koji su, u dosluhu sa policijom, fizički napadali stranačke prvake i rasturali zborove manjinskih i opozicionih stranaka. Slično, ako ne i gore, bilo je na izborima 1927-e (Gligorijević, 1979: 70, 140-141, 192).

5 Dvanaest muslimanskih poslanika, biranih sa Radikalskih i Demokratskih lista, izdvojilo se, 20. aprila 1921, i u Skupštini formiralo poslanički klub „Muslimana Južne Srbije" koji su činili parlamentarnu frakciju Džemijet stranke (Gligorijević, 1979: 103).

6 U Skupštini je, od versko-jezičkih manjina Srbije, jedno vreme najjača stranka bila Džemijet, koja je 1923. godine osvojila 14 poslaničkih mesta (sa 71.000 glasova). Ali, ona je ubrzo bila razbijena, pa je na sledećim izborima ostala bez mandata. Naredna po parlamentarnoj snazi jeste Nemačka stranka, lojalna radikalskim vladama, koja 1923. osvaja 7 mandata (sa 33.000 glasova), 1925. godine 5 mandata (35.000) i 1927. godine 6 mandata (36. 000). Bunjevačko-šokačka stranka imala je 1920. godine 4 mandata (5.700 glasova), 1923. godine 3 mandata (12.800 glasova), ali je 1925. godine ostala bez poslanika (6.000 glasova). Rumunska stranka je 1923. godine osvojila 1 mandat (7.000), ali posle toga, zbog jakih pritisaka, nije više samostalno išla u izbore. Mađarska stranka je samo 1925. godine uspela da istakne svoje kandidatske liste, ali je tom prilikom osvojila samo 11.000 glasova, te je ostala bez mandata (Gligorijević, 1979: 82-84; 139-142; 189-191; 237-239).

nije ove vrste rascepa su već jasne i duboke, ali, valja reći, ne i odlučujuće. One su, gledano u državnom okviru cele Kraljevine, u senci ne samo jednog, za Srbiju spoljašnjeg rascepa ove vrste (onog srpsko - hrvatskog), već i jedne druge vrste rascepa o kome će docnije biti reči.

Pogledajmo sada treću i četvrtu vrstu rascepa, po Lipset-Rokanovoj podeli. To su socijalni i ideološki rascepi. Opet se moramo prisetiti činjenice da je Srbija pred Balkanske ratove slojno homogena zemlja. Gotovo 90 odsto življa su seljaci, u 96 odsto slučajeva nezavisni posednici malih i srednjih imanja (tj. do 20 ha; Janković, 1997: 76, 78; IJ, 1972: 289; Bogdanović, 1989: 76). Na 2,5 miliona duša, radnika je svega 61.000, a kad od tog broja odbijemo kalfe i šegrte, pravih industrijskih radnika nema više od 16.000 (Bogdanović, 1989: 77). Stoga nekih socijalnih sukoba značajnih za društva onoga doba - poput sukoba između veleposednika i seljaka-zakupaca ili seljaka-nadničara, između fabrikanata i radnika, između rentijera i kirajdžija[7] u Srbiji ima srazmerno sasvim malo. To se ogleda i na stranačkom polju. Dve glavne stranke, Radikali i Demokrati (koje su tada još Samostalni radikali), premda najvećma računaju na glasove seljaka, nisu nikakve zemljoradničke stranke, dok Socijaldemokrati, koji se mogu računati za radničku stranku, jedva osvajaju 5 odsto glasova (Popović-Obradović, 1995: 173).

Prilike se ponešto menjaju sa proširenjem Srbije 1913. i 1918. Ali samo u početku, i, donekle, kao svojevrstan odjek Ruske revolucije. Sa Vojvodinom, Sandžakom i Kosovom, Srbija dobija i agrarno pitanje, ali ga već 1919. godine dosta uspešno rešava. Nešto više industrije ima u Vojvodini, veleradinost se i u ostatku Srbije razvija, ali industrijskih radnika je još uvek malo i njihov se položaj ubrzano nastoji popraviti tzv. radničkim zakonodavstvom[8]. I dok su posleratne prilike još nesređene, a Ruska revolucija novost, leve i desne socijaldemokrate (tj. Komunisti i SDP) i nova seljačka stranka (Savez zemljoradnika), prete da će trajno otkinuti deo glasača Radikalima i Demokratima: dok ove velike *catch-all* partije u okvirima današnje Srbije osvajaju 130 mandata, radničke i seljačke stranke tu dobijaju 40 zastupnika[9]. Time kao da se u Srbiji pojavljuju napukline rad-

7 Nasuprot Engleskoj i Velsu, gde je 1914. godine svega 10 odsto domaćinstava stanovalo u vlastitoj kući (Saunders, 1990: 35), u Srbiji toga doba, srazmera vlasnika i nevlasnika je posve obrnuta, tako da čak ni kod radništva koje je, prema ostalim slojevima, nešto više u kiriji, nema istorijski značajnijih pomena trvenja u odnosima rentijeri-kirajdžije (Bogdanović, 1989).

8 Zakon o zaštiti radnika, Zakon o osiguranju radnika i Zakon o inspekciji rada, 1921-1922. Vidi: Gligorijević, 1979: 309-318.

9 Na izborima 1920. u okvirima današnje Srbije Komunisti osvajaju 73.588 glasova (15 odsto) i 22 poslanička mesta, Socijaldemokrate 13. 955 glasova (3 odsto) i 3 poslanička mesta, a Zemljoradnici 48.137 glasova (10 odsto) i 15 poslaničkih mesta. Radikali dobijaju 175.879 glasova (36 odsto) i 75 mandata a Demokrati 163.610 glasova (33 odsto) i 55 mandata (preračunato prema Gligorijević, 1979: 82-85).

ničko-seljačkih interesa koji klinasto prodiru u glavni društveni blok. Ali, agrarna reforma, radničko zakonodavstvo i ozdravljenje privrede (koje se oseća već od 1921; Gligorijević, 1979: 299) utažuju najveće društvene tegobe (a vlada donosi i neke represivne uredbe protiv Komunista), tako da stranačka slika Srbije, već posle izbora 1923, poprima raniji izgled: sada Radikali i Demokrati imaju 119 mandata, a Komunisti, Socijalisti i Zemljoradnici svega pet[10]; posle izbora 1925, Radikali i Demokrati zajedno imaju 155 mandata a Komunisti, Socijalisti i Zemljoradnici dva[11]; a nakon izbora 1927, Radikali i Demokrati zajedno imaju 139 mandata, a Komunisti, Socijalisti i Zemljoradnici opet samo dva[12].

Dakle, socijalne napetosti u Srbiji 1919-1929. ne uspevaju da se odraze na političko zemljište. One nisu dovoljno jake da se, sa jedne strane, odupru podvođenju pod jedan drugi rascep, koji ću nešto docnije da objasnim, niti su dovoljno jake da se odupru uravnavajućem pritisku vlade. Isto je i sa ideološkim procepima. Po uravnoteženju poretka, 1921. godine, u Srbiji više nema primetnih ideoloških blokova. Premda nešto više konzervativizma ima kod Radikalne, a nešto više liberalizma kod Demokratske stranke, one su daleko od klasičnih konzervativnih i liberalnih partija. Komunisti i Socijalisti, kao što smo već videli, nestaju

10 Komunisti 1923, pod nazivom Nezavisna radnička partija, dobijaju devet puta manje glasova (8.876) nego 1920. godine, što nije ni 1 odsto glasačkih kuglica (zbog prirode podataka, rezultati za ove i sledeće izbore, osim na današnju Srbiju, odnose se i na Makedoniju, pa je biračko telo veće), i ostaju bez ijednog poslaničkog mesta, Socijalisti jedini uspeh postižu u Vojvodini, gde sa 23.825 glasova osvajaju 2 mandata, dok Zemljoradničke kutije dobijaju nešto više kuglica nego prošli put (72.434 ili 7,8 odsto), ali, zbog napuštanja doslednog srazmernog sistema u ovim izborima i raspršenosti glasova Zemljoradnika, sada imaju manje skupštinskih mandata (svega 3). Radikali, pak, sa 380.986 glasova (41 odsto) osvajaju 81 mandat, a Demokrati sa 265.600 glasova (29 odsto) 37 mandata (preračunato prema Gligorijević, 1979: 139-142).

11 Komunisti, opet pod nazivom Nezavisna radnička partija, dobijaju 4.660 glasova (0,44 odsto) i nijedan mandat, Socijalisti ponovo imaju nešto uspeha u Vojvodini, ali sa dvostruko manje glasova nego prošli put (11.147) ostaju bez poslaničkog mesta, dok Zemljoradnici po broju dobijenih kuglica ostaju gde su i bili (70.195 ili 7 odsto), ali zbog raspršenosti glasova imaju mandat manje (2). Radikali, pak, sa 551.642 glasova (računajući i zajedničku listu sa Samostalnim demokratama Pribićevića), što je 53 odsto glasova u Srbiji, osvajaju 102 mandata, a Demokrati sa 254.515 glasova (24 odsto) 33 mandata (preračunato prema Gligorijević, 1979: 189-191).

12 Komunisti, sada pod nazivom Republikanski savez radnika i seljaka, dobijaju 13.650 glasova (1,2 odsto) i nijedan mandat, Socijalisti gotovo nestaju sa političke scene, a Zemljoradnici opet ostaju gde su i bili (72.401 ili 7 odsto, i dva mandata). Možda bi, u ovim izborima, u zemljoradničke glasove trebalo računati i Narodnu seljačku stranku, koja u Vojvodini osvaja 36.228 glasova (bez mandata), ali pošto se iza ovog naziva zapravo krije Radićeva Hrvatska seljačka stranka, to se ne može jasno razlikovati kada su za ovu stranku glasovi došli kao za nacionalnu (od vojvođanskih Hrvata) a kada kao za seljačku. Radikali, sa 521.201 glasom (ili 48 odsto) osvajaju 83 mandata, a Demokrati sa 344.709 glasova (32 odsto) 56 mandata (preračunato prema Gligorijević, 1979: 237-239).

sa političke pozornice, a slično se dešava i sa Republikancima[13]. I ovi, ideološki rascepi, slabi su i potisnuti u pozadinu, ili ugrađeni u glavni rascep.

Pa koji je to, onda, osnovni procep u srpskom društvu i srpskom političkom telu koji natkriljuje ili sadržava sve ostale? To je druga vrsta rascepa, po Lipset-Rokanovoj razdeobi, ona u središnjoj nacionalnoj eliti, „ne između zemljišnih jedinica *u sklopu* sistema, već oko nadzora, uređenja, ciljeva i političkih izbora sistema *kao celine*. Oni ne bi morali biti ništa više od neposredne borbe suparničkih elita oko središnje vlasti, ali bi takođe mogli da odražavaju dublje razlike u predstavama o naciji, unutrašnjim prvenstvima i strategijama ka spolja" (Lipset and Rokkan, 1990: 95; podvukli pisci).

Taj temeljni rascep, idealnotipski posmatrano, u Srbiji razdvaja dva glavna tabora interesa, predstava i nauma. U prvom taboru zatičemo autoritarizam i Veberov politički kapitalizam, a u drugom taboru zamisao demokratije i Veberov racionalni kapitalizam (Weber, 1976b/I: 131; 1976a: 51). Prvi tabor bismo mogli nazvati *etatističko-autoritarnim*, a drugi *libertetsko-demokratskim* taborom. Njihove osnovne svetonazorske postavke date su u *Shemi 2*, a nosioci i sredstva u *Shemi 3*, i oni u osnovi odgovaraju i drugoj Kičeltovoj dimenziji političkih rascepa (*authoritarian position* vs. *libertarian position*; Kitschelt, 1992: 12-13).

Shema 2.
Dva glavna suparnička obrasca uređenja društva

Društveno polje	Etatističko-autoritarni obrazac	Libertetsko-demokratski obrazac
Privreda	Vanprivredni nadzor nad proizvodnjom i raspodelom.	Slobodno tržište.
	Povlašćenost pojedinih privrednih delatnika.	Poštena utakmica svih privrednih delatnika.
	Glavna dobit ostvaruje se preko države i putem državnog monopola.	Glavna dobit ostvaruje se na tržištu, kroz unapređenje proizvodnje i prodaje.
Država	Gospodstvo jednih i potčinjenost drugih.	Težnja ka ravnopravnijoj raspodeli moći.
	Nema mogućnosti promene odnosa dominacije kroz ustanove poretka.	Odnosi dominacije se mogu menjati kroz ustanove poretka.
	Upravljačke elite se regrutuju kooptacijom.	Upravljačke elite se smenjuju putem izbora.

13 Republikanci su na prvim izborima 1920. uspeli da u Srbiji osvoje jedno poslaničko mesto, ali docnije nikada više nisu uspeli da savladaju izborni cenzus.

Društveno polje	**Etatističko-autoritarni obrazac**	**Libertetsko-demokratski obrazac**
Politika	Očuvanje zatečenog stanja (statusa quo).	Popravljanje zatečenog stanja.
	Načelo pobednika i pobeđenih, prijatelja i neprijatelja, većine kojoj pripada sve i manjine kojoj ne pripada ništa.	Načelo trpeljivosti, zaštite, pa i saradnje sa manjinom.
	Samovlašće i osionost nosilaca vlasti.	Podela i uzajamni nadzor delova vlasti, poštovanje zakona i opštih društvenih pravila.
Nacija	Organski hiperpatriotizam.	Ustavni patriotizam.
	Grupna prava.	Individualna prava.
Društvene elite	Stopljene ili sasvim zavisne od vladajuće političke elite.	Samostalne, i sa nezavisnim novčanim, organizacionim i simboličkim izvorima moći.

Taj snažni rascep u središnjoj nacionalnoj eliti za Srbiju 1919-1929. i nije neka novost. Borba etatističko-autoritarističkih i libertetsko-demokratskih snaga u Srbiji traje još od tridesetih godina XIX veka. Ta borba je ozbiljna, odlučna i nepomirljiva, i izaziva duboke pukotine u društvenom i političkom zemljištu. Jedino što se učesnici na obe strane u toj borbi elita (i društvenih redova koje ove nastoje da privuku) smenjuju (vidi *Shemu 4*).

U **trećoj desetini XIX veka** na etatističko-autoritarističkoj strani imamo kneza Miloša Obrenovića, a na suprotnoj, libertetsko-demokratskoj, Ustavobranitelje[14]. **Četrdesetih i pedesetih godina XIX veka** zatičemo sada pobedničke Ustavobranitelje na etatatističko-autoritarnoj strani, a na drugoj, pro-demokratskoj, liberale - evropski obrazovanu inteligenciju (Jevrema Grujića, Milovana Jankovića, Jovana Ilijća, Vladimira Jovanovića, itd; Janković, 1997: 48-49). **Šezdesetih godina XIX veka**, apsolutističko-činovničkoj vladi Kneza Mihaila Obrenovića[15] suprotstavljaju se ne samo liberali, koji već zauzimaju istaknuta mesta u državnoj službi (J. Grujić je sudija Glavnog suda, V. Jovanović profesor Velike škole, itd) već i gotovo cela inteligencija (Janković, 1997: 58). **Sedamdesetih**

14 Istina, glavni se naumi ustavobranitelja (Toma Vučić, Avram Petronijević, Stojan Simić, Ilija Garašanin, itd), još uvek ne mogu nazvati ni sasvim liberalnim, a još manje demokratskim (u današnjem smislu reči), ali oni svakako poseduju neke od odlučujućih sastavaka ovog obrasca - poput zalaganja za ustavno omeđivanje knjaževe vlasti, slobodnu trgovinu i doslednu pravnu državu (Janković, 1997: 43).

15 Obuhvata kako bivše ustavobranitelje (poput Ilije Garašnina), tako i starokonzervativce ("dukatovce", „kajmakame") sa Svetoandrejske skupštine 1858. (Jovan Marinović, Nikola Hristić), pa pridodamo li im i samog Kneza Mihaila, jednog „dubokoubeđenog antiliberala i autokratu" (Janković, 1997: 53), dobićemo potpuni sastav tadašnjeg tradicionalističko-autoritarnog tabora.

godina XIX veka vidimo kako se sa liberalima na vlasti, na čijem je čelu Jovan Ristić, dešava isto što se prethodno desilo sa Ustavobraniteljima, tj. kako se, po ostvarenju ponečeg od naumljenog[16], preobraćaju u uporne zastupnike etatističko-autoritarnog tabora; ali, i oni nailaze na snažan otpor pro-liberalnog tabora, ovoga puta u liku šarolikih liberalno-narodnjačkih snaga okupljenih, koncem te decenije, u Naprednoj stranci. **Osamdesetih godina XIX veka** Naprednjaci ponavljaju sudbinu Ustavobranitelja i Ristićevih Liberalaca, preobrazivši se na vlasti u tipičnu autoritarno-dvorsku stranku[17], dok se kao borbeni zastupnik modernizacijsko-demokratskog tabora javlja nikad integrisano krilo Naprednjaka - Radikalna stranka. **Devedesete godine XIX veka** obeležene su nastavkom najoštrijih političkih borbi autoritarno-tradicionalističkog tabora, u kome batinu drže i raskralj Milan, i drugo Ristićevo Namesništvo, i novi kralj Aleksandar Obrenović, i Liberalci, i Naprednjaci, i vojska, i ko još sve ne, sa pro-demokratskim taborom u kome su samo Radikali, ali sa osobenim i širokim demokratskim pokretom inteligencije, sitnog građanstva i seljaštva iza sebe (Janković, 1997: 318-423). **Prvo desetogođe XX veka** obeležiće dolazak na vlast Radikala, koji, ubrzo, počinju da ponavljaju priču Ustavobranitelja, Liberalaca i Naprednjaka: evo ih kako, kao stranka na vlasti, već u to doba (1903-1914) ogrezaju u svim vrstama zloupotrebe države (od korupcije, preko izbornih prevara, policijske šikane političkih suparnika, do otvorenog izigravanja parlamentarnih ustanova; vidi Popović-Obradović, 1995: 179-185); ali, od samog početka, oni u tome nailaze na najoštrije suprotstavljanje demokratsko-liberalnog krila partije, koje će se 1905. godine izdvojiti u Samostalnu radikalnu stranku.

I sada, **dvadesetih godina XX veka**, na društvenoj i političkoj sceni Srbije nalazimo dva tabora: u prvom, autoritarističko-tradicionalističkom, zatičemo Radikale Nikole Pašića, zajedno sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem, a u drugom, libertetsko-demokratskom, Demokrate (do 1919. Samostalne radikale) Ljube Davidovića. I ovom prilikom, kao mnogo puta dotad u srpskoj istoriji, monarh ima odlučujuće mesto u autoritarističko-tradicionalističkom taboru. Autori-

16 Osnovna tekovina Ristićevih Liberalaca bila je Ustav iz 1869, kojim je Narodna skupština, birana svake treće godine i sazivana svake godine, po prvi put postala zakonodavno telo. I pored velikih kneževih ovlašćenja (knez predlaže zakone, saziva, zaključuje i raspušta skupštinu, imenuje trećinu poslanika itd), od sada knez više ne može doneti nijedan zakon, niti ga ukinuti, izmeniti, ili protumačiti, bez pristanka Skupštine (Janković, 1997: 129).

17 „Sasvim suprotno od tog prvog razdoblja (tj. krajem 1880. i početkom 1881. - primedba A. S), u drugom je, dužem, periodu (tj. od leta 1881. do leta 1887. - A. S.) njena vladavina bila izrazito antiliberalna i antidemokratska, često u suštini protivpravna i nasilnička" (Janković, 1997: 273). „Režim od 1881. do 1887. u suštini nije bio ništa drugo do lični režim kralja Milana, a Napredna stranka u svemu tom bila je - kako je to formulisao Ž. Živanović - samo odgovorni jemac i platac" (Janković, 1997: 317; za primere vidi iscrpnije u Janković, 1997: 281-290).

tarnog vaspitanja i naravi[18], i sa, za naša današnja shvatanja, ogromnim ustavnim ovlašćenjima[19], Aleksandar se ponaša ne samo neparlamentarno već i antiparlamentarno: izaziva krize i obara vlade - čak i po cenu rizika od izbijanja građanskog rata[20], zavađa i cepa najveće parlamentarne stranke[21], odbija da mandat za sastav vlade poveri parlamentarnoj većini[22] ili ostavlja premijera koji je upravo oboren u Skupštini[23], raspušta skupštine i pravi manjinske vlade[24], preti vojskom

18 Za razliku od Kralja Petra koji je bio „pravi liberalni ustavni monarh", Kralj Aleksandar je „socijalizovan u petrogradskom carskom paževskom korpusu, i imao neskrivene ambicije ne samo da vlada nego i upravlja" (Sekelj, 1995: 19). „Ti negativni utisci iz Rusije mogli su uobličavati i buduće ponašanje Aleksandra: da ne trpi anarhiju i traži više reda, da misli da vladar ne bi trebalo da potčinjava svoju volju drugima" (Gligorić, 1995: 30).

19 Po članu 46. zakonodavnu vlast zajednički vrše kralj i Narodna skupština; po članu 47. upravnu vlast vrši kralj preko odgovornih ministara, a prema članu 54, koji ograničava kraljevu vlast premapotpisom nadležnog ministra, upravnu vlast vrše zajednički vlada i kralj. Po članu 49. kralj je vrhovni komandant, potvrđuje i proglašava zakone, postavlja državne činovnike i daje vojne činove po odredbama zakona. Po članu 51. kralj predstavlja državu u svim njenim odnosima sa drugim državama. Po članu 52. on saziva Narodnu skupštinu, ima pravo i da je raspusti, ali ukaz mora sadržavati naredbu za nove izbore u roku od tri, i naredbu za saziv skupštine u roku roku od četiri meseca (Sekelj, 1995: 20).

20 Najbolji primer za to je obaranje Davidovićeve vlade oktobra 1924. Demokrati su se dogovorili sa Radićevom Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom (HRSS) da hrvatski poslanici verifikuju svoje mandate, uđu u Skupštinu i tako hrvatsko pitanje reše kroz parlament i sporazumno. Stoga je Davidović u svojoj vladi ostavio četiri mesta za predstavnike HRSS. I premda se Predsedništvo HRSS javno odreklo svoga republikanizma, i javno naglasilo priznanje celovitosti Kraljevine i potrebe isključivo dogovornog preuređenja zemlje, Kralj je odbio predlog o rekonstrukciji kabineta i prinudio Davidovića, šireći pretnje o vojnom puču, da podnese ostavku. Hrvati su bili ogorčeni, protestujući što je vlada narodnog dogovora „oborena od drugog ustavnog faktora protivno svim principima parlamentarizma", naglašavajući da će preispitati prihvaćenu politiku „parlamentarnog načina borbe" (Gligorijević, 1979: 175).

21 Kralj se bojao i da Radikali ne postanu prejaki pa je, 1919. godine, radio protiv stapanja Pribićevićeve Hrvatsko-srpske koalicije sa Radikalima u jednu stranku (Gligorijević, 1970: 65-66), a 1926. godine je u Radikalnoj stranci stvorio snažnu dvorsku frakciju V. Vukićevića i tako ju je, posle Šestojanuarskog udara, do kraja pocepao (Gligorijević, 1979: 209-210). Posebno je na Kraljevoj meti bila Demokratska stranka, naročito nakon izdvajanja Pribićevića koji je dugo važio za Aleksandrovog čoveka. Dvor je javno pomagao političku grupu V. Marinkovića, sa oko dvadesetak poslanika u Skupštini (iza kojih su u DS stajale pristalice bivše Naprednjačke stranke). Dvor je imao nameru da od Vukićevićeve i Marinkovićeve političke grupe stvori novu stranačku zajednicu, što je i uradio, aprila 1927, obrazovanjem Vukićević-Marinkovićeve vlade, suprotno stavu i Radikalne i Demokratske stranke (Gligorijević, 1970: 470-476; 1979: 213-214).

22 To je naročito došlo do izražaja u krizi 1924, kada je Kralj na svaki način nastojao da izbegne da mandat za sastav kabineta poveri Demokratima.

23 Recimo, kada je maja 1926. godine u parlamentu oborena Uzunovićeva vlada, Kralj nije uvažio Uzunovićevu ostavku, omogućivši mu da ostane primijer, što je klasični primer neparlamentarnog postupka suverena (Gligorijević, 1970: 467).

24 Tako je, posle krize Pašićeve vlade 1923. godine, Kralj izbegao da mandat poveri Demokratima, kao drugoj po snazi stranci u Skupštini, već je raspustio skupštinu i Pašiću omogućio da formira manjinsku vladu koja je trebalo da sprovede izbore i obezbedi novu skupštinsku većinu (Gligorijević, 1979: 128). Isto se ponovilo i u krizi 1924, kada je Kralj srušio većinsku Davidovićevu vladu, i ovlastio Pašića da sastavi manjinsku Radikalsku vladu i odmah zatim raspusti Skupštinu (Gligorijević, 1979: 177-8).

i ukidanjem parlamentarizma[25]... I u svemu nalazi saradnju, pa i uvereno sekundiranje, upravo one stranke koja je četvrt veka bila najljući borac protiv vladaočevog despotizma a za uvođenje parlamentarizma u Srbiju - Radikalne stranke. Ružna je uloga Radikala u ovo doba: nagriženi korupcijom[26], opsednuti vlašću[27], oni ne prezaju ni od nasilja da bi dobili izbore[28], oni potkopavaju parlamentarizam da bi ostali u vladi[29], oni dosledno i okrutno sprovode načelo pobedioca i

25 Pošto Radikali nisu uspeli da na izborima 1923. godine obezbede skupštinsku većinu, na Dvoru i njemu bliskim vojnim krugovima (tzv. Bela ruka) ozbiljno se razmišljalo o rešavanju krize vojnom diktaturom, pa su preduzete i izvesne pripremne radnje (Gligorijević, 1970: 346). Vojnim udarom se mnogo pretilo i u krizi 1924, kada je trebalo srušiti Davidovićevu Demokratsku vladu (vidi Gligorijević, 1979: 175), itd.

26 „Korupcija, redovni pratilac stranaka koje su svojim neprekidnim držanjem vlasti ostale bez šire kontrole, bila je primetna u Radikalnoj stranci već od 1921. godine, ali je prikrivana Pašićevim uticajem. Otud ne samo što u stranci nije iskorenjivano to unutrašnje zlo, već je onemogućavana svaka akcija, naročito 1924. godine, koja je išla na suzbijanje korupcije uopšte... Davidovićeva vlada je 1924. godine podnela Skupštini optužbe za korupciju protiv tri radikalska ministra: dr L. Markovića, dr V. Jankovića i dr D. Kojića; takođe je pripremila i nacrt Zakona protiv korupcije. Radikalna stranka je, međutim, vodila borbu za rušenje ove vlade, pored ostalog, i zato da bi tako onemogućila da njeni predstavnici, optuženi za korupciju, budu izvedeni pred sud" (Gligorijević, 1979: 207; 389). Zbog korupcionaške afere svog sina Rada, Pašič je, početkom aprila 1926, i bio prinuđen da podnese ostavku na mesto predsednika vlade.

27 Tokom ovog razdoblja, koje obuhvata nešto više od 9 godina, Radikali su bili u opoziciji svega 9 meseci, i za to malo vremena koliko su proveli u opoziciji pokazali su da im je do vlasti toliko stalo da su gotovi da ugroze i sam parlamentarizam samo da bi se ponovo našli u vladi. To su naročito pokazali u obaranju vlade Davidovićevih Demokrata, koja je rušena ne samo pretnjom vojnog puča, već i delatnim koracima koje su Radikali preduzimali u tom pravcu (vidi Gligorijević, 1970: 415-418).

28 Posle izbora 1923. Demokratski poslanici su se žalili Verifikacionom odboru da je Radikalska vlada „za samo tri meseca uoči izbora otpustila ili premestila u Srbiji preko 3.000 činovnika. Tu činjenicu priznao je i šef za unutrašnju politiku, ministar Vujić, svodeći tu cifru otpuštenih državnih službenika 'na nešto više od 280'. . Zato se događalo da su, umesto izborne agitacije (1923. u Srbiji - primedba A. S.) demokrati u pojedinim mestima držali protestne zborove protiv otpuštanja svojih pristalica iz državne službe" (Gligorijević, 1979: 132; 139). Već sam pominjao naoružane grupice srnaovaca koje su, pod zaštitom policije, rasturale zborove opozicije po Vojvodini, a nije bila retka ni pojava krađe kuglica, tj. presipanja iz opozicionih kutija u radikalske, što se, kanda, vršilo u Glavnom biračkom odboru ili čak u Ministarstvu unutrašnjih dela (Gligorijević, 1979: 384).

29 Umesto postizanja dogovora i uvlačenja HRSS Stjepana Radića (koja je od 1919. godine bojkotovala rad Skupštine) u parlamentarni okvir, Radikali podstiču HRSS na uzdržavanje od učešća u parlamentarnom životu, kako bi naspram sebe imali što slabiju opoziciju (Gligorijević, 1979: 150). Kada se, 1924, HRSS odlučio da uđe u Skupštinu, Radikali su odbili da sazovu sednicu Verifikacionog odbora, znajući da će onog trenutka kada sva poslanička mesta HRSS budu potvrđena Radikalskoj vladi biti izglasano nepoverenje. Pošto je opozicija (koja je sa poslanicima HRSS imala skupštinsku većinu) protestovala zbog ovakvog „otvorenog gaženja Ustava, koji u svom prvom članu garantuje parlamentarnu vladavinu", Radikali su se dogovorili sa Kraljem da se mandati HRSS verifikuju, ali da Kralj odmah raspusti skupštinu i tako omogući da Radikalska vlada nastavi da upravlja i pored toga što je ostala u manjini u Skupštini. Tako je i bilo, što je opozicija, s pravom, nazvala svojevrsnim antiparlamentarnim državnim udarom (Gligorijević, 1979: 161-165).

pobeđenog, prijatelja i neprijatelja[30], oni su verolomni i podli[31], krivotvorni i nasilni[32]...

Ne treba, dakako, idealizovati ni Demokrate. I kod njih postoji autoritarno krilo stranke - poput onog S. Pribićevića (nalazimo ga 1919-1924) ili V. Marinkovića (nalazimo ga 1926-1929) - koje ili vuče stranku u koalicionu vladu sa Radikalima (Pribićević), ili samo stupa u koaliciju sa njima, a protivno volji stranačkog rukovodstva (Marinković)[33]. Ali, ova krila ubrzo sama otpadaju (Pribićevićevo 1924, a Marinkovićevo 1929), a glavni tok stranke, koji predstavlja Ljuba Davidović, zadržaće čvrsto demokratsko opredeljenje: pretpostavljanje parla-

30 Radikali su sebi pripisivali sve vojničke i državne uspehe Srbije u ratovima 1912-1918, i od predstavnika novooslobođenih krajeva tražili ne samo stalnu zahvalnost za izbavljenje od turskog i austrougarskog gospodstva, već i jednu vrstu političkog podaništva. Kada su imali većinu u Skupštini, sa skupštinskom su manjinom postupali sa takvom bezobzirnošću da je opozicija u nekoliko navrata izlazila iz Skupštine i bojkotovala njen rad. Pogledamo li i rečnik kojim su se služili Radikali, videćemo da se u njemu ne-radikalske političke snage po pravilu nazivaju „antidržavnim", „antimonarhijskim" i „izdajničkim elementima", što je tipično za autoritarnu predstavu politike po načelu prijatelj-neprijatelj (vidi Gligorijević, 1979).

31 Najbolji primer Radikalske verolomnosti je slučaj sa „Zagrebačkim protokolom", iz aprila 1923. Po tom sporazumu, Radikali su se odricali upotrebe sile u vođenju državne politike i ostavljali dotadašnji stepen samouprave postojećim pokrajinama, dok su stranke Federalističkog bloka (pre svih HRSS, koji je zastupao i SLS i JMO) trebale da omoguće izbor predsedništva Skupštine, homogeni sastav radikalska vlade i verifikaciju svih poslaničkih mandata u Verifikacionom odboru i Skupštini. Ali, kad su učvrstili svoju vladu i kada su došli na red da oni treba da ispune svoj deo obaveza, Radikali su jednostavno izjavili da potpis njihovih predstavnika na Zagrebačkom protokolu ne treba tumačiti kao prihvatanje zahteva druge strane već da on ima „samo značenje overavanja onoga što su predstavnici HRSS izneli kao zahteve"! (navedeno prema Gligorijević, 1979: 155). Ovo je, razume se, ogorčilo Hrvate i ponovo ih vratilo na secesionističku retoriku (vidi Gligorijević, isto).

32 Da bi optužili HRSS za antidržavno delovanje, Radikali su, preko vladinih novina *Reč*, pustili u javnost jedan krivotvoreni dokument o navodnim vezama HRSS i Kominterne, i na osnovu tog falsifikata (koji je odmah opovrgnut) doneli odluku da se Zakon o zaštiti države počne primenjivati i na HRSS. To je značilo zabranu političke delatnosti HRSS, rasturanje njenih organizacija i pokretanje krivičnog gonjenja vođstva stranke (Gligorijević, 1979: 180-1).

33 Od ukupno razmatranog vremena od nešto više od 9 godina, Radikali i Demokrati su zvanično (bilo u celosti, bilo preko svojih krila) u koalicionim vladama bili 4 godine i 3 meseca (od maja 1920. do decembra 1922. i od aprila 1927. do decembra 1928), ili 46 odsto vremena, Radikali su sami bili na vlasti a Demokrati u opoziciji 4 godine i tri meseca (od februara do maja 1920, od decembra 1922. do jula 1924, i od novembra 1924. do aprila 1927), što takođe čini 46 odsto ovog vremena, dok su Demokrati bili na vlasti a Radikali u opoziciji nešto manje od 9 meseci (od avgusta 1919. do februara 1920. i od jula do oktobra 1924), što čini 8 odsto razmatranog vremena.

mentarizma Kruni[34], pretpostavljanje demokratije sopstvenoj vlasti[35], zalaganje za proširenje izbornog prava[36], podršku socijalnim zahtevima nižih slojeva[37], osla-

34 Radikali su, nakon konačnog izdvajanja Samostalne radikalne stranke 1905, vezali svoju političku sudbinu u potpunosti za Dom Karađorđevića. Savez sa Aleksandrom ne samo da je donosio podršku tog „drugog ustavnog činioca" u borbama za prevlast u Skupštini, već je i omogućavao korišćenje omiljenosti monarhije u izbornoj utakmici. Radikali su, u izborima 1923. i 1925, svoje glasačke kutije nazivali „Kraljevim kutijama" i u kampanje išli sa krilaticama „Ko glasa za radikale glasa za Kralja" i „Kralj je u opasnosti" (Gligorijević, 1979: 133; 189; 192). U svojoj odanosti monarhiji, Radikali su još 1923. godine, i pored oštrog protivljenja Demokrata i ostale opozicije, kroz Skupštinu provukli zakon po kome (čl. 4) činovnik ne može biti lice koje „ispoveda načelo protiv postojeće državne forme" (tj. monarhije). „Mi kao ubeđeni monarhisti", obrazlagali su ovo Radikali, „tražimo da se princip monarhizma održava i u masama, preko činovnika, koji imaju da sprovode državnu ideju" (Gligorijević, 1979: 159).

Nasuprot njima, Samostalni radikali su od samog početka bili veoma uzdržani prema monarhiji. Ali, posle fuzije sa Pribićevićevom Hrvatsko-srpskom koalicijom, 1919. godine, iz taktičkih je razloga prihvaćeno monarhističko državno uređenje. To je izazvalo ne male potrese u stranci: „Načelni demokratski elementi", pisao je o tome 1920. godine M. Grol, „dovedeni su i preko svoje volje u jednu tešku dilemu. Mnogi od njih mogli su do tada ostati ravnodušni u pitanju republike, ali ih je vrlo malo bilo koji su od tada mogli primiti na sebe ulogu izjašnjenih monarhista" (navedeno prema Gligorijević, 1979: 270). No, kada je Aleksandar počeo da krši parlamentarna pravila, i sa odlaskom Pribićevića, Demokrati su se brzo vratili na stari položaj. Tako su, već povodom skupštinske krize iz 1924, u kojoj je Kralj odigrao veoma ružnu antiparlamentarnu ulogu, Demokrati izdali proglas u kome su stavili do znanja da će preispitati svoj stav prema monarhiji ako Kruna nastavi da izlazi izvan granica određenih Ustavom (Gligorijević, 1979: 166-7). Svaki antimonarhizam tada je bio veoma opasan, ali su Demokrati bili gotovi da rizikuju kriminalizaciju da bi zaštitili demokratiju.

35 To je naročito došlo do izražaja u krizi 1924. godine. Radikali su, uz pomoć Dvora, vršili veliki pritisak na Davidovićevu vladu da podnese ostavku, iako je ova uživala podršku većine u Skupštini. Ne samo da je stalno prećeno vojnim pučem, već je i došlo do prosleđivanja naoružanja civilnim vlastima onih delova Hrvatske i Bosne koji su naseljeni Srbima, a Pašić je održao i nekoliko sastanaka sa vođom belorukaca, đeneralom Petrom Živkovićem, na kojima je postignuta saglasnost o tešnjim odnosima vojnih krugova i Radikala (Gligorijević, 1970: 417). Premda je i on mogao da potraži oslonac u nekim krugovima u vojsci, kao što je mogao i da naoružа svoje pristalice koje su javno i masovno davale podršku njegovoj vladi (recimo, prilkom audijencije na Dvoru, posle demonstrativne ostavke ministra vojnog generala Hadžića, masa Beograđana je priredila velike manifestacije podrške Davidoviću i njegovoj politici; Gligorijević, 1970: 420). Davidović je odbio da se posluži takvim vanparlamentarnim sredstvima, govoreći da „za odbranu parlamentarizma, demokratija ne sme upotrebiti niti silu predstavljenu u vojsci, niti svoje eventualne organizovane dobrovoljačke čete" (navedeno prema Gligorijević, 1979: 175). Objašnjavajući svoju ostavku, on je rekao: „Kad je jednom aktivnom ministru rečeno da se drugi ustavni faktor (tj. Kralj - primedba A. S) čudi što vlada do sada nije podnela ostavku, onda sam ja otišao i pitao Kralja, da li on doista želi našu ostavku? On je to potvrdio i ja sam je dao, veran onoj politici i tradiciji demokratije da ostajemo na vlasti kad imamo poverenje oba ustavna faktora" (prema Gligorijević, 1970: 423).

36 Demokrati su se zalagali za žensko pravo glasa (Gligorijević, 1979: 68-9).

37 Demokrati su bili odlucno za agrarnu reformu, kao i za radničko zakonodavstvo (kojim se uređuje učešće radnika u koristima proizvodnog rada: osiguranje od starosti, invalidnine, besposlice itd), i obe su stvari, onoliko koliko su bili na vlasti, prilično uspešno sproveli u život (Gligorijević, 1979: 43-47; 309). Stranka je, inače, naginjala levici, i nastojala da svoj program razradi, kako su govorili njeni prvaci, „u duhu savremene levičarske demokratije" (Gligorijević, 1979: 120).

njanje na modernizacijsku privrednu elitu i demokratsku inteligenciju[38], razumevanje nacionalnog pitanja i blisku saradnju sa ne-srpskim strankama Kraljevine[39], trpeljivost prema stranačkim i drugim neistomišljenicima[40], itd.

38 Ovo naročito jasno vidi istoričar kada mladoradikale (Demokrate) uporedi sa staroradikalima (Radikalima). „Posledice secesije mladoradikala, početkom veka, osećale su se u Radikalnoj stranci i posle Prvog svetskog rata: tada je intelektualni i mladalački naboj otišao iz stranke. Šire društvene implikacije ove deobe s početka stoleća ostale su neraščišćene i nevidljive, jer je došao rat u kome su svi delili sličnu sudbinu. Posle tog rata ispostavilo se da su staroradikali u toj deobi ostali 'kratkih rukava' i da s ih potonje demokrate pretekle u količini, značaju i kvalitetu preduzeća, banaka, korporacija, udruženja i sličnog što su kontrolisali" (Krivokapić-Jović, 1997: 84).

39 Davidovićevo krilo Demokrata (u kome su delovala i trojica istaknutih Hrvata: I. Ribar, I. Krstelj i G. Anđelinović), već od 1922. godine je počelo zajednički rad sa hrvatskim strankama (okupljenim oko HRSS u tzv. Hrvatskom bloku) na smeni radikalskog režima i sprovođenju poštenih izbora. Pošto je, posle jačanja Pokreta javnih radnika (stvorenom od strane Davidovićevog krila, kao pokret srpskih i hrvatskih intelektualaca za sporazumno rešavanje hrvatskog pitanja) Pribićević ostao u manjini i podneo ostavku na članstvo u Glavnom odboru (decembra 1923), u stranci je sasvim prevladala Davidovićeva linija sporazuma sa hrvatskim strankama, što je rezultiralo, marta 1924, stvaranjem *Opozicionog bloka* u koji su, osim Demokrata, ušle i najjača hrvatska (HRSS), najjača slovenačka (SLS) i najjača muslimanska stranka (JMO). Posle uspeha opozicije na izborima 1925, ova se stranačka grupacija čvršće organizaciono i programski povezala u *Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije*. U to doba je već HRSS odustala i od republikanizma i od federalističkog uređenja, i primila gledište građanske opozicije u Srbiji da se nacionalna trvenja reše jačanjem parlamentarizma i kroz sistem mesnih i pokrajinskih samouprava (Gligorijević, 1979: 197). Međutim, pod snažnim pritiskom Dvora i Radikala, HRSS novembra 1925. razvrgava koaliciju i ulazi u radikalsku vladu. I pored toga što se HSS posle dve godine vratila u opoziciju, trebalo je da prođe izvesno vreme da se među ranijim strankama Bloka obnovi poverenje i saradnja. Ipak, nakon 1929, DS i HSS su obnovile tešnju saradnju u borbi protiv različitih frakcija Radikala na vlasti (JNS i JRZ; vidi Stojkov, 1969) i 1935. i 1938. izlazili u koaliciji na izbore.

40 Ljubi Davidoviću je često u stranci zamerano da se suviše pridržava načela unutarstranačke demokratije, i da je neodlučan u obezbeđenju većine za svoja gledišta. Međutim, Davidović je strpljivo čekao da stranačka većina, bez nametanja i uslovljavanja, politički sazri i dođe na njegovo stanovište, poštujući, u međuvremenu, stav većine. Tako je uspeo da se izbori da, u rascepu sa Pribićevićem, većina stranke prihvati njegova gledišta, a da Pribićević ostane u manjini i napusti stranku. Slično je bilo i u slučaju Marinkovićeve frakcije. Sam Davidović je visoko cenjen kao iskreni demokrata, „proglašen je čak za „političku savest" Srbije, a redovno je navođen kao primer za ugled – po ličnom poštenju, po upornosti u borbi za demokratiju i demokratska prava građana, po obziru prema svojim političkim protivnicima" (Kazimirović, 1995: 0481). „Poštenje i idealizam Ljube Davidovića" isticali su i hrvatski političari (S. Radić u Narodnoj skupštini; prema Gligorijević, 1970: 504), i otuda je Davidović imao toliko nevolja sa Dvorom.

Shema 3.

Nosioci i sredstva
u dva glavna politička tabora

Etatističko-autoritarni tabor		Libertetsko-demokratski tabor	
nosilac	*sredstvo*	*nosilac*	*sredstvo*
monarh ili harizmarh	vojska	vođ pokreta ili „narodni tribun"	socijalni kapital (mogućnost upliva na mišljenja i ponašanja drugih)
deo političke elite u, i oko vlade, koji poseduje politički monopol	policija, činovnički aparat, državne finansije	deo političke elite u, i oko skupštine, koji priželjkuje slobodnije političko tržište	socijalni kapital (mogućnost upliva na mišljenja i ponašanja drugih)
deo privredne elite, prikopčan na državu preko monopola i koncesija	ekonomski kapital	deo privredne elite usmeren na tržište	ekonomski kapital
delovi vojne, administrativne, medijske i akademske elite i pod-elite, koji su zavisni od države a pribojavaju se neuspeha na ekonomskom ili političkom tržištu	represivni, organizacioni i (delimično) simbolički resursi	delovi vojne, administrativne, medijske i akademske elite i podelite, koji se ne pribojavaju utakmice na ekonomskom ili političkom tržištu	potencijalno nadziru represivne i organizacione, a aktualno simboličke resurse
pripadnici ostalih društvenih grupa (sitno seljaštvo, neobučeno radništvo, niže činovništvo, stariji i izdržavani živalj, itd.) koji se pribojavaju ekonomskog ili političkog tržišta	brojnost	pripadnici ostalih društvenih grupa (srednje i krupno seljaštvo, obučeno radništvo, tehnički i komercijalni „beli okovratnici", mlađi i gradski živalj, itd.) koji se ne boje ekonomskog ili političkog tržišta	brojnost

Dakle, glavni društveni i politički rascep u Srbiji dvadesetih godina posledica je jednog društvenog i političkog sukoba koji natkriljuje sve ostale - onog između tabora autoritarizma/etatizma i tabora demokratije/liberalizma. On u razmeri otprilike 5: 4 deli srbijansko političko tle[41] i već je u to doba u Srbiji gotovo sto-

41 Ako kao stranke autoritarizma računamo Radikale i Komuniste, a demokratije Demokrate, Zemljoradnike i Socijaldemokrate (od parlamentarnih stranaka), onda se odnos dobijenih glasova u granicama današnje Srbije (od 1923. sa Makedonijom), po izbornim godinama, kretao - 1920: autoritaristički tabor 48 odsto, demokratski 43 odsto; 1923: autoritaristički tabor 42 odsto, demokratski 48 odsto; 1925: autoritaristički tabor 53 odsto, demokratski 32 odsto; 1927: autoritaristički tabor 49 odsto, demokratski 39 odsto.

leće star, sa nekim odlikama koje se ne menjaju, pošto, najvećim svojim delom, proizilaze iz samog društvenog sklopa. I premda je tokom XIX i početkom XX veka demokratsko-libertetski tabor u nekoliko mahova uspevao da nadvlada autoritarno-etatistički (naročito 1888. i 1903), on je ipak bio poprilično slabiji od ovog drugog. Razlog tome je odsustvo razvijenijih građanskih struktura, koje bi bile uverljiviji izvor i oslonac pro-demokratskih društvenih elita. U seosko-naturalnom moru tadašnje Srbije postojalo je samo nekoliko ostrva urbaniteta i tržišne utakmice, u moru nepismenih samo nekoliko ostrvaca pismenih, u moru polu-paganske patrijarhalnosti samo par ostrva modernosti i evropske civilizacije. Istina, libertetsko-demokratskom taboru posao je bio olakšan činjenicom da u Srbiji nije bilo konzervativnog plemstva ili zemljišnog veleposeda (velika imanja su u Rumuniji zauzimala 64% obradivog zemljišta, u Ugarskoj 48%, dok je u Srbiji svega 4% zemljišta bilo obuhvaćeno imanjima od preko 100 ha; *IRN*, 1979: 265; *IV*, 1972: II, 283; Isić, 1994: 102), da je crkva bila slaba i nesamostalna (vlada je nadzirala crkvenu jerarhiju, pa je, recimo, po Zakonu o crkvenim vlastima iz 1882, neposredno imenovala većinu članova Arhijerejskog sabora; Trifunović, 1997: 107), i da su postojale dve suparničke dinastije (Karađorđevića i Obrenovića) na koje se naizmenično moglo oslanjati u pritiscima za demokratskim reformama (svaka dinastička smena u Srbiji - 1842, 1858, ili 1903. godine - bila je praćena sužavanjem vlasti monarha). Ali, opšta privredna i kulturna zaostalost i građanska nerazvijenost bili su preveliki da bi se demokratski poredak mogao održati.

Time se može objasniti i lako sklizavanje, po dolasku na vlast, delova političke elite Srbije XIX i s početka XX stoleća sa one libertetsko-demokratske na etatističko-autoritanu stranu. Istorija nam pokazuje kako Ustavobranitelji, Liberalci, Naprednjaci i Radikali, svaki u svom vremenu i na svoj način, dosta brzo prelaze put od slobodoljubaca do vlastoljubaca, od hajduka do zulumćara, od narodnih tribuna do tirana. Naime, svaki je dolazak na vlast liberalno-demokratske elite značio njeno ulaženje u stoletne katakombe autoritarne državne strukture, koju je sada valjalo preurediti u „zračni dom demokratije". Ali, struktura je u to vreme, iz već pomenutih razloga, bila jača od aktera: novi stanari, koji su u „srednjovekovni zamak" ušli - možda i sa iskrenom namerom da ga preurede u svetlo i slobodno trgovište, brzo će shvatiti da su njihove snage i sredstva premali za tako šta. Što zbog golemosti zamka, a što pod dejstvom povlastica koje donosi njegovo posedovanje, oni su lako odustajali od početnih nauma o preuređenju, ili se zadovoljavali sitnijim prepravkama.

Stoga, bez obzira na sve demokratske potencijale Davidovićevih Demokrata u Srbiji 20-ih godina, ne možemo znati da i ova liberalno-demokratska politička elita ne bi ponovila ranije povesti Ustavobranitelja, Liberalaca, Naprednjaka i Radikala. Ipak, da je parlamentarni poredak u Srbiji potrajao, da nije prekinut najpre 1929, a onda i 1941. godine činiocima koji su bili ipak spoljašnje naravi u odnosu na samu Srbiju, možda bi se moglo pretpostaviti da bi se ili već sa samim Davidovićevim Demokratima, ili sa onima koji bi ih po parlamentarnim pravilima zamenili, demokratski poredak u Srbiji ustalio, a društvo počelo da poprima moderniji oblik.

Rascepi u Srbiji 1990-ih

Ali, parlamentarni poredak u Srbiji nije potrajao, i nakon nagoveštaja moguće obnove parlamentarizma, krajem tridesetih godina, koju je prekinuo rat, morao se čekati kraj osamdesetih i slom komunizma da bi se i u Srbiji, opet, počele uvoditi ustanove parlamentarne demokratije. No kako sada stoji stvar sa Lipset-Rokanovim rascepima? Da li se oni danas javljaju na istim mestima i sa istom snagom kao i sedamdeset godina ranije?

Da, kada je u pitanju centrifugalno-centripetalni rascep. Štaviše, ovaj rascep je daleko izraženiji nego dvadesetih godina, i to barem po tri pokazatelja. Prvo, narodne manjine su ostale gotovo sasvim izvan pet glavnih stranaka u Srbiji - koje u Skupštini Srbije imaju, redom po sazivima, 88 odsto (1990-1992), 92 odsto (1992-1993), 97 odsto (1993-1997), i 95 odsto narodnih poslanika (1997-). I dok među pristalicama Socijalista (SPS), Radikala (SRS), Srpskog pokreta obnove (SPO), Demokratske (DS) i Demokratske stranke Srbije (DSS) udeo pripadnika manjina ne prelazi 5 odsto (Goati, 1996: 131), dotle narodne manjine imaju svoje stranke koje ih zastupaju u parlamentu: Mađari - DZVM/SVM[42], Muslimani - SDA/LS-SU[43], Hrvati - DSHV[44], Albanci - PDD[45]. Drugo, rascep između srpske i albanske narodne

42 Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara (DZVM) na izborima 1990. godine osvojila je 132.726 glasova i 8 poslaničkih mesta, na izborima 1992. godine 140.825 glasova i 9 poslaničkih mesta, na izborima 1993. godine 112.456 glasova i 5 poslaničkih mesta. Sledeće godine dolazi do rascepa u DZVM, i jedna struja predvođena Ferencom Čubelom (kasnije Jozefom Kasom) formira Savez vojvođanskih Mađara. Posle rascepa DZVM doživljava politički pad: na sledećim republičkim izborima 1997. godine DZVM dobija 16.812 glasova i ostaje bez mandata. Ali, njeno mesto predstavnika mađarske narodne manjine u Srbiji preuzima SVM. Na saveznim izborima 1996. godine, SVM dobija 81.311 glasova i 3 mandata, a na repuličkim izborima 1997. godine 50.960 glasova i 4 mandata.

43 Stranka demokratske akcije (SDA) na izborima 1990. godine osvaja 84.156 glasova i 3 poslanička mesta, posle čega, zbog rata u Bosni, ne učestvuje na izborima do 1996. godine, kada jedna njena frakcija, „Lista za Sandžak - dr Sulejman Ugljanin" (LS-SU), osvaja 62.111 glasova i 1 mesto saveznog poslanika, a na republičkim izborima 1997. godine 49. 486 glasova i 3 mesta republičkih poslanika.

44 Demokratski savez Hrvata u Vojvodini (DSHV) na izborima 1990. dobija 23.630 glasova i 1 mandat, posle čega, zbog iseljavanja Hrvata i stranačkog usitnjavanja hrvatskog biračkog tela u Srbiji, ne uspeva više da uđe u Skupštinu: 1997. godine osvaja svega 5.375 glasova.

45 Albanci su u Srbiji izlazili na izbore izvan Kosmeta, pre svega u Bujanovcu i Preševu, gde čine većinu. Tamošnja lokalna Partija za demokratsko delovanje na prvim izborima 1990. godine je dobila 21.998 glasova i 1 poslaničko mesto, a u koaliciji sa drugom lokalnom strankom, Demokratskom partijom Albanaca, na izborima 1993. godine dobija 29.342 glasa i 2 mandata. Izbore 1997. godine bojkotovale su i lokalne albanske partije u južnoj Srbiji (van Kosmeta).

zajednice na Kosmetu je toliki da kosmetski Albanci, koji čine oko 17 odsto življa u Srbiji, preko svojih stranaka sve do danas odbijaju da uopšte priznaju legitimitet Srbije kao političke zajednice i da učestvuju u njenom političkom životu (vidi Lutovac, 1997). I treće, kao posledica delovanja centrifugalnih sila, počinju da se javljaju i čisto pokrajinske ili oblasne stranke, poput Koalicije „Vojvodina" ili Koalicije „Šumadija", koje prete da naprave veći procep u srpskom političkom zemljištu[46].

Što se interesnog rascepa tiče, za njega bi se na prvi pogled očekivalo da je izraženiji nego dvadesetih godina. Naime, u međuvremenu je društvo postalo mnogo razuđenije: seljaka je, u poslednjem desetleću socijalizma, bilo oko 25 odsto, radnika 45 odsto, a službenika 20 odsto aktivnog stanovništva[47]. Premda su neki pisci, poput Stojanovićeve (1996), skloni da potcene interesni rascep u Srbiji i njegovu povezanost sa političkim strankama[48], treba imati u vidu da iskustvena istraživanja ukazuju na izvesnu veću sklonost pripadnika određenih slojeva pojedinim strankama. Ako pogledamo tabelu koju je, na osnovu svojih istraživanja, izradio Branković, videćemo da radnici i seljaci nešto češće pristaju uz Socijaliste nego uz ostale stranke, dok su pripadnici elita i pod-elita (pre svih tzv. stručnjaci) nešto češće privrženici, recimo, Demokrata nego Socijalista (Branković, 1995: 315-316). I neka druga iskustvena istraživanja pružaju nam sličnu sliku (Sajc, 1996: 209-217).

Međutim, takve nalaze nikako ne bismo smeli da precenimo. Ako se kaže da je po istraživanju iz novembra 1990. godine za SPS opredeljeno 40 odsto ispitanih radnika a za Demokrate svega 4 odsto (Branković, 1995: 315), to se može pričiniti kao ubedljiva potvrda postojanja interesnog rascepa u političkom biću Srbije. Ali, uzmemo li u obzir da su na decembarskim izborima 1990. Socijalisti dobili 46 odsto glasova a Demokrati 7 odsto, onda postaje jasno da je pomenuta srazmera pristaša među radnicima pre svega posledica veoma različitog udela koji Socijalisti i Demokrati imaju u ukupnom biračkom telu, a ne učinak nekakve desetostruko veće sklonosti radnika ka Socijalistima.

Još jasnije ćemo videti slabost ovog interesnog rascepa u Srbiji ako ga uporedimo sa onim iz nekih drugih zemalja. Za poređenje će nam poslužiti Alfordov *in-*

46 Dok Koalicija „Šumadija" još nije samostalno izlazila na izbore, Koalicija „Vojvodina" je već imala izvesnog izbornog uspeha. Na izborima 1996. godine osvojili su 56.645 glasova i 2 savezna poslanička mesta, a na izborima 1997. godine 112.589 glasova i 4 republička mandata.

47 Podaci su dati prema popisu stanovnika iz 1981. godine i odnose se na celu ondašnju Jugoslaviju, ali kako je Srbija u tom pogledu bila negde oko jugoslovenskog proseka, to se oni mogu primiti kao zgodan pokazatelj i za srpsko društvo.

48 „Srbija ni na kraju, kao ni na početku XX veka nema društvene pretpostavke za stvarni politički pluralizam. Pretežno monolitno, strukturno nestratifikovano društvo osnova je za nastajanje monolitinih političkih sistema koji su određeni gotovo potpunom prevlašću jedne partije, koja prožima sve nivoe države i društva. Slabo diferencirano društvo ima slabo diferencirane interese, pa političke stranke ne mogu postati njihovi predstavnici i u njihovo ime uticati na državu" (Stojanović, 1996: 507).

deks klasnog glasanja ("index of class voting"; uobličen u: Alford, 1963; ovde navodim prema: Alford, 1967), koji predstavlja razliku između postotka koje leve stranke dobijaju među radnicima (u koje ubraja „rudare i slična zanimanja, radnike u tehničkom prevozu, kvalifikovane radnike, radnike u proizvodnji, i ostale koji nisu drugde razvrstani") i postotka koje leve stranke dobijaju među pripadnicima ostalih zanimanja (Alford, 1967: 74). Na primer, u Švedskoj je 1964. godine nekih 84% radnika podržavalo Komuniste ili Socijaldemokrate, nasuprot 32% pripadnika ostalih zanimanja, pa Alfordov indeks iznosi 84-32=52. Pogledamo li tabelu koju daje Pauel (Powell, 1980: 15-16), videćemo koliko samo indeks klasnog glasanja može da bude visok. Za Finsku (1966. i 1972) Alfordov indeks je 55, za Dansku (1964, 1971. i 1973) je 47, za Novi Zeland (1966) je 42, za Norvešku (1965, 1973) je 40, za Britaniju (1964-74) je 38, za Australiju (1967) je 33, za Japan (1967) je 24, za Irsku (1969) je 21, itd.

Međutim, ako izračunamo Alfordov indeks služeći se podacima iz istraživanja Lazića i saradnika (rađenog maja 1997), videćemo da on za Srbiju iznosi *manje od 1*! Naime, postotak radnika koji su izjavili da su na izborima 1996. godine glasali za „Levu koaliciju" iznosio je 35,7%, dok je postotak glasača „Leve koalicije" u ostatku radno aktivnog stanovništva bio 34,9%, što znači da razlika iznosi samo 0,8%. Dakle, klasično shvaćen klasni rascep u Srbiji devedesetih očigledno nije takav da oštro deli političko telo Srbije, i, kao i u slučaju Srbije dvadesetih, izgleda da je *podveden* pod jedan drugi, važniji rascep.

Ni ideološki rascepi u Srbiji devedesetih nisu osobito značajni. Istina, ima pisaca, poput Ilića (1995a: 91-94; 1995b: 401), koji domaći politički prostor vide kao jasno podeljen na krajnju levicu (JUL i druge komunističke grupacije), umerenu levicu (SPS), umerenu desnicu (GSS, ND, DS, SPO, DSS) i krajnju desnicu (SRS). Ali, Brankovićeva kritika ovakvog viđenja (1996) dobro je pokazala sve mane levo-desne, tj. klasične ideološke razdeobe naših glavnih političkih snaga[49]. Ako o strankama sudimo ne samo po njihovim nazivima ili programskim deklaracijama, već po onome što stvarno čine, onda se ispostavlja da Socijalisti nemaju mnogo veze sa političkom levicom: oni zapravo nisu za društvenu jednakost (koja je po Iliću glavno merilo razlikovanja levice i desnice; 1995b: 402), jer je „pod njihovom vladavinom u društvu došlo do tako brzog i radikalnog socijalnog raslojavanja da je tome teško naći istorijski pandan, čak i u južnoameričkim desničarskim vojnim huntama" (Branković, 1996: 320); oni nisu za prava radnika, jer je „SPS-ovsko zakonodavstvo još početkom devedesetih radikalno suzilo ta prava, tako da su se re-

49 I neki drugi naši pisci odbacuju mogućnost dosledne podele naših stranaka na levicu i desnicu. Tako recimo, Krstić veli: „Relevantne partije koje deluju na jugoslovenskoj političkoj pozornici ne mogu se jasno ideološki identifikovati niti klasifikovati kao partije desnice ili partije levice... U jednoj istoj partiji se mogu naći i leve i desne ideje, a neretko zajedno deluju i desničarsko krilo i frakcija levih opredeljenja" (Krstić, 1997: 362).

cimo kapitalistička Nemačka ili Francuska po obimu radničke participacije i uticaju sindikata mogle smatrati pravim radničkim rajem u odnosu na 'uistinu radničku vlast u Srbiji'" (Branković, 1996: 321); oni nisu ni za društvenu svojinu, niti za socijalno pravednu privatizaciju, već za takvu privatizaciju koja će, preko direktora preduzeća, omogućiti zadržavanje nadzora SPS oligarhije nad privredom (Branković, 1996: 322); najposle, oni su daleko od nekakvih internacionalista jer su dugo vremena (1990-1993) vodili najgoru nacionalističku politiku (Branković, 1996: 317-320). Otuda, zaključuje Branković, „postoje režimi i stranke koji su ideološki indiferentni; to u punoj meri važi za režim SPS i njenog predsednika: ovaj režim ima jednu jedinu 'ideologiju' - to je očuvanje vlasti, a u tom cilju je korišćeno više međusobno oštro suprotstavljenih ideologija i političkih pravaca, od titoizma, preko populizma i vulgarnog nacionalizma, do mondijalizma" (Branković, 1996: 323).

I tako dolazimo do istog onog rascepa koji je, po svom značaju i dubini, dominirao Srbijom dvadesetih godina ovoga veka, pa i ranije. Dakako, reč je o sukobu dva tabora - etatističko-autoritarnog i libertetsko-demokratskog. Možemo slobodno reći da su one glavne društvene i političke borbe, velika okupljanja, demostracije i marševi, bitna stranačka trvenja, u Srbiji devedesetih godina, odvijala pre svega pravcem autoritarizam-demokratija. Pogledamo li našu *Shemu 2*, i setimo li se društva u kome živimo, lako ćemo razaznati ko je od političkih snaga, i kada, bio na kojoj strani.

Politička, privredna, vojno-policijska i društvena elita okupljena oko stožera današnje vlasti u Srbiji - Slobodana Miloševića, glavni je zastupnik etatističko-autoritarnog tabora. Ona svim silama nastoji da zadrži vanprivredni nadzor nad proizvodnjom i raspodelom, držeći se u ekonomiji prevashodno načela monopola, koncesija, uvozno-izvoznih kvota i novčanih špekulacija (Antonić, 1993: 174-177; Arandarenko, 1995); ona svojski neguje strogi nadzor nad svim delovima državnog aparata (Pribićević, 1997), a demokratske ustanove joj služe samo kao fasada za ulepšavanje autoritarne vlasti, jer u suštini nije na političkom tržištu i ne može se izborima smeniti; ona se grčevito trudi da se - osim njenog sve većeg bogatstva - ništa bitno u društvu ne menja, ona celu politiku doživljava po načelu pobedioca i pobeđenih, prijatelja i neprijatelja, većine (koja ima pravo na sve) i manjine (koja nema pravo ni na šta; Pavlović, 1997); ona je samovlasna i osiona, kao i svaki vlastodržac koji ne vidi dostojnog suparnika i misli da će na vlasti ostati doveka, često dobijajući „napade" hiperpatriotizma - dakako, prvenstveno kada narodu treba skrenuti pažnju sa stvarnih nevolja, i dodatno podupreti zaljuljanu vlast (Antonić, 1993); najposle, ona nastoji da vlada preko stopljenih i zavisnih elita, ne dopuštajući osamostaljivanje ni privredne, ni državno-administrativne, ni medijske, ni akademske, niti bilo koje druge elite, i držeći ih u stalnoj finansijskoj i organizacionoj zavisnosti.

Na drugoj strani ovog rascepa vidimo libertetsko-demokratski tabor. U njemu su, najpre, delovi političke elite koji procenjuju da bi u uslovima slobodnijeg

političkog tržišta mogli imati više uspeha (političkog, materijalnog, organizacionog itd) nego pri postojećim ograničenjima. Oni su, od 1990. do danas, usredsređeni u pro-demokratskim strankama (GSS, DS, DSS, Socijaldemokratija, Reformisti Vojvodine itd) i njihovim koalicijama (Depos, Zajedno, Savez za promene itd), premda jedan broj njih dolazi i iz poluautoritarnih stranaka (poput SPO, ili čak SRS). Njihovo zalaganje za slobodno privredno i političko tržište, za reforme i preraspodelu političke moći, za ravnotežu i uzajamni nadzor delova vlasti, za poštovanje zakona i morala, za patriotizam prema demokratskoj, a ne prema ma kakvoj Srbiji, itd. - dakle, za sve ono što vidimo u stupcu nazvanom „libertetsko-demokratski tabor" *Sheme 1* - nije još imalo prilike da prođe kroz čistilište stvarnog vršenja vlasti. U ovaj tabor, zatim, spada i deo privredne elite, koji procenjuje da bi u uslovima slobodnijeg tržišta mogao imati mnogo više privrednog uspeha nego pri postojećim ograničenjima. Kako država na ovaj ili onaj način u Srbiji još uvek nadzire 85% kapitala (Goati, 1996: 19), oni zasada predstavljaju manji deo privredne elite, ali su možda od svojih autoritarno-monopolskih suparnika pretežniji u privrednoj pod-eliti. Konačno, tu su i veoma snažni delovi liberalne medijske i akademske elite i podelite, ali i neki delovi administrativne elite i pod-elite koji su pro-liberalni, ili procenjuju da bi zbog svoje stručnosti u uslovima slobodnijeg privrednog ili političkog tržišta mogli imati mnogo više uspeha (materijalnog, socijalnog, političkog, organizacionog itd) nego pri postojećim ograničenjima.

Negde između, ali svakako mnogo bliže autoritarnom nego demokratskom kraju lestvice, nalazi se elita iz Srpskog pokreta obnove i Srpske radikalne stranke. Dobar deo ovog razdoblja (recimo, od proleća 1991. godine do proleća 1997. godine) Vuk Drašković i njegov Srpski pokret obnove proveli su u demokratskom taboru, čak i kao njegovi prvaci. I premda je još i tada bilo jasno da kod Draškovića, kao i u samom SPO, postoje snažne autoritarne crte[50], ipak su ova stranka i njen vođ davali znatni doprinos borbi protiv samovolje režima, protiv nacionalističkog divljanja i za stvarnu demokratizaciju srpskoga društva. Međutim, sa njima se, s proleća 1997. godine, počelo dešavati ono što se svojevremeno desilo i sa Naprednjacima 1880. godine. Uhvaćeni u zamku sistemskih privilegija, koje

50 „Krajnji voluntarizam, partijska vojska, kult vođe, autoritarni maniri, arhaična retorika i primitivna ikonografija, uvek su izazivali nelagodu u očima demokratske javnosti. U nastupima i postupcima Vuka Draškovića, bilo da je pretio sečenjem ruke onima koji po Srbiji mašu tuđim barjacima, najavljivao rušenje TV Bastilje, obećavao penzije od hiljadu maraka i milijarde dolara inostrane pomoći 'čim uspostavimo monarhiju', jurišao na skupštine ili držao lekcije 'vanpartijskoj' inteligenciji i koalicionim partnerima, oduvek je bilo mnogo suvišne patetike, olakih obećanja, nekontrolisanih emocija i političke nesolidnosti... Uopšte ne moramo biti zarobljenici ideologizovanih predstava o četništvu, ali čak i onaj ko nije nikada u protestnoj šetnji ili nekom mitingu video uparađenu gomilu 'Čičinih' i Vukovih pristalica, zna da se sa Ravne Gore teško stiže u dvadesetprvi vek" (Vukadinović, 1997: 143-144).

u autoritarnim poretcima donosi saradnja sa vlašću, a, sa druge strane, povučeni sujetom i strahom od tržišno-politički uspešnijeg suparnika (u slučaju Naprednjaka to je bilo brojnije, i u narodu mnogo omiljenije krilo - Radikali, dok su u slučaju Draškovića i SPO to bili tada veoma popularni gradonačelnik Beograda Zoran Đinđić i njegovi Demokrati), Vuk Drašković i Srpski pokret obnove počinju da prelaze na autoritarnu stranu, odustaju od borbe za slobodne i poštene izbore, i postaju jedan od oslonaca Miloševićevog režima (Pavlović, 1998).

Što se Radikala i njihovog prvaka Vojislava Šešelja tiče, autoritarizam i hiperpatriotizam ove stranke, kao i povremena tesna saradnja sa režimom (1991-1993, u zimu 1996-1997, i od marta 1998. do danas) bacaju senku na činjenicu da se, čisto programski posmatrano, ova stranka, do njenog ulaska u vladu, zalagala (mnogo ubedljivije od SPO) za slobodno privredno pa i za slobodno političko tržište. Jedan svakako nezanemarljivi broj birača, koji su u razdoblju 1993-1997 glasali za Šešeljeve Radikale, radili su to sa uverenjem da glasaju ne za jednako autoritarni *alter ego* Socijalista (istraživanje Instituta društvenih nauka, pred izbore 1993, pokazalo je da svega 6% radikalskih glasača vidi SPS kao svoj drugi izbor; Vasović & Goati, 1994: 244) već za nešto „oštriju", „čvršću", „nacionalniju", ali ipak koliko-toliko demokratsku opoziciju režimu. Prisutnost i pro-demokratskih glasača među radikalskim pristašama mogla se videti najpre po tome što su oni, kada su u drugom krugu mesnih izbora, 1996. godine, imali da izaberu između Miloševićeve „Leve kolicije", i pro-demokratske koalicije Zajedno, izabrali ovu drugu koaliciju (čime se i može objasniti njen neočekivani uspeh), a zatim i po tome što je među 1.733.855 Šešeljevih glasača, u drugom krugu predsedničkih izbora 1997, bilo nekih 600.000 glasača koji su u prvom krugu glasali za kandidate demokratske opozicije (Pavlović, 1998: 126-127). Naravno, time se ne može potrti činjenica da je Šešeljeva povremena „demokratičnost" pre poticala iz uverenja da bi u uslovima nešto slobodnijeg političkog tržišta on imao više uspeha od Socijalista[51], nego iz njegovog stvarnog demokratizma ili liberalizma, što u spoju sa ostalim crtama njegove politike ovu stranku čini daleko više autoritarnom nego demokratskom.

Da ovo viđenje glavne podele političkog prostora Srbiji u odgovara stvarnosti, može nam posvedočiti i presek odlika pristalica pomenutih stranka. Dok su naši uvidi u sastav privrženika, recimo, Radikala i Demokrata dvadesetih godina, prilično ograničeni (Gligorijević, 1970: 10; Krivokapić-Jović, 1997), dotle nam brojna iskustvena istraživanja, devedesetih, omogućavaju jasnije razumevanje toga ko su pristalice Socijalista, Radikala, Demokrata i ostalih. Već je prvo šire iskustveno istraživanje (Mihailovića i drugih), sprovedeno uoči prvih izbora u Srbiji 1990. godine, pokazalo značajne razlike u raširenosti *autoritarnosti* u odnosu na stranačku sklonost ispitanika: dok je većina pristalica SPS pokazivala autoritarno usmerenje (60 odsto prema samo 20 odsto neautoritarnih), pristalice DS su u isto tolikoj većini bile neautoritarno usmerene (62 odsto neautoritarnih prema samo 21 odsto autoritarnih), dok su sledbenici SPO bili podeljeni (42 odsto autoritarnih i 37 odsto neautoritarnih; Mihailović, 1991: 102; 93; 98). Kasnija istraživanja su samo potvrđivala ovakvu sliku. Mihailovićevo istraživanje iz 1996. pokazalo nam je da među pristašama Socijalista i dalje ima 62 odsto autoritarno i svega 16 odsto neautoritarno usmerenih ispitanika (mešovitih je 22 odsto), dok je među ispitanicima koji su opredeljeni za stranačke naslednice Demokratske stranke iz 1990. godine - Demokratsku stranku i Demokratsku stranku Srbije, odnos tačno obrnut, tj. 56 odsto pristalica DS i 75 odsto DSS je neautoritarno, a 22 odsto DS i 8 odsto DSS autoritarno usmerenih (mešovitih je u DS 22 odsto, a u DSS 17 odsto; Kuzmanović, 1997: 241).

Do sličnih nalaza, po nekim drugim pokazateljima, došlo se i u istraživanju Golubovićeve i drugih, krajem 1993. godine. Posmatrano na osi *tradicionalizam - modernizam*, na jednoj strani stoje sledbenici SPS i SRS, kod kojih tradicionalistički usmerenih ima daleko više od modernistički usmerenih (SPS - 64 odsto:13 odsto, a SRS - 48 odsto:9 odsto), a na drugoj strani se nalaze privrženici DEPOS, DS i DSS, kod kojih modernistički usmerenih ima daleko više od tradicionalistički usmerenih (DEPOS - 68 odsto:5 odsto, DS - 67 odsto:7 odsto, i DSS 73 odsto:5 odsto). Zbirna tabela, koju na osnovu istraživanja Instituta društvenih nauka, sprovedenih do konca 1996. godine, daje Pantić (1997: 136), u potpunosti nam osvetljava ovu duboku podelu kako stranaka, tako i njihovih pristalica: *hiperpatriotizam* - na jednoj strani SPS 62 odsto i SRS 84 odsto, a na drugoj DS 15 odsto i DSS 14 odsto (postoci govore koliko među pristalicama ovih stranaka ima ispitanika sa navedenim usmerenjem), *radikalizam* - na jednoj strani SPS 74 odsto i SRS 93 odsto, a na drugoj DS 25 odsto i DSS 19 odsto, *etatizam* - na jednoj strani SPS 61 odsto i SRS 42 odsto, a na drugoj DS 7 odsto i DSS 10 odsto, *tolerantnost* - na jednoj strani SPS 3 odsto i SRS 7 odsto, a na drugoj DS 30 odsto i DSS 58 odsto, *liberalizam* - na jednoj strani SPS 17 odsto i SRS 32 od-

51 Za razliku od Miloševića kao tipičnog predstavnika vođe u jednom sistemu koji je zadržao glavne crte *birokratskog socijalizma*, Šešelj je idealni tip vođe u *primitivnom kapitalizmu*. Dok je Milošević majstor samo u sistemu *političkog monopola*, koji se čuva i podupire *medijskim* i *privrednim* monopolom - pa je vođ u takvom sistemu pre svega uspešan u tzv. kadrovskoj politici, u kabinetskim i dvorskim igrama, u stvaranju oreola državničke mudrosti oko sebe, u tajanstvenosti i nedodirljivosti, Šešelj je majstor u uslovima divljeg, neograničenog i nesređenog političkog tržišta, u kome je vođ uspešan ako ume da pogodi ukus kupca i ponudi upravo onu robu koja je tražena - ako se traži prostakluk, onda on prodaje prostakluk, ako se traži nacionalizam on prodaje nacionalizam, ako se traži egalitarizam on prodaje egalitarizam... Za razliku od kabinetske zatvorenosti i državničke „uzvišenosti" političara birokratskog socijalizma, političar primitivnog kapitalizma je „narodski" čovek, čovek koji se ne samo ne boji skandala već ih i proizvodi, on je čovek pijace, galame, svađe, nadmudrivanja, pa ako treba i šaketanja. Njemu ne trebaju tajanstvenost i uzvišenost, već reklama, dobra ili loša, svejedno, ali reklama koja će privući nove mušterije. I što je on grlatiji, zabavniji, drskiji i uporniji, to će više kupaca imati, i više robe prodati.

sto, a na drugoj DS 71 odsto i DSS 78 odsto, *pripadnost Evropi* - na jednoj strani SPS 38 odsto i SRS 24 odsto, a na drugoj DS 63 odsto i DSS 75 odsto, *sloboda* - na jednoj strani SPS 23 odsto i SRS 43 odsto, a na drugoj DS 57 odsto i DSS 59 odsto.

Čak i letimičan pogled na ove izvatke nedvosmisleno otkriva ozbiljnost autoritarno-demokratskog jaza u Srbiji, pri čemu se jasno vidi kako SPS i obe demokratske stranke čvrsto stoje na svojim stranama, dok se SRS u pojedinim pitanjima koleba (recimo, Radikali u pitanjima slobode i privatne svojine imaju vrednosti sličnije demokratskim nego autoritarnim; isto tako, po istraživanju Mihailovića i ostalih iz 1996. godine, demokratski usmerenih pristalica SRS ima 62 odsto, manje od onih u DS i DSS - 80 odsto, ali ipak daleko više od njihove zastupljenosti u slučaju SPS - 26 odsto; Mihailović, 1997b: 165). Sam SPO se u većini pitanja, po Pantićevoj tabeli, nalazi više na demokratskoj nego na autoritarnoj strani, ali treba imati u vidu da su sva navedena istraživanja rađena između 1992. i 1996, tj. u razdoblju demokratskog usmerenja SPO, tako da ovi nalazi danas možda ne mogu biti u potpunosti upotrebljivi.

Ovde valja primetiti da je navedena različita vrednosna usmerenja pristalica dvaju protivstavljenih tabora u srpskom društvu moguće tumačiti pre svega kao *drugu stranu socijalnog položaja pojedinaca i njegove društvene/političke reakcije na taj položaj*. Naime, slično glavnom procepu u Srbiji 1830-1930, i u Srbiji devedesetih se sukobljavaju dve struje političkih i društvenih elita i pod-elita. Jedna, koja smatra da bi u uslovima slobodnijeg političkog i privrednog tržišta mogla da osvoji znatno više društvene moći, i druga, koja se boji svih vrsta tržišta jer svoju moć zasniva na političkom i privrednom monopolu. I jedna i druga elita traže i nalaze pristalice među pojedincima i grupama u javnosti (public) ne samo na osnovu stvarnog društvenog položaja tih pojedinaca i grupa, već i na osnovu njihovog doživljavanja mogućnosti da u drugačijim okolnostima taj položaj poprave ili očuvaju. Kao što Kičelt odlično uočava, „pojedinci i grupe koji su uvereni da će uspeti da pretvore prednosti koje imaju (poput tržišnih i tehničkih znanja, ličnih veza, posedovanja podataka, itd. - A. S) u sredstva dragocena u jednom kapitalističkom tržišnom društvu, podržaće stranke libertetsko-protržišnog usmerenja; nasuprot njima, one grupe i pojedinci čija se sredstva pokažu nepretvorivim, opiraće se uvođenju tržišta u privredne odnose i pribegavaće autoritarno-netržišnoj politici" (Kitschelt, 1992: 21). „Oni koji očekuju da postanu 'dobitnici' u tržišnom sistemu, verovatno će podržavati libertarijansku/protržišnu politiku i stranke, dok će mogući 'gubitnici' težiti zaštiti od toka privatizacije i zavisnosti od tržišta" (Kitschelt, 1992: 26).

Otuda monopolistička elita iz SPS nalazi svoje glavne saveznike upravo među onim pojedincima i grupama u Srbiji koji sebe u slobodnoj tržišnoj utakmici vide kao moguće gubitnike. Poslužimo li se, radi jasnijeg uvida, diferencijom koju nazivam pro-stranačkom[52] i koju izračunavam na osnovu pomenutog istraživanja Lazića i saradnika, pokazaće se da su pristalice „Leve koalicije" natprosečno:

1. ljudi koji su teško prilagodljivi uslovima oštre tržišne utakmice - stariji i neobrazovani (pro-SPS diferencija starijih od 60 godina je 17,0, a starih između 45 i 59 godina je 9,6, a onih sa osnovnom školom i manje 12,6);
2. ljudi čiji je sam socijalni položaj netržišan, dakle od države zavisna ili druga izdržavana lica (penzioneri 14,3; domaćice 10,6) i ljudi iz društvenih redova koji su tradicionalno nepoverljivi prema tržištu i tržišnoj utakmici (poljoprivrednici 12,4, ljudi koji žive na selu 12,1, uopšte ljudi koji se potpomažu dodatnim prihodima od poljoprivrede 6,4);[53]
3. ljudi koji se s pravom boje otkaza i tržišne neizvesnosti u promenjenim okolnostima (pre svega niži radnički sloj [7,5], koji, za razliku od višeg radničkog sloja, [pro-SPS diferencija *minus* 6,6!], kao slabije kvalifikovani imaju i slabije mogućnosti u tržišnoj utakmici)

Nasuprot tome, pro-Zajedno (u ovom slučaju pro-liberalni i pro-demokratski) privrženici natprosečno su:

1. ljudi sa tržišnim prednostima, kao što je obrazovanje, ili sa većom sposobnošću prihvatanja tršišnih izazova, koja ide sa mladošću (visoko obrazovani [21,8], naročito pripadnici prirodno-tehničkih i humanističkih nauka [30,2], pa i ispitanici sa srednjim obrazovanjem [8,3]; mlađi od 29 godina [14,2], naročito studenti i učenici [22,3], pa i oni između 30 i 44 godine [8,7]);
2. ljudi koji su već na tržištu i u tržišnoj utkamici (oni koji redovno ostvaruju dodatne prihode [11,6], pre svega od manualnih zanimanja [7,1], trgovine [5,3] i intelektualnih usluga [24,7] ljudi koji rade u privatnom sektoru [7,9], pre svega privatnici i samozaposleni [18,7], pa i nezaposleni [5,1], koji se većinom već snalaze na crnom tržištu kako bi obezbedili sredstva za preživljavanje);

52 Izračunavam je tako što od postotka pristalica neke stranke u određenoj kategoriji ispitanika odbijam prosečni postotak pristalica te stranke utvrđene istim istraživanjem. Recimo, prema pomenutom istraživanju Lazića i saradnika, 51,3% penzionera se 1996. godine opredelilo za SPS (tačnije Levu koaliciju), dok je SPS u svim kategorijama zanimanja u proseku dobio 37,0% glasova. Dakle, pro-stranačka diferencija – u ovom slučaju pro-SPS - za penzionere je +14,3.

53 Seljaci u Srbiji najčešće imaju tako mali posed (71,9% gazdinstava je manje od 5 *ha*; Grbić, 1991: 165) da i ne mogu ozbiljno da proizvode za tržište, a oni koji su robni proizvođači najviše su upućeni da trguju sa državom (koja tu ima monopol); otuda su seljaci u Srbiji i u ranijim sociološkim istraživanjima, uz komunističke rukovodioce, pokazivali najveću antitržišnu usmerenost u odnosu na sve druge društvene slojeve (Mrkšić, 1987: 233), te nije čudo da danas natprosečno glasaju za anti-tržišni SPS.

3. ljudi koji se ne moraju bojati mogućeg otpuštanja i tržišne utakmice, budući da poseduju Kičeltove prednosti (Kitschelt, 1992: 23) kao što su lične veze, sistemske podatke, organizaciona znanja, naučno-tehnička znanja, znanja stranih jezika, poznavanje pravnog ustrojstva, tržišno iskustvo ili prosto bolje snalaženje na tržištu (to su kod nas prelazni sloj [12,3] i srednja klasa [22,0]).

Od ključnog je značaja da uočimo kako izvesna veća privrženost pripadnika pojedinih društvenih slojeva ili grupa u Srbiji određenim strankama nije puka posledica njihovog *materijalnog položaja* - koji mnogi naši marksistički usmereni sociolozi uzimaju kao osnovu klasnog razlikovanja, već *položaja na tržištu*, ili tačnije, njihovog *poimanja vlastitih životnih izgleda na tržištu* (pretpostavljenom ili stvarnom, svejedno). U tom svetlu se, zapravo, pokazuje sva vrednost Veberovog određenja društvenih slojeva (Weber, 1976a/II: 30-36), koje upravo naglašava da je „za pojam klase uvek zajedničko to da je vrsta izgleda na *tržištu* onaj faktor koji predstavlja zajednički uslov za sudbinu pojedinaca" (Weber, 1976a/II: 32; podvukao pisac). Tako se pripadnici *in actualis* klasa (ili slojeva) u Srbiji u kojoj, devedesetih, nema stvarnog privrednog (i političkog) tržišta - recimo, klase radništva, ili sitnog činovništva, moraju zapravo posmatrati i kao pripadnici *in potentia* klasa (ili slojeva) na jednom pretpostavljenom slobodnom tržištu. Štaviše, mogli bismo slobodno reći da je, prema svemu što je gore izneto, za razumevanje društvenog ponašanja jednog srpskog birača devedesetih daleko važniji njegov veberovski shvaćen klasni položaj *in potentia* (tj. kakve bi on izglede imao na stvarno slobodnom tržištu) nego njegov marksistički shvaćen klasni položaja *in actualis* (tj. kakav je trenutno njegov stvarni materijalni položaj).

U svakom slučaju, struktura autoritarno-tradicionalističkog i demokratsko-modernizacijskog tabora u Srbiji devedesetih u osnovi je dosta slična onoj iz dvadesetih. Pogledamo li našu razdeobu iz šeme 3, videćemo da je glavna izmena u tome što na mesto monarha, dolazi cezaristički predsednik koji nadzire ne samo vojsku, već i orijaški naraslu policiju, kao što nadzire i vladajuću stranku, a preko nje kako parlament tako i vladu (Antonić, 1995b). Sa druge strane, postojanje snažne državne svojine u Srbiji devedesetih (koja čini 85 odsto osnovnog kapitala; Goati, 1996: 19), omogućava veći klijentizam kod političke elite nego što je to bio slučaj u Srbiji dvadesetih. Zahvaljujući upravo državnoj svojini, SPS se do kraja izgradio u tipičnu klijentističku stranku koja „koristi državno vlasništvo da bi izvesnim grupama i pojedincima obezbedila selektivne koristi (unosni privredni aranžmani, zapošljavanje na rukovodećim mestima i dr.) i da bi osigurala sebi političku podršku socijalnih grupa koje u Srbiji čine masovnu glasačku vojsku (penzioneri, radnici nerentabilnih mamutskih preduzeća, poljoprivrednici)" (Goati, 1997: 17).

Kolika je snaga autoritarnog, a kolika demokratskog tabora u Srbiji devedesetih, teško je sasvim određeno reći zbog čestih prelazaka pojedinih stranaka (poput SPO) iz

jednog u drugi tabor. Ipak, demokratski tabor je potencijalno jači danas nego 1920-ih godina iz dva razloga. Prvo, posmatrano po pokazateljima društvenih pretpostavki demokratskog poretka (kao što su društveni proizvod po glavi stanovnika, urbanizacija, pismenost, itsl) Srbija je 1960-ih godina uspela da pređe granicu održivosti demokratije, i sa te strane granice je ostala i danas, uprkos decenijskom upropašćavanju društva od strane Miloševića i elite oko njega. I drugo, međunarodno okruženje je danas, sa stanovišta uspostavljanja i očuvanja demokratskog poretka, mnogo povoljnije nego u međuratnom razdoblju: za razliku od 1920-ih i 1930-ih godina, kada su u okruženju postojala snažna uporišta i izvorišta autoritarizma (SSSR, Italija, Nemačka), u današnjem srpskom okruženju demokratija je praktično „jedina igra u gradu". Ali, zašto se ta *potencijalna* snaga demokratskog tabora nije ispoljila kao *aktualitet*, zašto i u Srbiji nije konačno prevladao demokratski poredak, pitanje je koje znatno prevazilazi granice ovoga rada.

Shema 4

Dva tabora u srpskoj politici u XIX i XX veku

Desetleće	Etatističko-autoritarni tabor	Libertetsko-demokratski tabor
1830-1840	Knez Miloš Obrenović	Ustavobranitelji
1840-1860	Ustavobranitelji	Liberalno činovništvo i inteligencija
1860-1870	Knez Mihailo Obrenović	Liberalna stranka, liberalno čino vništvo i inteligencija
1870-1880	Liberalna stranka	Liberalno-narodnjačke snage (Napredna stranka)
1880-1890	Napredna stranka, knez/kralj Milan Obrenović	Radikalna stranka
1890-1900	Kraljevi Milan i Aleksandar Obrenović, Liberalna i Napredna stranka	Radikalna stranka
1900-1920	Radikalna stranka, regent Aleksandar Karađorđević	Samostalna radikalna stranka
1920-1930	Kralj Aleksandar Karađorđević, Radikalna stranka	Demokratska stranka
1930-1940	Namesništvo, Jugoslovenska nacionalna stranka, Jugoslovensk a radikalna zajednica	Demokratska stranka i delovi Radikala i Zemljoradnika ujedinjeni u Udruženu opoziciju
1945-1965	Josip Broz Tito, Komunistička partija	Ostaci građanskih snaga, komunistički disidenti (Milovan Đilas)
1965-1975	Josip Broz Tito, Komunistička partija	Liberalno krilo KP Srbije, liberalna inteligencija, „opoziciona" štampa
1975-1990	Komunistička partija	Odbori za zaštitu slobode mišljenja, liberalna inteligencija, „opoziciona" štampa
1990-2000	Slobodan Milošević Socijalistička partij a Srbije, JUL	liberalna inteligencija, nezavisna javna glasila, prodemokratske stranke (DS, DSS, GSS...), i njihove koalicije (DEPOS, Zajedno)

* * *

Još pre više od četiri decenije Verba je uočio da pri istraživanju političkog ponašanja „pažnja mora biti usmerena i onkraj neposrednih političkih iskustava pojedinaca. Politička sećanja, prenošena s pokolenja na pokolenje, i način na koji su ova sećanja uobličena, imaju ključni značaj. Stoga moramo da ispitujemo istorijska iskustva jedne nacije s obzirom na njihov uticaj na politička ubeđenja" (Verba, 1965: 554).

Ispitujući, dakle, posredstvom Lipset-Rokanove predstave o društvenim rascepima, prošlost Srbije, uočavamo koliko istine ima u ovom Verbinom zapažanju. Premda je između dva razmatrana parlamentarna razdoblja prošlo sedamdeset godina, premda je u međuvremenu napravljen prekid u parlamentarnom životu (koji izvorna Lipset-Rokanova predstava ne poznaje), i premda se sklop srpskoga društva znatno promenio, pokazuje se da su se glavni društveni rascepi - čim se obnovila mogućnost njihovog političkog izražavanja – pojavili otprilike tamo gde su i bili davnih dvadesetih godina. U Srbiji se opet javio ne samo snažni autoritaristički-demokratski procep, već i izrazito dubok rascep između elita/pod-elita etničke većine i etničke manjine, dok se ostali procepi (ideološki i slojno-interesni) ni onda a ni sada ne pokazuju važnim.

Odakle ovo svojevrsno *dugo trajanje* društvenih rascepa, ne samo u Srbiji već i u drugim istočnoevropskim zemljama, ako oni nisu bili „zamrznuti" stranačkim i institucionalnim životom parlamentarnog poretka, kao što to proističe iz Lipset-Rokanove predstave? Mislim da se to može objasniti samo snagom stvarnih društvenih sklopova koji proizvode istovetne stranačko-društvene rascepe kada god dobiju priliku za to. Recimo, etnički sastav stanovništva je dugotrajna odrednica koja se u mirnim istorijskim vremenima sporo menja. Ako je Srbija 1920-ih i 1990-ih društvo sa jednako snažnim narodnim manjinama, nekako je prirodno da i stranački rascepi na sličan način izražavaju sličan društveni sklop.

Jednako stoji stvar i sa jačinom libertetsko-autoritarnog procepa. On uvek prevladava u društvima u kojima je slaba ili neizgrađena kako normativna strana liberalnog poretka (što proizvodi rascep po pravcu: lične i političke slobode *vs* restriktivna i hijerahijska praksa; Evans & Whitefield, 1993: 525-6), tako i stvarnost tržišnih odnosa (Kičeltov rascep antitržišnog autoritarizma naspram protržišnog libertarijanizma; Kitschelt, 1992: 17-20). Sa jačanjem, pak, liberalnih struktura i tržišta, kao što pokazuje slučaj postkomunističke Češke, Poljske i Mađarske, libertetsko-autoritarni procep postepeno slabi, a slojno-interesni procep postaje sve jači i dominantniji (Szelényi, Fodor i Hanley, 1997). Dakle, sama činjenica da u Srbiji i danas, baš kao u XIX ili ranom XX veku, prevladava libertetsko-autoritarni rascep, pokazuje koliko je demokratsko-tržišni poredak u Srbiji slab i neizgrađen.

Ono što je takođe očigledno, jeste da dosada nikakvo nasilno prekidanje društvenih i istorijskih tokova nije u Srbiji dovodilo do potpunog zgasnuća demokratsko-libertetskih snaga. Jednom obnovljeni, procesi liberalizacije i demokratizacije su se, gotovo istovetnom snagom i pravcem, nastavljali upravo tamo gde su nekada nasiljem zaustavljeni. To svakako treba da imaju na umu i sve one društvene snage u današnjoj Srbiji koje upravo ovoga časa nastoje da sličnim autoritarnim metodama preusmere i potisnu demokratske procese kao što je to urađeno daleke 1929. godine.

STRANAČKI I DRUŠTVENI RASCEPI U CRNOJ GORI
(1999)

U ovom ogledu nastavljam da ispitujem Lipset-Rokanove stranačke rascepe na primeru Crne Gore. U prvom delu rada još jednom podsećam na Lipset-Rokanovu zamisao društvenih i stranačkih rascepa i određujem razdoblje u političkoj povesti Crne Gore koje može biti uzeto kao početno. U drugom delu rada razmatram oblik rascepa koji je u Crnoj Gori postojao u prvom dužem razdoblju parlamentarizma, tj. tokom 1920-ih godina. U trećem delu ogleda dajem pregled najvažnijih stranačkih i društvenih rascepa u današnjoj Crnoj Gori (tj. tokom 1990-ih), i poredim ih sa onima u 1920-im godinama. Konačno, u četvrtom delu rada poredim oblike i snagu osnovnih rascepa u Crnoj Gori sa onima u Srbiji, i iznosim završni osvrt se na upotrebljivost Lipset-Rokanove zamisli.

Primena Lipset-Rokanove postavke na Crnu Goru

Podsetiću, ukratko, još jednom (opširnije vidi u predhodnom ogledu), da Lipset-Rokanova predstava o društvenim rascepima (Lipset i Rokkan, 1967) počiva na zamisli kako jednom kroz stranke uobličeni politički prostor, baš zato što se obrazuje na glavnim pravcima društvenih rascepa, teži da se održi i docnije. Tako se, zahvaljujući institucionalnom zamrzavanju (freezing) jednom uspostavljenih stranačkih rascepa, zamrzavaju i glavni društveni rascepi: između centripetalnih i centrifugalnih sila nekog političkog prostora, između delova središnje političke elite oko ustrojstva državne moći i strategije ka spolja, između različitih suparnika oko kratkoročnih i dugoročnih raspodela dobara, i između nosilaca različitih ideoloških predstava (Lipset and Rokkan, 1967: 9-11).

Ispitujući na slučaju Srbije ovu postavku, iznašao sam da su današnji stranački rascepi u Srbiji odista slični onima koji su postojali 1920-ih godina, tj. u prvom razdoblju parlamentarizma na celokupnom području današnje Srbije. Moje objašnjenje je bilo da se ova sličnost, zbog dugotrajnosti prekida pralamentarnog života, ne može pripisati stranačko-institucionalnom zamrzavanju, već sličnim društvenim sklopovima koji su postojali onda, a postoje i danas (Antonić, prethodni ogled). Kako u tom smislu stoje stvari sa Crnom Gorom?

Da bismo mogli da odgovorimo na ovo pitanje najpre valja da odredimo prvobitno razdoblje. Prvo parlamentarno razdoblje u crnogorskoj istoriji započelo je Lučindanskom proklamacijom Knjaza Nikole (18. oktobra 1905), u kojoj je ovaj vladar, nakon 45 godina krutog samodržavlja, iznenadio svoje podanike najavom uvođenja ustavnog stanja i izbora za Skupštinu. U okolnostima zaostalog političkog života i odsustva svakog stranačkog organizovanja, obavlje-

ni su, 14. novembra 1905, prvi izbori. U odnosu na tadašnje društvene prilike oni su i bili opšti i slobodni[54]. Na prvom zasedanju skupštine, 6. decembra 1905, Knjaz se popeo na postolje, pročitao već pripremljeni, ali za ono vreme slobodnjački ustav[55], na njega se zakleo, i time je rad skupštine završen. Prvi ustavni izbori održani su 14. septembra 1906, opštim, neposrednim i tajnim glasanjem. Premda još uvek nije bilo stranaka, većina izabranih poslanika bila je protivnik tadašnje vlade Lazara Mijuškovića i pošto se Knjaz odlučio na strogo parlamentarni postupak, vlada je podnela ostavku. Tako je 11. novembra 1906, od članova skupštinske većine, obrazovana prva parlamentarna vlada Crne Gore, na čijem je čelu bio Marko Radulović. Odmah zatim, od Kluba narodnih poslanika obrazuje se i prva crnogorska partija - Narodna stranka (kasniji Klubaši). Ali ova stranka nije ni stigla da zaživi jer Knjaz, uplašen samostalnošću Skupštine, posle različitih okreta ruši vladu većine (2. aprila 1907), raspušta skupštinu (26. juna 1907) i zakazuje nove izbore (za 18. oktobar 1907). No ovi izbori su zbog opšteg državnog nasilja i uvođenja javnog glasanja bili sasvim neslobodni[56], Narodna stranka na njih ne izlazi, pa se tako ujedno i završava ovo prvo kratkotrajno razdoblje parlamentarizma u Crnoj Gori. Sa Bombaškom aferom (23. oktobra 1907) Crna gora ulazi u jednu vrstu stalnog vanrednog stanja, koje će potrajati manje-više sve do 1920. godine.

Dakle, tih nekoliko meseci parlamentarnog života u nezavisnoj Crnoj Gori zaista teško da mogu biti uzeti kao prvobitno razdoblje. Dugotrajnije prisustvo parlamentarizma i slobodnog stranačkog delovanja u Crnoj Gori susrećemo tek 1920-ih godina, kada Vidovdanski ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca omogućava stvaranje stranaka i višegodišnju parlamentrnu borbu. I to ću razdoblje da uzmem kao prvobitno.

54 Mogao se kandidovati svaki „neporočni punoletni (21 god.,) crnogorski državljanin koji je plaćao 15 perpera poreza. Glasalo se javno. Izbori su obavljeni u miru, slobodno, bez pritiska vlasti" (Škerović, 1964: 87).

55 Po Ustavu, zakonodavnu vlast vrše Knjaz i skupština (čl. 3). Skupština ima pravo zakonodavne incijative, ali formalni predlozi dolaze od vlade. Skupština nema potpuno budžetsko pravo ali vlada, koju postavlja i razrešava Knjaz, formalno politički odgovara predstavničkom telu (čl. 108). Godine 1906. donešen je i zakon o ministarskoj odgovornosti.

56 Knjaz priređuje bezobzirnu hajku na klubaše, stavljajući birače pred izbor „za gospodara ili za tog-i-tog poslanika" (Škerović, 1964: 170). Rulja lomi štamparije onih klubaških listova koji već nisu već bili zabranjeni. Mnogobrojne su tužbe za uvredu gospodara, policijska nasilja, cenzura pisama i telegrama. Knjaz javno ističe rešenost da ni jedan klubaš ne uđe u skupštinu (Škerović, 1964: 217), što se i obistinjuje. Ali to je jednostavno zato što knjazevi kandidati na izborima nisu ni imali protivkandidate.

Kakvi se stranački i društveni rascepi javljaju u ondašnjoj Crnoj Gori? Društveni sklop tadašnje Crne Gore je u neku ruku sličan onome koji smo zatekli u Srbiji. I u Crnoj Gori versko-jezičke manjine čine značajan deo stanovništva - oko jedne četvrtine[57]. I Crna Gora je, baš kao i Srbija, zemlja seljaka, tačnije zemlja maloga poseda. Prema popisu iz 1921. godine, poljoprivrednici čine 85,3 odsto stanovništva, a posedi do 5 *ha* 73,8 odsto (Rastoder, 1995: 154; 155).

Ipak, izgled društvenih i političkih rascepa u Crnoj Gori dvadesetih godina je prilično drugačiji od onog u Srbiji. Glavni razlog tome, pored izraženije privredne i društvene nerazvijenosti Crne Gore, krije se u činjenici da se gravitaciono središte državne vlasti za Crnu Goru nalazi izvan Crne Gore, dok se ono za Srbiju nalazi u samoj Srbiji. Iz Crne Gore izmešteno središte političke moći jednostavno znači da će političko polje biti pod mnogo jačim uticajem centrifugalno-centripetalnih silnica, i da će te silnice stvarati dodatne poprečne pukotine u političkom zemljištu. Tako će se ovde, umesto jednog glavnog društvenog i političkog procepa, koji u Srbiji odvaja autoritarističko-etatističku stranu društva od demokratsko-libertetske, stvoriti dve velike pukotine, a ova druga će biti izazvana upravo delovanjem centrifugalno-centripetalnih sila. Osim toga, privredna nerazvijenost i životna nemaština dovešće do pojačavanja socijalnih i ideoloških naprslina, pa će celokupno društveno i političko tle izgledati znatno ispucalije, to jest izaženije segmentirano.

Glavna centripetalno-centrifugalna pukotina nije ona između većinskog crnogorskog stanovništva i versko-jezičkih manjina. Štaviše, ta je pukotina u Crnoj Gori manja nego u ondašnjoj Srbiji, jer - kako zbog nerazvijenosti manjinskih elita, tako i zbog pritisaka središnje vlasti (Rastoder, 1996: 69) - ovde ne samo da nema izvornih manjinskih stranaka, nego i one iz ostalih delova Kraljevine (poput JMO ili Džemijet) ne uspevaju da puste korene u političko tle. Velika centripetalno-centrifugalna pukotina zapravo je ona koja deli dve crnogorske društvene/nacionalne elite, i njihove političke sledbenike. Prva društvena elita misli da predratna crnogorska država „nije uspjela da riješi ni jedno životno pitanje Crne Gore", „da ta pitanja može rješavati samo ekonomski, vojno i politički snažnija država", i zato se zalaže za zadržavanje čvrste državne veze sa Srbijom (Rastoder, 1996: 10). Druga društvena elita smatra da „Crna Gora od ujedinjenja nije dobila ništa", da „u Crnoj Gori vlada glad, saobraćaj je zapušten, rekvizicija i ratna šteta nijesu plaćeni, crnogorski perper je potcijenjen, vlada opšta privredna

57 Većinskog pravoslavnog življa je 76 odsto, dok muslimana ima 18 odsto, a katolika 6 odsto (izračunato prema podacima koje daje Rastoder, 1995: 136).

zapuštenost, porezi su preveliki...itd" i zato je za veću samostalnost Crne Gore (Rastoder, 1996: 70; 54).

Ako taj rascep posmatramo u političkoj ravni, onda možemo reći da su na prvoj, *prointegrativnoj* strani, elite okupljene najpre u Bjelaškom pokretu, a zatim u dve od tri najuticajnije parlamentarne stranke tadašnje Crne Gore - Radikalnoj[58] i Demokratskoj[59]. Njima treba dodati i elitu koja je svojevremeno takođe pripadala Bjelašima, a sada se nalazi u tri parlamentarne stranke koje povremeno uspevaju da preskoče izborni cenz i osvoje poslanička mesta - Komunističkoj[60] (do 1926), Republikanskoj[61] i Zemljoradničkoj[62].

Na drugoj, *proautonomističkoj* strani je elita koja je početkom dvadesetih činila Zelenaški pokret, u izborima 1923. i 1925. učestvovala kao Crnogorska federalistička, a na izborima 1927. kao Crnogorska stranka, i sve to vreme bila ona treća od tri najuticajnije crnogorske stranke[63]. Njoj će se, na toj strani rascepa, posle 1926. pridružiti i elita oko Komunista (Rastoder, 1996: 82), ali njihova politička težina, tih godina, više nije osobito velika.

Tu „liniju rascjepa crnogorskog političkog bića" neki pisci smatraju „osnovnom karakteristikom političkog života" tadašnje Crne Gore (Pavićević, 1997: 81). To je i razumljivo, budući da je od svih istorijskih zemalja novonastale Kraljevine samo u Crnoj Gori došlo do oružane pobune protiv središnje vlasti (Božićna pobuna 1918; Rastoder, 1996: 26-27), i da je ona tinjala desetak godina (poslednji odmetnik likvidiran je 1929; Rastoder: 1996: 28). Ipak, sudeći po opredeljivanju crnogorskih birača, ova linija rascepa nije delila crnogorsko političko tle na dva sasvim jednaka dela. Naime, prointegrativna strana je u izbornim takmičenjima prolazila mnogo bolje od proautonomističke. Na izborima 1923. prointegrativne stranke su dobile 73,7 odsto naspram 24,3 odsto koliko su dobile proautonomističke, na izborima 1925. prve su dobile 74,3 odsto a druge 25,7 odsto, a na izborima 1927. prve osvajaju 79,1 odsto a druge 20,9 odsto glasova. Dakle, ova linija rascepa deli crnogorsko političko telo otprilike u srazmeri 3:1.

Što se interesnih i ideoloških pravaca rascepa u Crnoj Gori tiče, oni su manje izaženi od gornje centripetalno-centrifugalne podele, ali daleko izraženiji od onih u Srbiji. Uspeh Komunista na izborima 1920. nas ne sme zavarati, pošto je on mnogo više posledica vanredno teških posleratnih prilika u Crnoj Gori, kao i odsustva proautonomističke ponude na izborima za ustavotvornu skupštinu (zbog čega su mnogi Zelenaši glasali za Komuniste[64]), nego nekakvih posebnih radničkih interesa koji su tom prilikom došli do izražaja[65]. Međutim, Zemljoradnici vremenom uspevaju da pridobiju sve veći broj pristalica (naročito u nikšićkom kraju), tako da 1927. uspevaju da osvoje jedno poslaničko mesto. Dakle, ako ne računamo izbore iz 1920, na kojima Komunisti osvajaju 38 odsto glasova, onda na ostalim izbornim nadmetanjima radničko-seljačke stranke dobijaju više od jedne šestine glasova: 1923 - 18 odsto, 1925 - 15,5 odsto, 1927 - 18,2 odsto. I premda je ovaj deo biračkog tela manji od onog koji ostaje na autonomističkoj strani centripetalno-centrifugalne pukotine u političkom tlu Crne Gore, on je ipak značajan, zapravo tačno dvostruko značajniji od slične radničko-seljačke interesne grupacije u srbijanskom političkom tlu (koja, posle 1920, nikada nije prešla 9 odsto glasova).

I Komunisti i Zemljoradnici su imali izgrađenu levičarsku ideologiju, pa ako ovim strankama dodamo i Republikance, onda ćemo videti i značaj ideoloških procepa u političkom biću Crne Gore. Zanemarimo li, opet, izbore 1920, na kojima Komunisti i Republikanci osvajaju čitavih 54,11 odsto glasova, na kasnijim izborima oni, skupa sa Zemljoradnicima, dobijaju - 1923: 22,9 odsto, 1925: 22,6 odsto, 1927: 18,2 odsto. To čini jednu petinu birača, u postocima dvostruko više od levičarskog političkog tela u Srbiji, i više od onoga što levičari postižu u ma kojoj drugoj pokrajini Kraljevine (Rastoder, 1996: 74).

Konačno, druga velika pukotina u političkom tlu Crne Gore je ona koja odvaja autoritarističko-etatistički od demokratsko-libertetskog dela. I ovde, kao i u tadašnjoj Srbiji, sukob ova dva dela na političkoj pozornici predstavlja nadmetanje Radikala i Demokrata.

---

58 Radikalna stranka je u izbornom okrugu Crna Gora osvajala glasova: 13,4 odsto i 1 mandat (1920), 25,0 odsto i 3 mandata (1923), 27,5 odsto (sa 3 liste) i 2 mandata (1925), 34,6 odsto (sa 3 liste) i 3 mandata (1927). Izvor: Rastoder, 1996: 40; 57; 74; 97.

59 Demokrati su osvajali: 27,8 odsto (sa 3 liste) i 3 mandata (1920), 25,8 odsto (sa 2 liste) i 2 mandata (1923), 22,3 odsto i 2 mandata (1925), 24,6 odsto (sa 2 liste) i 2 mandata (1927).

60 Komunisti na izborima 1920. u Crnoj Gori osvajaju 38,0 odsto glasova i 4 mesta, 1923. godine (kao NRPJ) 5,5 odsto, 1925. godine (kao NRPJ) 3,8 odsto, a 1927. (kao Savez radnika i seljaka) 6 odsto.

61 Republikanci u Crnoj Gori dobijaju glasova: 1920: 16,1 odsto i 2 mandata, 1925: 6,9 odsto i ostaju bez mandata, 1925: 7,1 odsto i nemaju mandat, 1927. ne ističu samostalnu listu za izbore (neki Republikanci se nalaze na listi Zemljoradnika; Rastoder, 1996: 94).

62 Zemljoradnici su 1923. godine, kada su u Crnoj Gori prvi put izašli na izbore, osvojili 10,5 odsto glasova, ali su ostali bez poslaničkog mesta, 1925. godine 11,7 odsto i opet su ostali bez mandata, ali su 1927. godine dobili 13,2 odsto, što im je konačno bilo dovoljno za 1 mandat.

63 Crnogorski federalisti na svom prvom izbornom nastupu, 1923. godine, dobijaju 24,3 odsto glasova i 2 mandata, 1925. godine njihova lista u odnosu na sve pojedinačne liste (jer su Radikali išli sa 3 liste) osvaja najviše glasova - 25,7 odsto i 3 mandata, i 1927. godine dobijaju 14,9 odsto i 1 mandat.

64 Barem su tako procenjivale vlasti (vidi Gligorijević, 1979: 84). I neki istoričari danas smatraju da je, kasnije, na izborima 1923. i 1925, jedan deo komunističkih glasova iz 1920. otišao crnogorskim Federalistima (Rastoder, 1996: 46; 72).

65 U sadašnjim crnogorskim granicama 1928. godine, na nepunih 300.000 stanovnika bilo je manje od 3.000 najamnih radnika, od čega su dve trećine bili trgovački i zanatlijski pomoćnici, a jedna trećina šegrti; industrijski radnici se ne pominju (Rastoder, 1995: 152).

Radikalsku elitu u Crnoj Gori, kako nam pokazuje Rastoderovo istraživanje, čine prvenstveno delovi privredne elite povezani sa državom preko trgovačkog i finansijskog kapitala i ustanova (oni su većinski članovi upravnih odbora Crnogorske, Podgoričke, Nikšićke i ostalih banaka), zatim delovi sudsko-administrativne elite (od šestorice sudija Velikog suda četvorica su Radikali), kao i sveštenici Srpske pravoslavne crkve i Islamske verske zajednice (osim običnih sveštenika, veoma bliski Radikalima su mitropolit Gavrilo Dožić, koji pomaže stranci u izbornim kampanjama, bivši muftija crnogorskih muslimana Murtezir Karađuzović itd; Rastoder, 1996: 111-112). I u Crnoj Gori, dvadesetih godina, Radikali su „stranka vlasti i tradicije", čiji socijalni sastav pokazuje njen „konzervativizam..., statičnost... i tradicionalizam" (Rastoder, 1996: 112). Interesno duboko vezani za državu i državne monopole i privilegije, Radikale i u Crnoj Gori prati neman „korupcije, protekcije, nepotizma i korteštva" (Rastoder, 1996: 113). U okolnostima u kojima dobar deo stanovništva Crne Gore zavisi od države i njene vlasti[66], i u kojima je u Beogradu „bolje imati jednog ministra naklonjenog Crnog Gori, nego svih sedam poslanika" (Rastoder, 1996: 91), Radikali uspevaju da jačaju uticaj na crnogorsku javnost, i da 1927. godine stignu do trećine glasova birača.

Demokratska stranka u Crnoj Gori „okupljala je srednji stalež i naprosvećeniji dio stanovništva" (Rastoder, 1996: 115). „Sami demokrati su, s ne malim ponosom, isticali da je njihovoj stranci 'pristupilo više od 75 odsto crnogorske inteligencije'" (Rastoder, 1996: 114). Uticajni članovi stranke su i ugledni seljaci, srednji i niži činovnici, a „skoro neprimjetno učešće penzionera u redovima ove stranke opravdava često naglašavanu sintagmu, od samih demokrata, 'mlađi i napredniji'" (Rastoder, 1996: 115). Naravno da autoritarna krila stranke jedno vreme postoje i kod crnogorskih Demokrata: Pribićevićevi orjunaši i ovde znaju da

66 I pored 85 odsto poljoprivrednog stanovništva, zbog izrazite pasivnosti, Crna Gora nije mogla sopstvenom proizvodnjom da obezbedi ishranu svom stanovništvu, pa je Kraljevina nabavljala i u Crnu Goru dopremala nedostajuće žito. Najveći izvor novčanih prihoda za crnogorske porodice takođe je bila država. Ako se setimo da je, dvadesetih godina, u Crnoj Gori bilo oko 3.000 najamnih radnika, taj podatak treba da uporedimo sa činjenicom da je 1921. godine u javnoj službi, vojsci i slobodnim profesijama radilo 12.000 lica (Rastoder, 1995: 117). Uz to je penzionera - i to posle revizije penzija iz 1926. godine, kada je utvrđeno da je oko 3.000 lica u Crnoj Gori uživalo bespravno stečenu penziju ili neki drugi oblik državne pomoći (Rastoder, 1995: 125) - bilo 2.577 (Rastoder, 1995: 126), a invalida i drugih primaoca socijalne pomoći (udovica, siročadi itd) u Crnoj Gori je, godine 1928, bilo najviše u Kraljevini - 3.234 (Rastoder, 1995: 130). I ne samo da su državni službenici koji su bili privrženici opozicionih stranaka premeštani, penzionisani, ili ostajali bez službe (Radikali su u Crnoj Gori do 1925. godine „pročistili" upravni aparat od pristalica drugih stranaka; Rastoder, 1996: 64), već su čak i penzioneri, posve protivzakonito, često upozoravani da moraju da glasaju za vladajuću stranku jer će u protivnom izgubiti penziju (Rastoder, 1995: 127).

kinje političke protivnike (Rastoder, 1996: 50) a Marinkovićeva struja, zahvaljujući prvenstveno zaslepljujućoj privlačnosti ministarskih fotelja, pred izbore 1927. dobija većinu na Oblasnoj konferenciji stranke (Rastoder, 1996: 88). Ali, Pribićevićevi sledbenici ne uspevaju da ovladaju crnogorskim Demokratima, pa se i ovde 1925. godine moraju odvojiti u Samostalnu demokratsku stranku (čiji je „uticaj na političke odnose u Crnoj Gori bio periferan"; Rastoder, 1996: 63), a Marinkovićevo krilo 1928. godine ostaje bez uporišta i u Crnoj Gori, pošto tamošnji Demokrati na kongresu stranke u svemu staju na stranu Ljube Davidovića (Rastoder, 1996: 108).

Crnogorski Demokrati nisu sebe videli samo kao „faktor modernizacije i napretka" (Rastoder, 1996: 115). Oni su, istovremeno, nastojali i da nekako ublaže integrativno-autonomistički procep u političkom zemljištu Crne Gore. Već od svog kongresa 1921. godine Demokrati se zalažu sa „veću decentralizaciju u upravi zemlje" (Gligorijević, 1979: 120), a od 1924. godine i oslobođenja od Pribićevićevog prečanskog krila (pod čijim uticajem je stranka u početku i zastupala integrativno jugoslovenstvo), Demokrati i u svoje izborne proglase unose zahteve za državnim preuređenjem po načelu „najšire samouprave" (Gligorijević, 1979: 186). U Crnoj Gori oni sve više uviđaju štetnost i pogrešnost jednog centralizovanog, inertnog i autoritarnog državnog aparata, kakav ima ondašnja Kraljevina, i o tome već 1928. godine pišu, u stranačkom listu za Crnu Goru, ono što bi valjda svaki autonomista u Crnoj Gori u celosti potpisao: „Bijeda Crne Gore nije se umanjila aktom ujedinjenja. Nije se umanjila, jer dok je imala svoju samostalnost bila je u mogućnosti da upotrijebi sva sredstva za njeno ublaženje. A danas? Danas treba mjesecima da kuka da se na mjerodavnom mjestu čuje njen glas, a akcija kada dođe i ako dođe..." (*Narodna riječ*, 26, oktobar 1928; navedeno prema Rastoder, 1996: 108).

U tom smislu, manja vezanost za državni aparat vlasti, veća spremnost na poštenu utakmicu i u ekonomiji i u politici, veća demokratičnost i tolerancija, vodili su crnogorske Demokrate na put sporazuma i umerenosti i u odnosu na integrativističko-autonomistički procep, pa su se oni, po Rastoderu, nalazili negde „između 'srpstva' radikala i 'crnogorstva' federalista" (Rastoder, 1996: 115).

Ali, ako su se Demokrati u Crnoj Gori vremenom sve više kretali ka granici integrativizma i autonomnosti, kakav su onda položaj Federalisti, pa i ostale stranke u Crnoj Gori dvadesetih, zauzimali u odnosu na autoritaristično-demokratrski rascep? Za stranke levice je lako dati odgovor, jer su Republikanci i Zemljoradnici, po svom čvrstom pro-parlamentarnom opredeljenju svakako pripadali demokratskom taboru, dok su Komunisti, zbog njihovih totalitarističkih predstava, naravno u autoritarističkom. Što se, pak, Federalista tiče, oni su svoje zalaganje za autonomiju nastojali da predstave kao deo naprednih savremenih stre-

mljenja ka decentralizaciji države[67]. Ipak, sama politička elita okupljena u Crnogorskoj federalističkoj stranci nesumnjivo je arhaična i konzervativna. Nju, prema Rastoderovom istraživanju, čine visoki državni službenici iz vremena Kralja Nikole (od 22 člana Glavnog odbora šestorica su negdašnji ministri, a pridodamo li im R. Popovića i P. Plamenca, koji su takođe u stranci, dobićemo „čitavu jednu bivšu vladu" Rastoder, 1996: 123). Tu je i veći broj bivših crnogorskih oficira koji se sada, kao i njihovi politički drugovi, nalaze u penziji. Trgovaca ili drugih pripadnika privredne elite, kao i predstavnika akademskih elita i pod-elita kod Federalista gotovo da i nema (Rastoder, 1996: 123). „U suštini, socijalna osnovica federalista bila je znatno uža od njihovih glavnih rivala demokrata i radikala. Bez oslonca u državnom aparatu, privredno statičkom strukturom, uz okrenutost selu, crnogorski federalisti su, u suštini, i pripadali konzervativnom političkom sloju sa suženom intelektualnom bazom, koja nije obezbeđivala neophodno podmlađivanje, bez obzira na postojanje studentskog federalističkog kluba" (Rastoder, 1996: 124).

Otuda i Federaliste, bez obzira na izvesne pro-liberalne crte njihove ideje, moramo svrstati u autoritaristički tabor, pa tako odnos autoritarizam-demokratija u Crnoj Gori dvadesetih ima sledeći izgled (posmatrano po ishodima izbornih nadmetanja): 1920. - autoritarni tabor 51,4 odsto, demokratski 39,2 odsto; 1923. - autoritarni tabor 54,8 odsto: demokratski 43,2 odsto; 1925. - autoritarni tabor 58,9 odsto: demokratski 41,1 odsto; i 1927. - autoritarni tabor 56,8 odsto: demokratski 43,2 odsto. Dakle, premda nije tako oštra kao integrativističko-autonomistička, raspuklina autoritarizam-demokratija prostire se kroz veći deo crnogorskog političkog tla, odvajajući ga otprilike u srazmeri 4:3. Ta napuklina je manje primetna od one izazvane centrifugalno-centripetalnim silama, ali bi, da je redovni parlamentarni život u Kraljevini malo duže potrajao, ona izgleda mogla da postepeno nadjača sve ostale.

Dakle, raspukline dele političko zemljište Crne Gore u sledećim razmerama: procep autoritarizam-demokratija - 4:3; procep integrativizam-autonomizam - 3:1; ideološki procep (centar i desnica *vs*. levica) - 4:1; i interesni procep (catch-all parties *vs*. radničko-seljačke stranke) - 5:1. Ti procepi su znatno izraženiji nego u tadašnjoj Srbiji, premda ne i sasvim učvršćeni, pa nema one male rastegljivosti glasanja (tj. „zakovanosti" birača za svoje stranke) koja odlikuje političko telo sa dubokim i trajnim pukotinama (Bartolini and Mair, 1990: 212). Ostaje sa-

67 Govoreći jednom prilikom u Narodnoj skupštini, 9. februara 1923, Federalistički poslanik Mihailo Ivanović je rekao da Federalisti pitanje državnog preuređenja ne vide kao pitanje nacionalnih i verskih suprotnosti (uostalom, i sami Federalisti su se izjašnjavali kao Srbi; Gligorijević, 1979: 156; Rastoder, 1996: 122), već prvenstveno kao sukob političkih ideja „reakcionarnog centralizma i naprednog decentralističkog pravca" (prema Gligorijević, 1979: 156)

mo da se pretpostavlja kako bi se stvari dalje razvijale da je Crna Gora, i posle 1929, imala redovni parlamentarni život, i da li bi neke od ovih raspuklina, tokom vremena, postale pliće i kraće, ili dublje i duže.

Rascepi u Crnoj Gori 1990-ih

Crna Gora devedesetih je nešto sasvim drugo od Crne Gore dvadesetih. To više nije samo administrativna oblast, to je ponovo država. Ne sasvim samostalna, kao do 1918, ali država sa svojim parlamentom, vladom i predsednikom, sa svojim budžetom i svojom politikom. Crna Gora više nije parlamentarno-politički nezanimljivo područje, koje daje samo 2 odsto poslanika za skupštinu (7 od 315), ili 1,4 odsto poslanika za vladajuću stranku (od 143 Radikala, koliko je 1925. godine brojao poslanički klub ove stranke, iz Crne Gore su dolazila samo dvojica). Sada Crna Gora u federalnu skupštinu šalje 28 odsto predstavnika (50 poslanika na 178 mesta u oba veća), i ima sopstvenu skupštinu u kojoj, osim jedno vreme Šešeljevih Radikala (8 poslanika 1992-1996), više i nema stranaka sa sedištem u Beogradu[68].

I u društvenom smislu Crna Gora devedesetih je nešto drugo. To više nije zemlja sa 85,3 odsto seljaka, jer poljoprivrednog stanovništva 1991. godine ima svega 7,2 odsto (Pavićević, 1997: 101). Većina aktivnog stanovništva sada su radnici (32,1 odsto), trgovački ili ugostiteljski pomoćnici (20,1 odsto), stručnjaci i umetnici (16,1 odsto), ili činovnici (13,5 odsto; Pavićević, 1997: 104).

Razume se, ima stvari koje su ostale iste. Udeo versko-jezičkih manjina u stanovništvu[69], ili zavisnost većine življa od države[70]. Ali, to je ipak jedno drugo društvo u odnosu na ono od pre sedamdeset godina.

68 Demokratska stranka je 1990. godine u Crnoj Gori osvojila svega 1,2 odsto glasova i ostala bez mandata, Šešeljevi Radikali su, nakon uspeha na izborima 1992, na sledećem izbornom nadmetanju, 1996. godine, ostali bez mandata (dobivši 4,4 odsto glasova), a 1998. godine doživeli su još teži poraz, osvojivši svega 1,2 odsto glasova. SKPJ je 1992. dobio 2,2 odsto, 1996. godine (kao JUL) 0,6 odsto, a 1998. godine 0,01 odsto glasova, itd.

69 Prema popisu 1991, Crnogoraca je 61,9 odsto, Srba 9,3 odsto, Muslimana 14,6 odsto, Albanaca 6,6 odsto, Hrvata 1,0 odsto, i Jugoslovena 4,3 odsto (Pavićević, 1997: 97-8). Uzeto po veroispovesti, pravoslavnih je 70 odsto, muslimana 19 odsto, a katolika 4 odsto (Pavićević, 1997: 100), što je veoma slično stanju iz dvadesetih, kada je, kao što smo već rekli, pravoslavnog življa bilo 76 odsto, muslimana 18 odsto, a katolika 6 odsto (Rastoder, 1995: 136).

70 Samo penzionera u Crnoj Gori je 1992. godine bilo 71.335 (Pavićević, 1997: 105), dakle 22,5 odsto više nego manuelnih radnika, ili 39 odsto u odnosu na celo radno stanovništvo (izračunato prema Pavićević, 1997: 104-105). „U Crnoj Gori veoma je teško naći porodicu koja, na ovaj ili onaj način, ne zavisi od države" (Pavićević, 1997: 104). „Prema podacima koji su se pojavili neposredno pred izbore (1996. - A. S.), čak *dve trećine* stanovništva Crne Gore, direktno ili indirektno, zavisilo je od budžeta republike (Popović, 1997: 84; podvukao pisac).

Šta je onda sa Lipset-Rokanovim rascepima? Jesu li se i oni izmenili?

Dve glavne pukotine - integralističko-autonomistička i autoritaristično-demokratska – izgleda da su ostale gotovo kakve su i bile. Ako se nešto promenilo, to su one sitnije naprsline - interesne, ideološke ili većinsko-manjinske, koje su pomalo izmenile dubinu, ili pravac. Ali, ispucalost (ili segmentacija) tla u devedesetim kao da je u osnovi zadržala svoj lik iz dalekih dvadesetih.

Najpre, centrifugalno-centripetalni sukob. Iza njega opet stoje društvene elite sa različitim viđenjem sudbine nacije i svojom ulogom u njoj. Integrativistička želi čvrstu vezu sa Srbijom, ako ne državnu i nacionalnu ono barem privrednu i kulturnu. Autonomistička želi labavljenje te veze, i to ne samo u državnom, već i u nacionalnom, crkvenom i svakom drugom smislu. Znamenje one prve je Narodna stranka (Novaka Kilibarde), naročito u razdoblju 1990-1995[71], a nakon 1997. godine Srpska narodna stranka (Božidara Bojovića) i Socijalistička narodna partija (Momira Bulatovića). Znamenje one druge je Liberalni savez (Slavka Perovića), od svog nastanka do danas. Negde između je Demokratska partija socijalista (danas Mila Đukanovića). Ona je uopšte, sve do raskola 1997. godine, nastojala da, kako to primećuje Darmanović, „u glavnim političkim pitanjima stoji *u sredini*: između indenpendista i unitarista (u državnom pitanju); između 'zelenaša' i 'bjelaša' (u nacionalnom pitanju); između kapitalizma i socijalizma (u ideološkoj i razvojnoj orijentaciji); između pacifizma i ratnog patriotizma (povodom rata u bivšoj SFRJ); između prozapadne orijentacije i istočno-pravoslavne 'transferzale' (u spoljno-političkoj orijentaciji)..." (Darmanović, 1998: 5). Čak i nakon raskola, glavnina stranke, pod Đukanovićevim vođstvom, produžila je istim putem, nastojeći da nekako, poput crnogorskih Demokrata krajem dvadesetih, pomiri „srpstvo" Narodnjaka, i „crnogorstvo" Liberala.

I premda, zbog ovakvih nastojanja DPS, integralističko-autonomistička pukotina ne raspolućuje sasvim crnogorsko političko tle, ona je svakako jaka i duboka. Uzmemo li kao primer republičke izbore 1992. godine, i ukoliko zadržimo našu podelu na tvrde integraliste (NS, SRS, SNO, SOP i DO), tvrde autonomiste (LS, SDP CG, SDPR, CFP) i umerenjake (DPS i različite komunističke frakcije), videćemo da su birači prvima dali 17 odsto, drugima 20 odsto a trećima 51 odsto glasova, tj. da se biračko telo podelilo otprilike u srazmeri 1: 1: 2,5 (Pavićević, 1997: 205-207). Ako umerene priključimo tvrdim integralistima, kao što smo uradili sa crnogorskim Demokratima dvadesetih, tada je odnos integralista i autonomista 3,5:1, što je blizu odnosu 3:1 iz dvadesetih.

Naravno, od 1992. do 1999. godine je dolazilo do pomeranja na političkoj pozornici. Premda su na integrativističko-autonomističkom poprištu Narodnjaci i Bulatovićev SNP zamenili mesta, može se pretpostaviti da je procep – bez obzira na različitu snagu ovih stranaka - nekako ostao gde je i bio. Naime, Bulatovićevo osvajanje polovine biračkog tela, na predsedničkim izborima 5. i 19. oktobra 1997. godine, nikako nije značilo da su tvrdi integralisti više nego udvostručili svoj udeo. Niti je 6,3 odsto glasova za Perovićeve liberale na skupštinskim izborima 31. maja 1998, bio znak prepolovljavanja udela tvrdih autonomista. To je samo bio još jedan pokazatelj da linija autoritarno-demokratskog rascepa, o kojoj će nešto kasnije biti više reči, i dalje prevladava nad lijnijom autonomističko-integrativističkog rascepa.[72]

Kada je već reč o pukotinama izazvanim centrifugalno-centripetalnim silnicama, valja reći da je većinsko-manjinski rascep u Crnoj Gori devedesetih, bar kada je političko tlo u pitanju, nešto primetniji od onoga dvadesetih godina - premda još uvek daleko plići i kraći od onog na koji smo naišli u Srbiji. Premda ovde pripadnici versko-jezičkih manjina glasaju za glavne partije u državi[73], ipak postoje i parlamentarne manjinske stranke koje se smatraju zastupnicima etničkih interesa manjina. Ali, te stranke su samo u prvim izborima uspele da dosegnu polovinu udela koji njihove manjine imaju u crnogorskom stanovništvu, nakon čega osvajaju sve manje glasova[74]. Na skupštinskim izborima 1998. godine alban-

71 Narodna stranka Crne Gore u početku je delovala kao srpska nacionalna stranka. Ona nije odricala postojanje crnogorske nacije, ali se zalagala za uporedni razvoj „srpske svesti u Crnoj Gori" (Goati, 1996: 71). Na izborima 1990. godine stranka je nastupila sa tvrdnjom da oni odlučuju „hoće li Crna Gora biti jedna od srpskih država, što je oduvijek bila i kakvom su nam je u amanet ostavili naši preci, ili će zaista u njoj srpsko ime poginuti" (iz proglasa pročitanog na predizbornom mitingu u Titogradu, 2. 12. 1990; prema Pavićević, 1997: 93). U oktobru 1995, posle poraza Srba u ratovima u Hrvatskoj i Bosni, Novak Kilibarda odbacuje dotadašnju nacionalnu politiku stranke (Goati, 1996: 71-72), a maja 1997. godine dolazi do rascepa i odvajanja krila Božidara Bojovića koja će pod imenom Srpska narodna stranka nastaviti tvrdu integrativističku politiku (Popović, 1997: 71).

72 Naime, grupisanje stranaka uoči izbora 1998. godine nije išlo pravcem autonomističko-integrativističkog rascepa, jer su autonomističke Socijaldemokrate ušle u savez sa umerenjačko-integrativističkim Socijalistima i Narodnjacima a ne sa autonomističkim Liberalima. Činjenica da su Liberali kao tvrdi autonomisti pretrpeli izborni neuspeh a savez tvrdih autonomista i umerenih integrativista doživeo izborni trijumf, jasno pokazuje da su se u izborima 1998. godine birači rukovodili nečim drugim a ne autonomističko-integrativističkim idejama.

73 Smatra se da je nezanemarljiv broj Muslimana (posebno 1996), pa i Albanaca glasao za DPS (Darmanović, 1998: 5), dok je Socijaldemokratska partija reformista, na izborima 1992, svoja 4 mandata osvojila prvenstveno zahvaljujući glasovima manjina (Plav 26,1 odsto, Rožaje 24,8 odsto).

74 Albanske i muslimanske stranke, okupljene u Demokratskoj koaliciji, osvojile su na izborima 1990. godine 10,1 odsto glasova, dok je udeo muslimanskog i albanskog življa u Crnoj Gori 21,2 odsto. Na izborima 1992. godine, Demokratski savez Albanaca u Crnoj Gori osvaja 4 odsto glasova, što im nije bilo dovoljno za mandat, 1996. godine 1,8 odsto glasova i 2 mandata, a 1998. godine 1,6 odsto i 1 mandat. Demokratska unija Albanaca osvojila je 1996. godine 1,3 odsto glasova i 2 mandata, a 1998. godine 1,0 odsto i 1 mandat. Stranka demokratske akcije osvaja 1996. godine 3,5 odsto glasova i 3 poslanička mesta a 1998. godine 0,6 odsto glasova i ostaje bez poslanika.

ske i muslimanske stranke dobijaju sedam puta manje glasova od svog udela u stanovništvu (3 odsto glasova naspram 21 odsto stanovnika) a Đukanovićeva proliberalna koalicija *Da živimo bolje* uspeva da i u posebnoj izbornoj jedinici sa muslimansko-albanskim življem osvoji više poslaničkih mesta (3) od nacionalnih stranaka (2). Rascep dakle postoji, ali za razliku od onog u Srbiji nije ni dubok, niti ugrožavajući.

O interesnim i ideološkim rascepima u Crnoj Gori devedesetih može se reći isto što i o onim u Srbiji - nesumnjivo postoje, ali nisu izraženi. Već je rečeno da je DPS sve vreme nastojao da u političkom prostoru Crne Gore igra ulogu centrističke stranke, a ako znamo da je pri tome uspevao da privuče polovinu glasača (1990: 66,4 odsto, 1992: 47,5 odsto, 1996: 50,9 odsto i 1998. godine, u savezu sa NS i SDP, 49,5 odsto), onda je jasno da je ova hegemon-stranka, kako je naziva Darmanović (1998), sprečavala nastanak i produbljivanje kako interesnih tako i ideoloških pukotina. Premda je, van DPS, politička pozornica u Crnoj Gori gusto naseljena socijalističkim i komunističkim partijama (na izborima 1992. učestvovalo je čak 7 stranaka sa pridevima „socijalistički", „socijaldemokratski", „komunistički" i „levi"), one uspevaju da privuku tek svaki deseti glas (11,3 odsto u 1992), pri čemu ostaje nejasno da li su neke od njih (poput Socijaldemokratske partije reformista, koja je 1992. godine među levim partijama osvojila najviše glasova - 4,5 odsto) više ideološke ili manjinske stranke (SDPR najviše glasova dobija u muslimanskim područjima).

Što se stranaka ideološke desnice tiče, njih - sudeći po nazivima - u Crnoj Gori gotovo da i nema, a stranka sa imenom „Liberalna" više je prepoznatljiva po svojoj pro-autonomističkoj usmerenosti nego po nekakvom izraženom ekonomskom ili političkom liberalizmu. Dakle, uzmemo li da onih 21 odsto građana Crne Gore koji bi, po Mihailovićevom istraživanju, prihvatili povratak na komunizam (Mihailović, 1997a: 29-30), to prvenstveno misli iz ideoloških a ne iz nostalgičnih razloga (što nije baš najverovatnije, ali drugih pokazatelja zasada nemamo), i da oni predstavljaju udeo levice u biračkom telu, tada bi ideološki procep (centar i desnica *vs.* levica) u Crnoj Gori devedesetih opet nekako bio sličan onome dvadesetih godina, tj. 4: 1.

Tako smo došli do druge velike pukotine u političkom tlu Crne Gore, a to je autoritarno-demokratski rascep. I ova je pukotina u početku bila stezana i pokrivana centrizmom DPS-a, koji je, istina, sledio autoritarnu politiku Miloševićevih socijalista, ali se trudio da joj koliko-toliko da demokratski oblik. Najpre, atmosfera u crnogorskoj skupštini bila je mnogo povoljnija za parlamentrni rad od one u srbijanskoj ili jugoslovenskoj (vidi naredni ogled). DPS je nastojao da pokaže političku širinu pa je, premda je raspolagao sa pouzadnom parlamentarnom većinom, jedno vreme išao i na obrazovanje višestranačke vlade (5. mart 1993. - 2. februar 1994). Zabeleženo je da su čak i neki zakonski nacrti ili predlozi opozicije prolazili skupštinsku DPS većinu (Pavićević, 1997: 217). Crnogorski predstavnici vlasti dvared su odbili da slede Miloševićev autoritarni politički pravac (oktobra 1991, kada je Bulatović, u Hagu, prihvatio predlog lorda Karingtona, i novembra 1992, kada su crnogorski zastupnici u Veću republika odbili da obore Panićevu vladu; Darmanović, 1993: 144; Pavlović, 1994: 152) itd.

Međutim, DPS je ipak u osnovi bio samo manje autoritarna varijanta srbijanskih Socijalista, i sve što je rečeno za Socijaliste (prethodni ogled), važilo je, na izvestan način, i za stari DPS - monopolisanje države i privrede, klijentizam, nadziranje javnog mnenja, ograničavanje političke utakmice itd. Otuda se, već od samog početka obnove višestranačja, u Crnoj Gori obrazuju i pro-liberalne političke snage, čije elite smatraju da bi u uslovima slobodnijeg političkog i privrednog tržišta mogle imati više uspeha nego pod tadašnjim uslovima DPS monopola. Tako birači, već na izborima 1990, imaju prilike da glasaju za proliberalnu alternativu oličenu u Reformskoj koaliciji (čine je Liberali, dve socijaldemokratske partije koje će se 1993. ujediniti u današnje Socijaldemokrate, i neke druge manje stranke), a na izborima 1996. godine za proliberalnu Koaliciju Narodne sloge (čine je Liberali i Narodnjaci), kao i za Socijaldemokrate.

To, naravno, nikako ne znači da su sve stranke u ovim pro-liberalnim savezima bile demokratske, niti da su za njih birači glasali samo zato što su ih doživljavali kao pro-liberalnu alternativu[75]. Različite elite i njihove stranke jednostavno su uviđale značaj pro-liberalne opozicije režimu, i bile spremne da u osvajanju političke moći oštrije zaigraju na tu kartu čak i ako same nisu bile u potpunosti napustile etatističko-autoritarni deo političkog spektra. Činjenica da su Narodnjaci i Liberali - u to doba stranke sa suprotnih strana integrativističko-autonomističkog rascepa - prešle preko svih razlika i, već od kraja 1994, počele tešnje da sarađuju, da bi 1996. ušle u antirežimski izborni savez, jasno je pokazivala spremnost crnogorskih političkih elita da se sve razlike - pa i integrativističko-autonomističkog rascep - gurnu u pozadinu a da se u prvi plan istakne borba protiv autoritarizma i političkog monopola (Popović, 1997: 66). Međutim, izvesna veća liberalnost DPS u odnosu na srbijanske Socijaliste, tako i nedovoljna izdiferenciranost autoritarnih i demokratskih delova stranačkih elita u crnogorskoj opoziciji, onemogućavali su da se autoritrni i demokratsku tabor onako oštro razdvoje kao što je to bio slučaj u Srbiji.

To se najbolje može videti ako pogledamo tadašnji presek autoritarnosti stranačkih pristalica. Istraživanje Mihailovića i saradnika, sprovedeno 1996. godine,

75 Reformisti 1990. godine osvajaju 13,6 odsto glasova i 17 mandata, a Narodna sloga 1996. godine 25,6 odsto glasova i 19 mandata, dok Socijaldemokrate na istim izborima dobijaju 5,7 odsto glasova i ostaju bez mandata.

pokazuje da su rasponi između autoritarnih i neautoritarnih pristalica vladajuće i opozicionih stranaka u Crnoj Gori daleko manji nego oni u Srbiji. Ako kao diferencijal autoritarnosti uzmemo razliku između autoritarnih i neautoritarnih pristalica (izraženu u postocima), tada se na autoritarnoj strani političkog procepa nesumnjivo nalazi DPS (+37, tj. 53 odsto autoritarnih i 16 odsto neautoritarnih), na neautoritarnoj strani Narodnjaci (- 24, tj. 30 odsto autoritarnih i 54 odsto neautoritarnih), dok su Liberali tačno u sredini (-1, tj. 35 odsto autoritarnih i 36 odsto neautoritarnih; Kuzmanović, 1997: 242)[76]. Međutim, ako uporedimo ove vrednosti sa autoritarnošću srbijanskih stranaka (prema istom istraživanju), odmah ćemo videti koliko je autoritarističko-demokratski procep u Crnoj Gori manji, tj. koliko je manje izražena podela stranaka na one sa prvenstveno autoritarnim, i one sa prvenstveno demokratskim pristalicama: dok je, dakle, diferencijal autoritarnosti kod DPS +37, kod SPS je +46, dok je kod NS -24, kod DSS je -67, pa je čak i kod „mešovitih" Liberala mnogo više autoritaraca nego kod Šešeljevih Radikala, koji sa diferencijalom od -11 u Srbiji zauzimaju središnji položaj između autoritarnog SPS i demokratskog DSS.

Tek će raskol u DPS, tokom 1997. godine, dovesti do potpunijeg razlučivanja demokratskog od autoritarnog tabora. Tokom tromesečnih Zimskih protesta 1996/97, Miloševićeva vlast došla je u ozbiljnu krizu. Činilo se da su demokratske snage u Srbiji konačno prevladale, a glavne zapadne sile odlučno su se ograđivale od Miloševićeve autoritarne vlasti (Antonić, 1997). Mnogim pripadnicima elite izgledalo je kako je vreme za prebacivanje na demokratsku stranu, i u Srbiji su to uradili bankar Bogoljub Karić i gradonačelnik Beograda Nebojša Čović. U takvim okolnostima i deo crnogorske političke elite, predvođene Milom Đukanovićem, procenio je da je kucnuo čas za prelazak u demokratski tabor, i Đukanović to otvoreno objavljuje, koreći Miloševića zbog autoritarizma (*Vreme*, 22. februar 1997). Kada je, međutim, Milošević uspeo da još jednom slomi pro-demokratski pokret u Srbiji, i započeo da se obračunava sa prebezima (Čović je politički marginalizovan, a Karić prinuđen na revidiranje), Momir Bulatović, drugi glavni čovek DPS-a, odlučuje da iskoristi Miloševićevu autoritarističku ofanzivu kako bi sasvim preuzeo DPS i uklonio svog glavnog suparnika Đukanovića. Međutim, Đukanović se pokazao veštijim u obezbeđivanju većine u stranci, pa se, 11. jula 1997, DPS raspao na veći, Đukanovićev, i manji, Bulatovićev deo.

76 Prema ovom istraživanju, pristalice SDA (+13) pripadaju autoritarnoj, a SDP (-21) neautoritarnoj strani, no s obzirom na mali broj ispitanih privrženika ovih stranaka (SDA 8, a SDP 19) nalaz moramo uzeti sa velikom uzdržanošću.

Kako se sukob produbljivao tako je Đukanović počeo da sve više igra ulogu demokratskog i libertetskog, a Bulatović tradicionalističkog i autoritarističkog političara. To je još jedan dobar primer kako političke ličnosti sistemski slučajno počnu da igraju određene društvene uloge, da bi onda, logikom samog sistema, u skladu sa tim ulogama počele da nalaze odgovarajuća uporišta u strukturi. Na početku devedesetih Bulatović i Đukanović su jednako autoritarni političari, izašli iz istovetnog populističkog šinjela. I premda Đukanović ispoljava nešto više sklonosti ka otpravljanju tekućih privrednih poslova a Bulatović je više zaokuplien državnom politikom, obojica su jednako daleko od obrasca pro-liberalnog političara. Ali kad je, početkom 1997, Đukanović rešio da zaigra na demokratsku kartu, a Bulatović odlučio da ga ruši uz pomoć autoritarnih snaga, oni počinju stvarno da se razlikuju, kako po saveznicima iz društvenih i političkih elita, tako i po sklopu svojih sledbenika.

Đukanović je, u potrazi za podrškom svojoj predsedničkoj kandidaturi, postigao sporazum sa ostalim opozicionim strankama o liberalizaciji političkog tržišta (tzv. Sporazum o minimumu principa za razvoj demokratske infrastrukture u Crnoj Gori, od 1. septembra 1997), sporazum koji je po značaju za demokratizaciju Crne Gore ocenjen kao „istorijski" i „crnogorski okrugao sto sa zakašnjenjem od sedam godina" (Darmanović, 1998: 7). Oko Đukanovića su se sve više okupljale pro-tržišne i pro-demokratske snage, a kako je kišobran zapadnih sila - koji ga je čuvao od nasilnog obaranja iz Beograda - bio delimično uslovljen i njegovim demokratskim ponašanjem, to je Đukanović, krajem 1997. godine, stvarno izrastao u izvesno znamenje demokratskog/libertetskog tabora. Nasuprot njemu, Bulatović je, sve više se oslanjajući na novčanu, medijsku i logističku podršku Miloševića, vremenom poprimio mnoge odlike autoritarističkog i tradicionalističkog političara Miloševićevog soja, pa je tako i sam gotovo postao znamenje oko koga su se okupljale autoritarne elite i autoritarni sledbenici. Bulatović nije preterano pokazivao da usvaja demokratska pravila igre jer nije priznavao svoj izbornih poraz na predsedničkom nadmetanju (OI, 1998: 40), pokušavao je da izazivanjem meteža, 12-14. januara 1998, Miloševiću stvori priliku za državni udar (OI, 1998: 44), i nije se libio da se posluži Miloševićevom propagandnom mašinerijom za ocrnjivanje političkih suparnika (recimo, u predizbornoj kampanji 1998. godine, postotak članka u kojima se napada Đukanović i njegov savez iznosio je: u *Politici* 98 odsto, a u *Politici Ekspres* i svih 100 odsto!; OEBS, 1998: 123)

Predsednički izbori, oktobra 1997. godine, na kojima su Đukanović i Bulatović odmerili svoje snage, mogu se, zapravo, uzeti kao otvaranje procepa *autoritarizam-demokratija* u crnogorskom političkom tlu, i početak onakvog razlučivanja autoritarnog i demokratskog tabora kakvo postoji i u Miloševićevoj Srbiji. Na tim izborima iza Bulatovića su stale različite političke snage -

od komunističkih i kripto-komunističkih frakcija levice, preko umerenih integralista, do ultraradikalnih integralista, ali je svima njima jedna stvar bila zajednička - antiliberalizam i antizapadnjaštvo. Nasuprot njima, iza Đukanovića su stale jednako raznorodne političke snage - od umerenih integralista, preko manjinskih stranaka i umerenih autonomista do ultraradikalnih autonomista, i svima njima je opet bila zajednička jedna stvar, a to je – liberalizacija i pozapadnjačenje.

To naravno ne znači da su svi birači glasali za Bulatovića kao autoritarca a za Đukanovića kao demokratu, niti da su svi autoritarci glasali za Bulatovića a svi demokrati za Đukanovića. Za Bulatovića su svakako glasali i neki demokratski orijentisani birači koji su više verovali njegovoj varijanti integrativizma nego Đukanovićevoj, a za Đukanovića i mnogi autoritarni birači, sledeći uputstva rukovodstava svojih manjinskih i autonomističkih stranaka. Ali, u osnovi, birači su se podelili po crti etatizacija-liberalizacija, i tako je ova linija procepa, kako su pokazali predsednički izbori, jednostavno presekla crnogorsko biračko telo nadvoje[77].

To raspolućenje biračkog tela, pogotovo nakon što je iza Đukanovića stala gotovo celokupna opozicija, neki crnogorski analitičari su ocenili kao „ne malo iznenađenje", koje pokazuje da je „snaga agresivnog velikosprstva, čak i u krajnje iskompromitovanoj Miloševićevoj varijanti, još uvek relativno velika" (Popović, 1998: 107). Ali, pre bi se moglo reći da je Bulatovićeva polovina zapravo predstavljala konzervativno-autoritarni deo crnogorskog biračkog tela, koji teško može biti manji od 40 odsto, dok je Đukanovićeva polovina predstavljala liberalno-demokratski deo crnogorskog biračkog tela, koji verovatno nije veći od 40 odsto, što je slično odnosu koji smo utvrdili i za dvadesete godine. Ovaj odnos se vremenom menja i to, kao sada stvari stoje, više u korist pro-liberalizacijskog tabora. Na skupštinskim izborima 1998. godine stranke koje su na predsedničkim izborima podržale Đukanovića dobijaju 15,8 odsto glasova više, a stranke koje su podržavale Bulatovića 18,6 odsto glasova manje nego 7 meseci pre (OI, 1998: 38).

Nažalost, još uvek nemamo odgovarajuća iskustvena istraživanja pomoću kojih bi sa većom pouzdanošću mogli da proverimo gornje procene. Nalazi iz istraživanja Čađenovića i saradnika (Čađenović, 1998) ne se odnose na autoritarnost, ali kroz sliku pristaša glavnih predsedničkih kandidata možemo posredno da zaključimo koliko je opravdana pretpostavka o većoj konzervativnosti i autoritarnosti jednih i manjoj drugih. Naime, pokazuje se da su Bulatovićeve pristalice veoma slične tipičnim SPS pristalicama, tj. da se regrutuju u starijem, manje obrazovanom, i seoskom stanovništvu, dok su Đukanovićeve pristalice sličnije tipičnim pristalicama Zajedno tj. da dolaze iz redova mlađeg, obrazovanijeg, i urbanijeg življa. Znajući raspored autoritarnosti među slojevima koji pokazuju druga istraživanja, moguće je pretpostaviti da je autoritarnost daleko više izražena u Bulovićevom nego Đukanovićevom taboru. No tek će nam neko od sledećih iskustvenih istraživanja moći pružiti određenije potvrde za takvu pretpostavku.

Konačno, skupštinski izbori 31. maja 1998. godine takođe su potvrdili dubinu konzervativno-libertetskog procepa u Crnoj Gori. Neučestvovanje Liberala Slavka Perovića u Đukanovićevom demokratskom bloku bilo je kako posledica ličnog suparništva ova dva prvaka, tako i učinak Perovićeve procene da je integrativističko-autonomistički rascep za Liberale i za Crnu Goru mnogo važniji od konzervativno-liberalizacijskog. Kako su pristalice Liberala, kao što smo već naveli, po svojoj autoritarnosti 1996. godine bile negde u sredini između pro-autoritarnih i pro-demokratskih stranaka, može se reći da je ova stranka privlačila glasače prvenstveno kao autonomistička. Međutim, Liberali na izborima 1998. osvajaju svega 6,4 odsto glasova, što je gotovo upola manje od njihovog učinka u poslednjem samostalnom izbornom nastupu (1992. godine, kada su dobili 12,4 odsto). Još lošije je prošla čisto integrativistička Srpska narodna stranka (Božidara Bojovića), koja je osvojila svega 1,9 odsto glasova, višestruko manje nego što je svojevremno bio učinak Narodne stranke u njenim „najsrpskijim" danima (1992. godine 13,8 odsto). Time su birači jasno pokazali da niti autonomizam niti integrativizam, sami po sebi, ne mogu, u tadašnjem trenutku, biti njihov glavni politički interes i da oni izbor između konzervativizma i liberalizacije trenutno vide značajnijim nego što je puki izbor između autonomizma i integrativizma.

U svakom slučaju, može se, kao i slučaju Srbije, pretpostaviti da će prevaga ovog rascepa u Crnoj Gori verovatno potrajati do učvršćenja demokratije i demokratskih ustanova. Nakon toga bi se mogla očekivati njegova zamena nekim drugim procepom. Takođe bi se moglo predvideti kako bi svaki pokušaj konzervativnih snaga Crne Gore da uz pomoć autoritarnog središta iz Srbije nadvladaju pro-liberalni tabor doveo do daljeg snaženja i produbljivanja integrativističko-autonomističke pukotine i prilično drugačijeg rasporeda političkih snaga u Crnoj Gori.

77 U prvom krugu, 5. oktobra 1997, Bulatović je dobio 147.615 glasova (48,2 odsto) a Đukanović 145.348 glasova (47,4 odsto). U drugom krugu, 19. oktobra 1997, Bulatović je osvojio 169.257 glasova ili 49,2 odsto, a Đukanović 174.745 glasova ili 50,8 odsto.

Poređenje rascepa u Srbiji i Crnoj Gori

Uporedićemo, na kraju, oblike i snagu osnovnih rascepa u Crnoj Gori i Srbiji, i izneti završni osvrt se na Lipset-Rokanovu zamisao.

Najpre, vidimo da i u Crnoj Gori, baš kao i u Srbiji, postoji značajna sličnost dubine i rasporeda današnjih rascepa sa onima u 1920-im. Objašnjenje se i ovom skučaju pre može potražiti u strukturalnim sličnostima nego u institucionalnom zamrzavanju rascepa. Tako, konzervativno-liberalizacijski rascep dominira u Crnoj Gori 1990-ih, jednako kao i 1920-ih, usled slične početne slabosti demokratskog poretka i žilave istrajnosti pro-autoritarnih političkih elita (kao i u Srbiji 1920-ih i 1990-ih)[78]. Integralističko-autonomistički rascep dubok je u Crnoj Gori 1990-ih, kao i u Crnoj Gori 1920-ih, zbog sličnog društvenog sklopa postojanja zajedničke države, koji proizvodi i slične strategije ponašanja političke elite (interese, samoodređivanja, savezništva), itd.

Drugo, vidimo kako i pored sličnog glavnog rascepa u današnjoj Crnoj Gori i Srbiji, njihovi stranački i društveni rascepi ne liče baš preterano jedni na druge. Recimo, većinsko-manjinski racep je u Crnoj Gori znatno plići nego u Srbiji. U Crnoj Gori stranke narodnih manjina ne samo da nisu „antisistemske", već i manjinski živalj većinom glasa za glavne nacionalne političke stranke. To pruža mnogo pogodnije tle za učvršćenje demokratskog poretka nego u Srbiji. Naime, ukoliko „stranke delova" (*segmental parties*; Lipset and Rokkan, 1967: 12) nisu obrazovane tako da se prostiru samo do granice koju čini najbliža pukotina već prelaze i na drugu stranu rascepa, dolazi do pojave koju Lijphart naziva „izukrštanim rascepima" (*crosscutting cleavages*; Lijphart, 1977: 75), a koja je dobar predznak za uspešno održanje demokratije.

Treće, uopšte je utisak o snazi pro-demokratske strane glavnog političkog rascepa u Crnoj Gori znatno povoljniji od onoga koji stičemo ispitujući stanje u današnjoj Srbiji[79]. U našoj je političkoj sociologiji pretpostavljeno da se objašnje-

78 Pri čemu, slabost demokratskog poretka u Crnoj Gori 1920-ih svoj glavni izvor više ima u opštoj društvenoj nerazvijenosti, a u 1990-im u zakasnelom prihvatanju demokratskog načina legitimacije vlasti od strane vladajuće političke elite.

79 Iskustvena istraživanja pokazuju izuzetnu prihvaćenost nekih demokratskih ustanova kod crnogorskog življa. Tako parlament, prema Mihailovićevom istraživanju, u Crnoj Gori uživa poverenje 53 odsto građana, daleko više u odnosu na sve ostale ispitivane zemlje srednjoistočne Evrope (iza Crne Gore slede: Poljska, Hrvatska, Slovenija, Bugarska, Slovačka, Češka, Rumunija, Mađarska, Srbija, Belorusija i Ukrajina; Slavujević, 1997: 74). Isto je i sa poverenjem u vladu, koje iskazuje 56 odsto građana i u čemu je Crna Gora opet na prvom mestu u srednjoistočnoj Evropi (Slavujević, 1997: 75). Uopšte, Crna Gora je, zajedno sa Češkom!, jedina ispitivana zemlja u kojoj je zabeleženo veće poverenje građana u predstavničke ustanove (tj. skupštinu, predsednika, vladu, stranke) nego u ustanove poretka (vojsku, policiju, sudstvo; Slavujević, 1997: 78-79).

nje srazmerne jačine pro-liberalnih snaga u Crnoj Gori u odnosu na one u Srbiji možda krije u većoj poodmaklosti privatizacije. Za razliku od Srbije, gde je izmenama zakona o pretvaranju društvene svojine, 1994. godine, ne samo zaustavljena privatizacija već je i ono što je dotle privatizovano ponovo podržavljeno, u Crnoj Gori je proces privatizacije tekao od 1989. godine postojano i ničim neprekidano (Goati, 1998: 25; OI, 1998: 54). Međutim, pojedini ekonomisti odbacuju ovakvo objašnjenje, pozivajući se na podatak da je do 1998. godine u Crnoj Gori privatizovano svega 4,57 odsto društvenog kapitala, ne uzimajući posebno u obzir državni kapital (Madžar, 1998: 476). Premda se ne može sasvim potceniti ni uticaj snage privlačnosti samog izgleda na privatizaciju na moguće dobitnike, srazmerna jačina pro-liberalnog tabora u Crnoj Gori se izgleda pre da objasniti posebnim položajem njene vladajuće elite. U njoj, koncem 1980-ih i početkom 1990-ih, nije postojala jedna svegospodareća ličnost - kao što je to bio slučaj sa Slobodan Miloševićem u Srbiji, već više ličnosti približne političke snage - Momir Bulatović, Milo Đukanović, pa i Svetozar Marović. Otuda je, 1997. godine, i moglo da dođe do rascepa u vladajućoj eliti i stvaranja pro-reformatorskog krila. Jednom odabravši demokratski način legitimacije svoje vlasti, ovo je krilo bilo prinuđeno da potraži i aktivira saveznike ne samo u opozicionoj političkoj eliti, već i u ostalim slojevima stanovništva. Iskoristivši položaj u republičkoj vlasti, pro-reformsko krilo je uspelo da mobiliše kritičnu masu pro-liberalnih snaga i zadobije dovoljno glasača za uspeh na predsedničkim i skupštinskim izborima. Uspeh rađa uspeh, i sada smo svedoci učvršćivanja i daljeg jačanja pro-liberalizacijskog tabora u crnogorskom političkom životu.

Četvrto, društveni rascepi nisu nešto što se jednosmerno preslikava na stranačko-političko polje, već se politička elita javlja kao njihov glavni posrednik i tumač. Crnogorski slučaj pokazuje kako se pojedini rascepi mogu potcrtavati i naglašavati u skladu sa sastavom ili potrebama političkog vođstva, pogotovu oni koji su približne snage i dubine. Tako se lako može desiti da, u zavisnosti od razvoja događaja, već u bližoj budućnosti današnji glavni politički rascep u Crnoj Gori (autoritarizam *vs.* demokratija), bude gurnut u pozadinu, a da njegovo mesto zauzme trenutno manje važan rascep (poput integrativističko-autonomističkog rascepa).

I peto, dosadašnje izlaganje nedvosmisleno potvrđuje ne samo opisivačku, već u izvesnoj meri i objašnjavalačku vrednost Lipset-Rokanove predstave za istraživače istočnoevropskih zemalja u preobražaju. Ako ovu predstavu ne shvatimo kao neizmenjivu složevinu delova, već kao obrazac koji se može prilagođavati različitim prostorno-vremenskim okvirima, onda on može biti veoma koristan za ovdašnje političke sociologe. Bez obzira na sve uočene manjkavosti ovog modela, on, kako ističe Mihailović, „kao određena visoko apstraktna shema, nije izgubio na svojoj relevantnosti: promena sadržaja u modelu ne mora nu-

žno uslovljavati promenu odnosa koje model definiše" (1996: 304). Otuda se može reći da se i buduće praćenje promene rasporeda i dubine političkih rascepa u Srbiji i Crnoj Gori i dalje može naslanjati na predstavu koju su uobličili Lipset i Rokan.

PARLAMENTARIZAM U SRBIJI I CRNOJ GORI
(1997)

Parlamentarni život u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u federaciji ovih dveju republika (Savezna republika Jugoslavija), od samog početka obnove višestranačke demokratije (1990) kretao se drugim putem u odnosu na većinu bivših socijalističkih zemalja. Osnovni razlog tome jeste podrška koju su u narodu uživali prvaci vladajućih komunista - u Srbiji Slobodan Milošević, a u Crnoj Gori Momir Bulatović i Milo Đukanović. Dok su stare komunističke elite u ostalim zemljama Istočne Evrope u trenutku pada berlinskog zida faktički ostale bez legitimiteta, vladajuće političke elite u Srbiji i Crnoj Gori tokom tzv. antibirokratske revolucije (1988. i 1989) obezbedile su tzv. nacionalni legitimitet, tj. legitimitet borca „za nacionalnu stvar" (Antonić, 1993: 4-9).

Pošto su uživale podršku većine građana Srbije i Crne Gore, vladajuće elite nisu morale da tokom prelaska na demokratski oblik vladavine čine ozbiljnije ustupke drugim političkim snagama, već su nove ustanove projektovale same. U Srbiji, a delimično i u Crnoj Gori, proces demokratizacije nije - kao u ostalim istočnoevropskim zemljama - poznavao ustanove kao što su okrugli sto svih političkih snaga (na kome bi se dogovarali uslovi prvih demokratskih izbora), niti je novoizabranom parlamentu ostavljeno da do kraja formira institucije novog demokratskog poretka. Naprotiv, vladajuće stranke - a naročito ona u Srbiji - same su donele nove ustave, same su propisale uslove pod kojima će se održati izbori, same odredile oblik novih insititucija vlasti, pa su sve to ponudile opoziciji po načelu - uzmi ili ostavi.

Premda je opozicija bila u potpunosti svesna inferiornog položaja u koji je stavljaju i izborni zakoni i novi ustavi, ona je, ipak, pristajala na ove uslove, verujući da će na prvim izborima pobediti a onda lako preurediti političke institucije u skladu sa svojim viđenjem demokratije. Međutim, opozicija ne samo da nije pobedila na prvim izborima (1990, za parlamente Srbije i Crne Gore), ona nije pobedila ni na drugim (1992, za parlamente Srbije, Crne Gore i SR Jugoslavije), nije pobedila ni na trećim (1993, za parlament Srbije), pa ni na četvrtim izborima (1996, za parlamente SR Jugoslavije i Crne Gore), tako da je institucionalna raspodela političke moći ostala onakva kakvu su 1990. i 1992. godine projektovale vladajuće elite.

Struktura i funkcionisanje parlamenta SR Jugoslavije

Savezna republika Jugoslavija ustavno je određena kao federacija Srbije i Crne Gore i u skladu sa tim je strukturisana i Savezna skupština. Nju čine dva

veća: *Veće republika*, u kome svaka članica federacije daje jednaki broj poslanika (po 20) i *Veće građana*, u kojem se poslanici biraju srazmerno broju birača (jedan poslanik na 65.000). Posebnom odredbom ustava regulisano je da broj poslanika koji se za Veće građana bira iz članica federacije ne može biti manji od 30 po republici-članici, tako da u Veću Građana Crna Gora ima 30 poslanika (inače bi imala 10), a Srbija 108.

Prvi saziv federalnog parlamenta ozbiljno je osporavan u političkoj javnosti, do mere da mu je čak odrican i legitimitet. Naime, sama federacija je formirana na brzinu, odmah po izbijanju rata u Bosni, i isključivo dogovorom dveju vladajućih partija iz Srbije i Crne Gore. Ustav su za svega nekoliko dana, u jednom crnogorskom odmaralištu, napisali režimski pravnici, a onda su ga, bez javne rasprave, 27. aprila 1992, usvojili „ostaci ostataka" Saveznog veća Skupštine SFRJ (73 od 220 delegata). Na istoj sednici raspisani su i izbori za Veće građana Skupštine SR Jugoslavije. Pošto je opozicija bila ogorčena zbog potpunog ignorisanja javnosti prilikom stvaranja nove federacije i njenih ustanova, ona je odlučila da bojkotuje izbore. Izbori su se održali 31. maja 1992, upravo u trenutku izglasavanja sankcija protiv Srbije i Crne Gore u Savetu bezbednosti UN, i u atmosferi jedinstvenog bojkota demokratske opozicije (učestvovale su samo kripto-komunističke i radikalno-nacionalističke stranke). „Bez imalo dvoumljenja, može se oceniti da ovo nisu bili regularni demokratski izbori, a veliko je pitanje i da li su oficijelni podaci o učešću građana na njima uopšte tačni" (Goati, 1992: 549). Prema zvaničnim podacima, u Srbiji na izbore nije izašlo 44,21% građana, u Crnoj Gori 43,26%, a gotovo 10% glasačkih listića bili su nevažeći,

Na osnovu osvojenih 43,44% glasova u Srbiji, SPS je dobio 74 mesta u Veću građana (VG), tadašnji saveznik Miloševićevih socijalista - nacionalistička Srpska radikalna stranka (SRS), čiji je prvak Vojislav Šešelj - osvojila je 30,44% glasova u Srbiji i 30 poslaničkih mesta u VG, dok su po 2 mesta iz kontigenta koji Srbija daje u VG (od 108 poslanika), pripala predstavncima mađarske manjine (DZVM) i grupi građana. Među 30 poslanika, koliko je Crna Gora davala za ovo veće, iz DPS CG je dolazilo 23 (osvojili su 32% glasova u Crnoj Gori), troje je dalo crnogorsko krilo Šešeljevih radikala, Savez komunista/Pokret za Jugoslaviju je slao dva svoja predstavnika, a toliko i grupa građana. U Veću republika su bili samo poslanici iz vladajućih stranaka (iz SPS 18 i iz DPS CG 13) jer su ostale parlamentarne stranke u Srbiji i Crnoj Gori bojkotovale izbore i za ovo veće.

Sa veoma okrnjenim legitimitetom, zbog bojkota opozicije, prvi saziv Savezne skupštine nije imao budućnost. Odmah nakon izbora za prvog predsednika vlade, Milan Panić je 14. jula 1992. godine najavio nove savezne izbore za kraj novembra i oni su zaista i održani 20. decembra 1992. Ipak, u međuvremenu, federalni parlament je radio, jer je trebalo uskladiti celokupnu zakonsku regulativu sa novim političkim okolnostima. U tom periodu (juni-decembar 1992), pošto su praktično sve stranke u parlamentu bile savezničke, odluke su donošene brzo i bez mnogo rasprave, pa je od 86 zakonskih predloga, koliko je bilo u proceduri, usvojeno 62. No sukob predsednika vlade Panića sa skupštinskom većinom doveo je na kraju do blokade rada i saveznog parlamenta.

Razrešenje svih ovih protivurečnosti trebalo je da donesu drugi savezni izbori. Ali, na izborima od 20. decembra 1992, vladajuće stranke iz Srbije i Crne Gore su u Veću građana dobile samo 63 mesta (SPS - 46 i DPS CG - 17), što je bilo znatno manje od apsolutne većine neophodne za kontrolu ovog veća (70). Međutim, Srpska radikalna stranka ekstremnog nacionaliste Vojislava Šešelja, koji je sve do kraja 1993. godine najbliže sarađivao sa Miloševićem, osvojila je 34 mesta u Veću građana, tako da je manjinska vlada SPS i DPS CG mogla računati na sigurnu većinu u ovom Veću. U Veću republika, pak, takvih problema nije bilo jer su Miloševićevi socijalisti, zajedno sa Šešeljevim radikalima, iskoristili svoju većinu u Skupštini Srbije da izigraju zakon, koji je propisivao proporcionalno predstavljanje stranaka u VR, i da od 20 poslanika koliko je Skupština Srbije slala u VR, odbiju da daju i jedno jedino mesto za predstavnika srpske parlamentarne opozicije (SPS je dobio 12, a SRS 8 mandata). Uz 15 poslanika, koliko je u okviru crnogorskog kontigenta imala DPS CG, Miloševićevi socijalisti nisu morali da razmišljaju kako da namaknu skupštinsku većinu u ovom veću.

Problem, je, međutim, nastao onog trenutka kada su, krajem 1993. godine, Milošević i Šešelj razvrgnuli svoj nepisani politički savez, a naročito se zaoštrio pošto su, avgusta 1994. godine, ova dva prvaka došli u oštar, gotovo nepomirljivi sukob. Savezna vlada je dospela u neposrednu opasnost da uzgubi većinu u Veću građana. Rešenje je nađeno u tome što su različitim, pre svega nepolitičkim metodama (potkupljivanjem i ucenom) Šešeljevi radikali pocepani tako što je devet poslanika SRS formiralo tzv. Srpsku radikalnu stranku „Nikola Pašić", čime je ponovo obezbeđena većina u Veću građana. Treba reći i da je, u međuvremenu, i 11 poslanika napustilo opozicionu grupaciju DEPOS, tako da je stranačka fluktuacija u jugoslovenskom parlamentu iznosila 18,5%, što je daleko više od 13% fluktuacije zabeležene u mađarskom parlamentu koja je ocenjena kao „izuzetno velika" (*extraordinarily large*; Kukorelli and Istvan, 1995: 32).

Ovako izborena većina se održala sve do kraja drugog saziva, da bi na trećim federalnim izborima, 3. novembra 1996. godine, SPS i DPS CG osvojile apsolutnu većinu i u Veću građana. Miloševićevi socijalisti su sada dobili 64 mesta a Bulatovićevi 20, tako da su sa ukupno 84 mandata oni uspeli da znatno nadmaše za stabilnu vladavinu neophodnih 70 mandata.

* * *

Po oceni većine jugoslovenskih analitičara, za ono što se u pet godina rada Savezne skupštine dešavalo gotovo da se može reći da predstavlja karikaturu parlamentarizma. Dva su razloga tome.

Kao prvo, ustavnom, ali i faktičkom raspodelom političke moći parlament SRJ je gurnut na margine političkih zbivanja. Parlamentarni sistem SRJ je zapravo kancelarski, što znači da je skupština veoma oslabljena u odnosu na vladu. Savezna skupština gotovo da i nema kontrole nad radom resora Savezne vlade (čak i preko interpelacije) i sve što može jeste da izglasa nepoverenje premijeru. Međutim, vladu je veoma teško oboriti jer se za odluku o tome traži većina od ukupnog broja poslanika u oba veća. Naprotiv, savezna vlada raspolaže diskrecionim pravom raspuštanja skupštine s obzirom da je uslov za raspuštanje u Ustavu sasvim neodređeno formulisan ("u slučaju da Skupština nije u mogućnosti da duže vreme obavlja svoje nadležnosti"). Otuda je skupština, ovakvim ustavnim rešenjima, prinuđena da manje-više pasivno posmatra delatnosti vlade.

Ovako institucionalno slab položaj Savezne skupštine još više je oslabljen faktičkom raspodelom političke moći. Sam sistem je i pravljen tako da stvarni centri moći ostanu u republikama članicama federacije. Recimo, dvadeset poslanika Veća republika iz jedne federalne jedinice, koji su pod direktnim nadzorom skupštine republike-članice, uvek može da blokira odluku o ma kom pitanju da se radi (jer Veće republika ne odlučuje samo o pitanjima od izuzetnog značaja za položaj republika članica u federaciji - kao u ostalim federalnim sistemima - već o *svim* pitanjima o kojima odlučuje i Veće građana).

Međutim, kako je predsednik Slobodan Milošević faktički centar političke moći u dominantnoj federalnoj jedinici (Srbiji), to federalna politika nije ni pod kontrolom Skupštine Srbije, već njega lično. Ovo se najbolje može videti po spoljnoj politici, koja je u ovom periodu bila najznačajniji segment državne politike. U periodu 1993-1996 Milošević, koji je formalno samo predsednik jedne federalne jedinice, u potpunosti je preuzeo vođenje spoljne politike SR Jugoslavije, u njeno ime pregovarao i potpisivao sporazume, dok Savezna skupština za četiri godine - tokom kojih je u mnogo čemu odlučivana sudbina Srbije i Crne Gore - praktično nije imala ni jednu jedinu sednicu na kojoj bi ozbiljno razmotrila spoljnu politiku, ili neki od sporazuma koji je potpisao Milošević.

Drugi razlog slabosti parlamenta SR Jugoslavije je izigravanje načela većine u demokratskom odlučivanju, koje se pretvorilo u pravu tiraniju skupštinske većine, tj. većine koja odbacuje potrebu ma kakvog konsensusa u bilo kojoj fazi zakonodavne delatnosti (Agh, 1994: 4). U uobičajenom parlamentarnom životu postoje pravila igre koja se utvrđuju poslovnikom o radu parlamenta, i to veoma često konsensusom parlamentrane većine i manjine. I pored toga što takva pravila postoje i u Saveznoj skupštini SRJ (jer postoji Poslovnik), ona se otvoreno izigravaju kad god je to u interesu skupštinske većine. Recimo, poslovnik brani da se poslanici prekidaju ili da im se uzima reč, ali čim opozicioni poslanici počnu oštrije da kritikuju vladu, a posebno politiku predsednika Miloševića, predsednik Veća ih odmah prekida sa obrazloženjem da se njihovo izlaganje ne odnosi na tačku dnevnog reda o kojoj je reč (čak i kada je to najdirektnije vezano za problem o kome se raspravlja!). Kada, zatim, opozicioni poslanici reklamiraju povredu poslovnika, predsednik Veća jednostavno pita Veće da li je ovim povređen poslovnik a skupštinska većina glasa da nije. I tako redom, celokupni rad parlamenta izgleda na gore opisani način: od utvrđivanja tačaka dnevnog reda, preko provere postojanja kvoruma, do usvajanja zakona (Nikolić, 1995: 16).

Tri su osnovne posledice opisanih manjkavosti Saveznog parlamenta u političkoj moći, kao i tiranije parlamentarne većine: retko održavanje sednica, mali broj usvojenih zakona i monopolisanje zakonodavne inicijative od strane vlade.

Premda Ustav predviđa mogućnost da Skupština radi i do 240 dana godišnje, iz tabele 1. se vidi da je u drugom sazivu Veće građana zasedalo samo 24 dana godišnje, a Veće republika samo 10 dana. Ne treba porediti tih dvadesetak dana godišnjeg rada jugoslovensog parlamenta sa, recimo, 120 dana koliko godišnje radi francuska Nacionalna skupština (Nikolić, 1995), dovoljno ga je uporediti sa radom skupštine jedne bivše jugoslovenske republike - Slovenije - od 85 dana godišnje u periodu 1993-1994 (Zajc, 1996: 391), pa da se složimo sa ocenom kako je ovako retko sastajanje Savezne skupštine „rezultat smišljene politike vladajućih stranaka da se što više umrtvi, tj. parališe rad narodnog predstavničkog tela" (Nikolić, 1995: 13).

Tabela 1

PREGLED SEDNICA SAVEZNE SKUPŠTINE 1992-1994.

1992. -1994.	redovna zasedanja		vanredna zasedanja	
	broj sednica	*broj dana*	*broj sednica*	*broj dana*
Veće građana	28	58	5	8
Veće republika	24	32	5	5
Zajedničke sed.	7	7	2	5

Izvor: Nikolić, 1995: 13.

Zbog tako retkih zasedanja, i pored toga što je u parlamentu postojala glasačka mašina skupštinske većine, Savezna skupština je bila prilično neefikasna u svojoj zakonodavnoj delatnosti. Prosečnih 60 zakona godišnje, koliko je usvajano tokom drugog saziva (Nikolić, 1995: 22), daleko zaostaje za stotinak i više zakona koliko je godišnje u istom periodu donosio, recimo, mađarski (Kukorelli, 1995: 34) ili slovenač-

ki parlament (Zajc, 1996: 393). Ova sporost u donošenju zakona dovela je i do kršenja Ustavnog zakona koji je propisao da se, do kraja 1994. godine, 37 zakona donesesnih u nekadašnjoj Skupštini SFRJ moraju uskladiti sa ustavom nove federacije. Iako to u 15 slučajeva nije učinjeno, paralmentarna većina se zbog toga nije mnogo uzbuđivala i sednice su nastavljane da se zakazuju retko kao i dotad.

Ista sporost i neefikasnost se uočava i na drugim poljima parlamentarnog života, recimo kada je reč o poslaničkim pitanjima. Zbog retkosti zasedanja, i odsustva posebno predviđenog vremena za poslanička pitanja (*question time*), u drugom sazivu Veća građana postavljeno je godišnje prosečno 130 pitanja (Nikolić, 1995: 18), što je opet daleko ispod slovenačkog slučaja od preko 300 pitanja godišnje (1993: 383 pitanja, 1994: 338 pitanja; Zajc, 1996; 394), a da ne govorimo o 15.000 pisanih pitanja koja se svake godine postave u francuskoj Nacionalnoj skupštini.

Konačno, treći simptom slabosti parlamenta i odsustva svake saradnje parlamentarne većine sa opozicijom jeste gotovo potpuni monopol vlade kada je u pitanju zakonodavna inicijativa. U drugom sazivu Savezne skupštine usvojen je samo 1 od 36 predloga zakona podnetih od strane opozicionih poslanika (pri čemu, opisanom tehnologijom odlučivanja glasačke većine, 25 opozicionih predloga nisu ni stavljeni na dnevni red; premda poslovnik jasno određuje krajnji rok od tri meseca za raspravu, pojedini opozicioni predlozi ni posle dvadeset i više meseci nisu još došli na red; Nikolić, 1995: 22-23). Ako ovih 2,8% prihvaćenih opozicionih predloga zakona uporedimo sa 28% koliko je opozicionih predloga zakona 1993. prihvaćeno u češkom parlamentu (Rechova and Syllova, 1996: 339), verovatno ćemo dobiti odgovarajuću srazmeru parlamentarne saradnje, pa i parlamentarne kulture u jugoslovenskom i češkom parlamentu.

Struktura i funkcionisanje parlamenta Srbije

U sva tri dosadašnja izborna nadmetanja u Srbiji (1990, 1992. i 1993) Miloševićeva Socijalistička partija Srbije je uspevala ili da osvoji ubedljivu većinu u parlamentu, ili da dobije toliko poslaničkih mandata da može formirati otvorenu ili prećutnu koaliciju sa izrazitom dominacijom SPS.

Na izborima 1990, SPS je osvojio 194 od 250 mesta koliko ima u parlamentu Srbije (ili 77.6%), sledeća stranka po snazi bila je Draškovićev Srpski pokret obnove sa svega 19 mesta (ili 7.6%), dok su preostali mandati bili raspoređeni na čitavih 14 stranaka. Jasno je da je sa ovakvom većinom SPS lako mogao da samostalno formira vladu i u parlamentu izglasava zakonska rešenja kakva su mu potrebna. Tako je u srpskom parlamentu uspostavljen sistem dominantne partije sa kvalifikovanom većinom (poput sistema koji je dugo godina postojao u Indiji ili Meksiku; Koštunica, 1977: 44).

Na izborima 1992. na kojima je umesto većinskog bio primenjen proporcionalni sistem, SPS je osvojio 101 mesto u skupštini (ili 40,4%), Šešeljeva Srpska radikalna stranka 73 mesta (29,2%), koalicija SPO i Koštuničine Demokratske stranke Srbije 50 mesta (ili 20%) dok je ostalih 10,4% mandata delilo 6 stranaka. Premda nije osvojila većinu, SPS je opet samostalno formirao vladu pošto je u to doba uživao prećutnu podršku druge po snazi partije u parlamentu - Srpske radikalne stranke. Poslanici ove stranke, premda nisu dali svoje predstavnike u vladu, u to su se doba faktički ponašali kao koalicioni partner, disciplinovano glasajući za sve predloge vlade, kao i poslaničkog kluba Socijalističke partije Srbije. Tako se tada parlamentarni život Srbije mogao klasifikovati kao sistem u kome dominantna partija ima relativnu većinu u parlamentu i odlučujući uticaj na obrazovanje vlada (kao što je dugo godina bio slučaj Italiji ili u Izraelu; Koštunica, 1977: 43).

I konačno, posle izbora 1993. godine SPS je osvojila 123 mesta u parlamentu (49,2%), koalicija okupljena oko SPO 45 mesta (18%), Šešeljevi radikali 39 mesta (15,6%), Đinđićeva Demokraska stranka 29 (11,6%), Koštuničina Demokratska stranka Srbije 7 mesta (2,8%), a ostalih 7 mesta su pripala strankama nacionalnih manjina. Tako smo u Srbiji dobili sistem u kome dominantna partija ima približno apsolutnu većinu u centralnom predstavničkom telu, dok je opozicija razjedinjena, pa vladajuća partija lako formira vlade uzimajući za kolacionog partnera male partije (primer Švedske 1932-1976; Koštunica, 1977: 43). U ovom slučaju, Socijalističkoj partiji je nedostajalo samo tri mesta u parlamentu do kvalifikovane većine, i SPS je lako privukao u koaliciju jednu gotovo beznačajnu stranku (Nova demokartija) koja je samo zahvaljujući izbornoj koaliciji sa SPO, u internoj raspodeli, dobila šest poslaničkih mandata u skupštini. I pošto su ključni funkcioneri Nove demokratije uvršteni u vladajuću poslovno-političku nomenklaturu (sa svim dobitima koje iz toga proizilaze), Milošević je preko ove stranke obezbedio pouzdanu većinu u Skupštini Srbije.

Tako je tokom celog ovog period (1990-1996) ostvarena jasna prevlast Miloševićeve Socijalističke partije Srbije u srpskom parlamentu.

* * *

Sve slabosti parlamenta i parlamentarnog života opisane u slučaju Savezne skupštine, još izrazitije i u još većoj meri važe za srpski parlament.

Najpre, Ustavom iz 1990. srpskom parlamentu je data sasvim marginalna politička važnost, dok je institucionalna moć predsednika republike proširena kao ni u jednoj drugoj istočnoevropskoj zemlji. Delovanje predsednika republike - od kojeg je posebno značajno ono na međunarodnom planu - u Srbiji ne podle-

že nikakvoj naknadnoj ratifikaciji skupštine, a akti predsednika nisu podložni Ustavnom sudu (Nikolić, 1994: 327-330) niti premapotpisu vlade (Jovičić, 1992: 37). Ustav, zatim, predsedniku Republike daje veoma široka ovlašćenja u najosetljivijim trenucima po demokratski poredak - recimo, on ima široke mogućnosti da uvede vanredno stanje, u kome njegove uredbe dobijaju zakonsku snagu (član 83). Osim toga, predsednik republike može lako da raspusti parlament (član 89) pri čemu mu je Ustav ostavio široku slobodu da sam proceni razloge za takvu odluku (u drugim istočnoevroskim ustavima strogo su navedeni slučajevi kada predsednik dobija to pravo; cf. Kutlešić, 1994: 358). Ali najveća politička i institucionalna snaga predsednika Republike, u sistemu kakav je u Srbiji uspostavljen, proizilazi iz načina njegovog izbora i mogućnosti njegovog opoziva. I u drugim bivšim socijalističkim zemljama predsednika republike biraju neposredno građani (Rumunija, Poljska, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Slovenija, Rusija, Crna Gora, itd; Kutlešić, 1994: 350), tako da neposredni izbor predsednika Srbije sam po sebi nije sporan. Ono što je, međutim, problematično jeste da samo u Srbiji predsednik ne odgovara ni jednom institucionalnom organu i da su uslovi za njegovu smenu faktički neispunjivi. Odluku o opozivu predsednika republike u Srbiji ne donosi niti neka sudska instanca (kao ustavni ili vrhovni sud) niti parlament, već građani na referendumu, što je jedinstveni slučaj u istočnoevropskoj ustavnoj praksi (Kutlešić, 1994: 352-353). Uz to, uslovi za opoziv su dodatno zaoštreni, pa je za opoziv predsednika potrebno više glasova birača nego za njegov izbor! Da bi bio izabran, predsedniku je dovoljna većina glasova birača koji su izašli na izbore, dok je za njegov opoziv neophodna većina od ukupnog biračkog tela (član 88).

Tako je ustav u Srbiji osigurao „apsolutnu superiornost predsednika nad skupštinom" (Goati, 1991: 58), što je dovelo do ozbiljnih deformacija u funkcionisanju parlamentarnog sistema (Nikolić, 1994: 326-327). „Modeliran prema ličnosti aktuelnog predsednika Republike, ovaj sistem je, praktično, otvorio put uspostavljanju režima lične vlasti" (Nikolić, 1994: 6). Dobivši, tako, široka ovlašćenja, Slobodan Milošević ih je, u kriznim situacijama kojih je bilo u ovom periodu napretek, veoma vešto koristio. Recimo, kada je - zbog raskidanja prećutne koalicije Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke - vladajuća partija ostala bez većine u srpskom parlamentu, predsednik Milošević je 20. oktobra 1993. godine suprotno ustavnoj intenciji - jer je u to vreme već bio pokrenut postupak za glasanje o nepoverenju vladi - jednostavno raspustio Skupštinu i do novih izbora ostavio vladi da upravlja uredbama (Nikolić, 1994: 330). Samo u tom periodu, koji se zbog teškoća oko izbora nove vlade produžio na četiri meseca, vlada je potpuno protivustavno donela 189 uredbi sa zakonskom snagom, pri čemu je najveći deo njih bio bez ikakvog ustavnog osnova ili sa vrlo sumnjivim ustavnim osnovom (Vučetić, 1994: 320), tako da se može oceniti da je tada u Srbiji postojala jedna vrsta vanrednog stanja. Milošević je, takođe, koristio i svoje pravo suspenzivnog veta na zakonske akte koje je donosila Skupština, premda srazmerno retko (od 162 usvojenih zakona tokom prve godine rada parlamenta, predsednik Republike je veto stavio samo na devet akata (Kutlešić, 1992: 472), jer je glasačka većina SPS-a u parlamentu disciplinovano sprovodila njegova naređenja).

Sve u svemu, Milošević je i zahvaljujućim ustavnim ovlašćenjima i zahvaljujući svom neospornom autoritetu u vladajućoj stranci potisnuo srpski parlament na same margine političkih dešavanja. On ne samo da Skupštinu nije izveštavao o svojim potezima (naročito u spoljnoj politici), već je preko svoje stranke uspevao i da izbegne uopšte i stavljanje strateških pitanja spoljne i unutrašnje politike na dnevni red. Tako je u celom ovom periodu, „umesto parlamenta ključne političke odluke donosio Predsednik Republike" (Goati, 1992: 545), a centar stvarne političke moći se sasvim utvrdio izvan Skupštine Srbije (Antonić, 1995b).

Na Miloševićevo potiskivanje značaja parlamenta nadovezalo se i ono koje je došlo od strane vlade. Najpre, vlada je uzurpirala deo zakonodavne funkcije parlamenta, jer su Miloševićevi socijalisti 1993. godine izglasali *Zakon o merama za vreme sankcija OUN* kojima je protivustavno prebačen deo zakonodavnih nadležnosti na vladu. Osim toga, vršeći tzv. doregulaciju zakona putem uredbi, Vlada Srbije je i samoinicijativno uzurpirala deo zakonodavnih funkcija, što je utvrdio i Ustavni sud Srbije (u 25 od 70 razmatranih slučajeva; Slavnić, 1995: 97). Sve vreme se pozivajući se „na vanrednu situaciju", vlada Srbije je donosila brojne uredbe sa zakonskom snagom koje je samo naknadno davala parlamentu na potvrdu (poput već pominjanog četvoromesečnog upravljanja uredbama krajem 1993. i početkom 1994. godine).

Sa druge strane, parlament gotovo da nije ni imao mogućnosti da kontroliše vladin rad. Od tri u teoriji poznata sredstva kojima skupština vrši nadzor nad vladom, u Srbiji jedno uopšte ne postoji (interpelacija), drugo se primenjivalo sve ređe i ređe (poslaničko pitanje; vidi tabelu 3) dok se upotreba trećeg sprečavala najgrubljim kršenjem poslovničkih i ustavnih odredbi (radi se o predlozima za izglasavanje nepoverenja vladi: oni su odstranjivani tako što se izbegavalo da se ova tačka uopšte uvrstiti u dnevni red Skupštine, iako je to posve suprotno 199 čl. poslovnika koji utvrđuje obavezu da se rasprava o poverenju vlade otvori najkasnije 15 dana posle podnošenja takvog predloga; no kada bi opozicioni poslanici reklamirali povredu poslovnika, skupštinska većina jednostavnim glasanjem bi zaključila da to nije povreda poslovnika već pravo skupštine da utvrđuje dnevni red svojih sednica!).

Iz poslednjeg primera se vidi i druga karakteristika koja uzrokuje da rad srpskog parlamenta ima gotovo karikaturalni oblik - „tiranska većina" (tyrannical ma-

jority). Ona je ovde još osornija i bahatija nego u jugoslovenskom parlamentu (gde poslanici, koji su članovi vladajuće stranke iz Crne Gore, ipak donekle ublažuju osionost Miloševićevih socijalista). Opisanom metodom „tumačenja poslovnika" skupštinska većina ne samo da je kršila sva pravila parlamentarnog ponašanja, već je istu metodu počela primenjivati i na Ustav, koga je stala da tumači kako joj odgovara, a često i sasvim suprotno ustavnim namerama. Tako je, recimo, urađeno kada je trebalo pojačati policijski pritisak na pojedine opozicione poslanike u skupštini: pošto se parlament retko sastaje, nije bilo moguće dovoljno brzo skinuti imunitet poslaniku kada god to policija zatraži, pa se pristupilo „tumačenju" Ustava. Premda je Ustav Srbije izričito propisao da poslanički imunitet može skinuti samo skupština (čl. 77), skupštinska većina je izvela „tumačenje" da kada skupština ne zaseda - što je najveći deo godine - to mogu učiniti i članovi nekog njenog odbora, u ovom slučaju odbora za mandatno-imunitetna pitanja, koji je, naravno, pod potpunim nadzorom socijalista. Tako su u dva navrata (1994 i 1995) opozicioni poslanici bukvalno preko noći ostajali bez imuniteta i izručivani sudovima koji su ih ekspresno osuđivali i upućivali na višemesečne zatvorske kazne „zbog remećenja reda i mira" (tj. učešća u antivladinim demonstracijama).

Institucionalno i faktički oslabljena, i pod stalnom torturom tiranske većine, Skupština Srbije je u još većoj meri opterećena slabostima (za koje smo videli da karakterišu Saveznu skupštinu) kao što su retke i neredovne sednice, neefikasna zakonodavna delatnost i vladin monopol zakonske inicijative.

Koliko se često sastaje Skupština Srbije može se videti iz podatka da je u 1996. godini Skupština zasedala samo 7 (i slovima: *sedam*!) dana (i to 19. i 20. marta, 27. i 28 maja i 17, 24. i 25. decembra). Izbegavanje da se uopšte održavaju sednice, iako član 79. Ustava jasno veli da „prvo redovno zasedanje počinje prvog radnog dana u martu, a drugo redovno zasedanje prvog radnog dana u oktobru", izvedeno je već opisanom metodom „tumačenja" Ustava. Njome je skupštinska većina zaključila da se ova ustavna odredba ne odnosi na držanje sednica jer „Skupština je u ovom roku u zasedanju i kada ne drži sednice", pa je objašnjeno da se može smatrati da je Skupština Srbije - od prvog radnog dana marta do kraja maja, i od prvog radnog dana oktobra do kraja decembra - u zasedanju čak i kada ne održi ni jednu jedinu sednicu!

Činjenica da se neki parlament sastane samo sedam dana godišnje dovoljna je po sebi da opiše značaj parlamenta u političkom životu toga društva. Sa sedam sednica u godini, srpski parlament je - kada su u pitanju savremene demokratije - verovatno rekorder u ne-sastajanju i teško da će ovaj rekord neko uskoro prevazići.

Tabela 2

PREGLED RADA SKUPŠTINE SRBIJE 1990-1994.

	1991.		1992.		1993.		1994.	
	akata	*zakona*	*akata*	*zakona*	*akata*	*zakona*	*akata*	*zakona*
podneto na razmatranje	1228	479	732	248	423	196	389	165
podnosioci								
vlada	529	172	239	136	121	98	99	80
odbori	80	3	116	2	60	0	86	1
poslanici	412	230	247	99	189	97	156	81
ostali	207	74	76	11	53	1	48	3
razmatrano	868	318	432	125	216	106	253	82
od toga								
vladinih	486	154	227	96	105	87	74	61
odbora	74	3	101	1	26	0	78	0
poslanika	169	96	50	22	65	18	58	20
ostalih	139	65	54	6	20	1	43	1
usvojeno	601	162	485	105	204	93	197	64
na predlog								
vlade	456	146	295	94	100	86	68	60
odbora	66	6	98	1	26	0	72	0
poslanika	15	4	8	0	16	4	11	3
ostalih	34	6	42	0	10	0	15	0

Izvor: Na osnovu dokumentacije Skupštine Srbije tabelu izradio S. Antonić

Tabela 3

POSLANIČKA PITANJA U SKUPŠTINI SRBIJE 1990-1994.

	1991.	1992.	1993.	1994.
postavljeno pitanja	1391	1392	363	304
dobijeno odgovora	1176	947	240	210
...što čini	85%	68%	66%	69%

Izvor: Na osnovu dokumentacije Skupštine Srbije tabelu izradio S. Antonić

Uz sve ređe sastajanje, srpski parlament je iz godine u godinu pokazivao i sve manju zakonodavnu efikasnost. Kao što se vidi iz tabele 2, u prvoj godini prvog saziva (1991) parlament je doneo 479 zakona i zakonskih izmena, u prvoj godini drugog saziva (1993) 196, u prvoj godini trećeg saziva (1994) 165, a u trećoj godini trećeg saziva (1996) svega nekih 31 (prema izveštaju dnevne štampe,

budući da su zvaniči podaci nedostupni). Ovako neefikasan rad doveo je do toga da ni posle sedam godina pravni sistem Srbije nije usklađen sa Ustavom, pa je još uvek na snazi nekoliko desetina protivustavnih zakona.

Kao što se vidi iz tabele 2, zakonodavna inicijativa je bila gotovo isključivo u rukama vlade, pa ako bi tehnologiju donošenja zakona u srpskom parlamentu želeli da svrstamo u jednu od pet grupa iz tipologije koju daje Libert (Liebert, 1990: 251-265), onda bismo je mogli staviti na granicu druge i treće grupe, tj. između „podređenog" (subordinate) i „potčinjenog" (submissive) zakonodavstva. Procenat usvojenih u odnosu na razmatrane zakonske predloge vlade kretao se po godinama: 1991 - 95%, 1992 - 98%, 1993 - 99%, 1994 - 98%, dok je, prema novinskim izveštajima, u 1996. godini dostignuta efikasnost vlade od 100%. Nasuprot tome, razmatrani zakonski predlozi koji su dolazili od članova parlamenta usvajani su po sledećoj stopi: 1991 - 4%, 1992 - 0%, 1993 - 22%, 1994 - 15%. Ovo povećanje prihvatanja zakonskih inicijativa poslanika u 1993. i 1994. godini praćeno je, međutim, prepolovljavanjem razmatranja njihovih predloga (sa dve petine, u 1991, na jednu petinu tokom 1992, 1993 i 1994), tako da se struktura usvojenih zakona prema podnosiocima predloga kretala: 1991 - vlada 90,1%, odbori 3,7%, poslanici 2,5%, ostali 3,7%; 1992 - vlada 89,5%, odbori 1%, poslanici 0%, ostali 0%; 1993 - vlada 92,5%, odbori 0%, poslanici 4,3%, ostali 0%; 1994 - vlada 93,7%, odbori 0%, poslanici 4,7%, ostali 0% (razlika do 100% za 1992, 1993. i 1994. godinu nastaje zbog manjkavosti podataka iz zvanične dokumentacije Skupštine Srbije).

Ovakvu strukturu razmatranih i usvojenih zakonskih akata u parlamentu Srbije možemo odmah uporediti sa podacima koji nam dolaze iz drugih parlamenata bivših socijalističkih zemalja. U mađarskom parlamentu 1990-1994, od prihvaćenih zakona, 63% je podnela vlada, 22% članovi parlamenta a 15% odbori, a postotak prihvaćenih u odnosu na predložene zakone za poslanike se kreće oko 28% (Kukorelli, 1995: 35). U češkom parlamentu, tokom 1993. godine, postotak usvojenih predloga zakona u odnosu na predložene, za vladu je iznosio 100%, ali za članove parlamenta čitavih 67%, pri čemu je, kao što smo već rekli, 28% opozicionih predloga zakona prihvaćeno (Rechova and Syllova, 1996: 339). U poljskom parlamentu, u periodu 1991-1993, od razmatranih zakonskih predloga koji su poticali od vlade usvojeno je 85,5% a od članova parlamenta 50% (Jackiewicz and Jackiewicz, 1996: 375), a u slovenačkoj skupštini taj je postotak za vladine predloge 1993-1994 iznosio 83%, a za predloge članova parlamenta čitavih 76%! (Zajc, 1996: 393). Jasno je da čak i u najboljoj godini prolaska predloga zakona poslanika u srpskom parlamentu (1993), kada je stopa usvojenih predloga u odnosu na razmatrane iznosila izuzetnih 22%, srpski parlamentarci nisu uspeli ni da se približe svojim poljskim (50%), češkim (67%) ili slovenačkim (76%) kolegama.

Još gore stoji stvar sa zakonskim predlozima koji dolaze od strane opozicionih poslanika, po čemu se najbolje može videti dubina jaza koji je vladajuća stranka u Srbiji iskopala u odnosu na ostale parlamentarne stranke. U celom dosadašnjem toku parlamentarnog života u Srbiji, glasačka mašina Socijalističke partije je bez mnogo razmišljanja odbacivala i najumesnije predloge opozicije, samo zato što su od nje dolazili, i samo jedan jedini put, 29. jula 1994. godine, prihvaćen je predlog zakona jedne opozicione stranke (reč je o *Zakonu o transformaciji svojine*, koji je predložila Demokratska stranka i koji se u tom trenutku odlično uklopio u nameru Miloševićevih socijalista da poniš̌te rezultate privatizacije izvršene po zakonu koji je svojevremeno donela vlada poslednjeg premijera SFRJ Ante Markovića).

Zapravo, zbog tiranije parlamentarne većine, kontakti između vladajuće i opozicionih poslaničkih grupa svedeni su na najmanju moguću meru. U nemogućnosti da izađu na kraj sa „tumačenjem" poslovnika i Ustava od strane parlamentarne većine, opozicioni parlamentarci su, tokom ovog perioda (1991-1996), desetak puta napuštali skupštinsku salu. Poslednji put su to učinili decembra 1995. godine, kada su ukinuti televizijski prenosi zasedanja Skupštine Srbije. Naime, Miloševićeva vlast uspostavila je nadzor nad svim velikim glasilima i uklonila mogućnost nastupa opozicionih predstavnika na televizijskim i radio programima. Jedini način da opozicija upozna građane Srbije sa svojim stavovima bili su živi prenosi skupštinskih sednica, koji su izboreni nakon velikih antivladinih demonstracija 1991. godine. Međutim, Miloševićevim vlastima je počelo i to da smeta, tako da je poslanički klub vladajuće stranke izašao u parlament sa novim „tumačenjem" poslovnika po kome odredba o direktnom TV prenosu nije obavezujuća već fakultativna, što znači da se uprави državne Radio-televizije Srbije prepušta odluka da li će prenositi sednice ili ne. Pošto je opozicionim poslanicima bilo sasvim jasno da će uprava televizije, koja je pod potpunom vlašću Miloševićevih socijalista, zaključiti da su prenosi skupštinskih sednica „nezanimljivi za javnost", sve opozicione parlamentarne grupacije napustile su zasedanje Skupštine, odbijajući da se vrate dok se ova odluka ne izmeni. Kako to nije urađeno tokom cele 1996. godine, opozicioni poslanici već više od godinu dana bojkotuju rad „krnjeg" parlamenta.

Koliko Miloševićevi socijalisti razumeju i cene parlamentarizam, svedoči i njihovo ponašanje nakon opozicionog napuštanja Skupštine Srbije. Umesto da potraže kompromis, oni su preko vladinih glasila objavili da će time „skupštinski rad samo postati efikasniji", jer su „opozicioni predstavnici, svojim diskusijama, usporavali zakonodavni rad". Kako bi demonstrirali prednost ovakvog parlamenta bez opozicije, oni su na prvoj sledećoj sednici, 20. marta 1996. godine, za samo 1 sat usvojili 9 zakona i izmena zakona, nakon čega je u vladinim medijima objavljena serija hvalospeva ovoj „istinskoj efikasnosti parlamenta"!

Sve u svemu, tokom 1996. godine, parlamentarizam je u Srbiji dostigao najnižu tačku od njegove obnove 1990, pa se može reći da je Srbija dospela na prekretnicu gde jedan put vodi ka obnovi parlamentarnog povrenja i saradnje, a drugi ka danjem gašenju ozbiljnog parlamentarnog života.

Kao što je Socijalistička partija u Srbiji, tako je i Demokratska partija socijalista u Crnoj Gori dominirala parlamentarnim životom u ovom razdoblju (1990-1996).

Ustavnim amnadmanima od 31. jula 1990. u Crnoj Gori je omogućeno provođenje višestranačkih izbora za jednodomnu skupštinu sa 125 poslanika. Na izborima 9. decembra 1990, DPS CG (koja se tada još uvek zvala Savez komunista Crne Gore) osvojio je 82 mandata (65,6% mesta), 18 mesta je dobila koalicija reformskih i liberalnih stranaka (SRSJ za CG), 13 mesta Narodna stranka Crne Gore, a 12 mandata Partija Socijalista Crne Gore.

Pošto je 1992. godine donesen novi ustav Crne Gore, za decembar te godine su raspisani novi parlamentarni izbori. Po novom ustavu, jedan poslanik skupštine imao se birati na 6.000 birača (čl. 77, st. 2), ali pošto birački spiskovi nisu još uvek bili sređeni (!) posebnim ustavnim zakonom je regulisano da će se na prvim izborima birati 85 poslanika. I ovoga puta DPS CG je uspela da obezbedi većinu u parlamentu - osvojila je 46 mandata ili 54% mesta, Narodna stranka je dobila 14, Liberalni Savez (nekadašnji član koalicije SRSJ za CG) dobio je 13, Šešeljevi radikali 8, a 4 mesta je osvojila Socijaldemokratska partija Crne Gore.

Premda je i u ovom periodu SDP CG imala apsolutnu većinu, nastojeći da demonstrira maksimalnu širinu i toleranicuju prema svim demokratskim političkim snagama u jednoj izuzetnoj situaciji kava je stvorena uvođenjem sankcija UN, Bulatovićeva stranka je pristupila formiranju koalicione vlade u koju su ušli predstavnici svih parlamentarnih stranaka. Ali, tokom 1993. i 1994. godine svi predstavnici drugih stranaka su napustili vladu, tako da su poslednje dve godine ovog saziva Bulatovićevi socijalisti vladali sami, što im nije predstavljalo veći problem s obzirom na apsolutnu većinu u parlamentu.

Konačno, na izborima za treći saziv crnogorske skupštine, 3. novembra 1996, Demokratska partija socijalista je osvojila još ubedljiviju većinu nego na predhodnim izborima: u skupštini koja sada broji 71 poslanika (u međuvremenu su ažurirani birački spiskovi), vladajuća stranka je osvojila 45 mesta (63,4% mandata), koalicija Narodna sloga - koju su sačinjavale Narodna stranka i Liberalni savez Crne Gore - dobila je 19 mandata, Stranka demokratske akcije (koja okuplja crnogorske Muslimane) dobila je 3 manadata, a albanske partije 4 mesta.

Tako je Demokratska partija socijalista obezbedila sigurnu većinu u parlamentu i u narednih četiri godine, dakle sve do kraja 2000. godine.

* * *

Za razliku od jugoslovenskog, a pogotovo srpskog parlamenta, atmosfera u crnogorskoj skupštini je bila mnogo povoljnija za parlamentarni rad. Premda se ni

crnogorska skupština ne može uzeti kao uzor parlamentarne prakse, u njoj je, u odnosu na skupštine Srbije i SRJ, ipak bila omogućena šira rasprava o svakom zakonskom predlogu, poslovnik i ustav nisu otvoreno kršeni, a mogla se povesti debata o svim, pa i o najosteljivijim političkim pitanjima. Konačno, ovde su jedno vreme (istina kratko), i predstavnici drugih parlamentarnih stranaka mogli da uzmu učešća u radu vlade, što je još uvek teško zamisliva stvar za srpski parlament.

Naravno, opozicija je i u Crnoj Gori imala mnoge primedbe na ponašanje skupštinske većine i često to nezadovoljstvo iskazivala kroz parlamentarnu opstrukciju (u vidu dugačkih govora, odsustvovanja sa sednica odbora i komisija kako ne bi bilo kvoruma, podnošenja predloga o izmenama dnevnog reda jedino radi odlaganja glasanja o glavnoj stvari, podnošenja i po stotinu amandmana na nekoliko članova predloženih zakona, zahtevanja poimeničkog glasanja i za rutinske stvari, itd; Vuković, 1995: 32-33). Međutim sve je to bilo u granicama uobičajene parlamentarne igre, tako da se može reći da je u Crnoj Gori parlamentarizam ipak dobio svoj standardni lik.

Međutim, sve one manjkavosti koje smo uočili u funkcionisanju parlamenata SRJ i Srbije bile su prisutne i u crnogorskom parlamentu, premda u mnogo manjoj meri. I crnogorska skupština se prilično retko sastajala. Kao što se vidi iz tabele 4, u razdoblju od pet godina (1991-1995), parlament se u Crnoj Gori sastajao u proseku godišnje 32 dana, što je znatno manje od mogućnosti koje pruža ustav (od nekih 200 dana). I ovde zakonodavna delatnost parlamenta nije bila osobito efikasna, pa je godišnje usvajano nekih 55 zakona. Takođe je i ovde ispoljena potpuna dominacija vlade u prihvaćenim zakonskim inicijativama. Od ukupno usvojenih zakona, 98,5% je predložila vlada, a 1,5% članovi parlamenta, pri čemu su opozicione parlamentarne grupe predložile 1,1% usvojenih zakona. Prihvatanje zakona koje je predložila vlada iznosilo je 99,3%, kluba vladajuće stranke 100% (1 zakon je predložen i toliko je i usvojeno) a parlamentarnih grupa opozicije 3,5% (od 28 predloga ili nacrta zakona usvojeno je 3).

Uopšte, vrlo tvrda formulacija crnogorskog ustava po kojoj vlada „utvrđuje i vodi unutrašnju i spoljnu politiku", omogućila je suprematiju vlade nad parlamentom, što je, donekle, podržavao i jedan deo opozicije koji je u tome video priliku za jačanje crnogorske državnosti u okviru novostvorene federacije (Pavićević, 1996: 202). I ovde je vlada uzurpirala neke legislativne funkcije parlamenta, donoseći uredbe sa zakonskom snagom, pri čemu je kao dodatni filter zakonskih inicijativa članova parlamenta, naročito opozicije, izmenom Poslovnika o radu skupštine (novembra 1994), uvedena obaveza Zakonodavnog odbora da utvrdi postojanje ustavnog okvira za svaki podneti akt (što je dovelo da se za godinu dana odbiju opozicioni predlozi triju zakona, osam odluka i triju rezolucija; Pavićević, 1996: 203). Takođe se, kada je reč o odgovorima na poslanička pitanja, i ovde primećivala sporost i neažurnost vlade, koja je, zbog nepreciznosti poslovničkih odredbi, sa svojim odgovorima otezala i po dve godine (Pavićević, 1996: 207).

Ipak, u radoblju postojanja višestranačke vlade (5. mart 1993. - 2. februar 1994) u skupštini je postojala prilično dobra saradnja poslanika iz vladajuće stranke i poslanika iz opozicije prilikom donošenja zakona na predlog vlade (tako je, recimo, predlog budžeta za 1993. godinu usvojen sa 51 glasom za, 4 protiv i 7 uzdržanih, *Predlog izmene Zakona o porezu* sa 51 za, 3 uzdržana i ni jednim glasom protiv itd). No pošto su predstavnici drugih stranaka napustili vladu, u skupštini je, prilikom izglasavanja zakonskih predloga, ponovo upostavljena jasnija demarkaciona linija između vladajuće većine i opozicione manjine (tako je nova izmena *Zakona o porezu* usvojena sa 43 glasa za i 19 glasova protiv; Pavićević, 1996: 212).

Sve u svemu, i pored brojnih slabosti koje, inače, često odlikuju parlamente bivših socijalističkih zemalja, crnogorski parlament je prilično prevazišao i srpske i jugoslovenske standarde, tako da nisu bili retki poslanici u Srbiji koji su javno priželjkivali da se i u srpskom paralmentu uspostave takvi odnosi između vlade odn. vladajuće većine i parlamentarne opozicije kakvi postoje u crnogorskoj skupštini. U ovih šest godina parlamentarizam u Crnoj Gori se prilično stabilizovao i etablirao, a time i demokratski poredak, tako da se slobodno može reći da Crna Gora ima znatno više izgleda za demokratski razvoj od ostatka SR Jugoslavije.

Tabela 4

PREGLED RADA SKUPŠTINE CRNE GORE 1990-1995.

sazivi			1990-92	1993-95	*ukupno*
sednice		redovne	21	22	43
		vanredne	8	6	14
dana zasedanja			50	112	162
predloženi zakoni	predlagač	vlada	164	108	272
		opozicija	1	27	28
		ostali	0	1	1
usvojeni zakoni	predlagač	vlada	164	106	270
		opozicija	0	3	3
		ostali	0	1	1
amandmani opozicije		usvojeni	15	36	51
		odbijeni	58	202	494
poslanička pitanja			106	494	600

Izvor: prema Pavićević, 1996: 200 tabelu preuredio S. Antonić

* * *

Za razliku od Srednjoistočne Evrope u kojoj je, tokom prvih godina posle pada komunističkih režima, došlo i do izvesne „preparlamentarizacije" (overparliamentarization; Agh, 1994: 3), to jest do dominacije parlamenta i njegove prevage nad vladom i drugim organima koji učestvuju u podeli vlasti (Agh, 1994: 3), u SR Jugoslaviji je parlament ne samo institucionalno, već i praktično potisnut na rub ključnih političkih i društvenih zbivanja, a njegov rad gotovo pretvoren u karikaturu parlamentarne prakse.

Osnovni uzrok ovakvog stanja jeste izražena osionost vladajuće stranke u Srbiji i njenog prvaka, koji odbijaju da sa drugim političkim snagama u Srbiji i Jugoslaviji podele odgovornost za sudbinu zemlje. Oni su u razdoblju 1990-1996 uspeli da većinu demokratskih institucija ustrojenih ustavima 1990. i 1992. godine isprazne od realnog političkog sadržaja, da ih liše najvećeg dela njihove političke moći, i da ih svedu na puku parlamentarnu fasadu autoritarne vlasti.

Stoga će 1997. godina svakako u mnogo čemu predstavljati prekretnicu u parlamentarnom i demokratskom razvoju i Srbije i Jugoslavije. Naime, novembarski izbori 1996. za mesnu vlast u Srbiji pokazali su da su protivnici režima u Srbiji toliko ojačali da mogu osvojiti većinu u pojedinim predstavničkim telima, zasada u najznačajnijim gradovima, ali možda i većinu u srpskom parlamentu na prestojećim izborima za Skupštinu Srbije 1997. godine. Ukoliko Milošević i njegova stranka izgube na ovim izborima, poredak će se razviti ili u pravcu demokratije (ukoliko režim preda vlast), ili u pravcu autoritarizma (ukoliko to on odbije da uradi). Ako, pak, vladajuća stranka zadrži glavne poluge moći, i dalje ćemo u Srbiji imati jedan poludemokratsko-poluautoritarni poredak, u kome se ispod parlamentarne ovojnice zapravo skriva jedna tipična lična vlast. A ovakve odlike poretka u Srbiji imaće suštinski uticaj na stanje demokratije kako na saveznom nivou tako, i u Crnoj Gori.

DEMOKRATSKI POREDAK U SRBIJI NAKON 5. OKTOBRA
(2002)

U kakvom su stanju politički poredak i struktura vladajućih elita u Srbiji danas?

Politička elita u Srbiji dočekala je petooktobarski prevrat duboko podeljena. Na jednoj strani, nalazila se vladajuća elita sa svojom ideologijom nacionalizma, izolacionizma, etatizma i klijentizma. Na drugoj strani, nalazila se opoziciona elita, sa čitavom alternativnom kulturom koja je uključivala i ideologiju ljudskih prava, saradnju sa Zapadom, izgradnju demokratskih ustanova i uspostavljanje tržišne privrede. Između ta dva dela političke elite vladalo je duboko neprijateljstvo, kao što je slučaj i kod ostalih autoritarnih i sultanističkih režima (Higley & Lengyel, 2000:3).

Dobar pokazatelj podeljenosti političke elite bio je odnos prema privatizaciji. Prema jednom istraživanju (Antonić, 1995a), pripadnici vladajuće elite u 80% slučajeva verovali su kako privreda u Srbiji treba da počiva na državnom vlasništvu, i svega 3% elite iz opozicije. Nasuprot tome, da privreda treba da počiva na privatnom vlasništvu smatralo je 97% opozicione elite i 20% vladajuće. U skladu sa tim, 64% vladajuće elite verovalo je da privatizaciju treba usporiti ili sasvim obustaviti, dok je za ubrzanje privatizacije bilo 61% opozicione elite.

Ipak, ishod saveznih izbora od 24. septembra 2000. duboko je uzdrmao vladajuću elitu. Još više ju je iznenadila snaga narodne pobune, početkom oktobra. Iako je u Miloševićevom okruženju postojala spremnost da se iskoristi represivni aparat za slamanje pobune, policijska i vojna elita, u odlučujućem trenutku, otkazali su poslušnost (Antonić, 2002). Otuda je Petooktobarska revolucija prošla bez krvi. Sve to je znatno doprinelo mirnom prenosu vlasti, tokom naredna dva meseca. Miloševićevska i opoziciona politička elita sklopili su, 16. oktobra, sporazum o raspisivanju vanrednih republičkih izbora i obrazovanju prelazne vlade. Izbori su upriličeni 23. decembra, i na njima je anti-Miloševičevska opozicija ubedljivo pobedila. To je bio kraj Miloševićevog sistema.

Nova vlast i poredak

Nova vlast se odmah bacila na izgradnju novog političkog i ekonomskog poretka. Ali, to nije bilo lako. Najpre, nije bio jasan državni okvir u kome bi trebalo uvesti demokratske ustanove. Vladajuća elita druge federalne jedinice, Crne Gore, u međuvremenu je iskoristila to što je Milošević bio izašao na rđav glas kao nasilnik i samodržac. Tako je sasvim osamostalila svoju državu. Od federacije je ostala samo

zajednička vojska i kontrola leta. Nova vlast u Beogradu ponudila je zvaničnoj Podgorici demokratsku rekonstrukciju federacije. Ali, bila je odbijena. Tako se Srbija našla u protivrečnom položaju. Savezna država je formalno postojala, ali ju je, bez učešća zvanične Podgorice, bilo nemoguće demokratski preurediti. U Srbiji su se mogli doneti novi ustav i sistemski zakoni. Ali, to je izgledalo besmisleno a da se prethodno ne reši pitanje je li Srbija federalna jedinica ili samostalna država.

Tako se nova vlast usmerila na tekuće privredne poslove. A privreda je bila u takvom stanju da se valjalo brinuti o pukom preživljavavanju. Elektro-energetski sistem nije mogao da izdrži još jednu zimu, prosečna plata je pala na 80 dolara (trebalo je 2,9 plata za tzv. potrošačku korpu!), devizne rezerve zemlje srozane su na 260 miliona dolara, a dug inostranstvu je prešao 10 milijardi dolara. Odlučujuću ulogu u održanju socijalnog mira i u izvesnom privrednom oporavku, tokom prve godine nove vlasti, odigrala je pomoć Zapada. Tokom 2001. godine, stiglo je oko 600 miliona dolara različitih donacija, a Zapad je otpisao 66% spoljneg duga i odložio plaćanje 60% kamata.

Ali, na popravljanje privrednih prilika uticali su i mnogo bolje gazdovanje nove političke elite, kao i čvrsta monetarna politika Mlađana Dinkića, novog guvernera Narodne banke. Dinkić se pobirnuo da dinar bude stabilan i učetvorostručio devizne rezerve zemlje (povećane su na 1,125 milijardi dolara). Nova vlada Zorana Đinđića odmah je sprovela budžetsku reformu, odbacivši politiku ogromnih skrivenih deficita (u 2000. godini oni su iznosili čitavih 13% nacionalnog dohotka!). Deficit nije nestao, ali je postao javan, i manje-više uspešno pokriven donacijama i kreditima NBJ. Krajem 2001. godine, vlada se hvalila obaranjem inflacije na 38%, povećanjem prosečne plate na $225 (sada je trebalo 1,75 prosečnih plata za potrošačku kopru) i rastom društvenog proizvoda od 5,5% (sa uračunatom sivom ekonomijom rast je bio i 6-7%; Zoran Đinđić u *Danasu*, 22-23. decembar 2001, str. 3). Srbija je još uvek bila daleko od stabilne privrede, ali je opšte stanje bilo dosta bolje nego u Miloševićevo vreme.

Ipak, sa stanovišta izgradnje novog poretka najvažniji su bili novi sistemski zakoni. Najpre, tokom marta i aprila doneseno je 11 *poreskih zakona*, koji su učinili da fiskalni sistem u Srbiji počne da liči na one u uspešnijim privredama u tranziciji. Ministar finansija Božidar Đelić hvalio se da su ovim zakonima srpski porezi postali najniži u regionu i da Beograd zahvaljujući njima može da postane „London jugoistočne Evrope" (*Vreme*, 21. avgust 2001, str. 19).

U maju mesecu donesen je novi *Zakon o privatizaciji*. Odabran je model privatizacije „prodajom strateškim partnerima", primenjen u Mađarskoj, Estoniji i Poljskoj. Taj model, bili su jednoglasni srpski ekonomisti, olakšaće organski razvoj kapitalizma, to jest postepeno dolaženje do savesnog i odgovornog vlasnika, sposobnog za nove investicije i unapređenje proizvodnje. Obezbediće i priliv jake valute, modernu upravu i pojačan izvoz. Zakonom je predviđena prodaja 150

velikih državnih preduzeća u narednih četiri godine, s tim da bi po 15% akcija bilo ustupljeno radnicima i građanima. Srednja i mala preduzeća, njih 7.000, biće prodano na aukcijama. Da bi se obezbedilo lakše prestrukturisanje radne snage po otkupu preduzeća, 12. decembra 2001. donesen je i novi *Zakon o radu*. Taj zakon je znatno proširio prava poslodavca da otpušta i zapošljava radnike.

Konačno, kako bi se ojačala nezavisnost sudstva, u novembru 2001. godine, doneseni su *Zakon o sudijama* i *Zakon o Visokom savetu pravosuđa*. Njima je znatno smanjen uticaj izvršne vlasti kod izbora i razrešenja sudija. Sudije više nije mogao da predlaže samo ministar pravde, već je to sada činio Visoki savet pravosuđa sastavljen prvenstveno od sudija. Slično je bilo i sa izborima tužioca. Ovo telo je dobilo i isključivo pravo imenovanja sudija porotnika i zamenika javnih tužioca. Novostvoreno Veliko personalno veće dobilo je ključnu ulogu u budućim razrešenjima sudija. Tako je, u postojećim ustavnim okvirima, obezbeđena znatno veća nezavisnost ove grane vlasti.

Svim ovim zakonima načinjeni su prvi važni koraci ka izgradnji demokratskog poretka - u smislu autonomije različitih grana strateških elita (Etzioni-Halevi, 1993). *Zakon o privatizaciji* trebalo je da spreči lako pretvaranje političkog kapitala u ekonomski, odnosno da onemogući legalizaciju špekulativno stečenog bogatstva miloševićevske elite. On je, takođe, imao da oteža, pa i prekine, personalnu simbiozu upravne i privredne elite. *Zakoni o sudijama* takođe su obezbeđivali veću nezavisnost sudske elite u odnosu na upravnu, premda su je – zbog izbora sudija u Skupštini – i dalje ostavljali u izvesnoj vlasti političke elite. Iako nisu doneseni novi *zakoni o univerzitetu* i *o informisanju*, stavljanje van snage starih zakona dovelo je do osamostaljivanja akademske i, donekle, medijske elite. Sve u svemu, počele su da popuštaju klijentističke stege, sa političkom elitom kao dominantnom.

Opšta klima u društvu takođe je pogodovala postepenoj konsolidaciji elementarnih formi demokratije. Svi delovi političke elite prihvatili su demokratiju kao „jedinu igru u gradu". I ostale strateške elite, pored političke, neprestano su deklarisale odanost demokratskom poretku. Čak i pobuna specijalnih policijskih jedinica, tzv. Crvenih beretki, 10. novembra 2001 (zbog nagoveštenih izručenja nekih policajaca Hagu), više je uzbudila zapadne diplomate od domaće javnosti. Bilo je jasno da je posredi pre usamljeni protest očajnika nego smišljena oružana akcija, povezana sa nekom političkom snagom. Izborna demokratija, taj najjednostavniji oblik demokratskog poretka (Diamond, 1996) učvršćivala se i u Srbiji.

* * *

Ipak, mora se primetiti da je politički poredak u Srbiji danas, početkom 2002. godine, i dalje izložen ozbiljnim iskušenjima. Najznačajniji izazov jeste

žilavost starog institucionalnog dizajna, ali i *stare strukture moći*. Ustavni sistem Srbije, krojen po Miloševićevoj meri, ostao je nepromenjen. Razlog nije samo zbrka oko državnog okvira. Taj sistem je obezbeđivao koncentraciju vlasti i priveligija u malo ruku u Beogradu. Nova vladajuća elita dospela je jednostavno u položaj koji ozbiljno kuša i najbolju ljudsku prirodu. Novi upravljači imali su da se doborovoljno odreknu privilegija koje su automatski išle uz položaj. Ali, kako se odreći mesta u upravnim odborima velikih i malih državnih preduzeća, od kojih svako donosi mesečni honorar od jedne do četiri plate? Kako se odreći mogućnosti da na sva važna upravna mesta – od direktora Naftne industrije do direktora poslednje seoske škole – postavite „svog čoveka"? Kako se odreći procenta u švercu cigara „pod državim pokroviteljstvom"? Kako se odreći prenormiranosti društvenih odnosa, kada iza svake norme leži mogućnost vaše arbirtraže i, sledstveno tome, nagrade?

Tako su pojedini pripadnici nove političke elite vrlo brzo počeli da poprimaju navike i ponašanja stare elite. Šef poslaničkog kluba vladajućeg DOS-a, Čedomir Jovanović, paradirao je Beogradom sa šestoricom telohranitelja ili u koloni crnih džipova. Opozicija ga je optuživala da je, 22. februara 2001. godine, prilikom jedne takve parade, bahato vozeći službeni policijski(!?) auto slupao svoj i još četiri druga automobila (*Srpska reč*, 4. juli 2001, str. 5). Ministar rada Dragan Milovanović, u pauzi skupštinskog zasedanja, 28. novembra 2001, nasrnuo je na opozicione poslanike, psujući „SPS-ovsku bagru da hoće da mu obore Zakon o radu" (*Danas*, 1-2. decembra 2001, str. 4). Očevici tvrde da je pri tom između njega i poslanika Stevana Gudurića došlo do šaketanja, koje je na jedvite jade zaustavljeno. Član vladajuće Demokratske stranke i gradonačelnik Novog Sada Borislav Novaković, ostavio je, 3. decembra 2001, svoju karticu za glasanje u republičkoj skupštini drugom poslaniku i otišao na službeni put u Solun. Kada su se poslanici iz opozicije požalili na neregularnost takvog „glasanja na daljinu", Novaković i šef njegovog poslaničkog kluba Čedomir Jovanović, drsko su tvrdili da je Novaković toga dana doleteo iz Soluna, glasao i odmah zatim odleteo nazad u Grčku. To što Novakovića niko nije video u skupštinskoj dvorani, i što toga dana nije bilo letova za Solun, nije ni malo pokolebalo Novakovića i Jovanovića da istrajavaju u svojoj priči.

Javnost se sa pravom pitala – ako novi upravljači tako postupaju kada su izloženi pogledima javnosti, šta li tek rade kada ih niko ne gleda? Najviše optužbi zbog preuzimanja miloševićevske strukture moći i korupcije upućivane su na račun srpskog premijera, Zorana Đinđića. Optuživan je da je skupštinu sveo na glasačku mašinu, koja disciplinovano ispunjava njegove zahetve; da je svu političku moć koncentrisao u vladi, i to u „vladi u užem sastavu" (predsednik i sedmorica potpredsednika); da je preuzeo Miloševićev policijsko-špijunski aparat i stavio ga u svoju službu; da ima udela u unosnom švercu cigareta; da bezobzirno

širi svoje pipke u medijima, pa se kritika njegove vlade teško može objaviti u važnijim glasilima u Srbiji; da u svim društvenim ustanovama stvara klijentističku mrežu lične odanosti, upravo onakvu kakvu je imao i Milošević... (Sekelj, 2001; Vukadinović, 2001b).

Mnoge od ovih optužbi nisu bile sasvim nezasnovane. Đinđić je vrlo vešto obezbedio veliku institucionalnu moć. Odmah nakon 5. oktobra, on je bio u dubokoj senci Vojislava Koštunice, pobednika nad Miloševićem. Ali, čim su raspisani skupštinski izbori, Đinđić je istakao svoju kandidaturu za budućeg premijera. Koštunica se mislio šta da radi. Od ranije je poznavao Đinđića, i nije mu mnogo verovao. Ali, Đinđić je pokazivao vatrenu lojalnost, a Zapad je pritiskao Koštunicu da se jedinstvo antimiloševićevske koalicije po svaku cenu održi. Tako je Koštunica popustio. Dao je svoje ime DOS-ovoj listi, ostavio svoju stranku u koaliciji, i DOS je osvojo dvotrećinsku većinu u skupštini. Za novog premijera izabran je Zoran Đinđić. On tada povlači vanredno dovitiljivi potez, kojim će da obezbedi prevlast nad glavnim političkim suparnikom. U vladu uvodi predsednike gotovo svih malih stranaka iz DOS-a.

Te stranke, uzete pojedinačno, nisu imale gotovo nikakvo uporište u biračkom telu. U istraživanjima javnog mnjenja one su retko osvajale više od 1% mogućih glasova. Stoga su ih velike stranke – Koštunčin DSS (sa oko 25% glasova) i Đinđićev DS (sa oko 15%), s pravom doživljavale kao neku vrstu parazita. Međutim, Đinđić je shvatio da male stranke donose većinu u Predsedništvu DOS-a. Predsedništvo je bilo rukovodeće telo Koalicije, u kom je svaka stranka, bez obzira na veličinu, imala po jedan glas. A ko je imao većinu u Predseništvu DOS-a, kontrolisao je skupštinsku većinu. Naime, po važećem izbornom zakonu, vrh stranke ili koalicije mogao je u svakom trenutku da smeni bilo kog poslanika! Sa liderima malih stranaka u vladi, Đinđić je zagospodario ne samo izvršnom vlašću. Postao je gospodar i zakonodavne vlasti.

Najbolji primer ove dominacije bio je već pominjani slučaj poslanika Bore Novakovića. Kada je predsednik Skupštine, Dragan Maršićanin, član Koštuničinog DSS-a, takođe doveo u sumnju Novakovićevo „glasanje", smenjen je po hitnom postupku. Ostali poslanici iz DSS-a stali su u odbranu Maršićanina, upozorivši da zbog njegove smene može pasti vlada. Onda je Zoran Đinđić, 6. decembra 2001, održao konferenciju za štampu na kojoj je zapretio da će, samo li se pokrene pitanje poverenja njegovoj vladi, svim poslanicima DSS-a biti oduzeti njihovi poslanički mandati! Iako je DSS po svim istraživanjima javnog mnenja bila najjača stranka u Srbiji, iako je na vanrednim lokalnim izborima, 4. novembra 2001, sam dobio više glasova od svih ostalih članica DOS-a uzetih zajedno, DSS je mogao da izleti iz parlamenta samo da je Predsedništvo DOS-a tako odlučilo! Koštuničina stranka se na kraju povukla, odustavši od glasanja o poverenju vladi, i DSS je zadržao mandate. Ali ostao je gorak utisak da u Srbiji pre-

mijer ne zavisi od poslanika, već obrnuto, da skupštinski poslanici zavise od premijera.

Sa vladom i poslaničkom većinom iza sebe, Đinđić je lako obezbedio prevlast ne samo u skupštinskim odborima, već i u upravnim odborima najvažnijih preduzeća – od državnih glasila do naftne industrije. Najveći deo srednjeg ešalona upravne elite, kao i deo društvene elite sa političko-upravnim ambicijama, pohrlio je da se stavi u njegovu službu. Tako je počela da se nazire nova klijentistička mreža. U nju su bili uključeni, ili su se sami uključili, i mnogi pripadnici medijske elite. To je vodilo ozbiljnom smanjenju nezavisnosti javnosti, što je u situaciji kada je najveći deo opozicije bio teško kompromitovan (SPS i SRS), počelo da otežava demokratsku kontrolu rada vlade. Kada je, u avgustu 2001. godine, došlo do otvorenog sukoba Đinđića i Koštunice, jasno se pokazalo u kojim je sve medijima Đinđić već uspostavio prevagu. Pored najgledanije komercijalne televizije, *TV Pink*, njegovom taboru su ostavljale utisak da pripadaju i uticajne *TV Politika* i *TV Studio B*, dnevnici *Novosti* i *Danas*, kao i tiražni *Nedeljni telegraf*. Ovom prvom pravom pro-Đinđićevskom medijskom kampanjom, koja je pokazala svu snagu novog centra moći, vešto je upravljao Biro za komunikacije vlade Srbije i njegov šef Vladimir (Beba) Popović.

Evo nekih primera. Ljudi iz vlade su, recimo, saznali da će *Vreme* u svom broju od 23. avgusta, objaviti jedan komentar koji poprilično kritikuje Koštunicu a podržava Đinđića (Miloš Vasić, „Svi predsednikovi ljudi"). Pozvali su Uredništvo i zatražili dozvolu da komentar mogu preneti i drugi mediji pre nego što se broj uopšte pojavi u prodaji. Uredništvo je to odbilo. Istoga dana kada se nedeljnik pojavio (četvrtak, 24. avgust), u glavnim emisijama vesti TV Pinka ("Infotop") komentar je nekoliko puta pročitan, i to tako što su izostavljena sva mesta iole nezgodna za Đinđića (*Vreme*, 30. avgust 2001, str. 12-13). Pre toga, na isti način i na istom mestu (Infotop, *TV Pink*) plasirani su i izrazito pristrasni komentari iz *Danasa* (Gordana Logar, „Novi model Pontija Pilata, 20. avgust, str. 7), isčitavan 21. avgusta, zatim uvodnik iz *Nedeljnog telegrafa* (sa čuvenom, retko prljavom rečenicom: „Mira Marković je mogla da kadruje po srpskoj politici tek posle 11 godina, a Zorica Radović [Koštuničina žena; napomena - A. S] samo posle devet meseci vlasti svoga muža"; Momčilo Đorgović, 22. avgust, str. 3), iščitavan 22. avgusta, i tako redom.

Različiti su motivi zbog kojih su vlasnici medija, ili novinari i urednici državnih glasila, tako lako stali u službu premijera. Neki od njih, poput vlasnika TV Pinka, Željka Mitrovića, ili vlasnika TV BK, Bogoljuba Karića, procenili su da davanjem usluga „pragmatičnom i utilitarističkom" Đinđiću mogu da zadrže većinu privilegija dobijenih od Miloševićevog režima – pre nego da se stave na raspolaganje poštenom ali „zadrtom" Koštunici. Drugi, poput urednika državnih

medija (RTS, Novosti, Politika...), razumeli su da njihov položaj zavisi prvenstveno od upravnih odbora i od izvršne vlasti, a tu je Đinđić bio u nadmoći. Bilo je, međutim, novinara i urednika (poput onih iz lista *Danas*) koji su mrzeli Koštuničin nacionalizam i prezirali njegov legalizam, i koji su iskreno verovali kako je Đinđić političar oslobođen od „tribalističke svesti", okrenut ka Evropi i posvećen modernizaciji.

To uverenje nije bilo retko u delu društvenih elita pro-zapadne orijentacije ("NGO sektor", akademska elita, medijska elita...). Ovi „stvaraoci javnog mnenja" bili su svesni duboke ideološke podeljenosti između vladajućeg DOS-a i opozicije koju čine stranke staroga režima (SPS, SRS, pa i SSJ). Podeljenost u političkoj eliti, tipična za nekonsolidovanu demokratiju (Higley & Lengyel, 2000:3), ticala se gotovo svih glavnih tema: saradnje sa KFOR-om, privatizacije, priključenja Evropskoj uniji, a naročito mogućeg priključenja NATO-u. Sa druge strane, Koštunica i njegov DSS ostavljali su utisak da im je nacionalizam bio važniji od ekonomije, legalizam od saradnje sa Zapadom, a postupnost promena važnija od brzih i korenitih reformi. Stoga je veći deo pro-Zapadne elite Srbije počeo da doživljava Đinđića kao jedinog pravog zagovornika tržišnih reformi i ulaska Srbije na Zapad.

To je Đinđić veoma vešto iskoristio i uspostavio svojevsrni ideološki monopol - *monopol na reforme i reformizam*. Pre nego što se učvrstio u premijerskoj fotelji on je svaku kritiku na svoj račun pripisivao „specijalnom ratu" koji ostaci staroga režima ("vrh SDB zajedno sa vrhom Jula") vode protiv njega (intervju u listu *Blic News*, 22. novembar 2000, str. 35-36). Sada je, međutim, svaka kritika, bilo da je dolazila iz domaće ili iz strane štampe, odbacivana još ubojitijim argumentom – to je pokušaj da se „kompromituje reformska politika koja mnogima i u regionu i u Srbiji smeta" (Zoran Đinđić u *Politici*, 16. avgust 2001, str. 1). Đinđićeva vlada, tako, više nije bila samo vlada sa teškim zadacima, koja, kao i svaka duga vlada, za svoje postupke ipak mora da odgovara skupštini i demokratskoj javnosti. Ona je postala *jedina politička grupa* koja može da izvede reforme u Srbiji i koju ni jedna druga politička grupa ne sme da ometa.

Jer, ako bi slučajno vlada pala, upozoravao je Đinđić u jednom od svojih intervjua (kome je uredništvo *Večernjih novosti* dalo karakterističan naslov – *U igri sudbina zemlje i nacije*!), „šteta bi bila neprocenjiva. To znači ne samo odlaganje reformi, nego, verovatno, stavljanje reformi ad akta za dugi niz godina... Mislim da naša zemlja nije u stanju to da izdrži" (19. avgust, str. 3). Otvaranje krize vlade, sekundirali su i ostali Đinđićevi politički pratioci, poput Nove demokratije, „sprečilo bi vladu da započete reforme dovrši, a poodmaklu borbu sa korupcijom i kriminalnom okonča u korist mira, slobode i pravde za sve građane Srbije" (*Politika*, 17. avgust 2001, str. 7). „Svakom treba da bude jasno", upozoravao je potpredsednik vlade Žarko Korać, da u slučaju Đinđićevog pada i „ako se DOS raspadne neće moći da opstane ni Savezna vlada, a ni savezna

država" (isto). „Time se izaziva raspadanje Jugoslavije i sprečavaju reforme u Srbiji", tvrdio je Đinđićev ministar poljoprivrede Dragan Veselinov (*Politika*, 19. avgust 2001, str. 7). „Ovaj potez (moguće otvaranje krize vlade – A. S) služi da miloševićevska politika doživi novi uzlet", primećivao je Nenad Čanak (isto).

Dakle, pad Đinđićeve vlade značio bi, redom: prekid inostrane pomoći; slom reformi „za dugi niz godina"; pad savezne vlade; raspad savezne države; povratak na vlast miloševićevaca, i ko zna šta još sve ne! Možda bi se otvorio bezdan i cela Srbija propala u zemlju, a možda bi usledio četrdestodnevni dažd i opšti potop?

Reforme i legalizam

Naravno da Đinđić nije bio jedina reformistička snaga na političkoj pozornici Srbije. Tu su, najpre, bili ljudi iz G17 Plus, jedne nestranačke grupe ekonomista koji su se svojski trudili oko tržišnih reformi. Uz guvrenera Dinkića, toj grupi su pripadali i potpredsednik Savezne vlade, Miroljub Labus, i republički ministar finansija Božidar Đelić. Labus, na koga je faktički spala uprava saveznom administracijom (pošto su premijeri iz crnogorskog SNP bili krajnje nefunkcionalni), beše najzaslužniji za liberalizaciju trgovine i uspešne pregovore sa međunarodnim novčarskim ustanovama. Sa druge strane, Đeliću je pripadala zasluga za valjanu budžetsku reformu i dobre poreske zakone. Premda je Đinđić rado pripisivao njihove uspehe sebi, javnosti je bilo jasno da ekonomisti iz G17 Plus ipak predstavljaju zasebnu reformsku snagu, i mnogo više su vrednovali njihov rad nego delovanje samog premijera Đinđića.

Uz to, i Koštuničin DSS posedovao je izvesne reformatorske potencijale. Elita iz DSS-a jeste, pored grozničavog Đinđića, ostavljala utisak usporenosti i neodlučnosti. Mnogo su više govorili o pravdi i legalizmu, nego o ekonomiji i reformama. To je bilo otuda što je vođa stranke, Vojislav Koštunica, kao pravnik, procenjivao da se uspešne društvene reforme ne mogu svesti samo na brzu privatizaciju. On je verovao da je za demokratsku tranziciju od ključne važnosti i izgradnja postojanog sistema vladavine prava. Želeo je da se pravni sistem što pre reformiše. Ali i da se sa vladavinom prava ne odlaže dok sve reforme ne budu gotove, već da se sa „pravnom državom" počne odmah, naravno, u meri u kojoj je to moguće.

Zanimljivo je da je u tome naišao na snažan otpor ne samo izvršne vlasti, već i pro-Zapadne elite. Đinđićevska administracija se žalila da postojeći zakonski okviri, nasleđeni iz Miloševićevog sistema, nisu dovoljno široki za „razmah reformi". Evo kako je to objašnjavao savezni ministar policije i potpredsednik Demokratske stranke, Zoran Živković.

"Šest, sedam meseci postoji šuma i lavirint zakona koji isključuju jedan drugi. Bilo šta da da donesete što bi zakonski poboljšalo situaciju je protivustavno. Ustav Srbije je protivustavan. Nesaglasan je sa saveznim Ustavom. Neki kažu da su se u DOS-u podelile dve struje. Jedna je konzervativna koja je legalistička, koja želi da se uradi sve po zakonu, ali onda ne bismo uradili ništa. Šverc goriva ne bi bio sprečen, da se gledalo sve što je po Ustavu, mnoge druge stvari koje su urađene na ivici ustavnosti bi čekale. Ni jedna promena se ne bi videla da je rađeno baš sve knjiški, po Ustavu" (*Danas*, 18-19. avgust 2001, str. III).

Ocenu da su Ustav i zakoni loši i protivurečni i da ih treba primenjivati samo ako nisu u suprotnosti sa „interesima društva", podržao je i deo sudske elite. To su bile uglavnom starije sudije koje su pravosuđe, izgleda, i dalje shvatale u ranijem duhu „svrsishodnosti" i „celishodnosti". „Svrsishodnost" je značila da se ne treba baš dosledno držati zakona ("kao pijan plota") već da bi Ustav i zakone trebalo „rastegljivo" i „kreativno" tumačiti, u skladu sa nesumnjivim društvenim interesima.

Neke od tih sudija bile su žrtve Miloševićevog režima, i samo su želele da ubrzaju obračun sa starim poretkom. Verovali su da taj obračun najefikasnije može biti obavljen upravo revolucionarnim sudstvom ili zakonodavstvom. Jedan od tih sudija bio je član Vrhovnog suda, Zoran Ivošević. Kada je vraćen na dužnost, predložio je (skupa sa ministrom pravde, Vladanom Batićem) zakon o sudijama po kom bi jedne noći (tačnije 31. decembra 2001), svi sudovi u Srbiji bili raspušteni, a jedna posebna komisija (u kojoj bi se, naravno, nalazili on i ministar pravde) izvršila bi novi razmeštaj sudija po ponovo uspostavljenim sudovima. Tako bi, recimo, nepodobne sudije viših sudova, sa sedištem u Beogradu, dobile premeštaj u neki niži sud, recimo u Surdulicu. A ako im se to ne sviđa, tim bolje - jedan ili sto nepodobnih sudija manje. Ustav je, međutim, u članu 100. stav 4, izričito zabranjivao premeštaj sudija bez njihove saglasnosti. Ivošević je, stoga, dao sledeće „kreativno" tumačenje Ustava. Taj član, po njemu, pretpostavlja situaciju da postoji sud iz kog se sudija premešta. U ovom slučaju, međutim, takvog suda nema jer su *svi* sudovi ukinuti! Otuda ne može biti ni saglasnosti, niti nesaglasnosti. Sudija mora biti raspoređen da bi bio sudija, a ako on to ne želi, time mu automatski prestaje sudska funkcija! (Ivošević, 2001:33). Zahvaljujući otporu Koštuničinog DSS-a, ova verzija zakona o sudijama nije prihvaćena.

Takve sudije često su nastupale u javnosti, podržavajući administraciju u njenom radu „na ivici zakonitosti i ustavnosti" (kako reče ministar policije). Sudija Ivošević je voleo da objašnjava kako „pravnik ne primenjuje samo propise, on mora da oseća i duh vremena" i kako se „ne može govoriti o pravu nezavisno od politike". To znači da zakone ne treba primenjivati doslovce, već da „jednu normu treba primeniti onako kako je bolje za sve ljude ove zemlje". „Ne možemo

se zaklanjati iza prava pojedinca, a da pri tom žrtvujemo prava čitavog naroda", pojašnjavao je svoje stanovište Ivošević (svi navodi iz lista *Danas*, 15-16. decembar 2001, str. iv-v). Liberalna javnost je odmah reagovala na ovu apologiju pravnog voluntarizma i anarhije. „Ovakva izjava je poslednja stvar koja bi se očekivala od sudije Vrhovnog suda u jednoj zemlji koja pretenduje da izgrađuje liberalnu demokratiju sa vladivinom prava" (Đurković, 2001). Međutim, titule i stare zasluge činile su svoje, ostavljajući izvesan utisak na deo javnosti.

Konačno, podršku radu „na ivici zakonitosti i ustavnosti" – zapravo podršku otvorenom kršenju Ustava i zakona – davali su i pojedini pripadnici tzv. trećeg političkog sektora ("NGO elita"). Kao „zaslužni borci" protiv Miloševićevog režima, oni su i nakon 5. oktobra zadržali nešto od ranijeg moralnog oreola i uticaja na javnost. Ponašali su se kao svojevrsni „čuvari revolucije". I kada je postavljeno pitanje treba li poštovati ustav i zakone ili ne, oni su uglas povikali: Taman posla! Pa to su *Miloševićev* ustav i zakoni! To bi bilo isto kao da se nova nemačka vlast, 1945, pita treba li se držati Hitlerovih pravnih normi. Držati se starih zakonskih pravila znači obnoviti stari poredak. A ko to zagovara nije ništa drugo do novi samodržac, novi Milošević! (za primere vidi u: Antonić, 2001:10).

Pošto je Koštunica neprestano apelovao na pridržavanje Ustav i zakona, deo pro-Zapadne elite ga je proglasio konzervativcem, antireformatorom, poslednjim čuvarem Miloševićevog sistema i „ajatolahom-legalistom" (kako napisa Ljubodrag Stojadinović, u *Politici*, 13. avgust 2001, str. 6). Stvari su, međutim, bile mnogo složenije od ove manihejske slike. Miloševićev pravni poredak uopšte nije mogao da se poredi sa Hitlerovim. Za razliku od nacističke Nemačke, Srbija je imala ustav, i to sasvim pristojan ustav. Isto tako, Miloševićevi zakoni, čak i oni najozloglašeniji (poput Zakona o informisanju ili Zakona o univerzitetu), bili su daleko od zločinačkih i rasističkih zakona Hitlerove Nemačke. Problem sa Miloševićevim režimom nisu bila kriminalna pravna pravila, već njihov fasadni karakter. Ustav i zakoni su bili samo demokratske kulise, koje su se odbacivale kada god bi to bilo celishodno, i na površinu bi izlazilo pravo lice režima – zločinačka samovolja jednog autoritarca i njegove klike.

U tom svetlu treba posmatrati i 5. oktobar. On nije bio, poput ostalih revolucija, nezakonita smena vlasti. On je bio nastavak 24. septembra, kada je, baš u ustanovama starog poretka, iskazana izborna volja građana. Tako je 5. oktobra autoritarni režim nateran da se pridržava onoga što mu je, inače, služilo samo kao lažna iskaznica – izborne demokratije. Moglo bi se reći da je, 5. oktobra, politički poredak promenjen stavljanjem u dejstvo delova pravnog ustrojstva koji su postojali, ali koji nikada nisu radili (niti su uvedeni da bi radili). Na taj način, Petooktobarski prevrat ne samo da nije ukinuo, već je do kraja udelovio (aktivirao) sveukupni pravni poredak. Time je opasnost od postrevolucionarnog

bezvlašća, neprava i nezakonitosti bila svedena na najmanju moguću meru.

Naravno da sva pravna pravila Miloševićevog režima nisu bila ni demokratska, niti preterano pravedna. Ali, pošto su najgori zakoni (o informisanju i univerzitetu) odmah stavljeni van snage, nije bilo stvarne potrebe ugrožavati takvu vrednost kao što je *pravna sigurnost* samo zato što, recimo, Ustav daje nešto veća ovlašćenja predsedniku Republike od uobičajenih, ili zato što Zakon o prekršajima daje pravo administraciji da izriče mandatne kazne. Kao što uči znamenita *Radbruhova formula*, pravna sigurnost je u toj meri elementarna vrednost za svaki pravni poredak da bi je svagda trebalo pretpostavljati čak i najbenevolentnijem nepoštovanju normi, izuzev kada je reč o očigledno zločinačkim zakonima.

> "Sukob između pravde i pravne sigurnosti mogao bi se rešiti na taj način da pozitivno pravo, koje obezbeđuju propis i moć, ima prednost i onda kad je sadržinski nepravedno i nesvrsishodno, osim u slučaju kada pozitivni zakon u toliko nepodnošljivoj meri protivreči pravdi, da zakon kao 'neispravno pravo' mora odstupiti pred pravdom" (Radbruch, 1946/1980: 288).

Pošto su Miloševićeve norme bile daleko od zločinačkih, i pošto je 5. oktobar zapravo „oživeo" demokratske i pravdotvorne strane pravnog poretka, nije bilo razloga dovoditi ga u pitanje zbog nekakve imaginarno savršene decizionističke (tj. revolucionarne) pravde. Stoga je, po mom mišljenju, Koštunica imao pravo kada se suprotstavio daljem erodiranju pravnog poretka. Naročito je to bilo važno onda kada se iza tog erodiranja krila namera izvršne vlasti da sebi da odrešene ruke. Jer, kakav je to demokratski poredak u kome, recimo, ministar policije procenjuje kada će se i koji „Miloševićev" zakon poštovati, a kada ne; u kome taj isti ministar policije procenjuje kada će se boriti sa „šumom i lavirintom zakona" a kada će sve to manuti i raditi po svome; u kome ministar policije procenjuje kada će poštovati Ustav, a kada će ići „ivicom ustavnosti"? Nije trebalo biti osobito oštrouman pa videti do kakve bi erupcije samovolje i bezakonja to moglo da dovede.

Predsednik Koštunica možda nije imao sluha za ekonomiju i „polit-ekonomski menadžment". Ali, ne može mu se ne priznati da je shvatao značaj pravne države i nezavisnog sudstva za uspešnost društvenih reformi, pa i onih ekonomskih. Jer, uistinu, koliko će ozbiljnih investitora doći u Srbiju i uključiti se u tendersku privatizaciju ako je druga ugovorna strana takva vlada koja kontroliše sudstvo? Ko će rizikovati da se, već prilikom prvog nesporazuma (a oni su kod tenderske prodaje učestali), druga strana odmah obrati „svome" sudu i tako svaki spor reši u svoju korist? Ko bi se ozbiljan upustio u poslovanje sa kompanijama – vladinim štićenicama, koje lako, baš zato što su vladini štićenice, mogu da dobiju svaki sudski proces? I uopšte, ne govore li primeri zemalja uspešne tranzicije, poput Mađarske ili Češke, da je privrednom usponu ipak prethodilo izvesno uspostavljanje pravne države i nezavisnog sudstva?

Treba se podsetiti da je u Srbiji, međutim, sve do usvajanja seta sudskih zakona, koji je predložio Koštuničin DSS, egzekutiva suvereno vladala judikaturom. Ministar pravde, Vladan Batić, objavljivao je spiskove „sudija za odstrel", tj. delilaca pravde koji su morali napustiti službu. Njegov novembarski spisak imao je 187 imena, a novine su prenosile procene o mogućem otpuštanju ukupno 700 od 2.500 srpskih sudija (*Danas*, 14. decembar 2001, str. iii Dodatka o pravosuđu). I doista, do kraja 2001. godine otpušteno je više od 200 sudija (*Danas*, 21. decembar 2001, str. 5). Mnoge od tih sudija jesu bile kompromitovane služenjem Miloševićevom režimu. Ali, ta čistka se obavljala baš po pravilima autoritarnog Miloševićevog režima, u kome je ministar pravde bio gospodar sudske elite. Zbog toga je bilo dosta negodovanja u javnosti, a čak su i advokatske komore morale ustajati u odbanu nekih od razrešenih sudija (*Danas*, 11. decembar 2001, str. 5). Tek novim zakonima o sudovima donekle je potisnuta supremacija egzekutive, ali je, što je takođe karakteristično, stupanje na snagu odredbi koje su otežavale razrešenje sudija odloženo za 1. januar 2002. godine.

Sve u svemu, moglo bi se reći da je deo naše medijske, akademske i „NGO" elite podosta pogrešio kada je odricao Koštunici i njegovoj stranci baš svaki reformatorski potencijal. Time ne samo da je data šansa Đinđiću da uspostavi mopol nad modernizacijom i reformama. Time su potpomagana i nastojanja kako Đinđića, tako i istinskog antireformskog bloka (SPS, SRS i SSJ) da unište čitavu ovu treću, „umereno-reformsku" političku opciju. Koštunica možda nije imao dara za ekonomiju – premda je često, u svojim nastupima, naglašavao važnost liberalizacije tržišne privrede i značaj povezivanja sa Evropom. Ali, Koštunica je imao dara za drugu vrstu modernizacije, ništa manje značajne od ekonomske - za reformu pravosuđa i uspostavljanje vladavine prava. Zaslepljeno favorizovanje Premijera i isto tako zaslepljeno odbacivanje Predsednika bacilo je poprilično nepovoljno svetlo na sposobnost naših „pro-Zapadnih" elita da razumeju stvarne probleme i ciljeve tranzicije.

Kriminal i politika

Pitanje vladavine prava dovodi nas do još jednog krupnog problema demokratskog poretka današnje Srbije – do *sprege kriminala i politike*. Svako ko je i najpovršnije poznavao funkcionisanje Miloševićevog sistema znao je da je on počivao na sprezi vlasti, privrede i kriminala. Privreda je bila kriminalizovana, a kriminal je bio možda i najvažnija privredna grana, pogotovo za dobar deo vladajuće elite. Kičma policije je, u Miloševićevo doba, bila povezana sa organizovanim švercom i kriminalom, koji su, opet, u sebe usisali najunosniji deo srpske privrede. Policija je bila umešana u većinu prljavih poslova – od šverca nafte, droge i cigareta do rasprodaje narodnih blaga strancima (drveta, bakra, žita, umetnina....).

Recimo, šverc cigareta nisu držali nikakvi sitni preprodavci, koji su dovlačili po koji zamotuljak duvana iz okolnih zemalja. U njemu su glavnu reč imali, na jednoj strani, velika strana duvanska društva (poput British-American Tobacco), a, na drugoj, osobe iz vrha vlasti (poput Miloševićevog sina Marka). To je bio posao koji je donosio na desetine miliona dolara čiste zarade, a koji su obezbeđivali, i u njemu učestvovali, mnogi iz policijske elite. Takvih poslova je bilo pregršt, i oni su činili novčano središte srpskog društva.

Glavna spona između režima i kriminala bila je upravo tajna policija. Ona je bila država u državi i služila za kontrolu i privrede, i kriminalaca, i političara. A onda se promenio režim. Umesto štićeničke i prestupničke privrede trebalo je uspostaviti poredak otvorene i tržišne ekonomije. Ali, kako to postići bez potpunog rasklapanja zatečenog ustrojstva u kome policija igra tako važnu ulogu? Kako razgraditi nađene sklopove moći, a ne podleći iskušenju da ih se jednostavno preuzme i za sebe iskoristi? Ono što je opšta ocena ovdašnjih analitičara jeste da taj, suštinski važan deo sistema još uvek nije do kraja demontiran.

> "Za više od godinu dana nakon pada Miloševića, uloga policijskih snaga u ratovima u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu još uvek nije razjašnjena. Nije razjašnjeno apsolutno ni jedno ubistvo javnih ličnosti počinjenih za vreme Miloševićeve vladavine, a ni posle nje; ne sprovode se krivične istrage protiv onih za koje postoje osnovi sumnje da su umešani u ratne zločine; naposletku, i dalje se čuvaju imena onih policijskih grupacija i osoba koji su za vreme vladavine Miloševića bili zaduženi za protekciju različitih ekonomskih monopola. Tajni dosijei su otvoreni za javnost, ali ih javnost može pogledati pod ograničenim uslovima. Javnost takođe ništa ne zna o hijerarhijskoj, upravnoj i disciplinskoj kontroli unutar policije. Civilna kontrola policije još uvek ne postoji, a smene u policiji se dešavaju često, ali tako da javnost o razlozima tih smena ništa ne zna.
>
> Nerazmontirani Miloševićev policijski aparat će, sasvim je izvesno, i dalje predstavljati probleme u konsolidaciji demokratskog poretka u Srbiji" (Pavlović, 2002).

Sporost u demontaži državnog kriminala verovatno da je bila posledica i izvesne nesposobnosti vlade i ministarstava da se nose sa tim ozbiljniim i opasnim zlom. Ali, veliku ulogu svakako da je igrala i jaka interesna sprega ljudi iz aparata vlasti, policije i mafije. I sam republički ministar policije, Dušan Mihailović u nekoliko navrata je priznavao postojanje mafije i njene napore da među političarima „nađe novog kuma". Policijski general-major, Boško Buha, javno je upozoravao kako „mafija pokušava da se dodvori nekim političarima iz DOS-a, nudi im razne usluge, novac, čak i dosijea da kompromituju svoje političke protivnike" (*Nedeljni telegraf*, 19. decembar 2001, str. 10). A kada tako nešto kažu visoki službenici policije, onda bi se trebalo bojati da su u novoj vlasti već izrasli novi politički „kumovi", i da već uveliko rade svoj posao.

Jedan od najznačajnijih pokazatelja snage mafije i njene povezanosti sa vrhom vlasti bio je slučaj ubistva Momira Gavrilovića, 3. avgusta 2001. godine. Pukovnik Gavrilović je sve do 1999. godine bio jedan od važnijih operativaca tajne policije. Tada je napustio službu i počeo da se bavi trgovinom, ali je i dalje ostao u vezi sa SDB i mafijom. Znao je mnogo, kako o ljudima iz Službe, tako i o njihovim vezama sa mafijom i aktuelnim političarima. Onda je poželeo da ponešto od toga ispriča jednom političaru – Vojislavu Koštunici. Ljudi iz predsednikovog kabineta su ga ujutro primili – uveče je već bio ubijen. Pet dana docnije, dnevnik *Blic* donosi vest da je Gavrilović, tokom posete Kabinetu, izneo izvesne činjenice „o sprezi aktuelne vlasti i glavnih ljudi organizovanog kriminala". U sintagmi „aktuelna vlast" prepoznali su se ljudi iz Đinđićevog okruženja. Oni podižu pravu medijsku oluju, čije smo neke od glavnih protagonista već pomenuli. Koštunica i njegova stranka su napadnuti da su hteli iskoristiti jedno sumnjivo ubistvo radi ocrnjivanja političkih protivnika, glavni urednik *Blica*, Veselin Simonović, poziva se u policiju na saslušanje kako bi otkrio izvor vesti, a sam Gavrilović se proglašava najobičnijim probisvetom. Policija, umesto da pojuri ubice, drži konferencije za štampu na kojima Gavrilovića prikazuje kao krajnje problematičnog čoveka, koji se kretao „u kriminogenoj sredini", i kog je, stoga, moglo da ubije bar pola beogradskog podzemlja. Treba li reći da, sve do danas, nije bilo ni jednog, pa ni najmanjeg napretka u istrazi? I da zato niko u Srbiji ne veruje da policija uopšte ozbiljno traži ubice?

Tako je ubistvo Gavrilovića lepo pokazalo svu snagu staro-novih struktura moći. Prvenstveno njihovu snagu da obezbede „zavet ćutanja". Jasno se videlo kako se policija, vlast i deo medija trude da ovaj slučaj delom zataškaju, delom pretvore u „slučaj Predsednikovih ljudi" (onih koji su razgovarali sa Gavrilovićem), ili „slučaj Predsednikove žene" (preko koje je Gavrilović dobio pristup Koštunici). Od usklađenosti i snage tog orkestra, mora se priznati, čoveka je zaista podilazila jeza. Kao što je pozivanje u policiju Veselina Simonovića, izgleda, imalo poslužiti da se slobodna javnost egzemplarno nauči redu, tako je i ubistvo Gavrilovića, izgleda, trebalo poslužiti da opameti potencijalne prebege šta ih čeka ako se usude da ugroze klijentističku strukturu. Dirni u patrimonijalno-mafijaške krugove, koji su, po svemu sudeći, tako lepo preživeli 5. oktobar, i bićeš mrtav, osramoćen i prokazan.

Centrifugalni rascepi

I na kraju našeg popisa glavnih slabosti sadašnjeg demokratskog poretka u Srbiji valja pomenuti *jačanje centrufugalnog rascepa* u političkoj eliti. To je prvi Lipset-Rokanov rased, onaj koji postoji između centripetalnih i centrifugalnih sila

nekog političkog prostora, tačnije između središnjih i oblasnih elita. (Lipset and Rokkan, 1967: 9-11). Tokom Miloševićeve ere taj rased je, donekle, bio u senci rascepa između autoritarnog i demokratskog tabora (vidi prvi ogled u ovom poglavlju). Sada, kada je Milošević oboren, on sve snažnije izbija u prvi plan. Pošto Kosovo, inače, već praktično funkcioniše kao zasebno društvo (tj. nezavisna država), glavni sukob se otvara oko položaja Vojvodine.

Kada je DOS, u jesen 2000. godine, preuzeo vlast, činilo se da će i pitanje Vojvodine lako biti rešeno. Pošto je u Srbiji konačno pobedila demokratija, mislilo se da će se od sad sve rešavati lakše i bez mnogo politizacije. Međutim, već u leto 2001. godine izbija oštar sukob između dela političke elite iz Novog Sada i iz Beograda. Miodrag Isakov, vođa Vojvođanskih reformista, Jožef Kasa, vođa Demokratskog saveza Mađara i Nenad Čanak, vođa Lige socijaldemokrata Vojvodine, 25. jula upućuju ultimatum ostalim liderima DOS-a da se do 3. avgusta donese odluka o „bitnom proširenju autonomije Vojvodine". U protivnom, poručivali su oni, problem Vojvodine će biti „internacionalizovan", a autonomaške stranke će „od međunarodne zajednice zatražiti svaku podršku osim vojne".

U ovom zahtevu svakako da je bilo i ponečeg racionalnog. Predizborni program DOS-a uključivao je i obećanje da će se Vojvodini vratiti sva prava koja joj po važećem Ustavu pripadaju. Sa izvršenjem tog obećanja se – uostalom, kao i sa mnogima drugima – nesumnjivo kasnilo. Međutim, „internacionalizacija" pitanja Vojvodine svakako da je bila pretnja koja poprilično nadilazi uobičajeno shvatanje i demokratije i elementarnog patriotizma. Zbog zaokupljenosti oko „afere Gavrilović", početkom meseca, Predsedništvo DOS-a je o ovom pitanju stiglo da raspravlja tek 21. avgusta. Tada je odlučeno da se Vojvodini u najkraćem roku prenesu sve nadležnosti koje joj po Ustavu pripadaju, a da se konačan položaj Vojvodine reši u sklopu predstojećih ustavnih reformi. Naročitim zakonom, Vojvodini su vraćene nadležnosti u ukupno 24 oblasti (kultura, obrazovanje, službena upotreba jezika i pisma, javno informisanje, zdravstvena zaštita itd.). Nakon što je predlog ovog zakona potvrđen u skupštini Vojvodine, 14. decembra 2001, njega je prihvatila i Skupština Srbije.

Međutim, autonomistička elita iz Novog Sada time nije bila zadovoljna. Njeno ekstremno krilo, predvođeno Nenadom Čankom (koji je inače i davao ton celome pokretu), nije želelo prostu autonomiju, tj. funkcionalnu podelu nadležnosti i odgovornosti između Beograda i Novog Sada. Njegova ideja je bila da se Srbija jednostavno podeli na dva dela, i da sve nadležnosti koje ima Beograd dobije i Novi Sad. Vojvodina bi postala država jednaka ostatku Srbije, a ove dve države bi, eventualno zajedno sa Crnom Gorom i Kosovom, obrazovale nekakav labavi savez. Prvi korak ka Vojvodini-državi bilo bi vraćanje „izvornog političkog suvereniteta". To je značilo da Vojvodina, nezavisno od Srbije, donese svoj ustav, koji će odmah zatim biti potvrđen na vojvođanskom referendumu. Takva odluka je i donesena 12.

novembra 2001, na sastanku autonomaških staranaka i srodnih NGO. U tu svrhu, skupština Vojvodine je, 14. decembra 2001, obrazovala i komisiju za izradu novog ustava Pokrajine, na čelu sa starim autonomašem, akademikom Aleksandrom Firom.

Tako se državna decentralizacija još jednom, ovde na Balkanu, počela pretvarati u umnožavanje države. Iz Čankovog ponašanja, uz to, videlo se kakav model decentralizacije on zagovara. Bila bi to tipična feudalna tj. neliberalna decentralizacija. RTV Novi Sad nije trebalo da postane javni servis, nezavisan od političara. On je samo iz ruku beogradskih političara trebalo da pređe u ruke novosadskih. Sudstvo nije trebalo da se osamostali i postane nezavisno. Ono je samo imalo da umesto beogradskoj egzekutivi odgovara novosadskoj. Građani nisu imali da budu oslobođeni brojnih državnih dažbina, i da onda sami, za ono za šta su zainteresovani, odvajaju novce. Oni su jednostavno sve namete, umesto birokratiji u Beogradu, sada imali da plaćaju birokratiji u Novom Sadu.

Ovim ambicijama autonomističke elite odlučno se suprostavio veći deo političke elite iz Beograda. Taj rascep je postao ozbiljan i lako, već u bližoj budućnosti, može da dovede do ozbiljnih političkih sukoba. Pokušaj da se, nezavisno od ostatka Srbije, donese vlastiti ustav i sprovede referendum „o vojvođanskoj suverenosti", mogao bi da do temelja potrese krhki demokratski poredak. Takav pokušaj bi svakako u igru vratio većinu poraženih političkih snaga starog režima (SPS i SRS), i dodatno polarizovao postojeće demokratske snage.

Državna celina svakako nije prva u liberalnoj paleti vrednosti. Ali, svakako nije ni poslednja. Rasturanje države vrlo često vodi ne do većih sloboda, već do umnožavanja autoritarizama. Stoga je kadikad, bolje držati se onoga što se ima, nego se nerazborito prepuštati slepoj nadi da će stvaranje nove države rešiti naše probleme. Srbija je konačno postala demokratska. Ne bi bilo dobro ovu tekovinu tek tako protraćiti samo radi nadanja da će se naša lokalna politička elita samodisciplinovano zaustaviti pre nego što maksimalizuje moć.

Zaključci i preporuke za budućnost

Dosadašnje razmatranje pokazuje da su glavne slabosti današnjeg demokratskog poretka:

1. *Izdeljena elita* (fragmented elite), tj. postojanje snažne antireformske, pa i nedemokratske političke elite (prvenstveno iz SPS, SRS i SSJ).
2. *Neodređeni državni okvir*, što praktično znači blokadu ustavne reforme.
3. *Ambivalentan odnos prema vladavini prava*, kako od strane vladajuće elite, tako i od strane dela društvene elite.
4. *Izrazita dominacija izvršne vlasti* na račun druge dve grane vlasti.
5. *Nedovoljno osamostaljena javnost*, tj. zavisnost medijske elite od političke.

6. *Regeneracija klijentističkih struktura*, i s time povezan opstanak sistemskog kriminala.
7. *Produbljivanje centrifugalnih rascepa*, posebno na relaciji Novi Sad – Beograd.

Do rešenja prvog problema mora se doći u jednom dužem političkom procesu. Dalji pad rejtinga političkih snaga staroga režima u biračkom telu podstaći će postepeno reformisanje njihovih stranaka, ili ih osuditi na tavorenje na marginama političkog života. Sa druge strane, duže prebivanje u ustanovama poretka može dovesti do izvesne „demokratske socijalizacije" demokratski ambivalentne političke elite. Svakako da je od ključnog značaja sposobnost demokratskih elita, koje su u većini, da održe stabilnost političkog poretka. Izvesni ekonomski uspesi, koji bi se postigli u dogledno vreme, još više bi smanjili opasnost od autoritarne restauracije.

Rešenje drugog i trećeg problema valjalo bi posmatrati zajedno. Čim se razreši pitanje državnog okvira, moći će se pristupiti donošenju novog ustava, i time otkloniti sve nedoumice oko poštovanja pravnog sistema. Međutim, izuzetno je važno na koji način će biti donet novi ustav. On mora biti istinski temeljni društveni ugovor, i obezbediti saglasnost što većeg dela elite, ali i stanovništva. Najbolji način za to jeste Ustavotvorna skupština. Današnja skupština Srbije nema stvarni mandat da donese novi ustav. Ona je, 23. decembra 2000, izabrana na osnovu jednog političkog pitanja – treba li Miloševićev autoritarni sistem zameniti demokratskim. Dve trećine građana je odgovorilo da treba. Ali DOS-ova dvotrećinska većina u parlamentu nije vlasna da odgovori na sasvim drugo političko pitanje – *kakav* demokratski sistem ima da se uvede. Za to je potrebno ponovo pitati narod. Najbolje – kroz izbore za ustavotvornu skupštinu. Oni bi predstavljali iznošenje konkretnih ustavnih projekata pred birače i njihovo opredeljivanje isključivo prema tim projektima. Maksimalni konsensus bio bi obezbeđen odredbom o dvotrećinskoj većini potrebnoj za izglasavanje novog ustava, a dodatni referendum još jednom bi potvrdio saglasnost naroda sa usvojenim ustavnim projektom.

Četvrti, peti i šesti problem takođe valja uzeti zajedno. Upravo je izvršna vlast nosilac one vrste moći uz koju se najlakše „lepe" klijentističke strukture – od onih u medijima, do onih u podzemlju. Stoga je od izuzetne važnosti dalje osamostaljivanje drugih grana vlasti. Legislativu treba osloboditi ukidanjem izuzetno autoritarnog izbornog zakona, koji poslanika svodi na taoca svog partijskog vođe. Tek osamostaljena skupština može istinski demokratski da nadzire rad vlade. Judikaturu valja osloboditi tako što će se, nakon ustavnih promena, ukinuti biranje sudija u skupštini, i stvoriti samostalna pravno-sudijska tela koje će birati i razrešavati delioce pravde. Bez zbilja nezavisnog sudstva nema ni vladavine pra-

va, niti uspešnih ekonomskih reformi. Za sabijanje egzekutve u njene prave okvire potreban je snažan pritisak demokratske javnosti. Ovaj pritisak se mora vršiti bez obzira na simpatije koje se mogu gajiti prema „reformskom kursu" aktuelnog premijera. Srbija ne sme da ponovi grešku Slovačke, i njeno iskustvo sa gvozdenim kancelarom, Vladimirom Mečijarom (Fish, 1999).

I rešavanje sedmog problema zahteva vreme. Ustavnom reformom, koja će izvršiti liberalnu decentralizaciju i funkcionalnu regionalizaciju, saseći će se objektivni koreni nezadovoljstva položajem Vojvodine. Zbiljskim osamostaljivanjem medija, onemogućiće se manipulacija javnim mnenjem od strane političkih ekstremista (Nenad Čanak) koji su, sticajem okolnosti, zaposeli funkcionalno i simbolički značajne položaje (predsednik skupštine Vojvodine). Konačno, novi pokrajinski izbori, sprovedeni srazmernim načinom, otkloniće raskorak između stvarnog (malog) udela ekstremne političke elite u biračkom telu Pokrajine i njene (pre)zastupljenosti u organima vlasti. Time će biti olakšan dolazak kako do nacionalnog konsensusa, tako i do konsolidovane demokratije.

Uopšte, česti i pošteni izbori, uz poštenu javnost, trebalo bi da budu ono čistilište koje će Srbiji omogućiti do dođe do istinski demokratske elite i do demokratskog poretka. Bolje je zbog izbora izgubiti i „tri ili četiri meseca od reformi", a doći do stabilnog poretka, nego rizikovati da se refomatorski monopol postepeno pretvori u režim „autoritarne modernizacije". A svo dosadašnje iskustvo nas uči da je od takvog režima na kraju uvek bilo veoma malo modernizacije, a veoma mnogo autoritarizma.

MISIONARSKA INTELIGENCIJA U DANAŠNJOJ SRBIJI

(2003)

Ogled

U ovom ogledu govorim o misionarskoj inteligenciji u postmiloševićevskoj Srbiji. Pošto odredim sam pojam misionarske inteligencije i opišem ideologiju koju je domaća misionarska inteligencija stvorila, izneću i svoje mišljenje o toj pojavi.

* * *

Najpre, šta je misionarska inteligencija? Sam pojam inteligencije podrazumeva različitost ove grupe i ostatka društva. Ta različitost, po pravilu, znači veću obrazovanost pripadnika te grupe (kulturne i naučne elite), veću zaokupljenost javnim dobrom, pa i bolje razumevanje javnog interesa od „običnog čoveka". Privrženost opštim ("višim") vrednostima takođe podrazumeva i želju da se što više ostalih ljudi iz zajednice u njih uputi, da se neko znanje ili verovanje učini opštim dobrom svih članova društva. Tako inteligencija, pogotovo u nerazvijenijim društvima, često razvija prosvetiteljske sklonosti, nastojanje da se običan svet upozna sa znanjima ili vrednostima koje deli i sama inteligencija.

Problem, međutim, nastaje onda kada zajednica pruža otpor usvajanju vrednosti koje zastupa inteligencija (ili jedan njen deo). To je najčešće slučaj onda kada su u pitanju za zajednicu važne vrednosti, osnovna verovanja koja čine identitet zajednice. Religija je, recimo, takav skup verovanja, odnosno vrednosti. Strane prosvetitelje ("civilizatore", misionare), taj otpor ne iznenađuje, budući da o domorodačkom stanovništvu ionako nemaju previsoko mišljenje ("to su ipak samo divljaci"). Zato stranci na otpor odgovaraju dodatnim strpljenjem i naporima koje ulažu u širenje svojih vrednosti. Međutim, poneke domaće prosvetitelje, koji svoje saplemnike zarad njih samih žele da „prosvetle", „modernizuju", „uvedu u civilizovani svet", taj otpor često ume sasvim da razgnevi. Oni iskreno žele dobro svojoj okolini, jer hoće da sa svojom zajednicom podele najbolje vrednosti. Zato sa nerazumevanjem gledaju na svako odbijanje u zajednici da se prihvate njihove vrednosti. Tada često umeju sasvim da se naljute i da stanu iracionalno da se ponašaju. Recimo, počinju da grde saplemenike i da sve gorljivije i nervoznije zastupaju svoje ideje. A kako svaka gorljivost ili nervoza vode u preterivanje i grubosti, to se nove vrednosti zajednici počinju prikazivati u sve lošijem svetlu. Tako otpor okoline domaćim misionarima - jer oni su se stvarno pretvorili u mi-

sionare u sopstvenoj zemlji, pošto neki drugi grad ili zemlju doživljavaju kao svoj duhovni zavičaj, dok podneblje u kom žive osećaju kao tuđinu (Vukadinović, 2001a: 59-60) - dakle, otpor sve više raste, a time, povratno, i misionarska gorljivost i razdraženost.

Na kraju, domaći misionari se prečesto moraju suočiti sa potpunim odbijanjem zajednice. Kada se to desi oni doživljavaju vrstu ličnog udara, sloma. Počinju da veruju kako zapravo sa njihovim saplemenicima nešto nije u redu, da je čitava zajednica na neki način defektna. Ogorčeni su na okolinu, preziru je, i na kraju zamrze čitavu zajednicu. Život završavaju stalnim, zamornim i sasvim neplodnim ruženjem ljudi iz svog naroda (kraja, grada...), ili čak otvorenim prizivanjem okupacije „civilizovanih stranaca". A ako se ta okupacija dogodi, i pruži li im se prilika da uzmu učešće u vlasti, nažalost niko autoritarnije i okrutnije ne upravlja zajednicom od njih samih, niko nije „vreliji" u nasilju, nametanju, zabranama, progonima, isključivosti...

* * *

Simptome ovakvog misionarstva u postmiloševićevskoj Srbiji mislim da možemo naći u delu inteligencije trenutno usredsređenom oko listova *Danas*, *Republika* i *Helsinška povelja*. Taj deo inteligencije nije preveliki, ali je poprilično uticajan, naročito među medijskom, kulturnom pa i političkom (pod)elitom. Kolumne koje pišu pripadnici ove grupacije (recimo: svakodnevni redakcijski uvodnik u *Danasu*, uvodnici Ivana Torova u *Politici*, Gordane Logar ili Nataše Odalović takođe u *Danasu*, Dragoša Ivanovića ili Nebojše Popova u *Republici*, Teofila Pančića u *Vremenu*, Sonje Biserko u *Helsinškoj Povelji*...) često imaju tipičnu ideološku funkciju. Oni obične čitaoce koji, nakon revolucije i suštinske promene nacionalne političke strategije, nemaju još „do kraja izoštreni politički stav" (tj. nesigurni su u tome šta jeste a šta nije ispravno) žele da upoznaju sa „linijom" u vezi sa nekim pitanjem, kritikuju i „demaskiraju" pojedine „neprihvatljive" pojave i pozivaju nadležne da isprave „nepravilnosti". Naravno da ne postoji nekadašnja Partija koja diktira liniju, ali tu su sada, sa istom funkcijom, pojedine nevladine organizacije za ljudska prava ili instituti za demokratiju i tranziciju iz Vašingtona ili Brisela. Oni, preko svojih godišnjih programa finansiranja ovdašnjih medija, NGO, sindikata itd., određuju prioritete koje se kroz razne kampanje nameću domaćoj javnosti: suočavanje sa srpskim zločinima u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, izgradnja Srbije kao multietničke i multikulturne države, borba sa terorizmom (razume se - antiameričkim), Romi, homoseksualci, deca sa posebnim potrebama, humanizacija pitanja pasa i mačaka lutalica itd. (Đurković, 2002). Ipak, ideološki rečnik je često gotovo istovetan kao pre dvadeset godina:

"Inicijativu ponovo preuzimaju destruktivne snage u društvu, ostaci bivšeg režima postaju sve dominantniji i, naravno, osioniji, dižu glavu već dobro poznati nacionalisti i rasisti, (...preko medija i na sve druge načine obnavlja se pogubni govor mržnje, rasizma i netolerancije, ksenofobija ponovo dobija na snazi, a više je nego alarmantno što su danas glavni protagonisti novog srljanja Srbije u ambijent konzervativizma, primitivizma, prekopavanja biografija i nacionalnog porekla, upravo neki istaknuti lideri 'najdemokratskije vlasti na svetu'" (Ivan Torov, *Politika*, 14. april 2002, str. 8).

Ova uticajna frakcija naše inteligenicije vodi svoje poreklo iz jedne mnogo veće grupacije prozapadne i kritičke inteligencije koja je, početkom devedesetih godina, bila iskreno zgrožena nacionalističkom euforijom koja je zahvatila Srbiju. Nacionalizam je doista bio omamio zdrav razum vladajuće političke elite, starije inteligencije, ali i običnog sveta. U atmosferi nacionalističke zaluđenosti i ratobornosti, čitava zajednica je neumitno srljala u propast. I propast se, bez obzira na upozorenja ove šire grupacije prozapadnih intelektualaca - okupljenih oko tadašnjeg udruženja „Beogradski krug", i oko glasila *Borba*, *Vreme*, *B92*, *Republika*... - na kraju i dogodila. Izbili su krvavi ratovi u Hrvatskoj i Bosni, a Srbija je doživela svetsku izopštenost i privredni slom 1992. i 1993. godine. No, iako je nacionalni kolaps nesumnjivo doveo do kolektivnog učenja najvažnijih društvenih grupa - političke i kulturne elite, ali i običnog sveta - manji deo prozapadne inteligencije nikako nije bio zadovoljan brzinom tog učenja. Činjenica da je nacionalizam u Srbiji ubrzano gubio tlo pod nogama (naročito posle 1995. godine), da je Milošević 1993. i 1997. godine praktično izgubio izbore, i da je Srbija u zimu 1996/7 bila poprište verovatno najvećih i najdužih građanskih demonstracija u istoriji (vidi Antonić, 2002: 165-242), nije ostavljala preterani utisak na „mondijalističke pasardane" (kako su ih nazvali kritičari). Oni su i dalje ponavljali mantre o tome kako su ovdašnji narod i elita nepopravljivo zaraženi nacionalizmom, kako narod ima upravo onakvu vlast kakvu zaslužuje, i da je celokupno srpsko društvo (i narod i elita) suštinski defektno za demokratsku transformaciju:

"Uporno odolevanje makar i započinjanju procesa transformacije srpskog društva može se posmatrati ne samo kao institucionalna blokada (dakle, kratkoročan fenomen), već znatno više kao efekat procesa dugog trajanja u vidu političke kulture koja se pokazuje kao suštinski parohijalna i neparticipativna. . . Srbija će, sva je prilika, još (ne)izvesno dugo ostati prikovana za poziciju neadaptiranog, odnosno društva pogrešno prilagođenog stalno promenljivim uslovima u svojoj okolini" (Gredelj, 2000: 221-222).

"Izvorni potencijali za demokratsku tranziciju danas su u Srbiji vrlo slabi, da ne kažem posve ograničeni. . . Posmatrano na nešto duži rok, Srbija ne samo da neće biti u stanju da provede demokratsku tranziciju, već će se morati boriti za svoj goli opstanak i opstanak same srpske nacije. . . Nema dokaza da bi

se Srbija mogla skoro uključiti u procese demokratske tranzicije, pa makar to bilo i sa zakašnjenjem od jedne decenije. . . „ (Inić, 2000: 50; 58; 61).

Pošto je Srbija, dakle, bila „demokratski insuficijentna" zajednica, jedini način, po ovim društvenim misliocima, da se u njoj uspostavi demokratski poredak bila je – strana uprava!

"Srbija ne može sama i na autentičan način provesti demokratsku tranziciju... U Srbiji bi od koristi bila izvjesna *ksenokratska* politička forma društva i nacionalnog stanja pod kojima je moguće najefikasnije započeti provoditi demokratsku tranziciju s bitnim oslonom na Pakt o stabilnosti. . . Stoga, valja očekivati nove ratne avanture ovog režima što može biti vrlo pogodna prilika da međunarodna zajednica pređe iz faze 'suzbijanja beogradskog režima' u fazu njegovog direktnog uklanjanja sa ciljem uspostavljanja neke vrste *protektoratske* (*helping hand*) forme u direkciji zem-lje" (Inić, 2000: 63; sva podvlačenja su iz izvornika; vidi takođe i zalaganja Sonje Biserko za okupaciju Srbije navedena u Antonić, 2002: 274-5).

Ovakvi tekstovi su objavljivani još u proleće i leto 2000. godine, a već na jesen iste godine ta „insuficijentna" Srbija podigla se i zbacila svog samodršca. Ali, umesto da se otrezni, umeri i prizna demokratske potencijale srpskom društvu, ovaj deo naše kulturne elite nastavio je sa optužbama na račun naroda i ostatka elite, optužbama koje su često bile sasvim nepravedne i neistinite. Tako smo dobili „misionarsku inteligenciju", grupaciju koja sebe shvata kao svojevrsne misionare Atlantskog sveta i njegovih vrednosti u Srbiji.

Recimo, prilikom dodele nagrade *Press media Pioneer* Međunarodnog novinskog instituta *Danasu*, predstavnik *Danasa*, Radomir Ličina, izjavio je kako novinari ovog lista svoj posao „smatraju isto toliko misijom koliko i novinarskim poslom" (*Danas*, 13. maj 2002, str. 3). Tako smo iznova dobili novinare koji nikako nisu samo novinari već i nešto više od toga - možda opet nekakvi „društveno-politički radnici"? Samo što je sada, valjda, sadržaj „društveno-političkog rada" unekoliko drugačiji. Istina, i dalje je ostao kao prioritet borba protiv velikosrpskog nacionalizma, konzervativizma, tradicionalizma (Crkve i Akademije), monarhizma, ravnogorstva, malograđanskog morala, necelishodnog legalizma itsl. Jedino je liberalizam (tj. „anarholiberalizam") prestao biti meta direktne kritike. Ali, on još uvek nije postao sam po sebi pozitivna vrednost. Uz njega se obavezno napominje da je na tlu Srbije „istinski" liberalizam moguć jedino kao - antinacionalizam.

Osnovna ideološka matrica ovakvog misionarstva sasvim je jednostavna i sastoji se iz pet tačaka:

1. Narod u Srbiji je, u suštini, primitivan, antimoderan i neevropski.

„Kada vidiš one ljude na Zelenom vencu, a ja svako veče tamo prolazim, to je za mene slika ove zemlje sada. Dolazi autobus iz pravca Novog

Beograda, skreće iz Brankove u Jug Bogdanovu i ostavlja tu putnike koji su došli s Novog Beograda. Tu stoje desetine i desetine ljudi, bakica, starijeg sveta, svih mogućih struktura, radnika, službenika, poštene inteligencije. Oni čekaju da uđu u autobus. Ne na terminalu za svoju liniju nego tu, ne bi li nekoga zajebali, ne bi li seli, ne bi li doskočili sistemu. To je čovek koji kaze - ja sam krpa, ja sad idem, ja ću da uđem u usrani autobus, da sednem na svoje usrano sedište, jebe mi se za sve, to sam ja i živim u govnima i tako ću i da se ponašam i ko mi šta može, idemo tako i teramo do kraja sveta. Mene to na to podseća. To je ta Srbija, ta zarozana Srbija i Srbija tih zvukova i tih mirisa koji te iz parakioska saleću i svega toga" (Teofil Pančić, u emisiji *Peščanik*, 27. mart 2002; b92. net).

2. Takav, primitivan narod, kolektivno je bolestan od nacionalizma.

„Nikada ovde do sada, da ne kažem patetično 'u istoriji', ni jedna religija, ideologija ili utopija nije poprimila takve razmere i ostavila tako duboke tragove kao etnički nacionalizam. Začeo se kao moralni poremećaj, a završava se kao mentalitet, kao nacionalno oboljenje. Nije manje opasan od kada je skinuo maskirnu uniformu, obukao civilno odelo i polagano se vratio u neke partije, mnoge institucije i bezmalo sve medije" (Mirko Tepavac, *Republika*, 1-15. decembar 2002, str. 4).

U današnjoj Srbiji postoji „organizovana kampanja mržnje protiv svega nesrpskog i svega različitog... praćena ispadima ksenofobije i antisemitizma" (Sonja Biserko, *Helsinška povelja*, januar 2002, str. 1). „Preovlađuje shvatanje da je Milošević kriv ne zato što je naredio ubijanje NESRBA, nego zato što ih nije pobio DOVOLJNO" (Gordana Perunović Fijat, *Helsinška povelja*, februar 2001, str. 14; podvlačenja i načini podvlačenja su autorkini).

3. Kao što je ovdašnji narod kolektivno bolestan od nacionalizma, tako i njegova elita nije ništa manje obolela od nacionalizma.

„Kako zločin postaje sve očigledniji i kako su dokazi sve dostupniji, srbijansko društvo, ili da budem preciznija, njegova elita, sve organizovanije čini napor da se zločin ne samo relativizuje već i deetnifikuje. Način na koji se ta nova Istina plasira - naročito preko tzv. nezavisnih medija kao što su B92 ili 'Vreme' - jednako je totalitarna kao i nacionalizam koji je svojevremeno pokrenuo ratnu mašineriju. Totalitarni način mišljenja je, nažalost, u srbijanskom društvu sada glavna opstrukcija demokratizaciji društva, što se najbolje vidi kroz interpretaciju bliske prošlosti" (Sonja Biserko u *Feralu*, preneto u *Vremenu*, 1. avgust 2002, str. 14).

„Ideologija koju je ustoličio prethodni režim služila je da se opravdaju ratni pohodi, a retki kritički tonovi nisu mogli da naškode tamo gde je sila bila

u akciji. Ideologija danas, bez ranije sile kao oslonca, pokušava da se ustoliči kao vrednost, da prekrije ceo javni život, s jasnim ciljem da se opravda prethodna sila i ratni pohodi. Zato se isti kritički glas pokušava da najdirektnije utuče, i to mnogo glasnije nego u prethodnom režimu" (Olivera Milosavljević, *Republika*, 1-15. decembar 2002, str. 13).

4. Postoje dva leka za nacionalističku obolelost srpskog društva. Jedan je da se do kraja dovede „prirodna dezintegracija SRJ"...

„Insistirajući na očuvanju *de facto* nepostojeće države SRJ, Evropska unija u suštini podržava one snage koje su dovele do raspada SFRJ i rata i koje su aktivno učestvovale u njemu. Ovako pristrasno ponašanje EU u suprotnosti je sa ciljevima koji podrazumevaju pacifikaciju i stabilizaciju regiona. Proces dezintegracije SRJ ne može se zaustaviti jer je to logika dominantnog procesa raspada SFRJ i svako nasilno zaustavljanje i poništavanje prava na samoopredeljenje (u ovom slučaju Crne Gore) ponovo može dovesti do implozije i daljeg urušavanja regiona do granice nepopravljivosti. Održavanjem SRJ objektivno se podržava koncept Velike Srbije" (Izjava Odbora za novu regionalnu saradnju [članovi iz Srbije: Latinka Perović, Sonja Biserko, Olga Popović-Obradović i Obrad Savić] povodom rešavanja pitanja državnog statusa Crne Gore, *Danas*, 13. mart 2002, str. 6).

5. ...drugi lek za srpski nacionalizam su odlučne represivne mere: zabrana knjiga, zabrana javnog delovanja, izricanje zatvorskih kazni i, uopšte, dokidanje „anticivilizacijskog pluralizma".

„Ako Karadžićevi sve brojniji prijatelji mogu da štampaju njegovu knjigu u sred Beograda, Koštunica, Đinđić i Labus mogu da pakuju kofere i kupuju karte u jednom pravcu... Ako su oni koji drže poluge vlasti u Beogradu zaista uvereni da posle petog oktobra nije trebalo zabraniti nijednu partiju, ako su sigurni da iz političkog života nije trebalo na određeno vreme ukloniti neke ličnosti i pristalice nekih ideologija - neće imati pravo da se iznenade ako im uskoro za narodnog poslanika bude izabran Karadžić ili Filaret" (Mihal Ramač, *Danas*, 25. april 2002, str. 9.

„Vredi zapaziti da... posle Oktobra, po tom osnovu (nacionalizam - napomena A. S.) niko nije ni tužen ni suđen, mada su na sceni i one najgore varijante šovinizma, ljotićevskog i OBRAZ-ovskog tipa, rasizma i antisemitizma" (Mirko Tepavac, *Republika*, 1-15. decembar 2002, str. 4; način pisanja doslovno prenet iz izvornika).

„Ponašanje nove vlasti je veoma zabrinjavajuće. Umesto da zabrani Obraz i slične organizacije, ona ih sramežljivo i licemerno grdi. Umesto da vinovnike pohapsi i strpa u Padinsku skelu kao jasnu opomenu, mi i dalje

slušamo pozive na toleranciju i tek pokoji prekor, jer mi smo, zaboga, multietnička i multikonfesionalna i iznad svega demokratska zajednica. Kao, na primer, Danska!" (Jasna Bogojević, *Danas*, 3. januar 2003, str. 9).

„U nas već godinama dominira jedna neobična vrsta pluralizma... Postoji obimna literatura, a i mediji su vrlo aktivni u odbrani i nametanju, primerice, ideja i ideologije Dimitrija Ljotića, Ravnogorskog pokreta, Milana Nedića i Aleksandra Rankovića... Takav košmar je suprotan civilizacijskom i demokratskom poimanju pluralizma" (Nebojša Popov, *Republika*, 1-15. decembar 2002, str. 13).

* * *

Nekoliko je pogrešnih, pa i opasnih crta u ideologiji naše misionarske inteligencije. Prva takva crta je *dogmatizam*. Ako neko odbija da tačke svoga verovanja povremeno usklađuje sa iskustvom i onda kada je jasno da stvarnost ne ide u prilog tim tačkama, onda je na delu tipičan dogmatizam. Recimo, tvrdokorno odbijanje da se priznaju demokratski potencijali srpskom društvu, nakon demokratske revolucije od 5. oktobra pretvara se u komično tvrđenje kako se tada zapravo ništa suštinski nije dogodilo, i da je sve ostalo isto - pre svega dominacija ksenofobije i velikosrpskog nacionalizma u politici, kulturi i nauci, samo sada sa drugim akterima (umesto Miloševića - Koštunica?). Iz ovog dogmatizma (ili, kako bi se to srpski reklo - zadrtosti) prirodno proizilaze i neke druge rđave crte ideologije. Jedna od njih je i netrpeljivost prema kritici pa i svakom suprotnom mišljenju, ma koliko ono obrazloženo bilo. „Dobar deo naše demokratske i intelektualne (kvazi)elite", dobro uočava Mirjana Vasović (*Vreme*, 21. novembar 2002, str. 76-7), „karakteriše rigidnost (političkog) mišljenja, tj. dogmatska misao koja, u svom krajnjem ishodu, sve one koji se čak i najmanje razlikuju u stavovima i uverenjima politički satanizuje, a raspravu o idejama zamenjuje žigosanjem i diskvalifikacijom ljudi".

Druga crta ove ideologije jeste *saznajni ekskluzivizam*. On podrazumeva epistemološko povlašćen položaj njenih zastupnika koji ga čini nedostupnim za argumentisanje. Marksizam je bio takva ideologija. Njegova posebna saznajna moć navodno je dolazila od razumevanja značaja klasne borbe i poistovećivanja sa interesima proletarijata. Stoga je svaka kritika marksizma lako mogla biti odbačena tvrdnjom da ona samo pokazuje ne-proletersku klasnu poziciju kritičara, te je onda po definiciji neprihvatljiva. Isto je i sa ideologijom naše misionarske inteligencije. Ona tvrdi da je nacionalizam tako duboko ušao u sve pore srpskog društva da su njime svi zaraženi - osim njih samih. A ako se, recimo, suprotstavite tvrdnji da u Srbiji, nakon 5. oktobra, nacionalizma ima jednako mnogo kao i za

vreme Miloševića (ili čak i više!), time, zapravo, samo pokazujete da i vi pripadate krugu zaraženih ljudi. I kao što se marksizam gradio imunim na svaku kritiku unapred diskvalifikujući sve saznajne pozicije osim svoje, tako su i antinacionalistički misionari postali imuni na kritiku jer su sva druga stanovišta kvalifikovali kao *per definitionem* nacionalistička. Tako, i kada odlučno odbacite ideologiju srpskog nacionalizma, to vam ne može biti dovoljno za ne-nacionalističku legitimnost. Jer, ukoliko čak i najmanje odbijete opis srpskog društva koji daju misionari, i još, ne daj bože, pomenete elementarni patriotizam, evo vas u grupi „umerenih nacionalista". A poznato je da je „'umereni nacionalista' umeren samo utoliko što ne bije", kako je to lepo objasnio Teofil Pančić u članku sa više nego karakterističnim nazivom: „O ekstremnoj umerenosti" (!) (*Vreme*, 24. oktobar 2002, str. 29).

Treća crta „antinacionalitičke ideologije" jeste *rečnik netrpeljivosti*. Potpuno je razumljivo da ako imate izraženi osećaj misije, osećaj da spasavate celu naciju, da onda sebi dajete za pravo da „zlo nazivate njegovim pravim imenom". Tako, prilikom „imenovanja zla", prosečni/obični građanin Srbije postaje „sebični sjebani skot iz Tihe Većine" (Teofil Pančić, *Vreme*, 28. novembar 2002, str. 32), predsednik države postaje „nacoš" i „blesavi političar kao Koštunica" (prvo ime koristi Miodrag Stanisavljević, *Republika*, 1-15. novembar 2002, str. 48, a drugo Stevan Dedijer, *Republika*, 16-31. decembar 2002, str. 16) akademici SANU i profesori univerziteta postaju „drtine", „maloumni zagovornici antidemokratske ideologije, nacionalizma i šovinizma", „krvoželjni akademici", „mentalno retardirani istoričari", „nacionalni radnici na koljačkom zadatku" (prvi izraz pripada Pančiću, *Helsinška povelja*, oktobar 2002, str. 2, drugi izraz Stevanu Dedijeru, navedeni članak, str. 14, a ostali izrazi Petru Lukoviću, *Helsinška povelja*, novembar 2002, str. 38), i tome slično. Teške reči koje od drugih čuju naši misionari - pogotovo one na njihov račun - odmah će biti proglašene „govorom mržnje" i najoštrije osuđene. Ali, ako im skrenete pažnju da i sami koriste rečnik nedostojan civilizovanog opštenja (vidi dobru analizu u Vasović, 2002), ili ćete dobiti odgovor da je reč o „opravdanom gnevu", „mladalačkoj razbarušenosti", odnosno „punokrvnoj angažovanosti", ili ćete i sami biti zasuti najneverovatnijim uvredama (vidi Pančićevo „polemisanje" sa Mirjanom Vasović, *Vreme*, 28. novembar 2002, str. 77).

I četvrta opasna crta misionarske ideologije jeste stalno *apelovanje za povećanje represije*. Videli smo šta se sve u tom pogledu zahteva. Međutim, gotovo svi takvi zahtevi mogu se oceniti kao suštinski aniliberalni i antidemokratski. Recimo, Ramačev zahtev za zabranu Karadžićeve knjige (komedija „Sitovacija") podrazumeva da se delo zabranjuje ne zbog njegovog sadržaja već zbog njegovog pisca. Liberal, međutim, zna da se ispravno i neispravno, istinito i neistinito, ne tiče ličnosti već konkretnog dela. Takođe, Tepavčev i Bogojevićkin

zahtev za suđenje pripadnicima Obraza zbog nacionalizma, odnosno zahtev za zabranu ove organizacije, podrazumeva da se može suditi nekome samo zato što je zagovarao nacionalističke ideje, odnosno da se neko udruženje može zabraniti samo zato što je nacionalističko. Međutim, sve dotle dok članovi Obraza ne počine neko kriminalno delo, i to se nasilje ne dokaže u redovnom sudskom postupku, ne može biti govora ni o kakavom kažnjavanju ili zabrani. U protivnom, opet bismo na društvenoj pozornici imali „verbalni delikt" - sankcionisanje ljudi zbog mišljenja i govorenja. Takođe je potpuno antiliberalan i zahtev Gordane Logar, iznesen u njenom komentaru u *Danasu* (22. april 2002, str. 7), da mladići i devojke iz Obraza moraju, pre nego što oblepe grad svojim oglasima, da od vlasti zatraže dozvolu. Ako se to ne zahteva ni od kojeg drugog udruženja (stranaka ili NGO), kako se onda tako nešto može tražiti baš od ove družine, ma koliko da nam se njihov nacionalizam ne dopada, a da u pitanju ne bude čista samovolja i diskriminacija? Konačno, izuzetno je opasna i potpuno antiliberalna podela Nebojše Popova na „prividni - anticivilizacijski i antidemokratski - pluralizam" i „stvarni - demokratski i civilizovani - pluralizam" (navedeni članak, str. 14). Pluralizam je pluralizam, neke ideje nam se mogu više dopadati, a neke manje, ali je čista ideološka smicalica tvrdnja da postoji nekakav stvarni pluralizam koji, slučajno, uključuje baš nama bliske ideje, dok su sva ostala stanovišta, sa nama nesimpatičnim idejama, „prividni pluraluzam", dakle, lažni i suvišni pluralizam kojeg se, valjda, što pre treba nekako ratosiljati. Pogotovo je takvu podelu licemerno i opasno napraviti na tribini o pluralizmu (održanoj 23. novembra 2002) koju ste organizovali tako da ste na nju pozvali isključivo - svoje idejne i političke istomišljenike! (učesnici su bili: Nebojša Popov, Lazar Stojanović, Mirko Đorđević, Filip David, Olivera Milosavljević, Verica Barać i, kao domaćin, upravnik Narodnog pozorišta, Ljubivoje Tadić).

Konačno, valja upozoriti da učinak delovanja misionarskih ideologa na celo društvo može biti sasvim suprotan od njihovih namera. Fiksacija na neku stvar, čak i ako se iza nje kriju najbolje namere, uvek će doneti više štete nego koristi, pogotovo samoj stvari. Održavanje higijene je dobro, ali ako se opsesivno bacite na čišćenje svega i svačega u vašoj okolini rezultat će biti dvostruko porazan. Prvo, nećete imati vremena ni snage za bilo šta drugo, jer ćete se pretvoriti u roba higijene. I drugo, vaše opsesivno ponašanje kompromitovaće samu ideju higijene i dati argumenete zagovornicima prebivanja u prljavštini. Isto je i sa nacionalizmom, odnosno antinacionalizmom. Nacionalizam jeste zlo, protiv kojeg se treba boriti. Ali, fiksacija na nacionalizam, pronalaženje nacionalizma i tamo gde ga nema, pravljenje od nacionalističkog komarca magarca, i uopšte opsesija antinacionalističkim egzorcizmom, mogu da završe samo ili kao jadna društvena ekstravagancija koja izaziva podsmeh većine u društvu, ili - dođe li se na vlast - kao još jedno dogmatsko tiranisanje društva u ime (fiks)ideje. U oba slučaja, umesto

da se sve demokratske i proevropske snage udruže na mukotrpnom poslu konačne modernizacije Srbije (vidi šire obrazloženje u mom ogledu o modernizaciji), netrpeljivosti, svađe i koškanja među demokratskim snagama odneće celokupnu društvenu energiju i učiniti da modernizacijski poduhvat u Srbiji i ovoga puta doživi krah. A onda, više ništa neće stajati na putu stvarnoj eksploziji nacionalizma u Srbiji i još jednom krugu nasilja, ratova i propasti.

Prvi odgovor*

Dok za četiri kritička osvrta verujem da zaslužuju da budu raspravljena, dotle dva tipa argumentisanja mojih kritičara, prvenstveno iz metodskih razloga, ne bih ozbiljnije uzimao u obzir u daljoj raspravi.

Prvi tip argumentisanja kakvo izbegavam tiče se iskrivljavanja oponentovih teza. Tvrđenje koje se želi pobiti najpre se toliko nategne da postane besmisleno, a onda se lako izvrgne ruglu (ili još bolje - oponent, kome biva pripisano nategnuto tvrđenje). Na primer, Ćurgus Kazimir moje suprotstavljanje kontraproduktivnom i već dosadnom nametanju pojedinih tema ovdašnjoj intelektualnoj i drugoj javnosti predstavlja kao radikalsku tvrdnju da se o tim temama ne piše drugačije do po projektnom zadatku. Uopšte ne sumnjam da se o tim temama (od srpskih ratnih zločina do pitanja Roma) često misli i piše nezavisno od finansijske podrške različitih „briselskih i vašingtonskih" fondacija. I naravno da o njima treba misliti i pisati. Ali, ono što smeta je nametanje tih tema našoj javnosti *zbog* briselskih i vašingtonskih fondacija. Uveren sam da se time čini loša usluga i samim temama i našoj javnosti. Javnost ne može da ne zanima koliko je desetina/stotina hiljada evra potrošeno na istraživačke i ostale projekte o, na primer, položaju Roma u Srbiji, na posete inostranih ekspertskih timova za to pitanje, na međunarodne konferencije, na luksuzne višejezične publikacije, na visokodizajnirane oglase... A rezultat? Ako javnost greši kad pomišlja da samo malobrojna „fondokorisnička" elita i domaći i strani eksperti žive sve bolje, dok ostali Romi žive kao i pre, i ako se iznova čuje da ovdašnja javnost nije nimalo zagrejanija za rešavanje, na primer, „romskog pitanja" nego ranije, to su takođe pitanja koja traže odgovore. Meni oba pitanja deluju razumljivo, jer se mnogi problemi, pa ni pitanje položaja Roma u Srbiji, ne mogu razrešiti sami za sebe i izvan okvira drugih gorućih društvenih problema.

Vreme je u svom broju 631 od 6. februara 2003. (str.) u celosti prenelo prethodni ogled. On je izazvao oštru reakciju Dušana Pavlovića, Tomislava Vojnića, Velimira Ćurgus Kazimira i Miloša Stanojevića u narednom broju *Vremena* (632, 13. februar 2003, str. 72-6). Ovo je odgovor na te kritike, objavljen u *Vremenu* br. 633 (20. februar, str. 58-59).

Drugi tip argumentovanja koji bih ubuduće želeo da izbegnem tiče se prebacivanja rasprave sa iskaza na ličnosti. Mislim da pitanja-komentari poput: koja stranka ili intelektualna grupacija viri iza mene (Stanojević), ili zbog čega sam toliko frustriran (Ćurguz Kazimir) ne vode u dobrom pravcu. Odavno je poznato da istinitost nekog iskaza ne zavisi od ličnosti koja ga izriče, niti od motiva sa kojima se izriče, nego isključivo od slaganja iskaza sa činjenicama (stvarnošću). Hajde, dakle, da govorimo o tome - da li moje ocene odgovaraju stvarnosti?

U tom smislu, argumenti koji zaslužuju raspravu su sledeći:

1. *Intelektualci nazvani „misionarskom inteligencijom" ne misle isto i ne mogu se svrstati u jedinstvenu grupaciju.* Ovo bi bilo sasvim tačno ako ne bismo imali kriterijume grupisanja. Naravno da ljudi čak i naj-bližih shvatanja ne misle isto. Čak i isti čovek ume različito da sudi, zavisno od vremena, prilike i konteksta. Meni je sasvim jasno da se pisanje „Helsinške povelje", „Danasa" i „Republike" ne može u potpunosti izjednačiti. U prvom listu je najviše ekstremnih stanovišta, u trećem najmanje. Ipak, intelektualci koji se okupljaju oko ovih listova mogu se svrstati u istu kategoriju (koja odgovara određenom sociološkom modelu) iz dva jednovremena razloga. Prvi je sličnost njihovih stanovišta. Svakako da ne misle svi oni da je „naša teorijska misao sva u nacionalizmu, što pokazuju radovi srednje, mlađe i najmlađe generacije teoretičara", ili da bi sa denacifikacijom u Srbiji „valjalo početi od ZABAVIŠTA". Ali, za sve njih najvažniji i odlučujući problem u Srbiji danas ostaje - *srpski nacionalizam*. Drugi razlog leži u diskurzivnoj nekonfrontiranosti ove grupacije. Kada u „Republici" budemo pročitali prve kritičke opaske na „Helsinšku povelju", ili obrnuto, postaće jasno da to više nije - grubo uzev - jedna diskurzivna matrica, ili jedna intelektualna grupacija. Dotle nije sasvim neopravdano da se, u određenim kontekstima, tako posmatra.
2. *„Misionarska inteligencija" uopšte nema veliki uticaj.* Moja formulacija je glasila „priličan uticaj". To bi trebalo da bude sredina između „veliki uticaj" i „mali uticaj". Naravno da ova grupacija naše inteligencije ne usmerava nacionalnu politiku, niti gospodari javnim mnenjem (što bi bio „veliki uticaj"). Ali, ona ima te ambicije i marljivo i, rekao bih, sve uspešnije radi na njihovom ostvarenju (što jeste „priličan uticaj"). Njen glas se čuje mnogo dalje od granice koju čine skromni tiraži pominjanih listova. Ne samo zato što pojedini od njih bivaju unapređeni u kolumniste daleko uticajnijih glasila ("Politika"), što njihove teme, pa i oni sami, uživaju podršku uticajnih stranih činilaca, već i zato što im, povremeno, vladajuća politička frakcija daje najširi prostor u svojim medijima (tako je već prilikom prve DOS afere - afere Gavrilović, TV Pink u

svojim glavnim vestima, 21. avgusta 2001. godine, do tančina iščitavao komentar Gordane Logar iz „Danasa" - da ne pominjem istu televiziju i beskrajna pisma Nataše Odalović u jednoj drugoj aferi). Mislim da su - za intelektualce, ne političare - ovi ljudi veoma uticajni i moćni, a kao ilustracija može da posluži i sledeće. Kada je u „Vremenu" objavljen moj ogled, koji je toliko ražestio Ćurgus Kazimira i druge, od troje iskreno zabrinutih prijatelja mogao sam čuti sledeće rečenice: „Ti si baš hrabar", „Ne znaš na koga si udario" i „Tek ćeš videti s kim imaš posla". Moji prijatelji verovatno preteruju. Ali, da se moj kritički ogled odnosio na bilo koju drugu intelektualnu grupaciju u ovoj zemlji (pogotovo na onu koju pominje Ćurgus Kazimir) siguran sam da bi takvih reakcija bilo mnogo manje, ili, što je najverovatnije, ne bi bilo nijedne. (Možda se tu negde zapravo krije poriv koji me je naveo da takav tekst napišem?)

3. *U zemlji pritisnutoj nacionalizmom ne može se kritikovati kritika nacionalizma a sam se objektivno ne naći na nacionalističkoj poziciji.* Prvo, opet ću reći kako ne mislim da je - bez obzira na sve nacionalističke ispade - srpski nacionalizam u ovom trenutku glavni problem ove zemlje. Etno-rasističkih ispada ima svuda, pa i u zemljama primerene demokratije. U SAD su, nakon 11. septembra, spaljene mnoge džamije i napadani mnogi muslimanski kvartovi. Ni danas osobama sa arapskim imenom ili izgledom nije najprijatnije da lete po SAD. Ali, nešto se ne sećam ocene da je „američki nacionalizam" glavni problem SAD. Mislim da je, u političkom i društvenom smislu, srpski nacionalizam u ovoj zemlji devedesetih godina doživeo veliki poraz. Nije sasvim nestao, ali više nije gorući društveni problem. I ne može se dalje pacifikovati ni žalopojkama niti prizivanjem hajke na nacionaliste, već jedino ozbiljnom demokratizacijom i modernizacijom društva (molim videti moju studiju o modernizaciji). U tom smislu, ne može biti svejedno ni sa kojih pozicija se napada nacionalizam. Kritika kritike komunizma ne znači automatski da ste vi komunista, jer se komunizam može kritikovati bar sa četiri pozicije: nacističko-fašističke, tradicionalno-autoritarne, socijaldemokratske i liberalne. Meni su u našim najglasnijim „post-5. oktobarskim" kritikama nacionalizma zasmetali onaj ne-liberalni pa i anti-liberalni prizvuk, kao i neshvatanje stvarnih problema ovoga društva. Zato sam o tome i progovorio.

4. *Izneta kritika ideologije „misionarske inteligencije" i sama je ideološka.* Tačno je da moja kritika podrazumeva izvesne vrednosti i da mi je liberalno stanovište bliže od drugih pozicija. Ipak, vrednosni okvir nije dovoljan da bi se nečije razmišljanje nazvalo ideološkim. Za to je potreban drugi važan element - dogmatičnost, otpornost na uticaj stvarnosti na uve-

renja. U tom smislu mogu da kažem kako ne mislim da društveno i lično iskustvo tokom protekle decenije nije uticalo na mene da izoštrim, a u nekim tačkama i da sasvim promenim svoje poglede na srpsko društvo. Svako ko uporedi moju prvu knjigu ("Srbija između populizma i demokratije", 1993) sa poslednjom knjigom ("Zarobljena zemlja", 2002) u to lako može da se uveri. Ali, voleo bih da mi se navede društveno iskustvo, društveni događaj, koji bi našu „misionarsku inteligenciju" razuverilo od ubeđenja da je srpski nacionalizam i dalje glavni problem ovoga društva, da je ovo društvo sa „defektnim elitama" i nacionalizmom kao „nacionalnim mentalitetom", zbog čega je reč o „demokratski insuficijentnom" društvu. Možda se takav događaj nije zbio, ali da li se on uopšte može zbiti? I da li se može zbiti a da istovremeno, u suštinskom smislu, ne znači razaranje i nestanak čitavog društva?

Na kraju, ukazaću i na *duh* pisma gospodina Stanojevića u kojem on protestuje što se novac „nas, poreskih obveznika" (ovo nije citat, već stil) troši na naučne projekte u okviru kojih je nastao „Antonićev tekst... paradigma kukanja desnog nacionalizma" (ovo jeste citat). To je upravo ono o čemu sam u ogledu govorio - o tom višku gorljivosti, toj zaslepljenosti, toj povici za represijom... To je onaj isti ideološki obrazac, uveliko poznat iz nedavnih vremena - „na šta se troše pare radničke klase?", ili kasnije - „na šta se troše srpske pare?". To je ta ista logika represije koja bi - zarad „idejne borbe" - ukidala projekte, gasila časopise, „čistila" Univerzitet... Samo što ovoga puta ta „velika ideja" nije ni komunizam, niti nacionalizam, već antinacionalizam.

Nasuprot tome, smisao mog pisanja upravo je upozorenje da i ova najnovija „velika ideja", ne otvori li se za kritičko promišljanje, okošta li kao puki „izam", i samo li se upari sa odgovarajućom političkom moći, može da napravi jednako veliku pustoš u našem društvu kao i prethodne dve. Na nama je da se to ne desi.

Drugi odgovor*

Stičem utisak da je, nakon mesec dana, rasprava pokrenuta mojim ogledom ušla u završnu fazu. Ako mi se dozvoli ocena dosadašnje rasprave, osvrnuo bih se na njenu dobru i lošu stranu.

---

* *Vreme* je, iz broja u broj, nastavilo da objavljuje reakcije čitalaca na ovaj ogled. Između ostalog, u broju 636, od 13. marta 2003, objavljen je tekst Vojina Dimitrijevića (str. 74-5). Ovo je uglavnom odgovor na taj tekst.

Dobra strana je što se, nakon prvih reakcija, rasprava u „Vremenu" brzo odlepila od ličnog. Pogotovo je značajno to što se, tokom smirivanja strasti, moglo čuti i jedno „izvini". To je toliko retko u našim polemikama da ne bi smelo ostati nezapaženo. Gospodinu Milošu Stanojeviću čestitke i zahvalnost na tome. Takođe, smirenost i argumentovanost priloga dr Vojina Dimitrijevića omogućila je da se rasprava ne rasplinjuje i ne izgubi u svođenju na koloplet optužbi i protivoptužbi.

Loša strana dosadašnje rasprave je - izbegavanje rasprave. Bilo je prirodno očekivati da će se u „Vremenu" najpre oglasiti oni koji su neposredno pomenuti u mom ogledu. Oni su se oglasili, ali ne u „Vremenu", već u kolumnama koje pišu (recimo, Nataša Odalović u „Danasu", ili Miodrag Stanisavljević u „Republici"), ili na skupovima čiji su organizatori (recimo, Mirko Tepavac, na konferenciji o ekstremizmu u Srbiji). Takvo posredno polemisanje, u „svojoj" kolumni i na „svojim" konferencijama, dakle u okolnostima u kojima oponent zapravo nije prisutan i ne može da odgovori, teško da se može zvati javnim dijalogom.

Takav način polemisanja, koji sadržinski predstavlja grđenje oponenta vikom iz svojeg dvorišta i odbijanje da se izađe na polje javnog dijaloga, mislim da dodatno ukazuje na svu dubinu rascepljenosti naše inteligencije. Ona je izdeljena po krugovima i medijima, između kojih teško da postoji stvarna komunikacija. I premda se stalno i mnogo priča o dijalogu, kulturi dijaloga, toleranciji za drugo i drugačije, omiljeno sredstvo izražavanja jednog dela naše inteligencije izgleda da je samo - proklinjanje (bacanje anatema). Na pomenutom skupu o ekstremizmu ja sam, jednom jedinom rečenicom gospodina Tepavca, bez navođenja dokaza, bez rasprave i bez obrazloženja presude (a o mogućnosti odbrane da i ne govorim), jednostavno proglašen još jednim srpskim nacionalistom. Time je, valjda, uvodničar rešio problem i mene i moga mišljenja.

Ali, bacanje prokletstva i izopštenje iz zajednice teško da su način na koji se, u demokratskim društvima, rešavaju nesporazumi i problemi. Za to služi javna rasprava. Upravo za to je trebalo da posluže i stranice koje nam je „Vreme" ljubazno stavilo na raspolaganje. Ova dobra volja uredništva tim je značajnija što je „Vreme" jedno od retkih domaćih glasila u kojima se još uvek mogu naći i sučeliti mišljenja različitih, prvenstveno demokratskih intelektualnih krugova. Bojkotovati to, tako zahvalno polje za javnu raspravu (pod izgovorom: „e baš nećemo 'Vremenu' da dižemo tiraž"), u osnovi pokazuje ne samo intelektualnu nezrelost, već i strah od javne rasprave. Onaj ko ne želi da se pojavi na mestu gde može da susretne i drugačije mišljenje, a pritom priča o dijalogu, zapravo govori o dijalogu istomišljenika. Ne znam ko ozbiljan to uopšte može nazvati dijalogom.

Vratiću se sada na prilog dr Dimitrijevića. U njemu se iznose izvesne primedbe na moj ogled koje se nikako ne mogu nazvati neumesnim. Te primedbe su metodološke naravi, a stručnjaci su uvek na njih osetljivi. Stručnjaci, takođe, znaju da svaki metod ima svoje vrline, ali i svoje mane. Uopšte ne želim

da tvrdim da u mom postupku nema mana. Recimo, jasno mi je da je termin „misionarski", kao i većina termina u društvenim naukama, ne samo deskriptivan (opisujući) već i normativan (vrednujući). Možda sam mogao da pronađem i srećniji naziv od tog. Možda sam tim pojmom mogao da obuhvatim i neke druge intelektualne grupe. Ipak, činilo mi se da u „današnjoj Srbiji", kako stoji u naslovu mog rada, ovaj intelektualni krug pokazuje najviše misionarskih ambicija, najviše misionarske energije i najviše misionarskog uticaja. I da je misionarstvo jedno od njegovih glavnih osobina. Ako sam ikoga tim nazivom uvredio, spreman sam da se izvinim. Ali, imam utisak da sam taj naziv potkrepio sa dovoljno argumenata, sa dovoljno citata i dovoljno imena, i tako opravdao njegovu upotrebu.

Slično bih mogao da odgovorim i na druge metodološke primedbe dr Dimitrijevića. To, međutim, neću odmah uraditi (premda ostajem spreman da to iscprno učinim prvom sledećom prilikom), jer mi se čini da je nedavni izuzetno tragični događaj* učinio da naša javnost u ovom trenutku izgubi jači interes za čisto metodološke rasprave. Ipak, ono što mi i ovog trenutka izgleda vredno pretresa jeste poslednji argument dr Dimitrijevića, koji je on kritički nazvao „Narod je uvek u pravu". Meni je zanimljivo da je moje odbijanje ocene ovdašnjeg naroda kao primitivnog i antimodernog pročitano kao navedeni iskaz. Naravno, reč je o srpskom narodu i srpskoj društvenoj eliti. Nema sumnje da i srpski narod, kao i srpska društvena elita mogu da greše. Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina više su nego dobar primer za to. Međutim, da li greške počinjene u prošlosti nužno podrazumevaju kako su Srbi nezreli za demokratiju? Meni se čini da u upornom zamenjivanju teze „i Srbi su zreli za demokratiju", sa netačnom i lako oborivom tezom „(Srpski) narod je uvek u pravu" postoji jedna primisao koja se ne iskazuje. A ona glasi: „Srbi mogu dobiti demokratiju tek kada prestanu da greše".

Upravo to je ključna „tačka razlaza" među današnjom srpskom demokratskom inteligencijom. Jedni misle da, uprkos svemu - već učinjenim greškama, kao i greškama koje nadalje mogu učiniti - i Srbi zaslužuju punu i neograničenu demokratiju. Kao što se plivanje najbolje uči plivanjem, tako je najbolji način za učenje demokratije - upražnjavanje demokratije. Drugi, međutim, misle da dokle god Srbi čine greške - a ključnom se smatra što na izborima i dalje većinom glasaju za „nacionalističke" i „konzervativne", a ne „reformističke" i „progresivne" snage - dotle Srbe treba držati pod nekom vrstom starateljstva. To starateljstvo može biti starateljstvo stranaca, starateljstvo ovdašnje elite, ili neka vrsta kombinacije jednog i drugog. U svakom slučaju, Srbima ne treba, bar za još neko vreme, davati da slobodno biraju svoju vlast i svoje institucije. Ja sebe svrstavam u prvu grupu, dok sam one koje nazivam „misionarskom inteligencijom" sklon da svrstam u drugu grupu.

---

* Misli se na ubistvo premijera Đinđića (napomena privređivača).

Ova podela među inteligencijom još više je došla do izražaja sa nedavnim uvođenjem vanrednog stanja. Nije slučajno da iz prve grupe stiže najviše kritika širine i vremenske neodređenosti suspenzije ljudskih prava u Srbiji (recimo, kakve veze ima ukidanje prava na štrajk sa hvatanjem kriminalaca?), najviše zalaganja za vladu narodnog spasa koju bi činile sve demokratske snage u Srbiji, i najodlučniji apeli da se politička kriza rešava izborima (videti, recimo, diskusiju na sajtu *nspm.org.yu*). Takođe, nije slučajno da upravo iz druge grupe potiče najveći broj apologija uvedenog vanrednog stanja ("opasno je bilo Milutinovićevo vanredno stanje, ovo sadašnje obični građani neće ni da osete"), najžešća odbijanja ponovnog okupljanja demokratskih snaga ("ne trebaju nam antireformisti u vladi"), i najžešća odbijanja skorih izbora ("to bi samo zaustavilo obračun sa kriminalom i reforme"; videti izjave objavljivane ovih dana na sajtu *B92.net*).

Sama po sebi, ta podela u demokratskoj inteligenciji nije tragična. Međutim, istinsku opasnost predstavljalo bi ne samo izbegavanje ili prekidanje daljeg dijaloga, toliko neophodnog demokratskom zdravlju ovoga društva, već i korišćenje političkih prilika za sputavanje dijaloga. Ukoliko bi ovo vanredno stanje bilo iskorišćeno (mimo dokazive povezanosti sa kriminalnim grupama) makar i za najneznatniji progon političkih i drugih neistomišljenika, ako se pod plaštom „6. oktobra" iz čisto političkih razloga izbaci ijedan sudija iz sudstva, ijedan jedini profesor sa univerziteta, krivicu za to neće snositi samo sadašnji nosioci vlasti. Odgovornost za to će snositi i svi oni intelektualci koji su, kao što je to činjeno osamdesetih godina za Miloševića, upravo ovih godina i ovih dana prostirali crveni tepih za moguće uvođenje jednog novog, verovatno ništa manje opasnog političkog autoritarizma. Krivicu za to će snositi i svi oni intelektualci koji su se, zaboravivši na obavezu kritičke uzdržanosti, neodgovorno i lakomisleno prepustili diskursu lične i političke idolatrije.

Može se imati manje ili više razumevanja za „argument budućnosti". Ali, upravo zarad budućnosti koja „još ne postoji", nemojmo zaklapati uši pred blagovremenim i argumentovanim upozorenjima iskrenih privrženika demokratije u Srbiji - poput upozorenja da svako veće odstupanje od demokratskih načela, ma koji cilj bio u pitanju, gotovo neumitno vodi izrođavanju i slomu kako tog cilja, tako i celog društva. To upozorenje nije želeo da čuje deo srpske inteligencije osamdesetih. Tako je počinio ozbiljnu istorijsku grešku. Hoće li za to upozorenje danas više sluha pokazati jedan drugi deo srpske inteligencije - upravo onaj koji nad greškom inteligencije iz osamdesetih ne prestaje da se iščuđava?

Treći odgovor*

Dvostruka merila svagda su očaravajuća. Kada vi, ili vaši prijatelji, godinama pratite pisanje i nastupe drugih ovdašnjih intelektualaca, kada ih poimenice analizirate i grupišete u određene kategorije, i kada pokušavate da utvrdite njihov mogući uticaj na politiku, a time i njihovu javnu odgovornost - posao koji se, recimo, u „Republici" zdušno i uspešno obavlja već čitavu deceniju - onda je to „smela naučna analiza", „intelektualna kritičnost" i „građanska odgovornost". Ali, šta ako se neko usudi da sličnoj analizi podvrgne i vas same? Tada se odmah prisetite brojnih metodoloških problema (koje vam je do tada bilo nepristojno i pominjati) - od problema konteksta, do problema tipologizacije intelektualnih krugova i njihovih glasila. Tada prošlost namah postaje vredna pamćenja pa se i vi opsetite Šuvareve „Bijele knjige" (koja možda i nije sasvim rđava s obzirom da su njeni junaci upravo glavni likovi vaših analiza?), tada odmah zavapite „to je ponovno pravljenje spiskova" i „nećemo mešanje nauke i politike". Tada odjednom ponovo postaju važni i motivi (zašto to neko radi), i „frustriranost", i intelektualna bliskost, i političke simpatije, pa i - izvori finansiranja.

Da, zaista su zanimljiva ta dvostruka merila. Po njima, sve dok je neko kritički nastrojen samo prema starom, autoritarnom režimu i njemu bliskim intelektualcima, on je vaš rado viđen saradnik i sagovornik, njega pozivate i citirate, on može da bude ugledan sociolog i autor knjige koja se, po ozbiljnosti pristupa, „izdvaja... iz malobrojnih knjiga, obilja publicističkih i preobilja novinskih tekstova" (*Republika*, februar 2003, br. 302-3, str. 30). Ali, šta ako taj isti slučajno poveruje u vaše pozive na „otvorenost", „kritičku analizu", „dalja istraživanja" i „dijalog", pa svoje istraživačko zanimanje usmeri i na vas same? Onda će on ne samo ubrzo biti optužen za „kik-nauku", „denuncijaciju" i „diskvalifikaciju", nego će već u prvom narednom broju „protiv-stihije-straha-mržnje-i-nasilja" mesečnika (mart 2003, br. 304-305, str. 64), o sebi da čita članak pod rečito tolerantnim i ljubaznim naslovom „Analitičar-spiskadžija" u kom se, valjda kao poseban doprinos atmosferi tolerancije i dijaloga, sa njime raspravlja tako što se javnost, između ostalog, podseća i na zvukovnu podudarnost reči „analitičar" sa rečju - „analni"!?

Ali dobro, mi se ne razlikujemo samo po shvatanju pristojnosti, koja se valjda ima zadržati i onda kada nas neko povredi ili razgnevi (nije li upravo to njen smisao?). Mi se razlikujemo i po shvatanju smisla javne rasprave čija svrha valjda nije da se oponent javno ponizi i uništi (ne razumem kako bih drugačije mo-

---

Rasprava u *Vremenu* se nastavila, a ovo je treći prilog autora ovoj raspravi objavljen 10. aprila 2003, u *Vremenu* broj 640, str. 60-61.

gao da protumačim poruku gospodina Miljenka Derete o duboj vodi i davljenju?), već da se određene tvrdnje ili sopstveni stavovi prikažu javnosti na što jasniji i argumentovaniji način. Mi se razlikujemo i po shvatanju poštovanja oponenta, jer ima nas koji verujemo da nipodaštavanjem oponenta i mi sami bivamo uniženi, a da se nepoštenom borbom ("književničkim spletkarenjem") potcenjuje ne samo oponent već i publika. (Kao odgovor na takve zahvate zbilja je katkad dovoljna i po jedna rečenica. Dakle: ne, nisam otkazivao gostovanje ni u kakvim emisijama; i ne, nisam se žalio što neko sa mnom neće da raspravlja - već što to čini tamo gde ne mogu da odgovorim; i ne, nikada nisam izvršio misaoni masakr nad dr Vojinom Dimitrijevićem; i ne, nisam srpski nacionalista par excellence; i tako dalje).

Ali, sve ove razlike možda i nisu toliko značajne koliko mi se čine dubokim razlikovanja koja postoje u našem shvatanju srpske društvene stvarnosti. Neke od tih razlika publici su već jasne, ali o jednoj je svakako dobro još nešto progovoriti. Reč je o pitanju broja, odnosno demokratskog karaktera današnjih „Srbija".

U doba staroga režima uvrežilo se uverenje o postojanju dve Srbije. „Prva Srbija" bila je, grubo uzev, ona vladajuća, uglavnom autoritarna, militaristička i ksenofobična. „Druga Srbija" bila je potisnuta u opoziciju, uglavnom demokratska, mirotvorna i pro-evropska. I to nije bila sasvim netačna slika. Međutim, o Srbiji nakon 5. oktobra uspostavila su se suštinski različita shvatanja. Za intelektualce koji ovih dana ne prestaju da nam objašnjavaju vrline sadašnje vlade, kao i vrline vanrednog stanja (a oni su, da li sasvim slučajno, upravo pripadnici naše „misionarske ineteligencije"), u Srbiji se nakon 5. oktobra ništa suštinski nije dogodilo, osim što su Prva i Druga Srbija zamenile mesta u odnosu na vlast. Druga Srbija je, dakle, sada ona vladajuća, demokratska, pro-evropska i progresivna, dok je Prva Srbija prešla u opoziciju, kao autoritarna, kriminalna i izolacionistička. Istina, tu postoje i izvesni „renegati izvornog DOS-a", ali su se oni svojim legalizmom i nacionalizmom toliko iskompromitovali da, upravo ovih dana - razobličeni i raskrinkani - ubrzano politički nestaju, stapajući se sa nedemokratskom i ne-evropskom Prvom Srbijom.

Postoji, međutim, i jedno drugačije viđenje današnje Srbije, viđenje koje ni meni nije sasvim strano. Po njemu, u Srbiji se, nakon 5. oktobra, desilo ono što se dešava i u svim drugim demokratskim porecima. Demokratske i pro-evropske snage razlučile su se u dva krila, potpuno prirodna i jednako potrebna svakom demokratskom sistemu. Ona se među sobom veoma razlikuju, ali su *oba* demokratska i *oba* evropska. Prvo krilo (koje možemo nazvati i Novom Prvom Srbijom) više je levo, drugo krilo (koje možemo nazvati i Novom Drugom Srbijom) više je desno; prvo je više radikalno-reformatorsko, drugo je više oprezno i konzervativno; prvo je više aktivističko, drugo više skeptičko; prvo je više revolucionarno, drugo više legalističko; prvo je više građanističko, drugo više nacionalno; prvo je više ateističko, drugo više religiozno; prvo je glasno i o svemu ima mišljenje, drugo je tiho i neradó se izjašnjava čak i o stvarima o kojima se mora progovoriti; prvo hoće akciju sa što manje rasprave, a drugo misli da treba više puta izmeriti pre nego što krene da se seče; prvo smatra da staro uglavnom ne valja, dok drugo misli da sve novo ne mora biti bolje od starog; prvo smatra da se moramo uhvatiti u koštac sa gorućim problemima (2001. i 2002. to je bila ekonomija, 2003. to je postao kriminal) makar privremeno zapostavili neka polja i neke vrednosti; drugo tvrdi da se nijedno važno pitanje ne sme rešavati nauštrb drugih (recimo, ekonomija na račun demokratije, ili borba sa kriminalom na račun ljudskih prava i pravne sigurnosti); prvo veruje da su dugotrajne rđave ustanove iskvarile narod, i da se, osim popravljanja ustanova, i običan građanin mora popravljati - ubeđivanjem, obrazovanjem, pa i izvesnom silom; drugo smatra da je dovoljno popraviti postojeće društvene ustanove pa da dobre osobine našeg čoveka dođu do izražaja; prvo želi da od građanina Srbije stvori evropskog čoveka, drugo želi da ga pusti da slobodno živi u skladu sa njegovim valjanim običajima koji nisu ništa manje evropski nego u drugih naroda; prvo govori o probitačnosti, racionalnosti i životu u blagostanju, drugo o moralu, osećanjima i načelima...

Može nam se više dopadati jedno ili drugo krilo. Može srcu da nam bude bliža Nova Prva ili Nova Druga Srbija. Ali, i jedna i druga opcija životno su neophodne Srbiji, tek obe daju punoću i snagu našem državnom životu. A ono što najmanje smemo da radimo je da bilo kojoj od te dve Srbije odričemo demokratski i evropski karakter (to možemo jedino nekadašnjoj Prvoj Srbiji, koja je danas zapravo izumiruća Treća Srbija, sve manje važna i sve manje preteća). Ma koliko to zvučalo strašno našim „energičnim" i „borbenim" reformatorima i njihovim intelektualnim sekundantima i ideolozima (proizašlim po pravilu iz brozovsko-komunističke leve tradicije), konzervativizam i politička desnica su *jednako* demokratski i *jednako* evropski kao i reformizam i politička levica. I levica i desnica, i reformatori i konzervativci, i naša Nova Prva i ona Nova Druga Srbija potrebne su kako bi srpski politički život bio stabilan, trezven i uspešan. I jedni i drugi sastavni su deo modernog demokratskog procesa i modernog demokratskog sistema. U jednom vremenu možda bolje odgovore nudi jedna, u drugom druga opcija. Ali, u *svakom* vremenu moraju da postoje i jedna i druga Srbija.

Želeti danas da Srbija ostane bez jednog od ova dva svoja demokratska krila - a to je upravo ono o čemu lakomisleno maštaju i za šta se uporno zalažu „Danas", „Republika" i „Povelja" - znači obogaljiti demokratiju u Srbiji, gurati je u haos jakobinske faze revolucije (taj stalno priželjkivani „6. oktobar"!), fazu koja se teško može završiti drugačije do krvavim termidorskim obračunima sa „narodnim neprijateljima", „reakcionarima", pa čak i - „umerenjacima" (ne, napadi na „ekstremnu umerenost" nikako nisu ovdašnji izum, sve se to - do naj-

bizarnijih detalja, do istovetnih naziva, do identičnih optužbi - već odigralo u Francuskoj pre dvesta godina). To odricanje demokratskog i evropskog karaktera svakoj drugačijoj Srbiji osim „našoj", to monopolisanje revolucije (tj. projekta modernizacije i evropeizacije Srbije), taj strah od poštenih izbora kao jedinog demokratskog korektiva revolucije, taj razmah ideološke i lične netrpeljivosti preko svake granice društvene pristojnosti - sve to nalazimo u korenu naše „misionarske inteligencije" i njene ideologije. (Jer, ona prezire ovdašnji narod ne zato što ga poznaje, već zato što se ispostavlja da je običan čovek daleko složeniji od njenih knjiških i geometrijskih predstava o ljudima i narodima. Da taj narod većinom hoće da glasa za njene političke miljenike, da hoće da bezuslovno primi njene ideje, da hoće da ide za njom ne pitajući ništa, da vidite kako bi namah postao dobar i vredan, moderan i evropski.)

Žao mi je ako sam svojim razmišljanjima bilo koga lično povredio ili uznemirio. Ali, nisam siguran da mi je žao ako su povređeni nečiji monopoli i sujete, nečije površnosti i ideološke zaslepljenosti, nečije političke ambicije i materijalne povlašćenosti... I još nešto. Kada odbijam tvrdnju da je najveći problem današnje Srbije srpski nacionalizam, to ne znači da sam srpski nacionalista; kada branim pravo na postojanje skeptične i konzervativne Srbije, to ne znači da sam član DSS i Koštuničin potajnik; kada protestujem što srpska policija ispituje pritvorenike tako što im stavlja plastične kese na glavu i pušta ih da se guše dok sve ne priznaju (saopštenje Amnesty International-a, „Danas", 4. april 2003, str. 14), to ne radim zato što sam kriminalac i narkoman; kada mi je odvratno što kolumnista „Danasa" (20. mart 2003, str. 7) o Ceci Ražnatović piše kao o - doslovce - „palanačkoj kurvetini" (!) to nije zato što sam ljubitelj turbo-folka. Sve to, a i drugo, radim samo zato što verujem da Srbija, ma kakva prošlost bila za njom, već u ovom trenutku zaslužuje elementarnu demokratiju, elementarno poštovanje ljudskih prava i - elementarnu pristojnost.

NAVEDENI RADOVI

Afrić, Vjekoslav (1989): *Struktura sociološke teorije*, Zagreb: Naprijed.

Agh, Attila (1994): *The Experiences of the First Democratic Parliaments in East Central Europe*. Budapest: Budapest Papers on Democratic Transition, No. 95

Alexander Jeffrey C. (1982): *Theoretical Logic in Sociology*, vol. I-IV. Berkeley - Los Angeles: University of California Press.

Alford, Robert (1963): *Party and Society: The Anglo-American Democracies*. Chicago: Rand McNally.

(1967): "Class Voting in the Anglo-American Political Systems", in: Seymour M. Lipset and Stein Rokkan (eds.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, pp. 67-94. New York: The Free Press.

Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso Editions and NLB.

Antonić, Slobodan (1987): "Verska sloboda i politicka tolerancija", u: *Religija i savremeni svet* (zbornik), str. 53-56. Beograd : MCUB.

(1990): "Lajbnicova omaška", *Polja*, br. 371-2, str. 16-18.

(1993): *Srbija između populizma i demokratije; politički procesi u Srbiji 1990-1993*. Beograd: Institut za političke studije.

(1995a): "Demokratija i politička elita u Srbiji", *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 4, str. 51-72.

(1995b): "Vlada Slobodana Miloševića: pokušaj tipološkog određenja", *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 1, str. 91-131.

(1997): "Kriza i učvršćivanje vlasti u Srbiji", *Gledišta*, Vol. XXXVIII, No. 1-6, str. str. 76-92.

(2000): "Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak", u: Mladen Lazić (ur.), *Račji hod: transformacijski procesi u Srbiji*, str. 65-170. Beograd: Filip Višnjić.

(2001): "Četiri boljke srpske demokratije", *Prizma*, avgust, str. 9-16. Beograd: CLDS.

(2002): *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.
Arandarenko, Mihail (1995): "Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam", *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 4, 35-50.
Arendt, Hana (1970): *On Violence*. London: Alen Lane the Penguin Press.
Aristotel (1965): *Organon*. Beograd: Kultura.
(1980): *Nikomahova etika*. Beograd: BIGZ.
(1984): *Politika*. Beograd: BIGZ.
Armstrong, John (1982): *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
Arsenijević, Miloš (1975): "Kantova teorijska filozofija", *Filozofske studije*.
Ash, Timothy Gordon (1990): "Propadanje carstva", u *Kriza, raspad i reforma*, uredio Vladimir Gligorov. Beograd: Stručna knjiga.
Athanassopoulou, Ekavi (1996): "Hoping for the Best, Planning for the Worst: Conflict in Kosovo", *The World Today*, Vol. LVIII, No. 8 (August/September) pp. 226-229.
Avramov, Dragana (1993): *Pojednac, porodica i stanovništvo u raskoraku: studija o demografskim procesima i populacionim politikama u Evropi*. Beograd: Naučna knjiga.
Barker, Stephen F. (1973): *Filozofija matematike*. Beograd: Nolit.
Bartolini, Stefano and Peter Mair (1990): *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
Barry, Brian (1975): "Political Accomodation and Consociational Democracy", *British Journal of Political Science*, No. 4.
Basta, Posavec Lidija (1995a): "Manjina i legitimitet savezne države: pogled 'sa strane' na švajcarski model". in *Federalizam i problem manjina u višeetničkim zajednicama*, u. Fleiner T. i Samardžić S., str. 17-36. Beograd: Institut za evropske studije.
Bataković, Dušan (1998): "Kantonizacija Kosova i Metohije", *Sloboda*, Organ Srpske narodne odbrane u Americi (Čikago), br. 1737, 10. decembar, str. 1-2.
(1999): "Srbi na Kosovu i Metohiji: 'Pobeda', protektorat, nacionalna katastrofa", *Nova srpska politička misao*, Vol. VI, br. 3-4, str.
Beiner, Ronald (1999): "Introduction," in *Theorizing Nationalism*, ed. Ronald Beiner. New York: SUNY.
Bibo, Ištvan (1995): "Bijeda istočnoevropskih malih država", u: Bibo-Huszar-Szucs, *Regije evropske povijesti*, str. 11-92. Zagreb: Naklada Naprijed.
Bilandžić, Dušan (1985): *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi (1918-1985)*. Zagreb: Školska knjiga.

Blagojević, Marina (1995): "Demografska slika Srbije 90-ih: dihotomija i stagnacija", u: Silvano Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, str. 31-55. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakuleta u Beogradu.
Bogdanor, Vernon (1990), "Federalizam u Švicarskoj", *Kulturni radnik*, br. 1, str. 59-81.
Bogdanov, Vaso (1958): *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj: od prvih stranačkih grupiranja do 1918*. Zagreb: Novinsko izdavačko poduzeće.
Bogdanović, Mira (1989): *Srpski radnički pokret 1903-1914: naličje legende*. Zagreb: Globus.
Bogosavljević, Srđan (1995): "Statistička slika Srbije, Crne Gore i delova bivše Jugoslavije sa srpskom većinom", SIPB, 1995:55-69.
Bolčić, Silvano (1973): *Socijalno-strukturalne determinante nestabilnosti u posleratnom privrednom razvoju Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
(1995): "Socijalna stratifikacija i suprotstavljenost interesa u Srbiji", u: *Srbija između prošlosti i budućnosti*, uv. D. Janjić, str. 71-79. Beograd: Radnička štampa i IDN.
Branković, Srbobran (1995): *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serbia1990-1994*. Belgrade: Sociological Society of Serbia and Medium.
(1996): "Još jednom o pitanju levice i desnice u političkom prostoru Srbije", *Sociologija*, Vol. XXXVIII, No. 2, str. 315-326.
Breuilly, John (1982): *Nationalism and the State*, New York: St.Martn's Press.
(1985): "Reflections on Nationalism", *Philosophy of the Social Sciences*, Volume 15, pp. 65-75.
Brubaker, Rogers (1994): "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutionalist Account", *Theory and Society*, Volume 23, pp. 47-78.
Brunner, Georg (1994): "Nation-States and Minorities in the Eastern Part of Europe", *Regio: A Review of Minority and Ethnic Studies*, pp. 5-38. Budapest.
Carnap, Rudolf (1979): "Odbijanje metafizike", u *Filozofska hrestomatija*, v. IX. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
Chirot, Daniel (1994): *How Societies Change*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Pine Forge Press.
CLRL, (1997, November 25): *Countries with the Lowest Rates of Literacy* [WWW document]. URL http://www.sil.org/lingualinks/library/literazy/krz313/krz266/- krz316.htm
Contamine, Philippe (1984): *War in the Middle Ages*. New York: Basil Blacwell.
Connor, Walker (1984): "Eco-or Ethno-nationalism?", *Ethnic and Racial Studies*, 7/3, pp. 342-359.

(1994): "A Nation is a Nation, is an Ethnic Group, is a...", in: *Nationalism*. eds. J. Hutcinskon and A. Smith, pp. 36-45. Oxford: Oxford Press.
Crawford, Beverly and Arend Lijphart (1995): "Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures", *Comparative Political Studies*, Vol. XXVIII, No. 2 (July), pp. 171-199.
Čađenović, Rasenko (1998): "Javno mnjenje i predsednički izbori u Crnoj Gori", u *Predsjednički izbori u Crnoj Gori 1997. i njihov značaj* (Uvodna studija na Okruglom stolu "Izbori u Crnoj Gori 1997/98", Podgorica, 27-28. 01. 1998), str. 17-51. Podgorica: CEDEM.
Čavoški, Kosta (1979): "Revolucionarni makijavelizam", *Filozofske studije*, br. 3-4. Beograd.
(1990): "Pragmatički karakter američkog federalizma", u DVSU.
(1997): "Nametanje rešenja kosovsko-metohijskog pitanja protivno obavezujućim evropskim standardima", u KMIO, 1997:49-60.
Ćosić, Dobrica (1992): *Promene*. Izbor tekstova Milorad Vučelić. Novi Sad: Dnevnik.
(1994): *L'Effondrement de la Yougoslavie, Positions d'un Résistant*. Lausanne: L'Age d'Homme.
(1995): *Šta je stvarno rekao Dobrica Ćosić*. Izabrao i priredio Milan Nikolić. Beograd: Draganić.
(1999): "Kosovo na dva dela", *Svedok*, specijalno izdanje *Kuda ide Kosovo*, septembar 1999, str. 7.
Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
(1997): *Poliarhija: participacija i opozicija*. Beograd: Filip Višnjić.
Darmanović, Srđan (1993): *Izobličena demokratija: drama jugoslovenskog postkomunizma*. Beograd: Borba.
(1998): "Predizborna kriza – raspad partije hegemona", u *Predsjednički izbori u Crnoj Gori 1997. i njihov značaj* (Uvodna studija na Okruglom stolu "Izbori u Crnoj Gori 1997/98", Podgorica, 27-28. 01. 1998), str. 1-16. Podgorica: CEDEM.
Davidov, A. A. (1992): "Социология как метапарадигмальная наука", *Социологические исследования*, Бр.9, стр.85-87.
Davis, K. (1955): "Social and Demografic Aspects of Economic Development in India", in S. Kuznets, W. E. Moore and J. J. Spengler (eds.), *Economic Growth: Brasil, India, Japan*. Durham: Duke University Press.
Demaći, Adem (1997): "Privremena zemlja Balkanija", *Nedeljna Naša Borba*, Vol. III, 22-23 mart, str. IV.
Despić, Aleksandar (1996): "Dva moguća puta - govor na godišnjoj skupštini SANU", *Naša Borba*, Vol. II, 19. jun, str. 12.

Deutscher, Isaac (1977): *Staljin*. Zagreb: Globus.
Diamond, Larry (1996). "Is the Third Wave Over?", *Journal of Democracy*, No. 3, pp. 20-38.
Đimitrijević, Nenad (1994): "Region u postsocijalizmu: O čemu mislimo kad govorimo o demokratiji", u: *Regionalizam (kao put ka otvorenom društvu)*: Novi Sad: Visio mundi.
Duchacek I. (1990): "Ustavno pravo federalnih jedinica u komparativnoj perspektivi", *Kulturni radnik*, br.1.
Duguit, Leon (1927): *Traite de droit constitutionnel*. Paris.
Durkheim, Emile (1963): *Pravila sociološke metode*. Beograd: Savremena škola.
DVSU (1990): *Dva veka savremene ustavnosti*, uredio Miodrag Jovičić. Beograd: SANU.
Džadžić, Petar (1987): *Homo balcanicus - homo heroicus*, Beograd: BIGZ.
Đilas, Aleksa (1999): "Na Kosovu plaćamo ceh za Bosnu", *Danas*, Vol. III, 12. februar.
Đinđić, Zoran (1981): "Napomena uz Kropotkinova Pisma", *Delo*, br. 5.
Đorđević, Jovan (1977): *Politički sistem*. Beograd: Savremena administracija.
(1991): "Bolje poštena konfederacija nego lažna federacija" (stenogram predavanja održanog 18. 03. 1971.), *Gledišta*, No 3-4, pp. 79-87.
Đurković, Miša (2001): "Kreativno tumačenje prava", *Politika*, 17. decembar 2001, str. 6.
(2002): "Sumnjive vrednosti", *Politika*, 4. novembar, str. A6.
Đurović, Smiljana (1986): *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
Eckstein H. (1966): *Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norvey*, Princeton: Princeton University Press.
The Economist, (1996a): "The Nation-State is Dead. Long Live the Nation-State". December 23rd 1995 - January 5th 1996, pp. 17-20.
(1996b): "Belgium's melting fudge". March 16th - 22nd 1996, p. 30.
Eisenstadt, Shmuel N. (1964): "Modernization and Conditions of Sustained Growth", *World Politics* 16 (July), pp. 576-594.
Etzioni-Halevy, Eva (1993): *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge: Polity Press.
Evans, Geoffrey and Stephen Whitefield (1993): "Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe". *British Journal of Political Science*, Vol. XXIII, No. 4, pp. 521-548.
Evera, Steven Van (1995): "Hypotheses on Nationalism and the Causes of War", in *Nationalism and Nationalities*, ed. Charles Kupchan, pp. 136-157. Cornel University Press.

Fenton, Ben (1999, 7 June): "America set to stay in the Balkans 'for years'", *Electronic Telegraph*, ISSUE 1473. ŠWWW documentĆ. URL http://www.telegraph.co.uk

Feyerabend P. (1970): "Consolation for Specialist", in *Criticism and the Growth of Knowledge*, ed. I. Lakatos and Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press.

Fish, M. Steven (1999): "The End of Meciarism", *East European Constitutional Review*, Vol. 8, No. 1-2, pp. 47-55.

Fleiner, Thomas (1995): "Federalstičke i demokratske institucije i metodi za rešavanje etničkih konflikata". in *Federalizam i problem manjina u višeetničkim zajednicama*, ed. Fleiner T. i Samardžić S., pp. 37-72. Beograd: Institut za evropske studije.

Friedman, L. Thomas (1999, February, 5): "A Balkan Solution", *New York Times*, [WWW document]. URL http://www.nytimes.com

Friedrich, Carl (1968): *Trends of Federalism in Theory and Practice*. New York: Fredrick A. Praeger.

Galenson, Walter (1959): *Labor and Economic Development*. New York: Wiley.

Geertz, Clifford (1963): "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", in: *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, ed. C. Geertz, pp. 109-113. New York: Free Press.

Gellner, Ernest (1983): *Nation and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.

Gligorijević, Branislav (1970): *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
(1979): *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929):* Beograd: Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga.
(1995): "Osnove i karakter ličnog režima Kralja Aleksandra Karađorđevića. *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 1, str. 27-48.

Gligorov, Vladimir (1985a): *Politička vrednovanja*. Beograd: Partizanska knjiga.
(1985b): *Socijalistički žanr*. Beograd: IIC SSOS.
(1990): "Liberalna federacija", *Kulturni radnik*, No. 1.

Glintić, Tatjana (1989): *Etika ciljeva i sredstava*. Beograd: Naučna knjiga.

Goati, Vladimir (1992a): "Političke stranke i parlament u Srbiji".. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXVIII (1992), No 3-4, pp. 543-552. Beograd
(1992b): "Višepartijski mozaik Srbije", u: *Rađanje javnog mnjenja i političkih stranaka*, ed. Vladimir Milić. Beograd: Institut za političke studije.
(1994): "Dileme institucionalnog razvoja Treće Jugoslavije". *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXX (1994), No. 2, pp. 247-270. Beograd
(1996): *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu: "Treća Jugoslavija" sredinom devedesetih*. Podgorica: Unireks.

(1997): "Uvod: karakteristike političkog razvoja Srbije" u: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, ur. V.Goati, str. 7-25. Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.
(1998): "Introduction: Political Development in the Federal Republic of Yugoslavia (1990-1996)", in V. Goati (ed.), *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996: Analyses, Document and Data*, pp. 12-34. Berlin: Sigma.

Goati, Vladimir (i dr): 1991. *Jugoslavija na prekretnici; Od monizma do građanskog rata*. Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo
(1993): *Izborne borbe u Jugoslaviji (1990-1992):* Beograd: Radnička štampa

Golubović, Zagorka (1999): "De-nacionalizam-izacija" (intervju), *R.E.Č: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br.55/1 (oktobar 1999), str. 51-55.

Grbić, Vladimir (1991): "Agrarne neusklađenosti u Srbiji", u: Mihailo V. Popović (ur.), *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*, str. 157-192. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakuleta u Beogradu.

Gredelj, Stjepan (2000): "Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva", u: Mladen Lazić (ur.), *Račji hod: transformacijski procesi u Srbiji*, str. 171-236. Beograd: Filip Višnjić.

Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Grujić, Ratibor (1997): "Kosovo i Metohija - središte destabilizacije Srbije", u KMIO, 1997:207-220.

Guzina, Dejan (1999): *Politics of Identity in Post-Socialist Serbia*, Doctoral Dissertaion. Ottava: Carleton University.

Hall, John (1992): "Nationalism: Clasified and Explained", *Daedalus*, Spring 1992, pp. 1-28.

Hamilton, Alexandar et al (1981): *Federalistički spisi*. Beograd: Radnička štampa.

Hannabus, S. (1988): "Knowledge Paradigms and Change", *International Journal of Sociology and Social Policy*, No. , pp. 23-31.

Hare, Richard Mervyn (1954): "Universalisability", *Proceeding of the Aristotelian Society*, vol. LV.

Hartlyn, Jonathan (1988): *The Politics of Coalition Rule in Colombia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hasanbegović, Jasmina (1988): *Perelmanova pravna logika kao nova retorika*. Beograd: IICSSOS.

Hennis, Wilhelm (1983): *Politika i praktička filosofija*, Beograd: Nolit.

Hegel, Georg Wilhelm Fridrih (1955): *Filozija povijesti*. Zagreb: Kultura.

(1964): *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Logos.
(1965): *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Logos.
(1975): *Estetika*. Beograd: BIGZ.
Higley, John and György Lengyel (2000): "Elite Configurations after State Socialism", in *Elite after State Socialism: Theories and Analysis*, eds. J. Higley & G. Lengyel, pp. 1-21. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publichers, Inc.
Hobhouse, Leonard Trelawhey (1960): *The Metaphisical Theory of the State*. London: George Allenn & Unwin LTD.
Hobsbawm, Eric (1990): *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
Horovitz, Donald (1985): *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: Univesity of California Press.
Horvat, Branko (1970): *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
Howard, Michael (1991): *The Lessons of History*. Oxford: Oxford University Press.
Huntington, Samuel (1968): *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
(1994): "Cena slobode", *Pregled,* izdaje ambasada SAD, br. 267, str. 2-7.
(1998): *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Pogorica: CID
Huxley, Aldous (1954): *Slijepi u Gazi*. Zagreb: Zora.
IC (1998, February 26): *The Inflation Calculator* [WWW document]. URL http://www.www.westegg.com/inflation
IJ (1972): *Istorija Jugoslavije*. ur. Dedijer, Vladimir. Beograd: Prosveta.
Ilić, Vladimir (1995a): "Desnica u današnjoj Srbiji", *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 4, str. 89-100.
(1995b): "Prilog raspravi o političkoj levici i desnici", *Sociologija*, Vol. XXXVII, No. 3, str. 399-405.
(1998): *Oblici kritike socijalizma*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
Ilić, Vladimir i Slobodan Cvejić (1997): *Nacionalizam u Vojvodini*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
Inić, Slobodan (2000): "Srbija kao zatvoreno društvo: insuficijencija tranzicionih mogućnosti", *Helsinške sveske No2: Potencijal za promene*, str. 50-71. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
Inkeles, Alex (1976): "A model of the modern man: theoretical and methodological issues, in Cyril Black (ed.), *Comparative Modernization*, pp. 320-48. New York: Free Press.

IP (1958): *Историѕ Пол□ши*. Т. I-III, ур. Ф. Г. Зуев, А. Ј. Манусевич, И. А. Хренов. Москва: Академија наук СССР.
IRN (1979): *Istorija rumunskog naroda*. Ur. Andrej Ocetea. Novi Sad: Matica Srpska.
Isić, Momčilo (1994): "Sitnosopstveništvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka", u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 101-111. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
(1995): *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
(1999): *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
ISN (1994): *Istorija srpskog naroda*. Drugo izdanje, šesta knjiga, prvi tom: *Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*. Napisali Čedomir Popov, Dimitrije Đorđević i drugi. Beograd: SKZ
IV (1972): *Историја Венгрии*, т. I-III, ред. Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. Москва: Наука.
Ivošević, Zoran (2001): "Čekajući reformu sudstva", *Prizma*, avgust, str. 23-34. Beograd: CLDS.
IWFB (1997, August 13): *Interactive World Fact Book: ABC Country Book of India* [WWW document]. URL http://www.theodora.com/wtb/india.html
Jackienjicz, Irena and Jackiewicz, Zbigniew, 1996. "The Polish Parliament in Transition: In Search for a Model", in *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*, eds. A. Agh and G. Ilonszki, pp. 365-379. Hungarian Centre for Democracy Studies: Budapest.
Jahn, Egbert (1992): "Demokracija i nacionalizam - jedinstvo ili protuslovlje", *Politička misao*, Vol. XXIX, No. 4, pp. 48-69.
Janča, Dejan (1997): "Cela država iz šest delova", *Naša borba*, Vol. III, 13. mart 1997.
Janićijević, Milosav (1993): "Teorije modernizacije i raspad realsocijalizma", u *Sociološke studije III: Društvene promene i postoscijalizam*, str. 11-34. Beograd: CSI IDN.
Janković, Dragoslav (1997): *Rađanje parlamentarne demokratije: političke stranke u Srbiji XIX veka*. Beograd: Pravni fakultet.
Janjić, Dušan (1995): "Srbija između krize identiteta i izazova modernizacije", SIPB, 1995:19-52.
Jevtić, Miroljub (1997): "Međuverski odnosi i pitanje Kosova i Metohije", u KMIO, 1997:487-500.
JNKP (1990): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, uredila Ljiljana Baćević. Beograd: Institut društvenih nauka.

Jovanović, Đokica (1998): "Ubitačna lakoća cezarizma", *Naša Borba*, Vol. IV, No. 1245 (10. juli), str. 7.
Jovanović, Slobodan (1922): *O državi*. Beograd: Geca Kon.
Jovičić, Miodrag (1984): *Veliki ustavni sistemi*. Beograd: IRO Svetozar Marković.
(1992): "Parlamentarni sistem nasuprot predsedničkom i skupštinskom sistemu. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXVIII (1992), No 1, pp. 29-39. Beograd
(1995): *Kuda ideš Srbijo?: Hronika srpsko-jugoslovenske ustavnosti (1990-1994):* Beograd: Draganić.
(1997): "Kosovo i Metohija u predlogu nove regionalne strukture Srbije", u KMIO, 1997:71-86.
Jović, Borislav (1995): *Poslednji dani SFRJ: Izvodi iz dnevnika*. Beograd: ID Politika.
JSG (1989): *Jugoslavija 1918-1988: Statistički godišnjak*. Ur. Dušan Miljković i dr. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
JTP (1991): *Jugoslavija treći put*, (zbornik dokumenata), specijalno izdanje *Borbe*, novembar 1991.
Kant, Imanuel (1976): *Kritika čistog uma*. Beograd: BIGZ.
Karl, Terry Lynn (1996): *How Much Inequality Can Democracy Stand? Or - How Much Democracy Can Inequality Stand?;* A memo prepared for the workshop on "Constructing Democracy and Markets: Comparing Latin America and Asia", Los Angeles, January 26-27, 1996.
Kazimirović, Vasa (1995): *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*. Kragujevac i Beograd: Prizma i Centar film.
Kielmansegg, Peter Graf (1991): "Koliko pluralizma podnosi demokratija?", *Gledišta*, Vol. XXXIII, br.3-4, str. 38-42.
Kitschelt, Herbert (1992): "The Formation of Party Systems in East Central Europe", *Politics and Society*, Vol. XX, No. 1, pp. 7-50.
KMIO (1997): *Kosovo i Metohija: izazovi i odgovori*. Zbornik radova sa okruglog stola: Geopolitička sudbina Kosova i Metohije. U Beogradu, 24-25. juna 1997. Urednik Miloš Knežević. Beograd: Institut za geopolitičke studije.
Koestler, Artur (1968): *Darken Noon*. London: Longmans.
Kolakovski, Lešek (1983): *Glavni tokovi marksizma*, vol. II. Beograd: BIGZ.
Koštunica, Vojislav (1977): *Politički sistem kapitalizma i opozicija*. Beograd: Institut društvenih nauka
Kotabrinska J. (1960): "Odabrana pitanja učenja o definiciji", *Filozofija*, br. 3, str. 14-22.
Kovač Cerović, Tinde (1999): "Pitanja upućena preko granice", *R.E.Č: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br.55/1 (oktobar 1999), str. 71-75.

Kovačević, Miladin (1999): "Niko ne zna istinu o broju stanovnika u Pokrajini" (intervju), *Danas*, Vol. III, br. 744 (15. oktobar), str. 13.
Körösényi, András (1992): "Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics", in: A.Bozóki, A. Körösényi & G. Schöpflin (eds.), *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London and New York: Pinter & St.Martinžs Press.
Krauthammer, Charles (1990): "Blest Be The Ties That Bind", *Time*, August 13.
Knežević, Miloš (1997a): "Geopolitička sadašnjost Kosova i Metohije", u KMIO, 1997:27-36.
(1997b): "Kosovo i Metohija - scenariji budućnosti", u KMIO, 1997:99-156.
Krivokapić-Jović, Gordana (1997): "Tipologija radikalske elite i radikalska baza", *Tokovi istorije*, No. 3-4, str. 73-88.
Krstić, Branislav (1994): *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*. Beograd: Kuća Vid.
Krstić, Zoran (1997): "Desnica i levica u postkomunističkim zemljama", *Teme*, Vol. XX, No. 3-4, pp. 355-367.
KSH (2002): *Korea South History* [WWW document]. URL http://www..countryreports.org/history/korshist.htm
Kukorelli, Istvan. 1995. "The Parliamentary Cycle of 1990-1994", in *Democratization and Europeanization in Hungary: The First Parliament (1990-1994):* eds. A. Agh and A. Kurtan, pp. 27-39. Hungarian Centre for Democracy Studies: Budapest.
Kuljić, Todor (1998): *Tito: sociološkoistorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije.
Kun, Tomas (1974): *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit.
Kurth, James (1979): "Industrial change and political change", in Collier D. (ed.), *The Authoritarianism in Latin America*. Princeton: Princeton University Press.
Kutlešić, Vladan (1992): "Model racionalizovanog parlamentarizma". *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXVIII (1992), br. 3-4, str. 469-474. Beograd
(1994): "Šef države u bivšim socijalističkim zemljama". *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXX (1994), br. 2, str. 347-362. Beograd
Kuzmanović, Bora (1997): "Stepen i činioci autoritarnosti ", u *Između osporavanja i podrške: javno mnenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, ur. S. Mihailović, str. 228-245. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
Kymlicka, Will (1995): *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
Lee, Stephen (1987): *The European Dictatorships 1918-1945*, London & New York: Methuen.

Leibniz, Gottafried Wilhelm (1875): *Die philosophischen Schriften*, ed. C.I. Gerhardt, Bd.7. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
Lekić, Slavoljub (1997): "Strateški značaj prostora i prirodnih resursa Kosova i Metohije", u KMIO, 1997:295-316.
Lenjin, Vladimir Iljič (1960): *Izabrana dela*. Beograd: Kultura.
(1973): *Dela*. v. XXXII. Beograd: IMRP.
(1976): *Dela*. Beograd: Yugoslaviapublic.
Levine, Daniel (1973): *Conflict and Political Change in Venezuela*. Princeton: Princeton University Press.
Levy, Marion Jr. (1966): *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press.
Liebert, Ulrike (1990): "Parliaments in the Consideration of Democracy", in: *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe*, eds. U.Liebert and M.Cotta. London: Pinter Publishers.
Lijphart, Arend (1977): *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven and London: Yale University Press.
Linz, Huan (1978): *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
Lipset, Seymur M. and Stein Rokkan (1967): "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. Introduction", in: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, ed. S.M.Lipset and S. Rokkan, pp. 1-64. New York: The Free Press.
LJPJ (1999): *Ljudska prava u Jugoslaviji 1998*. Beogradski centar za ljudska prava: Beograd.
Lutovac, Zoran (1997): "Političko angažovanje kosovskih Albanaca", u: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, ur. V. Goati, str. 145-158. Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.
(1995): *Manjine, KEBS i jugoslovenska kriza*. Beograd: IDN i IMPP.
(1997): "Dileme o statusu Kosova", u: Momir Stojković i Ana Damian (ur), *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, str. 433-444. Beograd: IMPP i FPN.
Machiavelli, Nicolo (1985): *Izabrano djelo*, I-II. Zagreb: Ğlobus.
Мадиевский, С. А. (1984): *Политическая система Румынии: Последняя треть? XIX – начало XX V. Состояние прав и свобод*. Москва: Издательство "Наука".
Madžar, Ljubomir (1990): *Suton socijalističkih privreda: simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda*. Beograd: Ekonomika i Institut ekonomskih nauka.
(1998): "Mozaik političkog razvitka u SRJ", *Ekonomska misao*, Vol. XXXI, No. 4, str. 469-478.

Mainwaring, Scott (1992): "Transition to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues", in: Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell & J.Samuel Valenzuela (eds.), *Issues in Democratic Consolidation*, pp. 294-341. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
Majstorović, Stevan (1967): "Stara islandska republika i literatura saga", u *Saga o Njalu*. Beograd: Nolit.
Makijaveli, Nikolo (1976): *Vladalac*. Beograd: Rad.
Maliqi, Shkelzen. (1995): "Jedan zahtev za nov status: albanski pokret na Kosovu", SIPB, 1995:263-279.
Malova, Darina and Danica Sivakova (1996): "The National Council of the Slovak Republic: The Developments of a National Parliament", in *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*, eds. A. Agh and G. Ilonszki, pp. 342-364. Hungarian Centre for Democracy Studies: Budapest.
Manipulation (1999, October 5): [WWW document]. URL http://www.gov.yu/kosovo/manipulation.html
Mann, Michael, ed. (1990): *The Rise and Decline of the Nation State*. Oxford:Basil Blacwell.
Margalit, Avashai and Joseph Raz (1995): "National Self-Determination," in *The Rights of Minority Cultures*, ed. Will Kymlicka, pp. 79-93. Oxford: Oxford University Press.
Marković, Mihailo (1997): "Geopolitički položaj Kosova i Metohije", KMIO, 1997:195-202.
Marx, Karl (1977): *Kapital*, MED, knjiga 21. Beograd: Prosveta.
Martindale, Don (1987): "Trends in Sociological Theory Since World War II", in *Multipragmatic Trend in Sociology*, ed. Ulf Himmelstrand, pp. 35-56. Upsala: Studia Sociologica Upsaliensia.
Matić, Milan (1987): "Osnovni oblici federalizma", u *Federacija i federalizam*. Niš: Gradina.
Mayall, James (1990): *Nationalism and International Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
Merton Robert (1979): *O teorijskoj sociologiji*. Zagreb: CDD.
Mihailović, Kosta (1981): *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
(1997): "Istorijski i međunarodni uticaji na Kosovu i Metohiji", KMIO, 1997:333-343.
Mihailović, Srećko (1991): "Izbori '90: mnjenje građana Srbije", u *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji*, ur. S. Mihailović i V. Goati, str. 27-126. Beograd: Institut društvenih nauka.
(1996): "Socijalno utemeljenje političkih stranaka", *Sociologija*, Vol. XXX, No. 3, str. 293-312.

(1997a): "Legitimnost političkog sistema Treće Jugoslavije: kako građani evaluiraju politički režim", u *Između osporavanja i podrške: javno mnenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, ur. S. Mihailović, str. 7-41. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
(1997b): "Odnos prema demokratiji", u *Između osporavanja i podrške: javno mnenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, ur. S. Mihailović, str. 149-167. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
Mijatović, Boško (1996): "Osnovni pogledi naprednjaka i radikala tokom 80-ih godina XIX veka", *Srpska politička misao*, god. III, br. 1-4, str. 241-259.
Mill, John Stuart (1958): *Considerations on Representative Goverment*. New York: Liberal Arts Press.
Miller, David (1994): "U skromnu obranu nacije-države", *Politička misao*, Vol. XXXI, No. 2, str. 156-168.
(1995): *On Nationality*. Oxford: Oxford University Press.
Milojević, Momir (1991): "Ustavna kriza i ustavnost u Jugoslaviji", *Gledišta*, br. 3-4, str. 65-78.
Milosavljević, Olivera (1996): "Zloupotreba autoriteta nauke", u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, str. 305-338. Beograd: Republika.
Mirković, Mijo (1958): *Ekonomska historija* Jugoslavije, I izdanje. Zagreb: Ekonomski pregled.
(1968): *Ekonomska historija Jugoslavije*, III izdanje. Zagreb: Informator.
Mitrović, Ljubiša (1996): *Savremeno društvo: strategija razvoja i akteri*. Beograd, Institut za političke studije.
Mladenović, Marko (1996): "Reforma porodičnog prava i populaciona politika", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Vol. CV, br.1-3, str. 393-403.
Molnar, Aleksandar (1995): *Osnovna prava čoveka i raspad Jugoslavije*. Novi Sad: Visio mundi.
(1998): "Odgovor Milićevskoj neoboljševičkoj školi", *Sociologija*, Vol. XL, No. 1, str. 131-158.
Mrkšić, Danilo (1987): "Predstave o društvenim nejednakostima u procesu odlučivanja", u: Mihailo V. Popović (ur.), *Društvene nejednakosti: sociološko istraživanje u Beogradu*, str. 217-264. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakuleta u Beogradu.
Mujačić, Mahmud (1990): "Federacija i konfederacija", u *Vreme političkog pluralizma*, str. 33-41. Beograd: Institut za političke studije.
Мурашко Г. П, Носкова А. Ф. (1995): "Национально-территориальнию вопрос в контексте послевоеннёх реальностею Восточною Европё (1945-1948 гг): По новём документам россиюских архивов", у: *Национальнию вопрос в Восточної Европе; Прошлое и*

настоЬее, ур. Р. П. Гришина, М. Д. Ереьенко, стр. 226-247. Москва: Институт славЗановедиЗ и балканистики Росс. акад. наук.
Nakarada, Radmila (1995): "Švajcarski model rešavanja sukoba: preduslovi i granice njegove primene na jugoslovenski slučaj". in *Federalizam i problem manjina u višeetničkim zajednicama*, ed. Fleiner T. i Samardžić S., pp. 115-138. Beograd: Institut za evropske studije.
Neumann, Franz (1974): *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.
Nikolić, Pavle (1994): "Parlamentarni sistem u Jugoslaviji i njegova izvitoperenost". *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXX (1994), No 2, pp. 325-336. Beograd.
Nikolić, Pavle. 1995. "Otvorena pitanja položaja i delovanja Savezne skupštine", *Otvorena pitanja u radu Savezne skupštine i skupština Srbije i Crne Gore*", ed. M. Jovičić, str. 8-24, Jugoslovensko udruženje za ustavno pravo, Beograd.
Nohlen, Dieter (1992): *Izborno pravo i stranački sustav*. Zagreb: Školska knjiga.
North, Douglass and Robert Paul Thomas (1973): *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.
Obradović, Marija (1995): *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
O'Donnell, Guillermo, and Philippe Schmitter (1986): "Tentative Conclusions about Uncertain Democracies", in: Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehed (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule: Prospect for Democracy*, pp. 1-78. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
OEBS (1998): "Izveštaj Organizacije za bezbednost i saradnju pri Evropskom birou za demokratske institucije i ljudska prava o skupštinskim izborima u Crnoj Gori, 31. maja 1998. godine", u *Parlamentarni izbori '98*, str. 107-129. Podgorica: NIU Službeni list Crne Gore.
Offe, Claus (1996): "Ethnic Politics in East Europen Trnasitions", in *Grappling njith Democracy: Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1996)*, ed. E. Matynia, pp. 222-249. Prague: Sociologicke Nakladatelstvi.
OI (1998): *Oko izbora 3: Izveštaj sa prevremenih parlamentarnih i lokalnih izbora u Crnoj Gori, maj 1998*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
Ortega Y Gasset, Jose (1988): *Pobuna masa*. Čačak: Gradac.
Pantić, Dragomir (1997): "Vrednosti birača u Srbiji ", u: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, ur. V. Goati, str. 111-144. Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.
Pavićević, Veselin (1996): *Izbori i proces konstituisanja parlamentarne demokratije u Crnoj Gori*. Doktorska disertacija. Fakultet političkih nauka, Beograd.

(1997): *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori (1990-1996):* Podgorica: CID.
Pavlović, Dušan (1994): "Spoljna politika SR Jugoslavije 1992", *Gledišta*, Vol. XXXV, No. 1-6, pp. 141-158.
(1997): "Serbian National Policy and Authoritarian Regime", *Sociologija*, Vol. XXXIX, No. 2, pp. 167-181.
(1998): "Srpska demokratska opozicija u 1997. godini", *Nova srpska politička misao*, Vol. V, No. 1, str. 113-130.
(2002): "Političke prognoze za 2002. godinu" (rukopis).
Pejić, Lazar (1976): "Ekonomske ideje dr Milana Stojadinovića i balkanski privredni problemi", *Godišnjak Balkanološkog instiuta - Balcanica*, VII, str. 241-268. Beograd.
Perović, Latinka (1994): "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države", u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 235-245. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
(1996): "Beg od modernizacije", u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, str. 119-131. Beograd: Republika.
Petranović, Branko (1980): *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd: Nolit.
Petrović, Gajo (1981): *Logika*. Zagreb: Školska knjiga.
Petrović, Milan (1981): "Federalizam i država", *Ideje*, br.3-4.
Petrović, Momčilo (1996): *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: republiku... ako može*. Beograd: Radio B92.
Petrović, Ruža (1978): *Društvo i stanovništvo: makrosociološki i demografski aspekti razvoja SR Srbije*. Beograd: Ekonomski institut.
Platon (1978): *Pisma*. Beograd: Rad.
(1983): *Država*. Beograd: BIGZ.
Popper, Karl (1966): *The Open Society and its Enemies*, I-II. London: Rontledge and Kegan Paul.
(1993): *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, I-II. Beograd: BIGZ.
Popov, Čedomir (1976): *Od Versaja do Dancinga*, Beograd: Nolit.
Popović, Dragoljub (1997): "Regionalizovanje i konsocijacija Kosova i Metohije", u KMIO, 1997:87-90.
Popović, Mihailo (1973): *Savremena sociologija*. Beograd: BIGZ.
Popović, Milan (1997): *Politički aparthejd: Balkanska postmoderna 3*. Podgorica: Monitor.
(1998): "Crnogorski kairos II", u *Predsjednički izbori u Crnoj Gori 1997. i njihov značaj* (Uvodna studija na Okruglom stolu "Izbori u Crnoj Gori 1997/98", Podgorica, 27-28.01.1998), str. 103-116. Podgorica: CEDEM.
Popović-Obradović, Olga (1995): "Demokratija u Srbiji 1903-1914", u *O demokratiji: zbornik radova*, ur. Markobić, S. Božidar, str. 171-186): Beograd: Politika i društvo & Draganić.

(1998): *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*. Beograd: Službeni list SRJ.
Powell, G. Bingham, Jr. (1980): "Voting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal, and Socio-Economic Influences", in *Electoral Participation: A Comparative Analysis*, ed. Richard Rose, pp. 5-34. London: SAGE Publicatons.
Pribićević, Ognjen (1993): "Kakva demokratija za Srbiju?", *Gledišta*, Vol. XXXIV, No. 1-6, pp. 95-112.
(1997): "Razlozi političke dominacije Socijalističke partije Srbije", u: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, ur. V. Goati, str. 67-76. Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.
Primorac, Igor (1973): "Filozofija i res gestae", *Filosofija*, br. 1-2.
(1978): *Prestup i kazna*. Beograd: Velika edicija Ideja.
Przeworski, Adam et al. (2000): *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
Pulja, Gazmend (1997): "Republika u refederalizovanoj SRJ. Neophodnost urgentnog rešavanja političke pat situacije na Kosovu", *Naša Borba*, Vol. III, 17. jun.
Rabinowitch, Alexander (1976): *The Bolsheviks Come to Power*. New York: W. W. Norton and Company, Inc.
Radbruch, Gustav (1980): *Filozofija prava*. Beograd: Nolit.
Radovanović, Milovan (1995): "Kosovo and Metohia: A Geographical and Ethnocultural Entity in the Republic of Serbia", in *The Serbian Question in The Balkans: Geographical and Historical Aspects*, pp. 83-120. Belgrade: Faculty of Geography University of Belgrade.
Rakić-Vodinelić, Vesna i dr. (1997): *Izborna krađa: pravni aspekt*. Beograd: Medija centar.
Ranković, Miodrag (1981): "Sociološke teorije o društvenoj promeni i istorijskom razvitku", u Mihailo Popović i Miodrag Ranković, *Teorije i problemi društvenog razvoja*, str. 11-288. Beograd: BIGZ.
Rastoder, Šerbo (1995): *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929: socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918-1929*. Bar: Kulturni centar.
(1996): *Poliitičke borbe u Crnoj Gori 1918-1929*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
Rechova, Jana and Jindriska Syllova (1996): "The Legislature of the Czech Republic", in *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*, eds. A. Agh and G. Ilonszki, pp. 322-341. Hungarian Centre for Democracy Studies: Budapest.
Reichenbach, Hans (1964): *Rađanje naučne filosofije*. Beograd: Nolit.
Reljin, Milivoj (1997): "Očuvanje Kosova i Metohije - nacionalni i državni interes srpskog naroda", u KMIO, 1997:15-26.

Ritzer, George (1976): *Sociology: A Multiple Paradigm Science.* Boston
(1981): *Toward an Integrated Sociological Paradigm.* Boston: Allyn and Bacon.
RSKJ (1967): *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika.* Novi Sad: Matica srpska.
Robinson, Richard (1950): *Definition.* Oxford: Clarendon Press.
Rodin, Davor (1990): "Suverenitet demokratske, parlamentarne republike", *Politička misao*, br. 4.
Ross, Edward Alsworth (1920): *The Principles of Sociology.* Nenj York: Century.
Rothschild, Joseph. (1994): "Nationalism and Democratizacion in East Central Europe: Lessons from the Past", *Nationalities Papers*, Vol. 22, No. 1, pp. 27-34.
Rousseau J J. (1993): *Društveni ugovor.* Beograd: Filip Višnjić
RT (2002): *ROC Taiwan* (WWW document). URL http://www.roctaiwan/taiwan
Rueschemeyer, Dietrich, et al. (1992): *Capitalist Development and Democracy.* Cambridge: Polity Press.
Ruggie, John (1993): "Teritoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations", *International organization*, Winter, pp. 139-174.
Russell, Bertrand & John Henry Constantine Whitehead (1925): *Principia Mathematica.* Camridge.
Rustow, Danwart (1970): "Transitions to Democracy". *Comparative Politics*, 2 (April), pp. 337-363.
Sajc, Aleksandra (1996): "Socio-demografske karakteristike izborno neodlučnih i apstinenata u Srbiji 1990-1993 ", *Sociologija*, Vol. XXXVIII, No. 2, str. 195-223.
Samardžić, Slobodan (1990): *Jugoslavija pred iskušenjem federalizma.* Beograd: Stručna knjga.
(1991): "Prinudna zajednica i iluzornost njenog uređenja", u *Raspad Jugoslavije - produžetak ili kraj agonije*, str. 65-75. Beograd: Institut za evropske studije.
(1995): "Federalizam u Švajcarskoj i Jugoslaviji: ustavni koncepti i političke institucije". in *Federalizam i problem manjina u višeetničkim zajednicama*, ed. Fleiner T. i Samardžić S., pp. 75-113. Beograd: Institut za evropske studije.
(1996): "Za decentralizovanu i legitimnu federaciju" (intervju), *Naša Borba*, 12. novembar 1996, str. 7.
Sanderson, Stephen K. (1995): *Social Transformations: A General Theory of Historical Development.* Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.
Saunders, Peter (1990): *Social Class and Stratification.* London and New York: Routledge.
Savadžijan, Leon (1925): *Izbegličko pitanje u Grčkoj.* Beograd: Vreme.

Schmitt, Carl (1943): *Pojam politike (i ostale razprave):* Zagreb: Matica Hrvatska.
(1979): *Politische Theologie: Vier Kapitel zur Lehre von der Souverenitaet.* Dunker und Humblot.
(1988): *The Crisis of Parliamentary Democracy.* Cambridge, Massachusetts: The MIT Press
Schwenitz, Karl de, Jr. (1959): "Industrialization, Labor Controls, and Democracy", *Economic Development and Cultural Change* 7(4), pp. 385-404.
Sekelj, Laslo (1995): *Vreme beščašća: ogledi o vladavini nacionalizma.* Beograd: Akademija nova i Institut za evropske studije.
(1998): "Nacionalizam i demokratija: tri tipa transformacije u Istočnoj Evropi". *Nova srpska politička misao*, Vol. V, No. 2-3, str. 189-212.
(2001): "ž'Reformsko' osvajanje vlasti", *Danas*, 21-22 juli, str. iii.
Sesardić, Neven (1978): "Hegel u Engleskoj", *Filozofske studije*, vol. X.
Simić, Dragan (1997): "Kosovo i Metohija - upravljanje sukobom niskog intenziteta", u KMIO, 1997:221-228.
Simić, Predrag (1997): "The Autonomy Statute of Trentino - South Tyrol - a European Model for the Kosovo Crisis?", in *Exploring Futures for Kosovo: Kosovo Albanians and Serbs in Dialogue – Project Report* (Forschungsgruppe Europa, Arbeitspapier Nr. 4), eds. Josef Janning and Martin Brusis, pp. 39-48. Munchen: Research Group on European Affairs.
SIPB (1995): *Srbija između prošlosti i budućnosti*, uredio Dušan Janjić. Beograd: Radnička štampa i IDN.
Slavnić, Ljiljana (1996): "Ustavni sud i princip podele vlasti i o opštim ocenama o stanju parlamentarizma u SR Jugoslaviji", u *Otvorena pitanja u radu Savezne skupštine i skupština Srbije i Crne Gore*, uv. M. Jovičić, str. 96-100, Jugoslovensko udruženje za ustavno pravo, Beograd.
Slavujević, Zoran (1997): "Kriza poverenja u instituicije sistema", u *Između osporavanja i podrške: javno mnenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, ur. S.Mihailović, str. 64-94. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
Smelser, Neil (1959): *Social Change in the Industrial Revolution.* London: Rotledge & Kegan Paul.
(1966): *Social Structure and Mobility in Economic Development.* Chicago: Aldine Co.
(1973): "Processes of social change", in: N. J. Smelser (ed.), *Sociology: An Introduction*, pp. 709-62. New York: Wiley.
Smith, Anthony (1986): *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford: Basic Blacwell.
(1992): "National Identity and the Idea of European Unity", *International Affairs*, Vol. 6, No. 1, pp. 55-76.

Spinoza, Baruh (1956): *Rasprava o poboljšanju razuma*. Beograd: Kultura.
Stanovčić, Vojislav (1986): *Federalizam/konfederalizam*. Titograd: Univerzitetska riječ.
Stavrianos, Leften S. (1959): *The Balkans since 1453*. New York: Rinehart & Company, Inc.
Stevenson, Charles Stevenson (1977): "Ubeđivačke definicije", *Treći program* Radio Beograda, zima, str. 285-305 (prvo objavljivanje: "Persuasive Definitions", *Mind*, vol. LVII, 1938).
Stojanović, Dubravka (1996): "Traumatični krug srpske opozicije", u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika.
Stojanović, Svetozar (1969): *Između ideala i stvarnosti*. Beograd: Prosveta.
(1964): *Savremena meta-etika*. Beograd: Nolit.
Stojanović, Trajan (1997): *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*. Beograd: Equilibrium.
Stojkov, Todor (1969): *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd: Prosveta.
Stokes, Gail (1994): "Nationalism, Responsibility and the People-as-one". *Studies in East European Thought* 46, pp. 91-103.
Stokić, Ljubiša (1994): *Demokratija i osvajanje vlasti: izbori u Srbiji 1990*. Beograd: Zenit.
Swift, Jonatan (1946): *Guliverova putovanja*. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije.
Szelényi, Iván, Éva Fodor, and Eric Hanley (1997): "Left Turn in PostCommunist Politics: Bringing Class Back in?", *East European Politics and Societies*, Vol. XI, No. 1 (Winter), pp. 190-224.
Sztompka, Piotr (1993): *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
Šopenhauer, Artur (1985): *Eristička dijalektika*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
Šajković, Radmila (1975): *Lajbnic i opšte dobro*. Beograd 1975: Prosveta.
Škerović, Nikola (1964): *Crna Gora na osvitku XX vijeka*. Beograd: Naučno delo.
Tamir, Yael (1993): *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
Tatalović, Siniša (1995): *Manjinski narodi i manjine u zapadnoj demokraciji*. Zagreb: Prosvjeta.
Taylor, Charles (1993): "The Politics of Recognition," in *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, ed. Amy Gutmann. Princeton: Princeton Univerity Press.
Teokarević, Jovan (1991): "Jugoslavija i Istočna Evropa - obeležja prelaznog perioda", u: *Raspad Jugoslavije - produžetak ili kraj agonije*. Beograd: Institut za evropske studije.

(1995): "Institucionalizacija etničkog sukoba u Istočnoj Evropi". u *Federalizam i problem manjina u višeetničkim zajednicama*, uv. Fleiner T. i Samardžić S., pp. 151-175. Beograd: Institut za evropske studije.
Tilly, Charles (1994): "States and Nationalism in Europe 1492-1992", *Theory and Society*, Vol. 23, str. 131-146.
Tocqueville Alexis de (1872, 1874): *O demokratiji u Americi*, I-II. Beograd: Državna štamparija.
Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
Trevelyan, George Macaulay (1982): *Društvena istorija Engleske: od Čosera do kraljice Viktorije*. Beograd: SKZ.
Trifunović, Miloš (1997): *Istorija Radikalne stranke (od postanka do 1903)*: Zemun: Zemunske novine (specijalno izdanje, 21):
Trkulja, Jovica (1998): *Suočavanje sa beznađem: razgovori o jugoslovenskoj krizi 1987-1997*. Beograd: Čigoja štampa.
Troebst, Stefan (1998): *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention?* An Analytical Documentation, 1992-1998. Flensburg: European Centre for Minority Issues.
Trotsky, Leon N. (1969): "Their Morals and Ours", in L. Trotsky, J. Dewey, G. Nowack, *Their Morals ond Ours: Marxist versus Liberal Views on Morality*. New York: Pathfinder Press.
Trocki, Lav (1971): "Terorizam i komunizam", u: *Iz revolucije*. Rijeka: Otokar Keršovani.
Vachudová, Milada Anna and Tim Snyder (1997): "Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989", *East European Politics and Societies*, Vol. XI, No. 1 (Winter), pp. 1-35.
Vanhanen, Tatu (1997): *Prospects of Democracy: A Sudy of 172 Countries*. London and New York: Routledge.
Vasović, Mirjana (2002): "Govor mržnje", *Prizma*, septembar, str. 15-22.
Vasović, Vučina i Vladimir Goati (1994): *Izbori i izborni sistemi*. Beograd: Radnička štampa.
Veblen, Torston (1966): *Teorija dokoličarske klase*. Beograd: Kultura.
Verba, Sidney (1965): "Conclusion: Comparative Political Culture", in *Political Culture and Political Development*, eds. Lucian W. Pye and Sidney Verba, pp. 512-560. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Vickers, Miranda (1998): *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo* (rukopis prevoda Sanje Ivačić, XIII i XIV glava): London: Hurs & Company.
Viehweg, Theodor (1987): *Topika i jurisprudencija*. Beograd: Nolit.
Vinski, Ivo (1978): *Kretanje društvenog proizvoda svijeta od 1910. do 1975. godine*. Zagreb: Ekonomski institut.
Volkmann-Schluck K.H. (1977): *Politička filozofija*, Zagreb: Naprijed.

Vratuša-Žunjić, Vera (1995): *Razvoj, religija, rat*. Beograd: ISI FF u Beogradu.
Vučetić, Slobodan. 1994. "Ustavnost i zakonitost u Jugoslaviji". *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. LXXX (1994), No 2, pp. 315-324. Beograd.
Vujović, Sreten (1991): "Stanovanje i društvene nejednakosti", u: Mihailo V. Popović (ur.), *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*, str. 275-312. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakuleta u Beogradu.
Vukadinović, Đorđe (1997): "Vlast i modernizacija - dva lakmusa srpske politike". *Nova srpska politička misao*, Vol. IV, No. 1-2, str. 137-147.
(2001a): Izlaganje na tribini Trećeg programa Radio Beograda, održanoj 10. i 11. maja 2001. posvećenoj temi "Da li Srbija ima evropsku inteligenciju?"; *Treći program*, br. 112, str. 58-62.
(2001b): "Srpski Rišelje ili Ostap Bender", *Vreme*, br. 552, 2. avgust, str. 31-33.
Vuković, Miodrag. 1995. "Funkcionisanje crnogorskog parlamenta", u *Otvorena pitanja u radu Savezne skupštine i skupština Srbije i Crne Gore*, ur. M. Jovičić, str. 25-35, Jugoslovensko udruženje za ustavno pravo, Beograd.
Vuković, Slobodan (1994): *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Vuksanović, Gordana (1995): "Stanovništvo Srbije u periodu od 1981. do 1991", u *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, str. 479-487. Novi Sad: FFNS
WA (1995): *The World Almanac 1995*. New Jersey: An Imprint of Funk & NJagnalls Corporation.
Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy*. New York: Cambridge University Press.
Watkins, Suzan Cotts (1991): *From Provinces into Nations*. Priceton, N.J.: Princeton University Press.
WDR (1996): *World Development Report 1996: From Plan to Market*. Oxford: Oxford University Press.
Weber, Eugen (1979): *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*. London: Chato & Windus.
Weber, Max (1976a) *Privreda i društvo*, I-II. Beograd: Prosveta.
(1976b): *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*. London: Foundations of History Library NLB.
(1986): *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus.
(1988): "Politika kao poziv", u: *Kritika kolektivizma*, ur. Vladimir Gligorov. Beograd: Filip Višnjić.
(1994): "The Nation", in: *Nationalism*. eds. J. Hutcinskon and A. Smith, pp. 21-25. Oxford: Oxford Press.

Weiner, Martin (1966): *Modernization*. New York and London: Basic Books.
(1992): "Peoples and States in a New Ethnic Order?", *Third World Quarterly* 13/2, pp. 317-332.
Wirth, Louis (1945): "The Problem of Minority Groups", in *The Science of Man in the World Crisis*, ed. R. Linton. New York: Columbia University Press.
Whitefield, Stephen (ed.) (1993): *The New Institutional Architecture of Eastern Europe*. London: Macmillan.
Witfogel, Karl (1988): *Orijentalna despocija*. Zagreb: Globus.
WP (1998, December 13): "Q&A; 'I can only be proud of my role'", by Lally Weymouth, *Washington Post*, Page CO1. [WWW document]. URL http://www.washingtonpost.co
Young, Craford (1976): *The Politics of Cultural Pluralism*. Madison: University of Winsconsin Press.
Zajc, Drago (1996): "Legislative Developments in a New Democracy: the Case of Slovenia", in *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*, eds. A. Agh and G. Ilonszki, pp. 380-394. Hungarian Centre for Democracy Studies: Budapest.
Zaslavsky, Viktor (1992): "Nationalism and Democratic Transition in Postcommunist Societies", *Daedalus*, Spring 1992, pp. 97-122.
Zimmermman, Warren (1998): "The Demons of Kosovo", *The National Interest*, Vol. XIV, No. 52 (Summer), pp. 3-11.

THE NATION ON THE MAELSTROMS OF PAST

Essays in sustainability of democracy in Serbia

(Abstract)

This book is the collection of essays, written between 1990 and 2003, with the recurrent theme - problem of (establishing) sustainable democracy in Serbia (and Montenegro).

The essays in *Conceptions and Democracy* (the first chapter) discuss some general questions of the theories of democracy. At the same time, these questions are being considered within the context of social science in this country, namely theoretical challenges met by its academic community. Those challenges are about freeing from the old and building a new theoretical paradigm - the task which I believe is already being finalised successfully.

Modernization and Democracy (the second chapter) is composed of essays answering the question - do underdeveloped societies have to be modernized solely in authoritarian way? Of course, the focus is on the case of Serbia, comprehensively and carefully analized. Upon reading this chapter it should be understandable why my answer to the mentioned question has to be negative.

Nation and Democracy (the third chapter) consists of the essays lighting up the question of democracy within nationally heterogeneous communities. In these essays theoretical notions are being tested by experience, as well as in the other essays. Therefore, different cases are analized - from Yugoslavia and Poland, to Swiss and Belgium. Nevertheless, the focus stays on Serbia, and *liberal nationalism* (or *national liberalism*). The advantages and shortcomings of applying this model could be best realized on the example of possible untieing the Kosovo knot, and the last, maybe the most important as well, essay in this chapter pays attention to it.

Finally, *Cleavages and Democracy* (the fourth chapter) is composed of essays in social cleavages, characteristic feature of every democratic order. In the case of Serbia (and Montenegro), these cleavages could be noticed at different

levels of social reality - from politics to culture. Nevertheless, the main cleavage stays even today, after the Fifth October, where it used to be during the Milosevic era (as well as much, much before this era) - it separates democratic from authoritarian social forces and ideas.

The general conclusion of this book is woven in its title - *On the maelstroms of past*. Social underdevelopment, ethnic conflicts, and political cleavages of today's Serbia (as well as Montenegro) have deep roots in the past. No matter how much we wish to outgrow that past, as long as we keep on simply throwing it away *en bloc*, it is going to keep on bringing us low, maybe even lower than it brought us originally. We have to come to grips with that past, we need to be informed about it, and understand it in order to overcome it. Building a sustainable democratic modern society in Serbia is like a boat trip on some turbulent river. Even the most contemporary riverboat - an order built upon the most contemporary ideas - would go aground on some rocks if its crew does not take into account the currents, whirlpools and rapids under the surface of water - the historical heritage.

Serbia can not reach democracy, modern society, simply by some march in a straight line, by a mere bookish, or by an Internet shortcuts. All those (from well-intentioned to crackpots) who had wished to "modernize" Serbia hastily in the past (and there are similar attempts in the present) most often had not left behind almost anything except wasteland. Such quasi-Europeization of Serbia, in spite of all the good will and best wishes of its "primitive" people, used to come to a bad end, destruction of the existing social order and leaving the own people to the world historical storms? Modernization - yes, and europeization - yes; not quasi ones, not rashly, not by violence, but by relying on real social and historical grounds.

This book represents an attempt to recognize more clearly and realistically the social and historical grounds for sustainable democracy in Serbia (and Montenegro).

Key words: ***Democracy, Modernization, Nation, Cleavages, Serbia, Sustainability.***

IMENIK LIČNOSTI I PISACA

Adams, John 129
Afrić, Vjekoslav 17, 313
Agani, Fehmi 179
Agh, Attila 260, 273, 313
Aleksandar I Karađorđević 216-7, 233
Aleksandar Obrenović, 95-96, 215, 233
Alexander, Jeffrey 18, 313
Alford, Robert 224-5, 313
Anderson, Benedict 155, 313
Anđelinović, G. 220
Antonić, Slobodan 35, 70, 80, 85, 86, 88, 89, 93, 112, 114, 134, 188, 226, 232, 237, 250, 257, 265, 267, 272, 275, 284, 295, 296, 305, 313-4
Antonić, Vasilije 106
Arandarenko, Mihail 226, 314
Arendt, Hana 41, 314
Aristotel 21, 49, 132, 159, 314
Armstrong, John 153, 154, 314
Arsenijević, Miloš 29, 314
Arsenijević, Vladimir 90
Ash, Timothy Gordon 148, 314
Athanassopoulou, Ekavi 189, 314
Avramov, Dragana 192, 194, 314

Babić, Milan 146
Bakali, Mahmut 186
Baker, James 147, 314
Balugdžić, Živojin 105
Barać, Verica 301
Barker, Stephen 28, 314,
Bartolini, Stefano 208, 244, 314
Barry, Brian 165, 314
Basta, Lidija 164, 165, 175, 314
Bataković, Dušan 181-2, 314
Batić, Vladan 283, 286,
Bauer, Otto 40
Beiner, Ronald 199, 314
Benveniste, Emil 153
Bibo, Ištvan 160, 314
Bilandžić, Dušan 80, 81, 84, 85, 315
Biserko, Sonja 89, 294, 296, 297, 298
Biševac, Safeta 91
Blagojević, Marina 114, 315
Bogdanor, Vernon 138, 164, 165, 315
Bogdanov, Vaso 103, 315
Bogdanović, Bogdan 90
Bogdanović, Mira 104, 211, 315
Bogojević, Jasna 299, 300
Bogosavljević, Srđan 172, 315
Bojović, Božidar 246, 253
Bolčić, Silvano 85, 93, 160, 315
Božanović, Miloš 110
Branković, Srbobran 224, 225, 226, 315
Breuilly, John 155, 156, 201, 315
Brubaker, Rogers 156, 315
Brunner, Georg 168, 315
Bugarski, Ranko 89
Buha, Boško 287

Bulatović, Momir 246, 247, 249, 250, 251-3, 255, 257, 270
Burke, Edmund, 203

Carringthon, Lord 249
Carnap, Rudolf 21, 315
Chaing Ching-kuo 67
Chen Sui-bian 67
Chirot, Daniel 59, 315
Choe Kyu-ha 64
Chun Doo Hwan 64
Churchile, Winston 195
Contamine, Philippe 153, 315
Connor, Walker 152, 153, 157, 315-16
Cvejić, Slobodan 173,

Čađenović, Rasenko 252, 316
Čanak, Nenad 282, 289, 290, 292
Čang Kaj-šek 67
Čavoški, Kosta 27, 37, 39, 121, 177, 178, 179, 180, 181, 316
Čović, Nebojša 93, 250
Čubel, Ferenc 223
Čudić, Predrag 90

Ćosić, Dobrica 183-4, 188, 194, 316
Ćurgus Kazimir, Velimir 302, 303, 304

Dahl, Robert 113, 115, 160, 316
Darmanović, Srđan 246, 247, 248, 249, 251, 316
Darvin, Čarls 18
David, Filip 90, 301
Davidov, A. A. 17, 316
Davidović, Ljuba 216, 217, 218, 219, 220, 222, 243
Davis, K. 93, 316
Dedijer, Stevan 300
Dehaene, Jean-Luc 164
Demaqi, Adem 180, 316
Dereta, Miljenko 310
Despić, Aleksandar 184, 189, 191, 192, 316
Deutscher, Isaac 39, 317
Diamond, Larry 277, 317
Dimitrijević, Nenad 168, 317
Dimitrijević, Vojin 305-7, 310
Dinkić, Mlađan 276, 282
Dožić, Gavrilo 242
Drašković, Vuk 144, 227-8, 262
Duchacek I. 137, 317
Duguit, Leon 134, 317
Durkheim, Emile 154, 155, 317

Džadžić, Petar 44, 317

Đelić, Božidar 276, 282
Đilas, Aleksa 201, 202, 317
Đilas, Milovan 233
Đinđić, Zoran 87, 89-90, 91, 263, 276, 278-282, 286, 298, 307, 317
Đorđević, Jovan 134, 143, 317
Đorđević, Mirko 90, 301
Đorgović, Momčilo 280
Đukanović, Milo 246, 248, 250, 251-3, 255, 257
Đurković, Miša 284, 294, 317
Đurović, Smiljana 76, 77, 78, 79, 317

Eckstein H. 160, 317
Eisenstadt, Shmuel 56, 317
Etzioni-Halevy, Eva 115, 277, 317
Evans, Geoffrey 234, 317
Evera, Steven Van 156, 317
Evola, Julius 133
Eyal, Jonathan 189

Fenton, Ben 200, 318
Feyerabend, Paul 17, 318
Filaret (vladika) 298
Fira, Aleksandar 290
Fish, Steven 292, 318
Fleiner, Thomas 165, 318
Fodor, Éva 234,
Frege, Gottlob 31
Friedman, Thomas 190, 318
Friedrich, Carl 128, 137, 318

Galenson, Walter 61, 318
Gandhi, Mahatma 128
Garašanin, Ilija 214
Gavrilović, Momir 288
Geertz, Clifford 160, 318
Gellner, Ernest 154, 155, 318
Gligorijević, Branislav 103, 209, 210, 211, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 229, 244, 318
Gligorov, Vladimir 47, 127, 318
Glintić, Tatjana 39, 40, 41, 318
Goati, Vladimir 61, 227, 228, 232, 246, 255, 258, 264, 265, 318-9
Gorbačov, Mihail 69
Golubović, Zagorka 174, 229, 319
Gojković, Ilija 109
Grol, Milan 219
Gredelj, Stjepan 295, 319
Greenfeld, Liah 199, 319
Grujić, Jevrem 214
Grujić, Sava 106
Grujić, Ratibor 177, 319
Gudurić, Stevan 278
Guzina, Dejan 199, 319

Hadžić, Miroslav 89
Hall, John 155, 156, 319
Hamilton, Alexandar 120, 121, 123, 124, 125, 126, 129, 319
Hanley, Eric 234,
Hannabus, S. 17, 319
Hare, Richard Mervyn 24, 33, 319
Hartlyn, Jonathan 115, 319
Hasanbegović, Jasmina 131, 319
Hennis, Wilhelm 141, 319
Hegel, Georg Wilhelm Fridrih 21, 30, 125, 319-320
Higley, John 275, 281, 320
Hitler, Adolf 284
Hobhouse, Leonard Trelawhey 26, 320
Hobsbawm, Eric 154, 155, 156, 320
Horovitz, Donald 152, 320
Horvat, Branko 79, 320
Howard, Michael 153, 320
Hristić, Nikola 214
Hruščov, Nikita Sergejevič 82
Huntington, Samuel 69, 320
Huxley, Aldous 26, 320

Ilijć, Jovan 214
Ilić, Vladimir 112, 173, 198, 202, 225, 320
Inić, Slobodan 295-6, 320
Inkeles, Alex 57, 320
Isakov, Miodrag 289
Isić, Momčilo 75, 114, 222, 321
Ivanović, Dragoš 294
Ivošević, Zoran 283-4, 321

Jackiewicz, Irena 268, 321
Jackiewicz, Zbigniew 268, 321
Jahn, Egbert 156, 168, 169, 199, 321
Janča, Dejan 180, 321
Janićijević, Milosav 54, 321
Janković, Milovan 214
Janković, Dragoslav 209, 214, 215, 321
Janković, Dragutin 217
Janjić, Dušan 186, 321
Jevtić, Miroljub 185, 321
Joksimović, Aleksandra 90
Jovanović, Đokica 110, 322
Jovanović, Čedomir 90, 278
Jovanović, Slobodan 96, 120, 121, 322
Jovanović, Vladimir 214
Jovičić, Miodrag 120, 125, 180-1, 264, 322
Jović, Borislav 183, 188, 322

Kádár, Janos 69
Kant, Immanuel 21, 28, 132, 135, 322
Karadžić, Radovan 298, 300

Karađuzović, Murtezir 242
Karić, Bogoljub 250, 280
Karl, Terry Lynn 160, 322
Kasa, Jožef 223, 289
Kazimirović, Vasa 78, 79, 322
Kelsen, Hans 133
Kielmansegg, Peter Graf 160, 322
Kilibarda, Novak 246
Kim Dae-jung 64
Kitschelt, Herbert 213, 230, 232, 234, 322
Koestler, Artur 39, 322
Kojić, D. 217
Kolakowski, Leszek 37, 42, 322
Korać, Žarko 281
Koštunica, Vojislav 83, 87, 91, 262, 263, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 288, 298, 299, 312, 322
Kotabrinska J. 31, 322
Kovač Cerović, Tinde 186, 200, 322
Kovačević, Ivan 184
Kovačević, Miladin 192, 193, 323
Körösényi, András 208-9, 323
Krestić, Vasilije 102
Krauthammer, Charles 136, 323
Knežević, Miloš 177, 179, 180, 183, 185, 323
Krivokapić-Jović, Gordana 220, 229, 323
Krstelj, Ivan 220
Krstić, Branislav 181, 191, 323
Krstić, Zoran 225, 323
Kukorelli, Istvan 261, 268, 323
Kuljić, Todor 112, 114, 323
Kun, Tomas 17, 18323
Kurth, James 60, 323
Kutlešić, Vladan 264, 265, 323
Kuzmanović, Bora 229, 250, 323
Kymlicka, Will 199, 323

Labus, Miroljub 282, 298
Lazić, Mladen 12, 225, 230
Lazić, Radmila 90
Lee, Stephen 160, 323
Lee Teng-hui 67
Leibniz, Gottafried Wilhelm 19, 134, 324
Lekić, Slavoljub 183, 324
Lengyel, György 275, 281, 320
Lenjin, Vladimir Iljič 25, 27, 35-41, 42, 54, 132, 324
Levine, Daniel 115, 324
Levy, Marion 56, 324
Ličina, Radomir 296
Liebert, Ulrike 268, 324
Lijphart, Arend 160, 162, 163, 165, 171, 254, 324
Linz, Huan 115, 324
Lipset, Seymur 207-9, 213, 223, 234, 237, 246, 254, 255, 256, 288-9, 324
Logar, Gordana 280, 294, 301, 304
Luković, Petar 90, 300,
Lutovac, Zoran 175, 177, 179, 181, 224, 324

Ljotić, Dimitrije 299

Machiavelli, Nicolo 128, 145, 159, 324
Мадиевский, С. А. 103, 104, 324
Madžar, Ljubomir 113, 255, 324
Mainwaring, Scott 115, 325
Mair, Peter 208, 244
Maistre, Joseph Marie de 199
Majstorović, Stevan 29, 325
Marković, Lazica 217
Makarios, Arhiepiskop 163
Maliqi, Shkelzen 172, 174, 186, 325
Mann, Michael 156, 325
Marcos, Ferdinand 65
Margalit, Avashai 199, 325
Marinović, Jovan 214
Marinković, Voja 216, 218, 220, 243
Marković, Ante 93, 269

Marković, Mihailo 185, 193, 325
Marković, Mira 280
Marović, Svetozar 255
Maršićanin, Dragan 279
Martindale, Don 17, 325
Marx, Karl 45-48, 54, 325
Matić, Milan 137, 325
Mayall, James 156, 325
Mečijar, Vladimir 292
Merton Robert 18, 325
de Michelis, Gianni 147
Mićunović, Dragoljub 93
Mihailo Obrenović 214, 233
Mihailović, Dušan 176, 179, 287
Mihailović, Kosta 84, 85, 177, 185, 325
Mihailović, Srećko 229, 230, 248, 254, 255-6, 326
Mijatović, Boško 74, 326
Mijušković, Lazar 238
Milan Obrenović 215, 233
Milić, Anđelka, 13
Mill, John Stuart 159, 171, 326
Miller, David 169, 199, 326
Milojević, Momir 147, 326
Milosavljević, Olivera 102, 194, 298, 301, 326
Miloš Obrenović 214, 233
Milošević, Marko 287
Milošević, Slobodan 88, 89, 91, 93, 107, 109, 110, 143, 144, 145, 171, 175, 176, 180, 188, 191, 193, 202, 203, 226, 228, 233, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 257, 259, 260-1, 263, 264, 265, 266, 269, 273, 275, 276, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 295, 297, 299, 300, 308
Milovanović, Dragan 278
Milutinović, Milan 308
Mirić, Jovan 136
Mirković, Mijo 78, 81, 326
Mitrović, Željko 280
Mladenović, Marko 191, 326
Molnar, Aleksandar 114, 175, 326
Mrkšić, Danilo 231, 326
Mujačić, Mahmud 121, 326
Muraško G. P, 196, 326

Nakarada, Radmila 164, 165, 327
Narutowicz, H. 161
Nedić, Milan 299
Nehru, Jawaharlal 128
Nelson, L. 134
Neumann, Franz 41, 127, 327
Nikola Petrović 237-8, 244
Nikolić, Pavle 261, 262, 264, 327
Nohlen, Dieter 103, 327
North, Douglass 154, 155, 327
Noskova A. F. 196, 326
Novaković, Borislav 278, 279

Obradović, Marija 79, 80, 81, 327
Ocić, Časlav 181
Odalović, Nataša 294, 304, 306
O'Donnell, Guillermo 115, 327
Offe, Claus 168, 327
Ortega Y Gasset, Jose 133, 327
Orwel, George 22
Owen, David 190

Paču, Laza 105
Pančić, Teofil 90, 294, 297, 300
Panić, Milan 175, 249, 258, 259
Pantić, Dragomir 230, 327
Park Chung Hee 63-64, 65, 66
Parsons, Talcott 56, 57
Pašić, Nikola 98, 99, 105, 106, 107, 108, 109, 216, 217
Pašić, Rade 217
Pavićević, Veselin 245, 246, 247, 249, 271, 272, 327-8
Pavle (Patrijarh) 203
Pavlović, Dušan 226, 228, 249, 287, 302, 328

Peano, Giuseppe 31
Pejić, Lazar 78
Pelević, Božidar 91
Penev, Goran 192
Perelman, Chaim 131, 132
Perović, Latinka 102, 111, 115, 298, 328
Perović, Slavko 246, 247, 253
Petar I Karađorđević 96, 100, 105-6, 107, 108, 109, 216
Perunović, Gordana Fiat 89, 297
Petranović, Branko 80, 81, 328
Petronijević, Avram 214
Petrović, Gajo 131, 328
Petrović, Milan 134, 328
Petrović, Momčilo 179, 183, 185, 186, 328
Petrović, Ruža 113, 328
Pilsudski, Jozef 161
Platon 24, 26, 49, 328
Plamenac, P. 244
Popper, Karl 49, 197, 328
Popov, Čedomir 188, 328
Popov, Nebojša 91, 294, 299, 301
Popov, Zoran 130
Popović, Dragoljub 179, 181, 328
Popović, Mihailo 20, 328
Popović, Milan 245, 246, 249, 252, 328
Popović, R. 244
Popović, Vladimir Beba 280
Popović-Obradović, Olga 95-115, 211, 215, 298, 328-9
Powell, Bingham 225, 329
Pribićević, Ognjen 178-9, 226, 329
Pribićević, Svetozar 216, 218, 242
Primorac, Igor 28, 37, 329
Prokopijević, Miroslav 136
Przeworski, Adam 71-72, 329
Pučnik, Janez 148
Pulja, Gazmend 180, 329

Qosja, Rexhep 186

Rabinowitch, Alexander 36, 329
Radić, Stjepan 216, 220
Radović, Zorica 280
Radulović, Marko 238
Radbruch, Gustav 133, 134, 285, 329
Radonjić, Ognjen 12
Radovanović, Milovan 181, 183, 191, 193, 329
Ramač, Mihal 91, 300
Ranković, Aleksandar 299
Ranković, Miodrag 54, 329
Rastoder, Šerbo 239-244, 329
Rašković, Jovan 146
Raz, Joseph 199, 325
Ražnatović, Svetlana 312
Rechova, Jana 262, 268, 329
Reichenbach, Hans 21, 329
Reljin, Milivoj 177, 329
Rhee, Syngman 63, 65
Ribar, Ivan 220
Ristić, Jovan 215
Ritzer, George 17, 330
Robinson, Richard 23, 24, 31-32, 33, 330
Rodin, Davor 134, 330
Rokkan, Stein 207-9, 213, 223, 234, 237, 246, 254, 255, 256, 288-9, 324
Ross, Edward Alsworth 165, 330
Rothschild, Joseph 157, 168, 330
Rousseau, Jan-Jacque 159, 203, 330
Rueschemeyer, Dietrich 60, 330
Ruggie, John 154, 330
Rugova, Ibrahim 176, 185, 186
Russell, Bertrand 24, 31, 330
Rustow, Danwart 115, 330

Sajc, Aleksandra 224, 330
Sam, Kim Young 63
Samardžić, Slobodan 133, 134, 137, 143, 144, 165, 185, 330
Sanderson, Stephen 59, 69, 70, 73, 92, 330
Saunders, Peter 61, 330
Savadžijan, Leon 196, 330
Savić, Obrad 298
Schmitt, Carl 134, 166-7, 203, 331
Schmitter, Philippe 115, 331
Schopenhauer, Arthur 25, 332
Schwenitz, Karl de 61, 331
Sekelj, Laslo 12, 171, 172, 177, 216, 279, 331
Sesardić, Neven 20, 21, 331
Simić, Dragan 177, 331
Simić, Predrag 178, 331
Simić, Stojan 214
Simović, Veselin 288
Slavnić, Ljiljana 265, 331
Slavujević, Zoran 254, 331
Smelser, Neil 56, 57, 160, 331
Smith, Anthony 154, 157, 331
Snyder, Tim 171
Sokrat 26
Spinoza, Baruh 19, 21, 332
Stanisavljević, Miodrag 300, 306
Stanojević, Miloš 302, 303, 306
Stanovčić, Vojislav 120, 121, 124, 125, 126, 332
Stavrianos, Leften 79, 332
Staljin, Josif Visarionovič 37
Stefan Nemanja 110
Stevenson, Charles Stevenson 24-26, 32, 332
Stojadinović, Ljubodrag 284
Stojadinović, Milan 78-79
Stojanović, Dragoljub 100,
Stojanović, Dubravka 102, 111, 224, 332
Stojanović, Lazar 301
Stojanović, Ljubomir 98, 100, 106, 108
Stojanović, Svetozar 24, 32, 33, 41, 332
Stojanović, Trajan 73-74, 77, 79, 82, 87, 332
Stojkov, Todor 220, 332
Stojković, Branimir 151
Stokes, Gail 174, 332
Stokić, Ljubiša 144, 332
Suharto, 65
Syllova, Jindriska 262, 268, 329
Swift, Jonatan 151, 332
Szelényi, Iván 234, 332
Sztompka, Piotr 56, 57, 58, 332

Šalja, Blerim 191
Šajković, Radmila 19, 332
Šešelj, Vojislav 91, 177, 228, 245, 250, 258, 259, 263, 270
Škerović, Nikola 238, 332
Šuvar, Stipe 309

Tadić, Boris 87
Tadić, Ljuba 120,
Tadić, Ljubivoje 301
Tamir, Yael 199, 332
Tatalović, Siniša 163, 332
Taylor, Charles 199, 332
Teokarević, Jovan 148, 164, 168, 332-3
Tepavac, Mirko 91, 297, 298, 300, 306
Thaçi, Hashim 176
Thomas, Robert Paul 154, 155, 327
Tilly, Charles 153, 173, 333
Tito, Josip Broz 70, 83, 112, 233
Tocqueville Alexis de 159, 333
Todorova, Maria 195, 333
Todorović, Dragoljub 91
Torov, Ivan 89, 91, 294, 295
Torov, Milica 91
Tošić, Desimir 185
Trajković, Momčilo 184
Trevelyan, George Macaulay 60, 333
Trifunović, Miloš 222, 333
Trkulja, Jovica 110, 333
Troebst, Stefan 183, 191, 333
Trocki, Lav 35-41, 333
Tukidid 136
Ugljanin, Sulejman 223
Uzunović, Nikola 216

Vachudová, Milada Anna 171, 333
Vasić, Miloš 280
Vasović, Mirjana 299, 300, 333
Vasović, Vučina 61, 228, 333
Vegel, Laslo 90
Velikić, Dragan 90
Verba, Sidney 234, 333
Veselinov Dragan 282
Vickers, Miranda 175, 191, 193, 333
Viehweg, Theodor 141, 333
Vinski, Ivo 113, 333
Vllasi, Azem 176
Vojnić, Tomislav 302
Volkmann-Schluck K.H. 136, 333
Vratuša-Žunjić, Vera 70, 334
Vučetić, Slobodan 264, 334
Vučić, Toma 214
Vujić, Mihailo 107, 217
Vujović, Sreten 84, 85, 334
Vukadinović, Đorđe 93, 227, 279, 334
Vukićević, V. 216
Vuković, Miodrag 271, 334
Vuković, Slobodan 84, 85 , 334
Vuksanović, Gordana 192, 334

Wallerstein, Immanuel 73, 334
Walzer, Michael 199, 334
Watkins, Suzan Cotts 154, 334
Weber, Eugen 154, 334
Weber, Max 37, 56, 151, 152, 153, 156, 198, 201, 213, 232, 335
Weiner, Martin 56, 156, 191, 334
Wirth, Louis 195, 335
Whitefield, Stephen 208, 234, 317, 335
Whitehead, John Henry Constantine 24, 335
Witfogel, Karl 129, 335
Wittgenstein, Ludwig 201
Wojciechowski, S 161

Young, Craford 152-3, 335

Zajc, Drago 261, 262, 268, 335
Zaslavsky, Viktor 156, 196, 201, 335
Zielinski, Th. 141
Zimmermman, Warren 189-190, 335

Živanović, Živan 215
Živković, Petar 219
Živković, Zoran 282-3
Žujović, Jovan 106, 108

PODACI O OGLEDIMA

Ogledi su, redom kojim su u knjizi, objavljivani pod sledećim imenima i na sledećim mestima:

1. „Definisanje u političkoj nauci: ubeđivačke definicije", *Srpska politička misao*, Vol. I, No. 1-4 (1994), str. 47-63.
2. „Demokratija i vrednosni redukcionizam", u *Rastanak sa realsocijalizmom*, (zbornik radova), str. 32-49 (1990): Beograd: Institut za političke studije.
3. „Modernizacija", u *Kritički pojmovnik civilnog društva*, ur. Đorđe Vukadinović, Beograd 2003: Grupa 484.
4. „Srpsko 'zlatno doba' između starog i novog mita", *Nova srpska politička misao*, god. VI (1999), br. 1-2, str. 233-254.
5. „Za i protiv konfederacije", *Gledišta*, Vol. XXXIII (1991), No. 3-4, str. 43-64.
6. „Da li je konfederacija mogla spasiti Jugoslaviju", *Sociološki pregled*, Vol. XXVIII (1994), No. 2, str. 265-271.
7. „O razlici spram drugog kao početku narodnog poistovećivanja", *Srbija i Evropa: Evropski kulturni identiteti i nacionalni identiteti evropskih naroda - položaj i perspektive srpskog kulturnog identiteta u evropskoj kulturi*, str. 81-90 (1996): Beograd: "Dom kulture Studentski grad".
8. „O jednoj društvenoj pretpostavci demokratije", *Srpska politička misao*, Vol. IV (1997), No. 1-2, str. 51-68.
9. „Kosovo i demokratska Srbija", *Nova srpska politička misao*, god. VI (1999), br. 3-4, str. 131-169.
10. „Stranački i društveni rascepi u Srbiji", *Sociologija*, Vol. XL (1998), br. 3, str. 323-356.
11. „Stranački i društveni rascepi u Crnoj Gori", *Sociologija*, Vol. XLI (1999), No. 2, str. 165-186.

12. „Parlamentarizam u Jugoslaviji 1990-1996". *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Vol. LXXXIII (1997), br. 2, str. 177-198.
13. "Stanje demokratskog poretka u Srbiji", u: *Bilans promena: Srbija godinu dana posle,* ur. Jovica Trkulja, str. 70-90. Zrenjanin, 2002:: Gradska čitaonica i Skupština grada.
14. „Misionarska inteligencija u današnjoj Srbiji", *Vreme* broj 631, od 6. februara 2003, "Ideja, moć pustoš", *Vreme* br. 633, od 20. februara 2003. (str. 58-59), "Plivanje i glasanje", *Vreme* broj 636, od 20. marta 2003 i "Odgovor Popovu i Dereti", *Vreme*, 10. april 2003, broj 640, str. 60-61.

BELEŠKA O PISCU

Slobodan Antonić (Beograd, 1959) diplomirao je (1982) i magistrirao (1988) na Fakultetu političkih nauka. Studirao je i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1980-1985), a doktorsku disertaciju izradio je i odbranio na Odeljenju za sociologiju istog fakulteta (1995). Od 1990. do 1996. radio je kao naučni saradnik Instituta za političke studije u Beogradu, a od 1996. do 2001. predavao je sociologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Sada je docent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Objavio je knjige *Izazovi istorijske sociologije* (1995) i *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (2002). Radovi su mu prevođeni na engleski, ruski, mađarski i slovački jezik.